

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
ANAYASA HUKUKU BİLİM DALI

SİVİL İTAATSİZLİK BAĞLAMINDA VİCDANİ RED

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Bayram DOĞAN

Danışman
Prof. Dr. Ahmet BİLGİN

Kasım-2018
KIRIKKALE

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
ANAYASA HUKUKU BİLİM DALI

SİVİL İTAATSİZLİK BAĞLAMINDA VİCDANİ RED

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Bayram DOĞAN

Danışman
Prof. Dr. Ahmet BİLGİN

Kasım-2018
KIRIKKALE

KABUL-ONAY

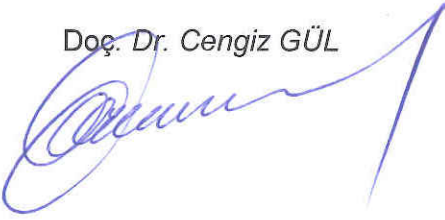
Prof. Dr. Ahmet BİLGİN danışmanlığında Bayram DOĞAN tarafından hazırlanan "SİVİL İTAATSİZLİK BAĞLAMINDA VİCDADİ RED" adlı bu çalışma jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Anabilim dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

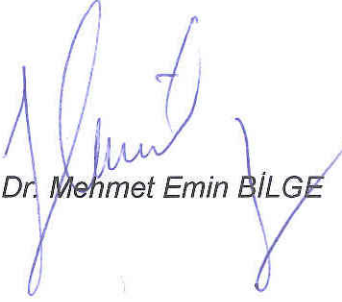
02/11/2018

Prof. Dr. Ahmet BİLGİN (Başkan)

Prof. Dr. Ender Ethem ATAY

Doç. Dr. Cengiz GÜL

Prof. Dr. Mehmet Emin BİLGE

Prof. Dr. Elif Sibel ÇAKAR

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

02/11/2018

Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN
Enstitü Müdürü

KİŞİSEL KABUL

Doktora Tezi olarak sunduğum *SİVİL İTAATSİZLİK BAĞLAMINDA VİCDADİ RED* adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

02.11.2018

Bayram DOĞAN

ÖN SÖZ

Son yıllarda Türkiye’de sivil itaatsizliğin tartışılmaya başlandığı, keza sivil itaatsizlik adı altında birçok eylemlerin yapıldığı görülmektedir. Baskıya karşı direnmenin, şiddeti amaçlamayan, kamuya açık bir tarzda gerçekleştirilen ve yasaya aykırı bir türü olan sivil itaatsizlik, insan haklarının iktidarlar tarafından ihlal edilmesine karşı etkin ve önemli bir edimdir. Keza Türkiye’de vicdani redde ilişkin tartışmalar gün geçtikçe artmaktadır. Zira vicdani red ulusal ve uluslararası mahkemelerde yargılama konusu olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı da vicdani red edimini sivil itaatsizlik bağlamında ve özellikle Türkiye’deki durumu dikkate alarak irdelemektir. Dolayısıyla hazırlanan bu tezde; öncelikle sivil itaatsizlik konusu ve kapsamı, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı ve bunların sivil itaatsizlik ile olan ilişkisi ele alınacaktır. Yine bu çalışmada vicdanî reddin ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi, temel hak ve özgürlükler bağlamında vicdanî red, vicdanî red ile bağlantılı ulusal ve uluslararası mevzuat hükümleri ve uluslararası kurumlar tarafından verilen tavsiye kararları, uygulama hükümleri incelenecek ve vicdanî red hakkında Türk toplumunun içinde bulunduğu sosyokültürel yapı ve 1982 Anayasası ile 1111 Sayılı askerlik Kanunu çerçevesinde konu değerlendirilecektir. Ayrıca Türkiye’de gündemde olan zorunlu askerlik ve profesyonel orduya geçiş konuları nedeniyle mevzuat değişikliği ihtimali ortaya konulmaya çalışılacaktır. “Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Red” başlıklı bu doktora çalışması, bu eksikliği giderme yönünde atılmış mütevazı bir adımı oluşturmaktadır.

Çalışmanın hazırlanmasında çok değerli görüş ve önerileriyle yardımlarını esirgemeyen ve kullandığı her kelimenin hayatıma kattığı önemini asla unutmayacağım tez danışmanım sayın Prof. Dr. Ahmet BİLGİN’e, Prof. Dr. Ramazan ÇAĞLAYAN’a, akademik hayatım boyunca ilminden ve kişiliğinden ilham aldığım, insani ve ahlaki değerleri ile de örnek edindiğim, hocalarım: Sayın Prof. Dr. Doğan SOYASLAN’a, Prof. Dr. Elif Sibel ÇAKAR’a, Dr. Öğr. Üyesi Adnan KÜÇÜK’e, Dr. Öğr. Üyesi Yasin POYRAZ’a şükranlarımı sunarım.

Hayatım boyunca deruni destek ve yardımları ile hayatımın her evresinde bana destek olan çok değerli aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ÖZ

Doğan, Bayram, “Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Red”, Doktora Tezi, Kırıkkale, 2018.

Demokratik hukuk devletlerinde, ciddi haksızlıklara karşı kamuoyunda bir tepki şeklinde hayat bulan ve ancak yasal yollar sona erdikten sonra söz konusu olabilen yasa dışı ve fakat meşru bir eylem olan sivil itaatsizlik; şiddetsiz bir eylemi amaçlayarak toplum vicdanını etkilemek için kamuoyu önünde gerçekleştirilen sivil bir harekettir. İnsan haklarının kamu otoritesi tarafından ihlal edilmesine karşı etkin ve önemli bir itiraz şekli olan sivil itaatsizlik ile bireyin; dini inanç, ahlaki değer, politik/felsefi düşünce veya gerekçelerle zorunlu askeri hizmet ve eğitimi reddetmesi olarak açıklanan vicdani red; yapılış şekli, saik, kapsam, amaç bakımından farklılık arz etmesine karşın kesiştikleri noktalar bulunmaktadır. Nitekim zorunlu askerliğin reddi bazı durumlarda salt bireyin içselleştirdiği bir tutum iken Türkiye’de genellikle politik bir sorgulamadır. Günümüzde, başta ABD ve Avrupa ülkeleri olmak üzere birçok ülkede, vicdani red bir insan hakkı olarak tanınmaktadır. Bu bağlamda, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin ve Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nin 18’inci maddelerinde ayrıca Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 9’uncu maddesinde yer alan “*düşünce, vicdan ve din özgürlüğü*” çerçevesinde ele alınarak koruma kapsamında düzenlenmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Bayatyan/Ermenistan kararı ile değiştirdiği yerleşik içtihadına göre vicdani red; artık inanç özgürlüğü çerçevesinde değerlendirilerek, askeri hizmetle bağdaşmayan savaş karşıtı inanç mensuplarına, zorunlu askerlik yerine sivil bir hizmet imkânı sağlamaktadır. Dolayısıyla, Türkiye’nin vicdani red talepleri karşısında hukuki düzenleme yapması kaçınılmaz bir durum haline gelmiştir. Kuşkusuz Türkiye’nin kendine özgü tarihi/kültürel, sosyal/ekonomik şartları, jeopolitik/jeostratejik konumu değerlendirilerek kapsayıcı bir düzenleme yapması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sivil itaatsizlik, yasa dışı, siyasi iktidar, demokratik devlet, vicdani red, AİHS, AİHM, zorunlu askerlik, sivil hizmet, ordu.

ABSTRACT

Dogan, Bayram, "Civil Disobedience In the Context of Conscientious Objection", PhD Dissertation, Kırıkkale, 2018.

Civil disobedience is an illegal but at the same time is a legitimate activity performed in public that aims nonviolent means against serious injustices which occurs in democratic constitutional states as last resort after all the legal means exhausted. Conscientious objection is explained through civil disobedience which is important and efficient objection against the violation of human rights exercised by public authorities, and in this way, Individuals through religious, moral, political/philosophical thoughts or reasons refuse to bear arms or participate in military service. Despite conscientious objection differs from civil disobedience in terms of the conduct, motives, context and objective it has some common points with the civil disobedience. Thus, objection of compulsory military service in some cases while individuals' only interlazing/personal attitude, it is usually a political examination/ issue in Turkey. Nowadays, notably in the US and European countries and in many countries conscientious objection is recognized as a human right. In this context, conscientious objection taken up and and regaled in the scope of protection in the context of "opinion, conscience, and freedom of religion" based on the Universal human rights declaration and in the context of 18th Article of the International Covenant on Civil and Political Rights, and also in the 9th Article of the European Convention on Human Rights ".Conscientious objection is now evaluated in the context of freedom of religion, with the changed decision of European Court of Human Rights for Bayatyan/ Armenia according to its settled case-law. This decision gives opportunity to people who have anti-war beliefs to do non-military civil service rather than conscription for military service. Therefore, It has become inevitable for Turkey to make a legal arrangement towards the conscientious objection requests. Undoubtedly, for this issue Turkey is expected to make a comprehensive and inclusivist regulation through evaluating Her unique historical/cultural, socio-economic conditions, geo-politic/geo-strategic position.

Keywords: Civil disobedience, illegal, political power, democratic government, conscientious objection, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, compulsory military service, civil service, military.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SİVİL İTAATSİZLİĞİN TANIMI, TARİHSEL GELİŞİMİ, ÖNCÜLERİ VE UNSURLARI

I. SİVİL İTAATSİZLİĞİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE TANIMI.....	7
A. Genel Olarak	7
B. Sivil İtaatsizliğin Kavramsal Çerçevesi	19
C. Sivil İtaatsizliğin Tanımı.....	27
1. Genel Tanım.....	27
2. Dar Tanım	30
3. Geniş Tanım.....	31
II. SİVİL İTAATSİZLİK KAVRAMININ TARİHSEL PERSPEKTİFİ VE BU KAVRAMA TEORİK VE PRATİK KATKIDA BULUNAN ÖCÜLERİ	33
A. Sivil İtaatsizliğin Tarihi Gelişimi	33
B. Sivil İtaatsizliğin Öncüsü: Sokrates	33
C. Henry David Thoreau.....	37
D. Mahatma Gandhi: Teoriden Çok Pratik.....	40
1. Gandhi'nin Satyagraha'sı (Şiddet Dışı Direniş)	40
2. Sivil İtaatsizlik Lideri ve Eylemcisi Olarak Mahatma Gandhi	44
3. Birlikte Değerlendirme.....	47
E. AMERİKA'DA IRK AYRIMCILIĞIYLA MÜCADELEDE ÖNCÜ LİDER: MARTİN LUTHER KİNG	48
1. Martin Luther King'de Sivil İtaatsizlik Kavramı.....	48
2. Sivil Haklar Hareketi'nin Öncüsü Olarak Martin Luther King	51

III. İSLAM AÇISINDAN SİVİL İTAATSİZLİK.....	54
A. Genel Olarak	54
B. Sınırlı Sorumlu İtaat.....	58
1. Egemenlik ile Siyasal İktidarın Ayırışması.....	58
2. Hukukun Üstünlüğü	59
C. İyiliği Emretmek ve Kötülükten Nehyetmek	60
1. Kolay ve Emin Yolu Seçmek.....	61
2. Barışın Korunması	61
IV. ESKİ TÜRKLERDE SİVİL İTAATSİZLİĞE BAKIŞ AÇISI	66
V. SİVİL İTAATSİZLİĞİN UNSURLARI	68
A. Yasaya Aykırı Davanış	69
B. Şiddetin Reddedilmesi	72
C. Siyasi ve Hukuki Sorumluluğun Üstlenilmesi	77
D. Aleni ve Hesaplanabilir Olması	82
E. Kamu Vicdanına Yönelik Bir Çağrı Yapılması	86
G. Sistemin Geneline Değil Tekil Haksizliklara Karşı Ortak Eylem Yapılması	90
H. Eylemin Ciddi Haksizliklara Karşı Yapılması ve Haksizliklerle Makul Bir İlişki İçerisinde Olması.....	93
VI. CİDDİ HAKSIZLIKLARA KARŞI MAKUL VE OBJEKTİF MUHALEFET ETME.....	94

İKİNCİ BÖLÜM

DEMOKRATİK HUKUK DEVLETİNDE SİVİL İTAATSİZLİĞİN YERİ VE SİVİL İTAATSİZLİĞE İLİŞKİN ÖRNEKLER

I. DEMOKRATİK HUKUK DEVLETİNDE SİVİL İTAATSİZLİK	97
A. Sosyolojik ve Hukuksal Boyutlarıyla Sivil İtaatsizlik	97
1. Sosyolojik Açıdan Sivil İtaatsizlik.....	97
2. Hukuksal Boyutlarıyla Sivil İtaatsizlik	103
a. Anayasa Hukuku Açısından Sivil İtaatsizlik	103
b. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı Sivil İtaatsizlik İlişkisi	114
aa. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı	114

aaa. Genel Olarak.....	114
bbb. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkının İçeriği.....	118
aaaa. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkının Kolektif Niteliği....	118
bbbb. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Şekilleri.....	119
cccc. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşünün Mekânı.....	119
ccc. Barışçıl Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Sırasında Devletin Yükümlülükleri.....	121
aaaa. Müdahale Etmeme Yükümlülüğü (Negatif Yükümlülük)....	121
bbbb. Barışçıl Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Sırasında Devletin Pozitif Yükümlülükleri.....	122
ddd. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşünün Barışçıl Niteliği.....	124
eee. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşünün Düşünce ve İfade Özgürlüğüyle Bağlantısı.....	126
bb. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkının Sivil İtaatsizlik İle Karşılaştırılması.....	128
aaa. Benzer Yönleri.....	128
bbb. Farkları.....	129
c. Düşünceyi İfade Etme Hürriyetinin Bir Aracı Olarak Sivil İtaatsizlik.	135
d. Bir İnsan Hakkı Olarak Sivil İtaatsizlik.....	139
aa. Hakkın Kullanımı Açısından Sivil İtaatsizlik.....	139
bb. Hak Arama Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik.....	145
e. Ceza Hukuku Açısından Sivil İtaatsizlik.....	151
B. Terör ve Şiddet Eylemlerinin Sivil İtaatsizlik Bağlamında Değerlendirilmesi.....	170
C. Hukuk İhlallerine Karşı Bir Eylem Tarzı Olarak Sivil İtaatsizlik.....	180
D. Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizliğin Meşruluğu Sorunu.....	182
1. Direnme Hakkı.....	182
a. Genel Olarak.....	182
b. Direnme Hakkının Konusu ve Unsurları.....	184
c. Direnme Hakkının Tarihçesi.....	185
aa. Eski Çağlarda Direnme Hakkı.....	185
bb. Orta Çağ'da Direnme Hakkı.....	186
cc. Yeni Çağ'da Direnme Hakkı.....	186

2. Doğal ve Pozitif Hukuk Açısından Direnme Hakkının Değerlendirilmesi.....	187
a. Doğal Hukuk bakımından Direnme Hakkının Değerlendirilmesi	187
b. Pozitif Hukukta Direnme Hakkının Düzenlendiği Metinler	189
aa. İnsan Hakları Belgelerinde Direnme Hakkı	189
bb. Bazı Devlet Anayasalarında Düzenlenen Direnme Hakkı.....	190
cc. Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları'nda Direnme Hakkı	192
3. Sivil İtaatsizliğin Meşruluğu Sorunu	196
a. Anayasal Demokrasilerde Direnmenin Meşruluğu	203
b. Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizliğin Yeri	205
II. DÜNYA VE TÜRKİYE'DE SİVİL İTAATSİZLİK ÖRNEKLERİ.....	210
A. Dünyada Sivil İtaatsizliğe Yönelik Bazı Örnekler.....	211
1. Amerika'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri	212
2. Almanya'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri.....	215
3. Avusturya'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri.....	217
4. Danimarka'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri.....	217
5. Fransa'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri.....	218
6. İngiltere'deki Sivil İtaatsizlik Eylemleri.....	218
7. İtalya'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri	219
8. Japonya'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri	219
B. Türkiye'de Sivil İtaatsizliğe İlişkin Örnekler	220
1. Sivil İtaatsizlik Niteliğindeki İşçi ve Memur Eylemleri	222
2. Çevrenin Korunmasına Yönelik Eylemler	225
3. “İnanca Saygı Düşünceye Özgürlük İçin El Ele” Eylemi.....	228
4. “Sürekli Aydınlik İçin Bir Dakika Karanlık” Eylemi	229
5. Türkiye'de Sivil İtaatsizliğe Yönelik Diğer Bazı Örnekler	230

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE VİCDANİ RED KAVRAMI

I. VİCDANİ RED KAVRAMI, TARİHİ GELİŞİMİ VE NEDENLERİ.....	233
A. Vicdani Red Kavramı	233
1. Geniş Anlamda Vicdani Red.....	236
2. Dar Anlamda Vicdani Red	237

B. Vicdani Reddin Tarihi Gelişimi	243
C. Vicdani Red Nedenleri	252
1. Niteliklerine Göre Vicdani Redci Olanlar	253
a. Dini Gerekçelerle Vicdani Redci Olanlar	253
b. Vicdani-Ahlaki Nedenlerle Redci Olanlar	256
c. Yetkili Organlar İle İşbirliğinin Derecesine Göre Vicdani Redciler	259
d. Politik Vicdani Redciler	260
2. Vicdani Red Türleri	262
a. Basit Vicdani Redciler	262
b. Total Vicdani Redciler	263
c. Seçici Vicdani Red	265
d. Kadın Vicdani Redciler	267
II. VİCDANİ REDDİN UNSURLARI VE TÜRKİYE'DEN ÖRNEKLER	268
A. Vicdani Reddin Unsurları	268
1. Vicdani Red İtirazının Yasal Yükümlülüğe İlişkin Olması	269
2. Yasal Karşı Koyuşun Bireysel Bir Nitelik Taşınması	270
3. Vicdani Reddin Karşı Konulamayacak Meşru Bir Gerekçesinin Olması	270
B. Türkiye'de Vicdani Red	271
1. Türkiye'de Vicdani Reddin Ortaya Çıkış Nedeni ve Tarihsel Gelişimi ...	273
2. Türkiye'deki İlk Vicdani Redciler	276
3. Türkiye'deki Vicdani Red Hareketlerinin Farklılığı	281
4. Askerlik Ödevinin Türk Hukukunda Düzenlenişi	282
a. Türkiye'de Askerlik Algısı	282
b. Zorunlu Askerlik Hizmetinin Anayasal ve Yasal Boyutu	286
aa. Anayasal Bağlamda Zorunlu Askerlik Hizmeti	286
bb. Zorunlu Askerlik Hizmetinin Yasal Boyutu	292

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ULUSLARARASI HUKUKTA VİCDANİ RED VE KRİTERLERİ DÜNYADA İNSAN HAKLARI BAĞLAMINDA VİCDANİ RED ÇALIŞMALARI

I. ULUSLARARASI HUKUKTA VİCDANİ RED	295
A. Avrupanın Vicdani Red Yaklaşımı	297
1. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nun Vicdani Red Yaklaşımı	297

2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Vicdani Red Yaklaşımı	304
a. Bayatyan/Ermenistan Kararı Öncesi Vicdani Reddin Hukuki Durumu	305
b. Bayatyan/Ermenistan Kararı Sonrası Vicdani Reddin Hukuki Durumu	313
c. AIHM'nin Türkiye Kararlarına Kısa Bir Değerlendirme	322
B. Avrupa Konseyine Üye Ülkelerde Zorunlu Askerlik Hizmeti ve Vicdani Red	324
1. Zorunlu Askerlik Hizmeti Bulunmayan Ülkeler	324
2. Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Red Hakkı Tanınan Ülkeler	330
3. Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Reddin Hak Olarak Tanınmadığı Ülkeler	337
a. Çad Cumhuriyeti	338
b. Beyaz Rusya Cumhuriyeti	338
II. BATI DEMOKRASİLERİNDE VİCDANİ REDDİN NASIL BELİRLENECEĞİ SORUNU VİCDANİ REDÇİLER VE KAMU HİZMETİ SEÇENEĞİ	339
A. Vicdani Red Hakkının Nasıl Belirleneceği Sorunu ve Kullanım Şartları	339
1. Vicdani Reddin Nasıl Belirleneceği Sorunu	340
2. Vicdani Reddin Kullanım Şartları	341
B. Vicdanî Red ve Alternatif Kamu Hizmeti Seçeneği	343
C. Vicdani Red Neden Kabul Edilmelidir?	350
III. SİVİL İTAATSİZLİK VİCDANİ RED İLİŞKİSİ	352
A. Sivil İtaatsizliğin Vicdani Boyutu	353
B. Vicdani Reddi Sivil İtaatsizlik Bağlamında Değerlendiren Yaklaşımlar	357
C. Vicdani Reddi Sivil İtaatsizlik Kapsamında Değerlendirmeyen Yaklaşımlar	361
1. Bir Muhalefet Şekli Olarak Sivil İtaatsizlik ve Vicdani Red	368
2. Vicdani Reddin veya Bireysel Duruş ve Tutumun Sivil İtaatsizlik Eylemindeki Yeri	369
3. Sivil İtaatsizliğin Diğer Eylem Tarzlarından Farkı	378
SONUÇ	381
KAYNAKÇA	388

GİRİŞ

Hürriyet; demokrasi ve toplumda birlikte yaşamanın sonucu ortaya çıkan güvenlik sorunu; insanların, toplumun ve devletlerin her zaman ihtiyaç hissettikleri bir konudur. Dolayısıyla hürriyet ve demokrasi konusu çok eski zamanlardan beri insanlığı düşündüren büyük sorunlardan biridir. İşte bu nedenle yürürlükte olan hukuk kuralları; genel olarak birey, toplum ve devlete nasıl hareket etmesi veya davranması yahut nasıl davranmaması gerektiğini gösteren ve bunu yürürlükte olan normlarla düzenleyen normatif bir bilimdir. Kuşkusuz hukuk, birey-toplum-devlet ilişkilerinde ortak iyilik ve ortak menfaati gözetir. Çağımızda “genelde” demokratik yollarla iktidara gelen çoğunluk ve güç ise yasama ve yürütme gibi kamu otoritelerini kullanmaktadır.

Bu çoğunluk, yani siyasal iktidar ve parlamentolar, yasaları yapma ve hükmetme yetkisine sahiptir. Fakat “*bu çoğunluğu*” oluşturan ve kontrol altında tutan daha üstün bir güç vardır ki o da bu güce yasama yetkisini veren, dolayısıyla onun bu gücünün elinden alınmasına asla izin vermeyecek olan “*halk iradesi*”dir. Nitekim verdiğini yalnız o geri alabilir. Daha önce üzerinde konsensus oluşmuş bazı konularda daha sonraki dönemlerde ihtilafların ortaya çıkması halinde bu ihtilaflı duruma son verecek yeni konsensüslere ihtiyaç duyulacaktır.

Sivil itaatsizlik; devletin, hukuki veya fiili uygulamalarıyla, toplumdaki bazı kesimlerin doğal hukuk, vicdan ve ahlak temelli değerleriyle ortaya çıkan çatışmalarda, bu kesimlerin kendileri için hak gördükleri bu değerleri hukuki veya fiili uygulamalara karşı korumanın bir yolu olarak ortaya çıkmıştır. Demokratik ülkelerde toplumun belli bazı kesimleri, sivil itaatsizlik vasıtasıyla, hak olduğuna inandıkları doğal hukuk, ahlak ve vicdan temelli değerlerin hayata geçirilmesi ya da en azından korunması adına formel hukuk kurallarına ve uygulamalarına karşı eylemler ortaya koymakta ve bunların sonuçlarına katlanmayı da kabullenmiş olmaktadır. Bir diğer ifadeyle sivil itaatsizlik fiili, şiddetin bir delili olabilecek eylemleri kendi temellendirmesinin dışında tutan, doğal hukuk, ahlak ve vicdan temelinde meşru kabul edilmekle birlikte, formel hukuka aykırı olan eylemli bir karşı koyma ve itiraz tarzıdır. Dolayısıyla sivil itaatsizlik, formel hukuk ve devlet

düzeninin işleyişini sorgulayan direnme hakkının ve dolayısıyla doğal hukukun yüksek idealinin oluşmasına katkı sağlayan çağdaş bir eylem biçimidir. Sivil itaatsizlik, bazen bir ülkedeki formel hukuk kuralları ve uygulamalarının bazı evrensel insani ve hukuki değer ve ilkelerle çeliştiği durumlarda, iç hukuka ve uygulamalarına karşı, bu evrensel değerlerle uyumluluğun sağlanması idealine ulaşmak maksadıyla da gerçekleştirilebilir.

Demokratik hukuk devletlerinde sivil itaatsizlik, içerisinde hayat bulduğu toplumun, devletin, kültürün, ideolojinin bir parçası olarak, bazen doğal hukuk, vicdan ve ahlak temelli değerlerin, bazen de evrensel hukukun temel ilkelerinin bir koruyucusu ve savunucusu olarak ortaya çıkmaktadır. Esasen siyasal otorite ile sivil itaatsizlik eylemlerini gerçekleştirenlerin hukuk devleti anlayışları genelde aynı doğrultudadır. Ancak sadece bazı ayrıntılarda farklılıklar görülmektedir. Her ikisi de düşünce ve idealde aynı şeyleri; yani hukuk devleti ideailini savunurlar. Siyasal otorite için hukuk devleti, pozitif bir hukuk düzeni iken, sivil itaatsiz için hukuk devleti, devletin formel hukuku dışında doğal hukuk, vicdan ve ahlak temelli ya da evrensel ilkeler temelli bir programdır. Sivil itaatsizlik eylemlerini gerçekleştirenler, pozitif hukuk yasalarına bu ideal uğruna karşı çıkarlar, hatta pozitif hukukun koyucusu ve uygulayıcısı olan devleti buna inandırmaya zorlarlar. Siyasal otoritenin istediği formel hukukun hâkim kılınmasıdır, buna göre yasa hiç bir şey uğruna feda edilemez. Pozitif hukukun cari olduğu devletlerde yasalara itaat edilmesi zorunludur. Bu bağlamda elbette yasalara yasa olduğu için uyulur. Fakat bazı durumlarda yasalar birçok kişi tarafından bilerek ve isteyerek ya da bilmeyerek ihlal edilir. Yasaları kasıtlı olarak ihlal edenler genel olarak adi suçlular ve siyasi suçlular olarak kategorize edilirler. Adi suçlular yasayı ihlal etmeyi toplumsal ve bireysel nedenlerle meşrulaştırmaya çalışırlarken; siyasi suçlular, eylemlerini esas olarak felsefi ve ahlaki gerekçelerle birlikte siyasal alanda da meşrulaştırmaya çalışırlar. Zira yasal olmasına rağmen toplumun belli kesimlerinin vicdanlarında meşru kabul edilmeyen bir durumun değiştirilmesi için, yasal yollardan hiçbir sonuç alınamaması durumunda, sivil itaatsizlik, doğal hukuk, vicdan, ahlak ya da evrensel değerler zemininde meşru bir hak arama yöntemi olarak ortaya çıkar.

Modern hukuk devletlerinin, meşru şiddet kullanma, düzenli ve hazır silahlı birlikler bulundurma tekeline sahip olduğu genellikle kabul edilmektedir. Denetim gücünün

merkezileştiği ve tekelleştiği devletler, toplumsal huzuru bozan ya da ulusal güvenliğe karşı gerçekleşen hukuk dışı Şiddet eylemlerini ve saldırıları kontrol etmekte ve etkin bir biçimde yurttaőlarını güven altına almaktadırlar. Kuşkusuz, devlet; bu kontrolü ve güvenliği, keyfi bir biçimde değil, yasal yollarla yapacaktır. Başka bir ifadeyle, modern devlet ve toplumlarda Şiddet kullanma sürecini yöneterek kontrol altına alacak yapı, hukuk ve anayasal organlardır. Dolayısıyla bu çalışmada ilk olarak sivil itaatsizliğin biçimsel özellikleri, anayasal konumu, demokrasi açısından işlevsellik durumu ve Türkiye’deki uygulanıőı gibi tartışmalı alanlara ve öne çıkan görüőlere değinilecektir. Keza daha sonra sivil itaatsizlik kavramının katılımcı demokrasi ve sivil toplum bağlamında başka amaçlar adına *araçsallaőtırma* meselesi üzerinde de durulacaktır.

Bu çerçevede kanunlara karşı koyma, Şiddet kullanmadan gösteriler yapma, yürüyüş ve protesto özgürlükleri ve sivil itaatsizlik kavramlarının, günlük dilde daha çok telaffuz edilmeye başlandığı 21. Yüzyılda, *hukuki*, *siyasi* ve sosyal konularda da aynı oranda kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Anılan yüzyılda, anayasaların, seçilmişlerin elini kolunu bağlayarak iktidarları pasif bir duruma getirdiğine; siyasi iktidarın, pozitif anayasaların kendilerine vermediği yetkileri, hukuk dışı yollardan ele geçirerek yahut hukuk dışına çıkararak seçimle gelen krallara dönüőtüklerine dair örneklemlerle doludur. Bu bağlamda sivil itaatsizlik ve toplantı ve gösteri yürüyüşleri hürriyeti, insanlık için zor konulardan biri olarak gözüken hürriyet ve güvenlik dengesinin, etkili bir formülü olarak görünüyor. Keza Batı’da, özellikle ABD’de olmak üzere oldukça yoğun bir tartışma ve eylemsellik alanı bulan, dolayısıyla birçok kitaba, makaleye konu olan sivil itaatsizlik, 1970’li yıllara gelinceye kadar Türkiye’nin pek de aőına olduğu bir kavram ve eylem değildi. Fakat son yıllarda sivil itaatsizlik temelli eylemlerin ve bunu esas alan çalışmaların sayısının gün geçtikçe artması neticesinde bu konunun Türkiye’de de artık gündemde kalması sađlanmıőtır. Ulus devlet yapısının, kendini toplum üzerinden yeniden üretebilmesini sağlayan “*meşrulaştırıcı mitler*” geliştirmesi neticesinde sistem kendisini güçlendirmiőtir. Dolayısıyla demokratik ulus devlet; “*yurttaşlarına*”, katılımları ve seçimleriyle yönetimde belirleyici olabilecekleri ve bu bağlamda politikada etkin olabilecekleri bir devlet ve hükümet modeli sunarken, kamusal düzeni sağlamak gerek yurttaşların birbirlerine gerekse sınırı aşan güçler tarafından muhtemel *őtiddet ve tehditlere* karşı

“ulusal güvenlik sistemini” kurma yükümlülüğünü de üstüne almıştır. Bu doğrultuda oluşturulan güvenliği sağlayacak kuruma da silahlı kuvvetler (ordu) adını vermiştir.

Nitekim Türkiye gibi ileri demokrasi yolunda ilerlemeye çalışan ve bu uğurda çeşitli badireler atlatan ülkelerde, sivil itaatsizlik demokrasinin gelişimine ve işleyişine katkı sunabilir. Fakat Türkiye’de, son zamanlarda bazı kesimler tarafından sivil itaatsizlik, kendisini var eden ilkeler yok sayılarak, adeta politik bir manevra aracı olarak görülmektedir. Bu nedenle Türkiye’de sivil itaatsizlik, neredeyse demokrasi arızalarını gidermenin imkânını ortadan kaldıran bir kavram haline gelmiştir. Sivil itaatsizlik geleneği ile yakından uzaktan ilgisi olmayan bir kesimin elinde, yanlış amaçlar için kullanılan bir kavramın doğru koordinatlarına yerleştirilmesi, sadece akademik hassasiyet açısından değil, Türkiye demokrasisinin geleceğini belirleme açısından da elzemdir. Bu vesileyle kavramların, fikirlerin karıştırıldığı, birçok şeyin muğlaklaştığı bir dönemde, sivil itaatsizliği, doğru bir şekilde okuyucuya aktarmak önemli bir misyon olsa gerektir.

En genel tanımıyla vicdani red, hukuki zeminde, hukuka itaat etmeme davranışı olarak tanımlanabilir. Kuşkusuz bu bir anlamda itaatsizliktir. Nitekim sivil itaatsizlik, pozitif hukuka uygun olmayan bir eylemin, bireyin derinden içselleştirdiği ahlaki ve vicdani değerleri doğrultusunda gerçekleştirilmesidir. Vicdani reddin kökenlerini Ortaçağ Kıta Avrupa’sı derebeyliklerine kadar götürmek mümkündür. Ancak vicdani red kavramının da, sivil itaatsizlik gibi 20. Yüzyılın sonlarında siyasi, hukuki ve kültürel temellerde etkisini artırdığı görülmüştür. Bu sayede vicdani red, kişinin vicdan hürriyetini ortaya koymasına bağlamında düşünce ve inanç hürriyetine sahip olması ve kendi vicdanına göre hareket etmesi şeklinde ifade edilmiştir. Fakat hukuki anlamda vicdani red: Bireyde var olan savaş karşıtı *insani ve ahlaki, siyasi ve felsefi* bir düşüncenin ürünüdür. Dolayısıyla bireyin ahlaki, felsefi, dini ya da siyasi görüşleri nedeniyle zorunlu askerlik hizmetini reddetmesidir.

Tarihsel süreçte ilk olarak dini nedenlere dayanan vicdani red olgusu, zaman içerisinde *siyasi, felsefi gibi* seküler gerekçeler temeline de dayandırılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda vicdani red başlangıçta, askerlik hizmetinden kaçınma şeklinde ortaya çıkmışsa da günümüzde askeri harcamalara kaynak oluşturması nedeniyle vergi vermeme, hapisanede bazı kurallara uymama gibi tavırları da

bünyesinde barındırmaktadır. Şüphesiz bu durumun en önemli nedeni I. Dünya Savaşı sonrası zorunlu askerlik sisteminin kabul edilmesidir. Dolayısıyla zorunlu askerliğin kabulü ile birlikte vicdani reddin de sekülerleşmeye başladığı görülmektedir. Yaşanılan süreçte birçok ulusal yasalarda ve insan haklarına dair uluslararası belge ve sözleşmelerde vicdani red, bir insan hakkı çerçevesinde düzenlenmektedir. Özellikle Avrupa Birliği (AB) çatısı altındaki ülkelerin önemli bir kısmında zorunlu askerlik kaldırılarak profesyonel orduya geçilmiş, ancak zorunlu askerliğin devam ettiği AB ülkelerinde ise vicdani red hakkı tanınarak vicdani redciler için alternatif sivil hizmet sistemi kurulmuştur. Nitekim zorunlu askerliğin kaldırıldığı ülkelerde vicdani red kavramının artık önemini yitirdiği görülmektedir. Çünkü vicdani red, temelde zorunlu askerlik hizmetine karşı gelişen bir itirazdır. Oysaki profesyonel orduya geçen ve reddi bir hak olarak tanıyan ülkelerde vicdani redci gruplar temel dayanaklarını kaybetmekte ve dağılma sürecine girmektedirler.

Bu çalışmanın amacı; her geçen gün kamuoyunda daha sık gündeme gelen vicdani red sorununun sivil itaatsizlik çerçevesinde değerlendirilmesinin mümkün olup olmadığını, önce kavramsal anlamda sonra da Türkiye örneği üzerinden tartışmaktır. Şüphesiz bu ilişkilendirmede hedeflenen, salt konunun teoriler sınırında irdelenmesi değil, aksine teorilerin “*gerçek hayattaki*” toplumsal hayata yansımaları çerçevesinde, Türkiye’deki vicdani redciler ve demokratikleşme sürecinde yaşanan sorunlar bağlamında ele alınmasıdır. Bu nedenle ilk olarak sivil itaatsizlik kavramının tarihsel gelişimi ve dinamiklerine, sivil itaatsizliğin meşruluğuna değinilecektir. Keza vicdani reddin bir sivil itaatsizlik örneği olup olmadığı yönündeki tartışmalara da değinilecektir. Bu çalışmanın birinci bölümünde; genel olarak sivil itaatsizliğin kavramsal çerçevesi ve tanımı, sivil itaatsizliğin doğuşu, tarihsel gelişimi ve sivil itaatsizlik öncüleri tarihsel ve düşünsel açıdan bu fikre katkı yapan düşünürler ele alınarak açıklanacaktır. Yine bu bölümde İslam açısından sivil itaatsizlik ele alınacaktır. Ardından sivil itaatsizliğin unsurları irdelenerek benzer eylemlerden farklı yanları tespit edilerek ayrıştırılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde; ilk elde, demokratik hukuk devletinde sivil itaatsizliğin yeri ve dünyada sivil itaatsizliğe ilişkin örnekler, sosyolojik ve hukuksal boyutlarıyla sivil itaatsizlik eylemleri incelenecektir. Sivil itaatsizlik eylemleri toplantı ve gösteri yürüyüşleri hakkı bağlamda incelenerek anayasal, yasal temeli

irdelenecektir. Keza terör ve şiddet eylemleri sivil itaatsizlik bağlamında irdelenecek ve son olarak demokratik hukuk devletinde sivil itaatsizliğin yeri ve sivil itaatsizliğe ilişkin örnekler üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde; vicdani red kavramı ve tarihsel gelişimi, dünyada vicdani red olgusu, vicdani red nedenleri ve unsurları, genel olarak Türkiye’de vicdani redcilik ve askerlik ödevinin Türk Hukukunda düzenlenişi ve ayrıca zorunlu askerlik hizmetinin anayasal ve yasal boyutu irdelenecektir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde ise; Avrupa’nın vicdani red konusuna bakışı, uluslararası hukukta vicdani red, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu’nun vicdani red yaklaşımı, AIHM’nin vicdani red hakkındaki kararları ve Avrupa Konseyine üye ülkelerde zorunlu askerlik hizmeti ele alınacaktır. Ayrıca yine bu başlık altında, vicdani reddin Batı demokrasilerinde nasıl belirlendiği konusu, vicdani redciler ve kamu hizmeti seçeneği ve son olarak sivil itaatsizlik vicdani red ilişkisine değinilecektir. Çalışmanın bu son bölümünde Türkiye’deki sivil itaatsizlik eylemlerinin içeriği ve meşruluğuna, yine Türkiye’de vicdani reddin bir hak olarak tanınması konusuna değinilecektir. Ayrıca vicdani red, toplumsal, tarihsel ve uluslararası hukuk bağlamında ele alınarak konu farklı bir bakış açısıyla irdelenmeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİVİL İTAATSİZLİĞİN TANIMI, TARİHSEL GELİŞİMİ, ÖNCÜLERİ VE UNSURLARI

I. SİVİL İTAATSİZLİĞİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE TANIMI

A. Genel Olarak

Çalışmanın bu birinci bölümünde, sivil itaatsizliğin tanımı, tarihsel gelişimi, öncüleri ve unsurları ele alınacaktır. Sivil sözcüğünün kökeni Latince *civitate* (devlet, site, şehir) anlamına gelmekte ise de *şehir yanında*, *şehir devleti* ve daha geniş ölçekte *devlet* anlamında da kullanılmaktadır¹. Böylece Batı’da şehir ve devlet arasındaki bağlantı açıklanmaktadır. Sözcük, önce Fransızcaya, sonra İngilizceye çevrilerek, *city*, *civil*, *civic*, *civilization* gibi sırasıyla, *şehir*, *şehre ait*, *şehirli*, *şehirlileşme* ve *medeniyet* (uygarlık) gibi kavramlar oluşturmuştur². Türkçeye Fransızcadan geçen “sivil” kelimesi, “askeri ya da askerliğe ait olmayan, güçsüz, örgütsüz ve korumasız kendi halinde insan topluluğu” anlamlarına gelmektedir³. Sivil sözcüğü başka bir açıdan ise; medeni (uygar), nazik gibi kavramlara karşılık gelmek suretiyle, zarafeti de yüklenmektedir. Medeni olmayanın sivil de olamayacağı zımnen anlaşılmaktadır⁴. Sivilin “medeni”ye karşılık gelmesinin sivil itaatsizlik açısından değeri, bu direnme tarzının belli bir gelişmişlik seviyesindeki kurallarının olması yönünden önemlidir.

¹ Durmuş Hocaoğlu, “Sivillik ve Demokrasi”, *Yeni Türkiye Sivil Toplum Özel Sayısı*, III. Cilt, S. 18, Kasım-Aralık 1997, s. 106-107. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, çev., Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1996, s. 34-41; Zerrin Toprak Karaman, *Kent Yönetimi ve Politikası*, Anadolu Matbaacılık, 5. Baskı, İzmir, 2001.

² Hocaoğlu, Sivillik ve Demokrasi, s. 106-108.

³ Şükrü Nişancı, *Sivil İtaatsizlik*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul, 2003, s. 115-117.

⁴ İsmail Doğan, *Sivil Toplum Ondan Bizde de Var Makaleler*, Sistem Yayınları, İstanbul, 2000, s. 20.

Etimolojik olarak medeni ve medeniyet kavramlarının karşılığı olan sivil kelimesi artık günümüzde genellikle silahlı güçlere karşı bir topluluğun üyesi olarak ele alınan vatandaş veya grupları onların konumuyla ilgili kullanılan olguları ifade etmektedir⁵. Sivil kelimesi ayrıca, her şeyi devletten beklemenin yanlış olduğunu vatandaşın da inisiyatif olarak vatandaşlık bilinci kazanma, siyasi ve sosyal risk alma, katılımcı demokrasiyi savunma, resmi ideolojiden farklı ve özgür düşünebilme, silahsız örgütlenme gibi kavramlar için de kullanılmaktadır⁶.

İtaat kelimesi, emirlere uyma, yasaklardan uzak durma anlamına gelmektedir. İtaat, söz dinleme yanında, bir amirin verdiği emirleri dinlemek ve onlara uymak, devlet otoritesine ve hiyerarşisine tabi olmak ve yalın haliyle büyüklere saygılı olmak anlamlarına da gelmektedir⁷. Ayrıca itaat kelimesi, birine uymaktan kaynaklanır ve sırf dışa yansıyan davranıştan içten gelen bir tutumdur. İtaat, prensip olarak emir veya yasaklara uymaktır. Otorite, genelde bir devlet, birlik veya kişi olursa da ikna eden ve kendisine itaat edilmesi gereken en büyük otorite hiç şüphesiz Allah'tır⁸. Biat ise esasında, “Allah’a, Rasulüne ve sizden emir sahiplerine itaat edin⁹” ayeti doğrultusunda devlet başkanına maruf sınırlar içinde, hukuki normlar ve toplumun genel kabulü temelinde itaat edilme yetkisi için güvenoyu anlamı taşıyan bir sözleşmedir¹⁰.

⁵ Şükrü Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 117-121.

⁶ (Erişim) <http://www.sevde.de/BuyukTurkceSozluk.pdf>, 29.12.2014 s. 3200-3201; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 3. Baskı, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2008. s. 839.

⁷ (Erişim) <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0taat>, 06.05.2016; Ayrıca islamda itaat kelimesi için bkz., Nevin A. Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990, s. 97-109.

⁸ (Erişim) <https://www.mumsema.org/islami-kavramlar/114533-itaat-n-demektir.html>, 04.05.2016.

⁹ Kur'an'ı Kerim, En-Nisa Ayeti, 4/59.

¹⁰ Recep Ardoğan, “İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri,” *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ocak-Haziran 2011, C. 5, S. 9, s. 57.

İtaatsizlik kavramı ise itaat kavramının tam aksine kelime anlamı olarak buyruğa karşı gelme, boyun eğmeme, söz dinlememe anlamları taşır¹¹. Bu bağlamda itaatsizlik, sivil itaatsizlik çerçevesinde ele alındığında sivil yönetim tarafından uygulanan yasaların özüne uyararak yasalara riayet etmeme, karşı koyma anlamına gelmektedir.

Sivil itaatsizliğin birinci kısmı olan sivil kavramı, dilimizde askeri olmayan, üniforma kullanmayan kaba güce başvurmeyen ve hiçbir resmi veya herhangi bir makama bağlı olmayan ve güç almayan bir çağrışım yapmaktadır. İtaatsizlik sözcüğü ise Türkçe’de söz dinlemez, asi, emir altına girmeyen, dik başlı, serkeş gibi anlamları karşılamaktadır¹². Türkiye’de kültürel bir anlayışın da etkisi ile iyi vatandaşlığın ölçüsü itaat ve kabullenmektir. Uyumsuzluk ya da itiraz gibi bazı hareketler, zaman zaman adı konulmamış bir isyan olarak algılanmıştır¹³. İtaatsizliğin hiçbir çeşidine sempati ile bakılmaz. Bu bağlamda demokrasi, sivil toplum, liberalizm gibi Batılı kavram ve düşünce biçimlerinin toplumumuzda büyük etki uyandırmasına rağmen aynı toplumun ürünü olan sivil itaatsizliğin Türkiye’de kayda değer önem taşımamakla beraber Türkiye toplumu tarafından pek bilinmemesinde, bu mirasçısı olduğumuz kültürel ve ahlaki değerler etkilidir.

Sivil itaatsizlik, hukuk devleti düşüncesinde yer alan yasallık ve meşruiyet arasındaki farktan ilham alır. Sivil itaatsizlik, siyasal sorumluluğun ölçüleri ve sınırları konusundaki tartışmalarla birlikte başlangıcı ilkçağlara kadar uzanan ve daima canlı ve eylemselliğiyle günümüze ulaşan tarihsel, düşünsel ve dinamik gelişimin ürünüdür¹⁴. Sivil itaatsizliğin ayırt edici özelliği, pasif direnme sınırları içinde, fakat siyasal amaç taşımalarıdır. Sivil itaatsizlik, adaletsiz bir yönetimi ortadan kaldırma ya da siyasi rejimi kuvvet kullanarak ve kargaşa ortamı çıkartarak yıkmak amacı taşımamaktadır. Sivil itaatsizlik eylemleri gerçekleştirildiği bölgede uygulanan

¹¹ (Erişim)http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.575593f29d2252.79466006, 26.04.2016.

¹² Mehmet Doğan, yay.haz., *Büyük Türkçe Sözlük*, İtaat Maddesi, 11. Basım, İz Yayınları, İstanbul, 1996, s. 687.

¹³ Cemil Oktay, “*Hun*” *Zamirinin Serencamı*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1991, s. 13-15.

¹⁴ Şeniz Anbarlı, “Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, C. 5, S. 2, 2007, s. 73.

yasaya aykırı olmakla birlikte, bu sistemdeki haksızlığı ortadan kaldırmak için harekete geçmekte dolayısıyla sistemi eleştirmektedir.

Pasif direnme olarak da adlandırılan sivil itaatsizlikte; gerek sistemi tümüyle değiştirme amacının olmayışı, gerek dayandığı ahlaki motivasyon ve özellikle hareket tarzı itibariyle onu, çok farklı bir toplumsal, siyasi, hukuki ve felsefi konu ve davranış haline getirmektedir. Sivil itaatsizlik gibi yasa dışı bir eylem biçimini teorileştirme çalışmaları itaatsizliğin kurumsallaştırılması biçiminde yorumlanabilir¹⁵. Ancak eylemin yasalara aykırı olması, sivil itaatsizliğin ahlaki açıdan taşıdığı önemi de zedelememelidir.

Sivil itaatsizlik, henüz ilk uygarlıkların başlarında medeniyet merkezleri kabul edilen şehirlerin ortaya çıkmaya başlamasıyla site ya da şehir halkında kendini göstermeye başlamıştır. Şöyleki halkın, herhangi bir konuda; örneğin, haksızlık yapan bir vergi görevlisinin veya evlerini yağmalayan, mallarına el koyan ya da dini azınlıklara saldıran kişilere karşı gelerek tepki verdiği belirtilmektedir¹⁶. Fransız Devrimi sırasında boykot girişimi, toplu dilekçe verme, grup ve hatta şehir ayaklanmaları gibi büyük ve etkili protesto şekilleri şehirlerde görünür olmuştur. İlk zamanlar daha çok elit, burjuva sınıfı tarafından daha sonra da işçi ve köylüler tarafından kabul gören bu sivil eylemler, yurttaşlık hareketlerini hazırlamış ve söz konusu hareketler yerini yurttaşlık sonrası hareketlere bırakmıştır¹⁷. Bu bağlamda sivil itaatsizliğin felsefi ve tarihi kaynaklarının şehirleşme temelinde incelenmesi hareket noktasıdır.

Sivil ve medeni bir toplumda yönetenler, sahip oldukları güç ve yetkilerle, bu sivil toplum içinde yaşamı sürdüren insanları itaate zorlayarak almış oldukları kararları uygulatmaktadırlar. Bu bağlamda bireylerin haklarına saygı gösterilmesine yönelik etkinlikler, yasanın ya da alınan kararların ihlali karşısındaki duyarlılık derecesi, hakları sahiplenme iradesi, özgürlükler hukukunun güvenceleri yönünden önem

¹⁵ Mesude Altunel, "Sivil İtaatsizlik Ve Mohandas K. Gandhi", *TBBĐ*, S. 93, Yıl 2011, s. 444.

¹⁶ James M. Jasper, *Ahlaki Protesto Sanatı Toplumsal Hareketlerde Kültür, Biyografi ve Yaratıcılık*, çev. Senem Öner, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 31.

¹⁷ Şeniz Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006, s. 61.

taşımaktadır¹⁸. Demokratik bir hukuk devletinde yönetimin meşruluğu ve devamı, devletin ve onu oluşturan vatandaşlarının talepleri ve tercihleri doğrultusunda hareket etmesine bağlıdır. Bu noktada bireyin ve toplumun iktidarın keyfilğini engelleyebileceği ve haklarını savunabileceği yöntemler söz konusu olmaktadır¹⁹.

Demokratik bir hukuk sistemi, adaletsizlikler karşısında bireye kendi hakkını arama ve koruma imkânı vermektedir. Haksızlığa uğrayan insanlar, bu haksızlığın giderilmesi veya sona erdirilmesi için tüm yasal yollara başvurduktan sonra sorun giderilmemiş ise pasif direnme olarak açıklanan ve tanımlanan sivil itaatsizlik türü eylemlere yönelerek yönetimin ve kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışmaktadır. Böylece haksızlığın sona erdirilmesi noktasında devlete ve yöneticilere baskı oluşturma amaçlanmaktadır²⁰. Birey ya da gruplar, haksızlığa uğradıklarını düşündükleri konularda tepkilerini, şiddete başvurmaksızın, fakat yasanın suç saydığı bir fiili gerçekleştirerek; ancak eylem sonrasında öngörülen cezayı da göze alarak, eylemsel bir fikir açıklaması olan sivil itaatsizlik biçimiyle ortaya koymaktadır. Bu yönüyle sivil itaatsizlik bireylere, özgürlüklerin korunması ve adaletin gerçekleştirilmesi açısından etkin ve pratik yöntemler sağlamaktadır. Şiddetsizlik, eylemsellik ve fiilin sonucuna katlanma temelinde şekillenen sivil itaatsizlik, kendine özgü farklı bir politik felsefi akım olarak görülebilir²¹.

“Sivil itaatsizlik: Şu ya da bu şekilde âdil ilişkilerin hüküm sürdüğü demokratik bir sistemde ortaya çıkan ciddi haksızlıklara karşı, yasal imkânların tükendiği noktada son bir çare olarak başvuru, kendisine anayasayı ya da toplumsal sözleşmede ifadesini bulan ortak adalet anlayışını temel alan, şiddeti reddeden, yasadışı politik bir edimdir”²².

Rawls’a göre sivil itaatsizlik, zaman zaman haksızlıklar ya da bireysel sorunlar yaşanmasına rağmen genel anlamda âdil olan ve anayasası vatandaşlarınca meşru

¹⁸ Şeniz Anbarlı, “Bir Pasif Direnme Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik”, *ÇÜİİBFD*, C. 2, S. 1, Nisan 2001, s. 323.

¹⁹ Altunel, *Sivil İtaatsizlik ve Mohandas K. Gandhi*, s. 444.

²⁰ Henry David Thoreau, *Sivil İtaatsizlik: Yürümek*, çev. Aykut Örköp, Zeplin Yayınları, İstanbul, 2014, s. 17-21.

²¹ Altunel, *Sivil İtaatsizlik ve Mohandas K. Gandhi*, s. 445.

²² Hannah Arendt, “Sivil İtaatsizlik”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (iç.), çev. Yakup Coşar, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 82-85.

kabul edilen bir devlette söz konusu olabilir²³. Thomas Hobbes'e göre, egemen, hiçbir zaman tamamen haksız olamaz. Dolayısıyla yurttaşlar ona karşı direnme şöyle dursun, eleştirisi dahi yapamazlar. Çünkü bir başkasından aldığı yetkiyle hareket eden, herhangi bir şey yapan egemen, yetkisine dayanarak hareket ettiği kişiye haksızlık yapamaz. Siyasal otoritenin haksızlığından şikâyet eden bir kimse, bizzat kendisinden şikâyet etmiş olur. Ancak egemen güce sahip olanların zaman zaman hukuka aykırı hareket etmeleri söz konusu olabilir. Dolayısıyla siyasal otorite tamamen haksızlık ya da adaletsizlik etmez²⁴. Bu bağlamda, itaatın nedeni insan doğasındaki güvensizliğe bağlandığı için, yurttaşların itaati de doğal bir yükümlülük olarak ortaya çıkmaktadır. Düşünür'e göre bir kişi, güveni başka birinin gücünde ve idaresinde buluyorsa, doğa o kişinin bu duruma itaat etmesini ve bu anlamda gayret etmesini emreder. İtaat yükümlülüğünün düşebileceği tek bir varsayım olabilir. Bu durum ise, egemen gücün zorla ele geçirildiğinde söz konusudur. Bu çerçevede, devletin var oluş nedeni ve kökeninin ölüm ve şiddet gibi korkulara dayalı olduğu varsayılırsa, bireyler böyle bir durumda itaat yükümlülüğü altında olmazlardı²⁵.

Jhon Locke ise, Hobbes'in aksine, siyasal gücün doğasını bir güven olarak açıklamaktadır. Bu anlamda, siyasal otorite ciddi ve sürekli olarak bu güveni ihlal ederse, vatandaşın ona karşı direnme hakkı söz konusu olacaktır. Çünkü Locke, etkili bir doğal haklar savunucusudur. Düşünür, ilk olarak insanların ancak zincire vuruldukları zaman eyleme geçeceklerini savunan eski direniş teorilerinin aksine, şimdi insanların zincirlemeye engel olma haklarından bahsederek yeni bir çıkış açmıştır²⁶. Bu bağlamda, siyasal iktidar, insanların doğal haklarına saygı duydukları ölçüde otoriteye bağlılığı hak ederler. Kanun yapıcılar, devletin en üst organı olmalarına karşın hiçbir zaman kişilerin yaşam hakları üzerinde mutlak bir tasarrufa sahip değildir. İktidara sahip olanlar kanundan aldıkları yetkilerini hukuka aykırı

²³ John Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (iç.), çev. Yakup Coşar, 3. Basım, İstanbul, 2013, s. 56. Bu terimin ve unsurlarının kavramlaştırılması için bkz., Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 4. Baskı, İstanbul, Legal Kitapevi, 2011, s. 123-153; Jürgen Habermas, "Sivil İtaatsizlik", *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (iç.), çev. Yakup Coşar, 3. Basım, İstanbul, 2013, s. 122-143.

²⁴ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Chap. XVIII, With An Introduction Bay A.D.Lindsay, M.A. London: J.M.Dent & Sons Ltd. (Tarih yok), s. 92.

²⁵ Hobbes, *Leviathan*, Chap. XX, s.104.

²⁶ Hannah Arendt, *Crisis of Republic*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972, s. 87.

kullanamazlar. Bu aşamadan sonra sözleşmeyi ihlal eden yöneticilere karşı sivil itaatsizlik hakkı, sözleşmeden doğan bir hak olarak ortaya çıkar²⁷.

Rousseau'ya göre, devlet egemenliği kendi hükmü altındaki halka dayandığı için egemenlik ile uyrukluk arasında yakın bir ilişki, hatta bir ayniyet vardır. Egemenlik, dayanışma ve birlikteliğin zorunlu bir uzantısı ve tamamlayıcısıdır. Dolayısıyla devlet egemenliği, bu egemenliğe tabi olanların özgürlüklerinin adeta evrensel bir hale gelmiş ifadesi sayılmaktadır. Bu ortaklık nedeniyle her bir ortağın, herkesle birleşerek kendisine itaati sağladığı kabulüyle, önceki halinden daha özgür olacağı varsayılmaktadır. Bu çerçevede, egemenliğin kullanılmasıyla kamu gücünün belirlediği kanunlara herkesin doğrudan uyması tabii bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Şu halde her uyruğun kamu iradesine bağlı olarak yasalar halinde ortaya çıkan normlara itaat etmesiyle gerçek hürriyeti elde ettiği kabul edilmektedir²⁸. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, egemenlik prensibine dayanan Rousseau, yasalarda kendi iradesi ile karşılaşan yurttaşın, dışarıdan bir dayatmaya uğramadığını ileri sürmekle birlikte, hiçbir durumda yurttaşlara direnme hakkını da tanımamaktadır²⁹.

Hume'a göre, siyasal yükümlülük ve direnme hakkının kökenini açıklamakta oldukça destek bulan "rıza temelli sözleşme"cilik düşüncesi, tarih dışı olarak kabul edilmektedir³⁰. Düşünür; farklı gerekçelerle, özellikle korkunun, itaatin nedeni olacağını belirtmektedir. Dolayısıyla bireylerin insan olmaları nedeniyle yalnızca "doğal yükümlülükler" ve "yararlılık yükümlülüğü" ile kayıtlı olabileceğini savunmaktadır. O halde adalet, özel mülkiyete saygı, ahde vefa gibi doğal yükümlülükler olmadan sivil ya da siyasi toplumun kaynaşmasının imkânı yoktur.

²⁷ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 94.

²⁸ Jean J. Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 53-54. Bu konuda daha ayrıntılı bir çalışma için bkz., Yavuz Abadan, "Hürriyet Problemi Tabii Hürriyet ve Hukuk Telakkisinin Rousseau ile Aldığı Yeni İstikamet", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1941, C. VII, S. 1, s. 280.

²⁹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 55.

³⁰ David Hume, *İnsan Zihne Üzerine Bir Araştırma*, çev. Selmin Evrim, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, s. 64-65. Liberal düşüncenin kurucularından Hume; siyasi konularda dahi akıl ile deneyi birbirinden ayırmanın çok yararlı olacağını belirtmektedir. Bunu teyit etmek içinse şöyle bir örnek vermektedir: Örneğin, hükümetlerin kontrol altına alınmaları ve kanuna uygun bir (constitutione) yürütme düşüncesi; insan tabiatının güvenilmezliği üzerine düşünerek yönetime sınırsız yetki verilemeyeceğini veya her dönemde ve her ülkede kontrolsüzce verilen bir güvenin büyük sui-istimallere neden olacağını iddia etmektedir.

Öte yandan düşünür, genel faydayı artıran ve bununla uyumlu olan, fakat bu durumda itaatin gereklilik olarak ortaya çıkacağını vurgulamaktadır³¹.

Hume, insanların ve toplumun yararına olan yasalara itaat yükümlülüğü olduğunu kabul etmekte, yasalar ülke refahını şayet olumsuz yönde etkiliyorsa bu durumda insanların yararını gözeterek sivil itaatsizliğe başvurabileceklerini savunmaktadır. Nelerin direnme sebebi olabileceği konusunda şöyle bir kıstasa yer verilmektedir: Nelerin topluma yararlı olduğunu belirleme siyasi otoritenin görevi olamaz³². Dillerin gelişimi gibi hukuk da önceden planlanarak oluşturulamaz. Hukukun gelişiminde “*yararlılık*” faktörü etkilidir. Ancak toplumsal teamüllerde oluşan adalet olgusu yararlı ve âdil olabilir. Dolayısıyla faydasız olanı kabul etmemek bir hak ve doğal bir tepkidir³³.

Sivil itaatsizlik kavramı, düşünce tarihinin hukuk ve siyaset açısından temel taşı niteliğinde olup, bir “*Zoon politikon*”³⁴ olan insanın devlet ile toplumsal kurallar temelinde örgütlenmiş aygıt ile olan ilişkilerini özgürlük ve hukuk kavramı çerçevesinde kurgulanmasını ifade eder. Bu ferdi bir adalet ve özgürlük anlayışı ile birlikte onun ötesine geçmek ve toplumsal bir adaleti öncelemenin bilincinde olmak demektir³⁵. Çünkü toplumsal sözleşme ve uzlaşmadan amaç, belirli bir topluma katılmak ya da belirli bir yönetim şeklini eleştirmek ve sorgulamaksızın kabul etmek olmadığından, belli ahlaki ilkeleri kabul etmek demektir. Ahlaki adalet, doğruluk ve dürüstlüğü hedeflediği için otoriteye bağlılığı şarttır³⁶.

³¹ Hume, *İnsan Zihne Üzerine Bir Araştırma*, s. 65-66.

³² David Hume, *Political Essays*, ed., Knud Haakonssen, Cambridge University Press, July 1994, s. 22-23.

³³ Atilla Yayla, *Liberalizm*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992, s. 56-57.

³⁴ Zoonpolitikon, politik alan demektir. Aristo tarafından literatüre kazandırılmış bir tabirdir ve klasik Yunanca da politik hayvan anlamına gelmektedir. Bkz., (Erişim) https://es.wikipedia.org/wiki/Zoon_politik%C3%B3n. 01.05.2016.

³⁵ Mevlüt Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, Elis Yayınları, Ankara, 2010, s. 124.

³⁶ Temellendirme için bkz., Solmaz Z. Hünler, *İki Adalet Arasında: Rawls ve MacIntyre*, Ankara, 1997, s. 28-30.

Kuşkusuz son yıllarda adı konulmasa da Türkiye’de bu doğrultuda sıkça sivil itaatsizlik eylemlerine rastlanmasına rağmen bu kavram yeterince açıklanmamış, dolayısıyla da itaatsizliğin içi doldurulamamıştır. Diğer yandan teorik birikim sadece birkaç tercüme veya derleme çalışmasını aktarmakla sınırlı kalmıştır. Ancak Türkiye’de ilk olarak 11.12.1992 tarihinde İnsan Hakları haftası münasebetiyle “*Hukuk Ve Devlet Felsefesi İle Hukuk Dogmatığı Açıklarından Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusunun Değerlendirilmesi*” konulu uluslararası sempozyumla teorik olarak sivil itaatsizlik tartışılmaya başlanmıştır³⁷. Daha sonra, Hayrettin Ökçesiz³⁸’in çalışmaları bunun bir istisnası sayılabilecek nitelikte ve niceliktedir. Daha sonra takip eden süreçte Şükrü Nişancı³⁹ ve Yakup Coşar⁴⁰’ın çalışmaları, tartışmalara ve bu konunun daha fazla çalışılmasına vesile olduğu söylenebilir.

Uyanık’a göre; birey devlet ilişkilerinde, devletin bireyi bir köle olarak değil de yüce ve özgür bir varlık olarak görmesi, devletin yetkisini bireyden alması, hür ve aydınlık bir devlet varlığı için elzemdir. Dolayısıyla hangi dönemde olursa olsun, kanun, ferman ve emir adı altında sunulan buyrukların “*bir eylem ve tutumun yanlış olduğunu düşündüğüm zaman ortaya koyacağım doğru davranış nedir?*” sorusu bağlamında sivil itaatsizlik ortaya çıkar⁴¹.

Dolayısıyla pasif direnme yahut sivil itaatsizlik, hak ve hürriyetlerin korunmasında ve kazanılmasında, zaman zaman oldukça etkili olarak kullanılmakla beraber, uygulanması pek de kolay olmayan bir eylem tarzı ve süreçtir. Çünkü baskı ve şiddet

³⁷ Bu sempozyum da sunulan tebliğler daha sonra *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi*’nde Ocak 1993, Yıl 3, S. 30’da özel bir sayı olarak yayınlanmıştır.

³⁸ Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 4. Baskı, İstanbul, Legal Kitapevi, 2011; Hayrettin Ökçesiz, *Sonbahara Eylem Kitabı*, Kanguru Yayınları, Ankara, 2013.

³⁹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik*; Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*.

⁴⁰ Yakup Coşar, “Sivil İtaatsizlik”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (iç.), çev. Yakup Coşar, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 9-28; Yakup Coşar, “Kavram Ve Eylem Olarak Sivil İtaatsizlik”, *Varlık Dergisi*, S. 1074, 1997, s. 2-7.

⁴¹ Mevlüt Uyanık, *İslam Siyaset Felsefesinde “Sivil İtaatsizlik” Kavramı*, Otorite Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2014, s. 124.

karşısında barışçı direniş, şiddete şiddetle karşı koyma da olduğundan çok daha fazla olgunluk, sabır, fedakârlık ve moral güç ister⁴². Bu zorluklarla birlikte yapılan hukuksuzlar karşısında toplumun tahrik olmasını engelleyerek muhtemel hataların önüne geçebilecek, dolayısıyla gerektiğinde kitleleri yönlendirecek güçlü bir liderin gerekliliği, sivil itaatsizliğin hedef ve başarı ihtimalini önemli oranda etkiler. Çünkü sivil itaatsizlik bireylere ve liderlere endeksli doğup büyümüş ve toplumda genel kabul görmüştür⁴³.

Bu bağlamda karizmatik insanlara özgü bir yetenek ve tavır olan sivil itaatsizlik ve şiddetsizlik, cesaretin de simgesidir. Kişinin uğruna her şeyini feda ettiği bir “*sabır*”, “*inanç*” ve “*tutku*” olan sivil itaatsizlik, adeta hayatın her alanını etkileyen bir yaşam tarzıdır. Bu yaşam tarzında sivil itaatsiz, kendini tamamıyla kendisinin, toplumun, hatta muhalifinin yaşamını, sevgiyi ve hoşgörüyü kullanarak dönüştürmeyi amaçlar. Dolayısıyla zayıf karakterli insanların şiddet dışı tutum ve davranışlarıyla karıştırılmamalıdır⁴⁴.

İtaatsizliğin ve meşru otoriteyi umursamayışın, günümüzde sıradan bir durum haline gelmesi, akla sivil itaatsizliğin, itaatsizliğin sadece özel bir biçimi olduğunu getirmektedir. Hukukçuların penceresinden bakıldığında, önemli olan yasanın ihlalidir. Bunun kriminal bir davranış yerine, sivil itaatsizlik eylemi ile yapılması, itaatsizliğin derecesini azaltmaz. Dolayısıyla başta avukatlar olmak üzere birçok hukukçu ve sivil insan, sivil itaatsizlik eylemlerini özellikle de kamuoyu önünde yapıldıkları için işlenen bütün cürümlerin nedeni olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda, karşı tezler ve deliller genelde umursanmamaktadır. Aslında sivil itaatsizlik eylemlerinin suç işleme eğilimini artırdıkları yolunda bir delil de söz konusu değildir⁴⁵. Doğaldır ki radikal hareketlerin, isyanların ve devrimlerin kriminal unsurları etkilediği doğrudur, fakat bunları eşdeğer olarak görmek ne mantıklı, ne de akıllıca olur. Kriminaller hem siyasal bir hareket için, hem de tüm toplum için

⁴² Munci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Ankara, 1981, s. 314.

⁴³ Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, s. 99-100.

⁴⁴ Thomas Merton, *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş*, çev. Seda Çiftçi, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 57-87.

⁴⁵ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 97.

tehlikelidir. Ayrıca, sivil itaatsizlik yasa egemenliğinin ciddi bir biçimde kayboluşunun göstergesi olurken; kriminal itaatsizlik polis gücünün acze ve zaafa uğramasının kaçınılmaz bir sonucudur⁴⁶.

Sivil itaatsizlik, anlamlı sayıda kişinin geleneksel değişiklik yollarının tıkandığına, yani şikâyet ve itirazların kabul edilmeyip, hatta dinlenmediğine, başka bir açıdan birtakım değişiklikleri programına alan hükümetin, yasallığı ve anayasaya uygunluğu ciddi anlamda şüpheli olan bir politikada ısrar ettiklerine inandıkları durumda ortaya çıkar. Başka bir ifadeyle sivil itaatsizlik, zorunlu ya da istenen bir değişikliği sağlamaya veya zorunlu ve hoşnut olunan bir durumu devam ettirmeye, yeniden yaratmaya yönelik olabilir. Örneğin, anayasal hakların korunması veya devlet içerisinde âdil güç dağılımının yani hem yürütme tarafından ihlal edilen, hem de federal iktidarın aşırı güçlenmesi sonucu eyaletlerin zararına olarak bozulma ihtimali artan dengenin yeniden sağlanması bu bağlamda her iki durumda da sivil itaatsizlik kriminal itaatsizlikle eşdeğer kabul edilemez⁴⁷.

Kamuoyundan gizlenerek faaliyetlerini yürüten adi bir suçlu ile yasalara karşı oluşunu her ortamda kamuoyuna beyan eden sivil itaatsizlik eylemcisi arasında açık ve net bir farklılık vardır. Doğaldır ki, herkesin gözü önünde alenen yasanın açık ihlali ile kamuoyundan gizli işlenen suç arasında önemli bir fark vardır. Bu ayrım yaşanan süreç içerisinde konuya ilişkin düşüncelerini belirten yazarlarca da benimsenmiş ve açıkça sivil itaatsizliğin Amerikan Anayasası ve yönetim sisteminin kurumlarıyla bağdaştığını, kabul eden bütün yaklaşımların temel varsayımları haline gelmiştir. Dikkat edilmelidir ki, sıradan suçlu, kriminal bir örgütün içinde de olsa, bireysel çıkarları doğrultusunda hareket eder. Böyle bir kişi başkalarının onayını almayı reddeder, ya da ihtiyaç duymaz. Ancak ceza kurumlarının maddi gücü karşısında boyun eğer. Sivil itaatsizlik eylemcisi ise genellikle çoğunluğa karşı muhalefet etse de bir özel grup adına ve grubun açık iradesine uygun olarak hareket eder. Sivil itaatsiz, kendisi için özel bir durum oluşturmak ve bu arada

⁴⁶ Hayrettin Ökçesiz, “Düşünce Özgürlüğünün Sivil İtaatsizlik Alanları”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 25, Ankara, 1999, s. 281-283.

⁴⁷ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 98- 99.

yakalanmamak için değil, temel bir anlayış farkından dolayı yasaya ve iktidara karşı çıkarak eylemini gerçekleştirir⁴⁸.

Sivil itaatsizlerin, üçüncü kişileri iknada ve onlara davalarını anlatışlarında başvurabilecekleri araçlardan olan şiddet, bunların isyancı olarak nitelenmesine gerekçe olabilir. Dolayısıyla sivil itaatsizliğin genel kabul gören bir diğer ana unsuru, barışçı ilkelerle hareket etmesi, yani şiddeti dışlamasıdır. Böyle bir yöntemin mantıklı sonucu ise sivil itaatsizliğin devrim yahut ihtilal olmadığıdır. Şu halde devrimcilerden farklı olarak, sivil itaatsiz, mevcut siyasal iktidarın genel sınırlarını ve hukuk düzeninin genel meşruiyetini kabul eder⁴⁹. Fakat sivil itaatsiz ile devrimci arasındaki farkı belirtmek sivil itaatsiz eylemcisi ile kriminallik arasındaki ayrımı belirtmekten çok daha zordur. Sivil itaatsiz, devrimci ile “dünyayı değiştirme” gayesini taşır ve onun yapmaya çalıştığı yeniliklerde büyük boyutlara ulaşabilir. Bu bağlamda verilen şiddet karşıtlığının sembolik bir örneği Gandhi olayıdır⁵⁰.

Şartların hızla değiştiği göz önüne alındığında, modern demokrasilerde sivil itaatsizliğin artarak önem kazandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda sivil itaatsizlik günümüzde toplumun genel kesimi tarafından kabul edildiği gibi, gerçekte de göz ardı edilemeyecek bir gerçeklik olarak ortaya çıkıyorsa bunun hukukla bağdaşırılığı sorusu çok önem kazanıyor demektir. Bu konunun açıklaması özgürlük kuramlarının, devrim ya da iç savaşa veya gençlik hareketlerine neden olmadan, değişimin saldırısına karşı ayakta kalacak kadar esnek olup olamayacakları konusunda tayin edici olabilir⁵¹.

Arendt; sivil itaatsizliğin, gönüllü birliklerin en yeni biçimini oluşturduğunu ve dolayısıyla bu ülkenin en eski gelenekleri ile uyum içinde olduğunu iddia etmektedir. Kuşkusuz sivil itaatsizlik tehlikeler de içerir. Günümüzde sivil itaatsizliğin baş aktörü rolündeki öğrenci hareketini tehdit eden, yalnızca yıkıcı, şiddet, kötü ruh hali

⁴⁸ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 99.

⁴⁹ Marshall Cohen, “Civil Disobedience in a Constitutional Democracy”, *The Massachusetts Review*, İlkbahar, 1969, s. 211- 213.

⁵⁰ Gandhi, Hindistan’daki İngiliz egemenliğini ve otoritesinin çerçevesini tanıımıyordu. Kolonideki hukuk düzeninin genel meşruiyetini ve geçerliliğini kabul ediyor muydu?

⁵¹ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 104.

veya daha kötü olan tarz ve metotları değil; aksine sivil itaatsizliğin zamanla daha fazla kendisini bölüp dağıtacak olan ideolojilerin (mesela Maoizm, Castroizm, Stalinizm, Marksizm, Leninizm gibi) etkisi altına girmesidir. Sivil itaatsizler ve toplum yararına faaliyet gösteren gönüllü cemiyetler başka yerlerde pratik olarak tanınmayan gruplardır. Gönüllü cemiyetler varlığının ihmal edildiği ve sivil itaatsizlik düşüncesine geç de olsa son dönemlerde hak ettiği değerin verilmesidir.

Arendt'a göre, günümüzdeki tartışmaların en büyük yanlışı, vicdanları ve kişisel niyetleri doğrultusunda yasalara ve toplumun geleneklerine karşı gelen tek tek bireylerle karşı karşıya olduğumuzun kabul edilmesidir. Bu durum aslında sivil itaatsizliğin savunucularının ve karşıtlarının kabul ettikleri ortak bir konudur. Bu bağlamda, kendisini ifade etmediği varsayılan çoğunluklara karşı koyan örgütlü azınlıklardır⁵².

Sivil itaatsizliğin siyasal sistem içerisinde kurumlaştırılması ve hukuki statüsünün oluşturulması, bu tür hukuki incelemelerin mutlak başarısızlıkları karşısında savunucu bir güç olabilir. Bu konuda atılacak en önemli adım, sivil itaatsizlik uygulayan grupları da diğer birçok menfaatçi grup gibi tanımak ve bu gruplarla da yetkilileri kanalıyla ikna etmek için bir araya gelerek görüşmeler yapmaktır. Bu düşüncesel küçük gruplar böylece, eylem ya da benzeri şekilde fikirlerini izah etme araçlarını kullandıkları zaman “uzaktan görünen güç” olmaktan çıkıp, devamlı akılda olan ve siyasal otoritenin günlük hayatta dikkate alması gereken oturmuş bir karşı güç olarak akıllarda kalmasını sağlar⁵³.

B. Sivil İtaatsizliğin Kavramsal Çerçevesi

Rawls, Bir Adalet Kuramı (*A Theory of Justice*) adlı eserinde sivil itaatsizliği şöyle tanımlamaktadır: Sivil itaatsizlik, yönetim siyasetinin ya da yasaların değişmesine yol açmak isteyen aleni fakat şiddet barındırmayan, ahlaki, vicdani, ancak aynı

⁵² Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 118.

⁵³ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 120.

zamanda siyasi olan, yasa dışı bir edimdir⁵⁴. Rawls'a göre sivil itaatsizlik; siyasi iktidarın, haksızlık olarak algılanan bir eylemine veya kararına karşı şiddete başvurmaksızın ve kamuya açık olarak gerçekleştirilen, siyasi/ahlaki bir motivasyondan kaynaklanan ve eylemciler için en azından bir hukuk ihlalini içeren ve bunun sonuçlarına katlanmaya hazır olan bir grup veya kitle tarafından yapılan bir protesto eylemidir⁵⁵. Bu tür eylemlerle toplumun çoğunluğunun adalet duygusuna hitap edilir. Dolayısıyla topluma ayrıntılı düşünüp değerlendikten sonra eşit ve özgür insanlar arasındaki toplumsal iş birliği ilkelerinin dikkate alınmadığı sonucuna varıldığı mesajı verilir⁵⁶.

Sivil itaatsizlik, devlet gücünün üçüncü kişilerce de açıkça görülebilir ve anlaşılabilir derecede haksız olarak hissedilen bir edimine karşı, kaba güç kullanılmadan ve kamuya açık olarak duyumsanan bir davranış ve icraatına karşı gerçekleştirilen bir protesto⁵⁷ eylemidir. “*Pasif muhalefet*” olarak da adlandırılan sivil itaatsizlik; içinde bulunulan sistemi meşru kabul etmekle beraber, adaletsiz olduğu düşünülen uygulamalara karşı, yasal imkânların çaresiz kaldığı noktada, vicdani bir şekilde, ancak şiddete başvurmaksızın sergilenen eylemler, tabidir ki siyasi ve ahlaki yönü ve motivasyonu olan, bununla birlikte sistemin yasalarına aykırı olan bir plan ve program dâhilinde gerçekleştirilen bir hareket olarak tanımlanabilir⁵⁸. Bu eylem saygıya değer siyasi ve ahlaki bir motivasyondan kaynaklanır, en azından bir adet suç kalıbına uygun bir hukuk ihlalini içerir ve norm ihlalinin hukuki sonuçlarına katlanmaya hazır bulunmak tutumunu taşır. Ya da sivil itaatsizlik, devlet gücünün

⁵⁴ John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge Mass, 1971. s. 401'den aktaran Hayrettin Ökçesiz, “Sivil İtaatsizliğin Öncüsü: Sokrates”, *Argumentum Aylık hukuk Dergisi*, Temmuz-Aralık 1993, C. 3-4, s. 36-41, s. 657.

⁵⁵ Fakat bazı yazarlar, bu kavramı daha geniş tanımlamışlardır. Örneğin, Howard Zinn, *Disbedienceund Democracy*, New York: Random House, 1968, s. 119'ta, Sivil İtaatsizliği “Acil Toplumsal Hedefler Uğruna, Yasaların Bilinçli ve Hedeflenmiş İhlali” olarak tanımlamaktadır.

⁵⁶ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 56.

⁵⁷ Protesto; göreceli olarak bir olaya ve duruma karşı aksi yönde tepki göstermektir. Genellikle bu tepki gösterme biçimi, muhalif görüşü sözle ifade etme yanında o görüşü toplumsallaştırma ve bir grupla birlikte ifade etme karakteri de taşıyabilir. Bundaki amaç kamuoyu nezdinde sesini daha çok duyurabilmek ve yönetime karşı daha etkili bir duruş sergileyebilmektir. Bu, doğrudan ifade ve etkilemenin ve aktivizmin bir yoludur. (Erişim) <https://tr.wikipedia.org/wiki/Protesto>. 15.05.2016.

⁵⁸ Uyanık, *İslam Siyaset Felsefesinde “Sivil İtaatsizlik” Kavramı*, s. 85-86.

faaliyet ve icraatlarına karşı siyasi ve ahlaki bir mülahaza ile kamuya açık bir biçimde en az bir normun nitelemesine uyan bir hukuk ihlalini içeren barışçıl bir protesto edimidir⁵⁹.

Ökçesiz'e göre; sivil itaatsizlik, *“Hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen, barışçıl bir protesto edimidir⁶⁰.”* Sivil itaatsizlikte, eylemi gerçekleştiren kişi, hukuk ya da yasa ihlalinin sonuçlarına katlanmaya hazır olduğunu ifade etmekle ve bu kabulünü göstermekle, eylemin içtenliğine olan inancı destekleyebilir⁶¹. Hem içinde bulunduğu hukuki sistemin işleyişine saygılı hem de kişisel onurunu koruma kaygısı güden bireyin bu çelişik gibi görünen durum karşısında başvurabileceği en tutarlı, hatta belki de tek seçenektir sivil itaatsizlik. Çünkü sivil itaatsizlik, mevcut hukuksal düzeni ve anayasa sistemini meşru kabul etmekle birlikte, idarenin haksız kabul edilen bazı eylem ve işlemlerine aracı olmamaktır⁶². Diğer bir ifade ile:

“Hukuk ve devlet düzenini, toplum gerçekliğini sorgulayan direnme hakkının–bir bakıma bu süreç içerisinde hukuk devleti idealini de yaratarak–bu yeni hukuk ve devlet düzeni tipinde büründüğü çağdaş bir biçimdir⁶³.”

Sarıbay'a göre sivil itaatsizlik: *“Olgun bir politik kültürün varlığı ve bu olgun politik kültür üzerine inşa olmuş anayasal bir rejimin adeta denetim unsuru konumu dur.”* Yazar'a göre; diğer eylem türlerinden farklı ve sıradan bir itaatsizlik olmayan sivil

⁵⁹ II. Fleisch Nicolaus, Ziviler Ungehorsam oder gibt es ein Recht auf Widerstand im schweizerischen Rechtsstaat? (Doktora tezi/Bern) Grüşch/İsviçre, 1989, s. 174'ten aktaran Ökçesiz, *Sivil İtaatsizliğin Öncüsü: Sokrates*, s. 657.

⁶⁰ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 151. Her ne kadar İngilizce *“civil disobedience”* kavramının isim ve fikir babası Amerikalı düşünür Henry David Thoreu ise de bunu *“Sivil İtaatsizlik”* adlı eserinde kullanarak akademik anlamda Türkçe'ye kazandıran kişi Hayrettin Ökçesiz'dir (bkz., Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*). Tabii ki bu tarihten önce de sivil itaatsizlik kavramı bilinmekte ve kullanılmaktadır. Örneğin, Hakan Arslan tarafından Thoreau'nun *‘Resistance to Civil Government’* adlı eserinin 1991 tarihli Türkçe çevirisinde de *“civil disobedience”* için *“sivil itaatsizlik”* kavramı kullanılmıştır. Bkz., Henry David Thoreu, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, çev. C. Hakan Arslan, Fatma Ünsal, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

⁶¹ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizliğin Öncüsü: Sokrates*, s. 657.

⁶² Nişancı, *Sivil İtaatsizlik*, s. 11.

⁶³ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 157.

itaatsizlik için sivilleşme sürecinin varlığının gerekli olduğu açılımını getirmektedir. Bu sürece bağlı yapılan tanımlamada dikkat çeken ve üzerinde durulması gereken noktalar; sivil itaatsizlik eylemi için olgun ve yerleşik bir politik kültür seviyesi ve üzerine inşa edilecek anayasal rejimin gerekliliğidir ki, bir medeni karşı koyma eylemi olarak sivil itaatsizlik, bu bağlamda anayasal rejimin denetim unsuru kabul edilmektedir. Denetim unsuru nitelemesi iddialı bir yaklaşım olarak görülse de sivil itaatsizliğin taşıdığı unsurlar itibariyle pozitif hukuk normuna aykırı da olsa bu tür bir denetimi beraberinde getireceği görülecektir⁶⁴.

Sivil itaatsizlik, bir direnme hakkı yöntemidir. Fakat direnme hakkının genel olarak içinde yer alan şiddet unsuru sivil itaatsizlik içinde bulunmamaktadır. Bu bağlamda sivil itaatsizlik⁶⁵:

- Amaca ulaşmak için bir yasal normun,
- Şiddetten kesinlikle yoksun bir şekilde,
- Üçüncü kişilerin haklarını çiğnemeyen,
- Sivil itaatsizlik eylemi sırasında orada bulunmayan kişilerin de algılayabileceği biçimde,
- Kamu otoritelerinden izin alınmaksızın fakat bilgileri dâhilinde,
- Yasa ihlali kastı içinde,
- Eylemin sisteme yönelik imajının kaybolmamasını gözeterek ve yasayı yasaya aykırı ancak hukuka uygun biçimde ihlal ederek,
- Toplumun büyük bölümünün dikkatini çekmeyi amaçlamaktadır.

Bu noktada, sivil itaatsizin, gerçekleştirdiği bir eylemden doğabilecek provakasyonları önlemek amacıyla azami özeni göstermesi gerekmektedir. Bu son

⁶⁴ Ali Y. Sarıbay, Süleyman S. Ögün, *Bir Politik Bilim Perspektifi*, Aso Yayınları, İstanbul, 1998, s. 198.

⁶⁵ Ergin Cinmen, “Sivil İtaatsizlik Üzerine Düşünceler”, *İnsan Hakları Yazıları, İnsan Hakları Özel Sayısı 3*, 1998, s.62-66; Ökçesiz, *Düşünce Özgürlüğünün Sivil İtaatsizlik Alanları*, s. 281-284.

derece önemli nokta, aynı zamanda eylemin haklılığı konusundaki şüphelerin önlenmesinde etkili ve gerekli bir durumdur⁶⁶. Nitekim Rawls'a göre, sivil itaatsizlik; arada bir ciddi adaletsizlik yaşansa dahi, genel anlamda âdil olan toplumlar için geçerlidir. Düşünüre göre, genel anlamda âdil bir durumun ön şartı demokratik bir yönetim şeklinin varlığıdır ve bu bağlamda; teori, sivil itaatsizliğin meşru/demokratik yönetim karşısındaki rolü ve uygunluğu ile ilgilenir. Bu anlamda sivil itaatsizlik teorisi farklı yönetim biçimlerine uygulanamaz ve başkaldırı biçimlerini konu edinemez⁶⁷.

Rawls'a göre, anayasal bir sivil itaatsizlik teorisi üç bölümden oluşmaktadır. Bu teori ilk olarak karşı çıkış biçimini tanımlar ve demokratik otoriteye yönelik farklı muhalefet biçimleri ile olan ayrımını netleştirir. Bu fiiller yasal mitinglerden, mahkemelerde emsal karar çıkarılmasına yönelik yasa ihlallerine, militan eylemlere ve örgütlü direnişe kadar uzanır. Teori, sivil itaatsizliğin bu ihtimaller etrafındaki yerini belirler. İkinci olarak teori, sivil itaatsizliğin nedenlerini ortaya koyarak (değişen oranlarda) âdil demokratik bir toplumsal düzen veri alınarak, sivil itaatsizliğin hangi koşullar altında meşru ve haklı olabileceğini tartışır. Bir diğeri ise; teorinin, sivil itaatsizliğin meşru bir sistem içerisindeki yerini ve özgür bir toplumda bu tarz bir protesto eyleminin uygunluğunu izah etmesi gereklidir⁶⁸.

Sivil itaatsizlik kavramını, betimleyici anlamda Gisela Raupach-Strey şu sekiz ana noktada birleştirmektedir⁶⁹:

- Sivil itaatsizlik, şiddetten arınmışlık tutum ve düşüncesinden, başkalarının kişiliği karşısında saygıdan kaynaklanır ve gelişir.
- Temel bir soruna başka yollarla dikkat çekilemediği zamanlarda, içsel bir zorunluluktan kaynaklanır.

⁶⁶ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 73.

⁶⁷ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s.56.

⁶⁸ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 57.

⁶⁹ Gisela Raupach-Strey, "Widerstand und ziviler Ungehorsamein Beitrag zur Klärung der Begriffe", *Widerstandsrecht in der Demokratie*, s. 166; Nicholas Fleish, *Ziviler Ungehorsam oder gibt es ein Recht auf Widerstand im schweizerischen Rechtsstaat*, s. 122'den aktaran, Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 132-133.

- Sivil itaatsizlik, bilinçli ve istekli bir şekilde ve sınırlı bir norm ihlali olup, sivil itaatsiz, yapmış olduğu eylem sonucundaki yaptırımını, diğer bütün mevcut olan demokratik normların ve çiğnenen kuralın başka durumlarda geçerliliklerinin açıkça tanınması koşuluyla kabul eder.
- Koşulludur; bu bağlamda şiddetsiz eylemlerin ilk iki basamağı olan dikkat çekici, gösterisel ve yasal biçimde girişilen eylemler başarı sağlamadığı durumlarda gündeme gelebilir ve tartışılabilir.
- Sivil itaatsiz eylemcilerinin dünya görüşünün farklı olabilmesine rağmen, temel bir haksızlığa karşı adeta topyekûn “*savaş*” verilmektedir.
- Bu haksızlığa karşı çıkma araçlarının inandırıcı olabilmeleri için amaçla çelişmemeleri zorunludur.
- Sivil itaatsizlik eylemi sembolik kalmalıdır. Sembolik eylemler, yönetimi bir düşman gibi görmeyip kişi ile konuyu birbirinden ayırmaya, iletişim kurmaya ve yapıcı anlamıyla birbiriyle tartışmaya çalışır. Şiddetsizlik bir düşmanlığı giderme yöntemidir.
- Sivil itaatsizlik yeni ahlaki yargının kamu tarafından benimsenmesi, en azından siyasi bir karara dönüştürülebilecek bir çoğunlukça desteklenmesi umuduyla yaşar.

Sivil itaatsizlik, yasa karşıtı bir eylem olmalıdır ve katılanların hedefi sadece yasanın anayasaya uygunluğunun ölçüldüğü bir deney yapmak değildir. Yapılan düzenlemenin anayasaya uygunluğuna karar verilmesi halinde dahi direniş devam ettirilmelidir. Doğaldır ki anayasal rejimlerde yargıçlar nonkonformistlerin⁷⁰ tarafını tutup karşı çıkılan düzenlemenin anayasaya aykırılığına karar verebilirler. Dolayısıyla sivil itaatsizlik eyleminin yasaya aykırı olup olmadığının tartışmalı olduğu durumlar söz konusu olabilir. Bu bağlamda âdil olmayan yasalara karşı sivil itaatsizlik eylemine girişen kişi, yargıçların kendi fikrini paylaşmamaları gerekçesi ile eylemlerine son veremezler⁷¹.

⁷⁰ Nonkonformist, toplum kurallarına uymayan, topluma ayak uydurmayan demektir.

⁷¹ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 59.

Burada ifade edilen “*hareket*” kelimesini “*tavır*” ya da “*tutum*” olarak da değiştirmek mümkündür. Çağdaş bir eylem ve tavır olarak modern devlet düzeninde ortaya çıkan sivil itaatsizlik, eylem olarak doğduğu medeniyetin, kültürün ve toplumun temel insan hakları ve özgürlüğü ideolojisinin bir parçası, hukukunun koruyucusu ve savunucusudur. Bu bağlamda sivil itaatsizliği diğer muhalefet tarzlarından ayıran temel farklar vardır ki: Sivil itaatsizlik, sistemin yasalarına aykırı olmayı gerektirir. Bundan amaç ise bir hükmün kanuni olması, onun hukuki olması anlamına gelmediğidir. Sonuçları ilmi ve hukuki ilkelere bağlandığı için hesaplanabilir olmalıdır. Sivil itaatsizlik, şiddet barındırmaz, aksine net olarak şiddeti reddeder⁷². Dolayısıyla sulh ve barış içinde olmak, böylece büyük kitlelere ulaşmak pasif direnişi diğer eylem ve metotlardan ayıran ana etkidir.

Rawls’a göre; diğer bir önemli nokta ise sivil itaatsizliğin sadece siyasal iktidarı elinde tutan çoğunluğa hitap etmesi nedeni ile değil, ancak politik ilkeden yani anayasayı ve toplumsal kurumları genel olarak düzenleyen adalet ilkelerinden yola çıkarak bu ilkelerin haklı görülmesi nedeniyle de politik bir eylem oluşudur. Bu bağlamda, isteklere ve beklentilere uyan ve onları destekler nitelikte olsalar dahi sivil itaatsizliğin meşru görünmesi için bireysel ahlak veya dini doktrinler esas alınamaz, dolayısıyla sivil itaatsizliğin sadece bireysel çıkarlar veya grup çıkarları ile gerekçelendirilmesinin söz konusu olamayacağı nettir⁷³.

Sınırlı da olsa âdil ve demokratik bir sistemde yurttaşların siyasal sorunların çözümünde kendilerine örnek aldıkları ve anayasayı yorumlamakta referans yaptıkları bir kamusal adalet anlayışının varlığı ölçü olarak kabul edilebilir. Bu anlayışın temel ilkelerinin uzun süre devam eden bilinçli ihlaller, özellikle de temel hak ve özgürlüklerin ayaklar altına alınması ya da başkaldırıya yol açar⁷⁴. Sivil itaatsizlik kavramını, baskın, dar ve geniş tanımlar çerçevesinde izah etmek mümkündür.

⁷² Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, s. 162.

⁷³ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 59-60.

⁷⁴ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 60.

Yukarıda açıklanan tanım yelpazesinde, sivil itaatsizliğin değişik tanımlarda, farklı öğelerin kendi tanımlarını oluşturduğu ve bazı tanımlarda hep birlikte bulunduğu ve ancak netice itibari ile onu karşıt durumlardan ayırt edici normatif ve olgusal şu ilkelerin vurgulandığı görülmektedir. Sivil itaatsizlik yasal protesto biçimlerine karşı bir yasal normun çiğnenmesiyle; bireysel ve olağan yasa ihlallerine karşı dikkate ve saygıya değer bir siyasal ahlak motivasyonu ile işlenmesi; aleni olmayan kriminal fiillere karşı, kamuoyuna açık olmasıyla; geleneksel klasik direnme hakkı, isyan, devrim, hükümet darbesi, ihtilallere karşı şartlara göre kamu önünde cereyan etmesi ve şiddetsizliği ile radikal siyasi eylem ve dinsel fanatizme karşı, protesto edilen devlet eyleminin kabul görmeyişinin diğer üçüncü kişilerce görülebilir ve anlaşılabilir ve kendisinin zorbalıktan arınmış olarak; iddia edilecek samimiyetsizlik söylemlerine karşı, eylemin hukuki anlamda sonuçlarına katlanmaya hazır bulunmak tavrıyla temelde ayrılmaktadır⁷⁵. Rawls, sivil itaatsizliğin; yönetim siyasetinin ya da yasaların değişmesini isteyen, aleni, vicdani, şiddetsiz fakat aynı zamanda siyasi olan yasa dışı bir eylem olduğunu vurgulamıştır⁷⁶. Sivil itaatsizlik, her şeyden önce bir siyasi ifade biçimidir⁷⁷. Demokratik hukuk devletinde siyasi ifadeler ya sistemle bütünleşir korunur kurumsallaşır ya da sistem dışında bırakılır yasaklanır. Bu kritik çizgiyi belirleyen faktör, her şeyden önce siyasi ifadeye yüklenen “şiddet” unsurudur. Sivil itaatsizlik şiddet unsurunu taşımayan bu muhalefet tipi ya da siyasi ifade biçimi olduğu ölçüde sistem içinde kalan ama yeni hukuk devleti anlayışında birey olmanın ifadesi olarak düşünülmektedir⁷⁸.

Sivil itaatsizlik son tahlilde; yasal süreçlerle ve yöntemlerle sonuç alınamayan tartışmalı sorunlar karşısında, en azından bir hukuksal kalıba uygun norm ihlalini içeren devlet gücüne ve siyasal otoriteye karşı barışçıl, ancak kamuoyunca algılanabilirlik noktasında açık biçimde gerçekleştirilen, buna bağlı olarak kamuoyuna çağrı işlevi gören siyasal ve ahlaksal olarak da güdümlenmiş, amaca

⁷⁵ Peri Uran, “1960 Sonrası Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Eylemleri”, *EÜHFD*, C. 1, S. 2, 2006, s. 132; Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 133.

⁷⁶ Rawls, *A Theory of Justice*, s. 401.

⁷⁷ Walter Harding, *Sivil İtaatsizlik*, İstanbul, 1991, s.75.

⁷⁸ Bakır Çağlar, “Sivil İtaatsizliğe Giriş”, *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi Sempozyum Özel Sayısı 11-12*, S. 36-41, C. 3-4, Temmuz-Aralık 1993, s. 651.

uygun bir edimle ve tabii ki yasal yollar tüketildikten sonra eylem sonucundaki yaptırım göze alması ve dayandığı diğer unsurlar nedeniyle ahlakiliği de kabul edilen, bireysel ya da çoğunlukla kolektif nitelikli bir protesto edimidir.

C. Sivil İtaatsizliğin Tanımı

1. Genel Tanım

Baskın tanım da denilen genel tanımda, şiddetsizlik unsuru ön plana çıkmaktadır. Bu tanımlamanın öncüleri olarak felsefe profesörleri Hugo Adam Bedau ve John Rawls ayrıca Christian Bay gösterilebilir. Bedau: “*Bir kimse yasaya aykırı, kamuya açık, şiddet olmaksızın ahlaki ve vicdani bir eyleme girişirse bir sivil itaatsizlik eylemi yapmış olur*” diyerek tipik bir sivil itaatsizlik tanımı yapmaktadır. Bedau’ya göre, sivil itaatsiz girişimler yasaya aykırı fakat kamuya açık, şiddet unsuru içermeyen bir hareketle ancak vicdani bir duyguyla hareket ederek bir yasayı ya da hükümet politikasını engelleme isteği ile gerçekleştirilmektedir. Yazar böyle nitelikli bir eylemin haksız olduğu düşünülen bir kanunun işlerliğine muhtemelen engel olacağını belirtmektedir⁷⁹.

Genel tanım teorisyenleri, dolaylı eylemleri sivil itaatsizlik eylemleri kategorisi içinde düşünme eğilimindedirler. Rawls’a göre sivil itaatsizlik, yasaların ya da hükümet veya devlet politikalarının değiştirilmesini hedef alan ve kamuya açık bir şekilde gerçekleştirilen şiddetsiz, ahlaki ve vicdani, aynı zamanda siyasi nitelikli, yasaya aykırı bir davranıştır⁸⁰. Rawls’un sivil itaatsizlik tanımında birkaç öge öne çıkmaktadır: Bunlar ise eşit özgürlüklerin ihlali ve kamasallık, toplumun belli bir yapısının sivil itaatsizliğe başvurma hakkı varsa aynı şartlar altında uzun süreli benzer şiddette bir haksızlığa uğramış ve iyi niyetli çağrılarını sonuçsuz kalmış aynı şekilde diğer bir azınlığın da sivil itaatsizlik eylemini gerçekleştirme hakkı vardır⁸¹. Bay’ın tanımında ise; şiddetsizlik ögesi yerini “*dikkatle seçilmiş ve sınırlandırılmış*

⁷⁹ Hugo Adam Bedau, “Civil Disobedience and Personal Responsibility for Injustice”, *Civil Disobedience* (iç.), ed., Hugo Adam Bedau, New York: Chapmanand Hall, Inc, 1991, s. 50.

⁸⁰ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 158.

⁸¹ Rawls, *A Theory of Justice*, s. 374.

araçlarla” ifadesine bırakır⁸². Fakat bu noktada sivil itaatsizliği diğer direniş şekilleri olan isyan, devrim, gerilla mücadelesi, ihtilal vb. ayıran en önemli unsurunun şiddetsizlik olduğunu belirtmeliyiz.

Habermas’a göre, sivil itaatsizlik sadece kişiye özgü inanç ve çıkarların esas alınamayacağı ahlaki bir protestodur. Kural olarak önceden belirlenen, polis tarafından seyrinin öngörülebilir olduğu, kamuya açık bir eylemdir. Yazar’a göre, hukuk düzeninin tümüne olan itaati etkilemeksizin tekil normların bilinçli olarak çiğnenmesini kapsar. Dolayısıyla normun çiğnenmesinin hukuki sonuçlarına katlanmaya hazır olmak gerekir. Bu norm ihlali semboliktir. Yürürlükte olan bir norm ya da hukuki geçerlilik sağlanmış bir politika hakkında yeniden görüşmelere ortam sağlamak için bu tarzda bir eyleme girişen sivil itaatsiz yasal kabul edilmeyen bir düzenlemenin etki alanı bakımından anayasal ortamın sağladığı gözden geçirme imkânlarının tüketilmiş olmasıyla yetinmeyecektir⁸³.

Bedau, sivil itaatsizliğin direkt olabileceği gibi, dolaylı bir eylemle de olabileceğine işaret etmektedir. Bir siyahın ırk ayrımına göre kendisi için ayrılan yerde yemek yemeyi reddetmesi, direkt olan sivil itaatsizliğe örnektir. Dolaylı sivil itaatsizliğe örnek ise, bir öğrenci grubunun bir askeri sınaî tesisi protesto etmek amacıyla bir törenin başlamasını önleme girişimi olabilir⁸⁴. Thoreau’nun, savaş gideri olarak kullanılmasını diye seçim vergisini ödemeyi reddeden tutumu bu bağlamda tartışma konusu olmuştur. Thoreau’nun bu tutumu bazılarının göre savaşla doğrudan bir ilişkisi olmadığı için sivil itaatsizlik kabul edilmezken; kimilerine göre genel vergilere karşı çıkmayan Thoreau’nun bu tavrı sivil itaatsizliğe tam bir örnektir⁸⁵. Keza yaygın tanım teorisyenlerinin çoğu dolaylı eylemleri sivil itaatsizlik olarak kabul etmektedirler⁸⁶.

⁸² Christian Bay, Charles C. Valker, *Civil Disobedience, Theory and Pragtice*, Black Rose Books, 1975, s. 473.

⁸³ Jürgen Habermas, *Sivil İtaatsizlik*, çev. Hayrettin Ökçesiz, Afa Yayınları, İstanbul, 1995, s. 34.

⁸⁴ Bedau, *Civil Disobedience and Personal Respontibility for Injustice*, s. 50-51.

⁸⁵ Bedau, *Civil Disobedience and Personal Respontibility for Injustice*, s. 52-53.

⁸⁶ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik, İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 196.

Konusu büyük ölçüde eşit hak ve özgürlükler ilkesinin ihlaline dayanan bir sivil itaatsizlik eylemine geçmenin ön şartı; politik bir topluma yapılan samimi davetlerin yasal yolların tıkanmış olması nedeniyle başarısızlığa uğramış olmasıdır. Böyle bir olumsuz sonuç, örneğin mevcut siyasi partilerin azınlıkların istek ve taleplerine kayıtsız kalmalarından kaynaklanabilir. Çünkü kanunları yürürlükten kaldırma teşebbüsleri ve yasal protesto eylemleri sonuç vermeyebilir. Ancak sivil itaatsizlik en son başvurulması gereken bir metot olduğu için bu başvurunun gerekip gerekmediğinden emin olmak gerekir⁸⁷. Sivil itaatsizliğin ana amacı, kamuoyuna bir mesaj vermeyi hedeflediği için gerçekten de böyle anlaşılmasına dikkat edilmelidir.

Sivil itaatsizliğe başvurmanın başka bir şartı da şu şekilde ifade edilebilir; mevcut siyasi partiler ya da iktidar ya azınlığın taleplerine kayıtsız kalmakta ya da taleplerinin bazılarını dikkate almamakta veya politik grupların yasaları yürürlükten kaldırma girişimleri, yasal protesto eylemlerini sonuçsuz bırakmaktadır⁸⁸. Nitekim Drier'e göre sivil itaatsizlik: "*Siyasi, ahlaki motivasyona bağlı olarak gerçekleştirilen, kamuya açık, aleni ve şiddetsiz bir şekilde yürütülen bir itaatsizlik eylemini sivil kabul etmek gerekir.*" Yazar'a göre sivil itaatsizlik bir düşünce beyanıdır. Drier, bir eylemin sivillik niteliğini kazanması ve bir bakıma sivil itaatsizlik eyleminin oluşması için bazı sınırlamalar getirilebileceği kanaatindedir. Şöyle ki, sivil itaatsizlikten bahsedebilmek için ortada ağır bir haksızlığın bulunması, yapılan eylemin amaç ile uygunluğu, seçilen araçların eylemin başarısı için elverişli olması, yasal yolların tüketilmesi ve tabii ki üçüncü kişilerin hak ve çıkarları ile çakışması mümkün mertebe sınırlı kalmalıdır⁸⁹. Sonuç olarak: Yaygın tanım şiddetsizlik unsurunu içermediği için (aşağıda açıklanacaktır) diğer direniş türleriyle karıştırılabilir. Ancak baskın tanım şiddetsizlik unsurunu içerdiğinden diğer direniş biçimlerinden farklı bir eylem türü ortaya koyabilmektedir⁹⁰.

⁸⁷ Rawls, *A Theory of Justice*, s. 373.

⁸⁸ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 205.

⁸⁹ Ökçesiz, *Düşünce Özgürlüğünün Sivil İtaatsizlik Alanları*, s. 284-286; Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 206.

⁹⁰ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 128-129.

2. Dar Tanım

Sivil itaatsizliğin genel tanımın unsurlarına, eylemin sonuçlarına katlanmaya hazır olmak ilkesini de eklemek suretiyle dar tanıma ulaşılır. Dar tanımın en önemli temsilcileri Jürgen Habermas ve Hannah Arendt'tir. Bu açıklamaya göre Habermas, dar tanımı şu şekilde açıklamaktadır: Sivil itaatsizlik; devlet kudretinin, üçüncü kişiler tarafından da açıkça görünür ve anlaşılır şekilde, haksızlık olarak duyumsanan bir edimine karşı, kaba güç kullanılmadan ve kamuya açık olarak gerçekleştirilen bir protesto eylemidir. Eylemin sonuçlarına katlanmaya hazır bulunma tutumunu bu eylem dikkate değer bir siyasi/ahlaki motivasyondan kaynaklanır ve en azından bir adet suç kalıbına uygun bir hukuk ihlalinin içerir. Dar tanımı geniş tanımdan ayıran en önemli unsur ise; eylemin sonuçlarına katlanmaya hazır bulunma durumu dolayısıyla norm ihlalinin hukuki sonuçlarına katlanmaya hazır bulunma tutumunu taşıır⁹¹.

Habermas'a göre, sivil itaatsizlik yalnızca bireysel inançların ve değerlerin temel alınamayacağı daha üst ahlaki bir protestodur. Kural olarak önceden belirlenerek açıklanan ve kolluk güçlerince seyri öngörülebilir kamuya açık bir eylemdir. Bu bağlamda hukuk düzeninin geneline ait kabullenili etkilemeksizin, tekil normların kasıtlı olarak çiğnenmesini hedefler; dolayısıyla norma veya yasaya aykırılığın hukuki sonuçlarına katlanmayı gerektirir. Dolayısıyla sivil itaatsizliğin gerçekleştiği norm ihlali sembolik bir karaktere sahiptir. Buradan da aslında protesto araçlarının şiddetten uzak bulunması gerektiği sınırlaması doğmaktadır⁹².

Ceza hukuku profesörü Horst Schöler-Springorum'un yaptığı dar tanım ise şu şekildedir⁹³: Amaca ulaşmak için bilinçli bir norm ihlali, kamuya duyurulmuş, etik-normatif olarak temellendirilmiş, şiddetsiz, sembolik bir protesto, protestocunun sonuçların sorumluluğunu taşımaya hazır oluşu.

Siyaset bilimci ve filozof Hannah Arendt ise sivil itaatsizliği şu şekilde tanımlayarak bir başka dar tanım ortaya koymaktadır: Anlamlı sayıda yurttaşın ya geleneksel

⁹¹ Habermas, *Sivil İtaatsizlik*, s. 9-10.

⁹² Habermas, *Sivil İtaatsizlik*, s. 10-11.

⁹³ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 131.

değişiklik yollarının tıkandığına, yani itirazlarının artık dinlenip incelenmediğine ya da tersine, birtakım değişiklikleri gündemine alan hükümetin yasallığı ve anayasaya uygunluğu ciddi biçimde kuşkulu olan bir politikada ısrar ettiğine inandıkları bir durumda ortaya çıkar⁹⁴.

Yukarıdaki tanıma göre sivil itaatsizlik, hiçbir zaman tek bir bireyin bireysel davranışı olarak ortaya çıkmaz. Sivil itaatsiz, ancak ve ancak bir grubun üyesi olarak eyleme girişebilir ve bu özelliği ile etkili olabilir. Çünkü tek bir kişinin sivil itaatsizliği önemli değişikliklere sebep olamaz. Kendisinin bireysel vicdanını yaralayan sivil itaatsiz genellikle itiraz edilemeyen yasaları ve normları ya da hükümet emirlerini protesto etmek amacıyla ihlal eylemlerine girişir. Başka bir ifadeyle sivil itaatsizin siyasal doğası gereği onu politik kılan, onların tek bir birey tarafından işlenmemiş olmasıdır. Dolayısıyla sivil itaatsizlik, ortak bir çıkar grubu oluşturan bir grup insan tarafından uygulanırsa etkili ve anlamlı olacaktır⁹⁵.

Arendt'a göre sivil itaatsizlik eylemine başvuran bu belirli grup, davranışını sivil itaatsizliğin gerekçesiyle "*vicdanla*" açıklasa dahi, bu özel grubun üyeleri aslında yalnızca kendi vicdanlarıyla baş başa değildirlenler. Kamusal alanda vicdanın sesinin neticesi, filozofun doğrularının neticesinden farklı değildir. İkisi de başlangıç noktalarında bağımsızlaşıp diğerlerine benzer fikirler haline gelirler. Bu çerçevede, bir fikrin gücü de vicdana değil, onu paylaşanların sayısına bağlıdır. "*Bir kişinin kötü bir insan olduğuna dair ortak düşünce, böyle bir varsayımı; yani O kişinin kötü olduğu yönündeki inancı güçlendirir*⁹⁶."

3. Geniş Tanım

Tanımlama kriterini sınırlı tutarak pek çok davranışa sivilite özelliği veren geniş tanımın öğeleri ana hatlarıyla şu şekildedir: Yasanın bilinçli olarak çiğnenmesi ve eylemcinin özel türde bir motivasyonu, eylemin kamuya açık olması ve bazı geniş tanımda yer almakla birlikte itaatsizliğin devrimsel ya da ihtilal niteliğinde olmayıp,

⁹⁴ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 594.

⁹⁵ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 205-207.

⁹⁶ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 93.

aksine sisteme dâhil olmasıdır⁹⁷. Hukuk normunun bilinçli olarak ihlali yani yasaya aykırılık boyutu, kamuya açıklık, eylemcinin özel türde bir gayreti, amacı, eylemin ve eylemcilerin anayasal düzeni yahut meşru bir hükümeti yok etme gayesini taşımaması dolayısıyla sisteme içkin olması. Sivil itaatsizlik eylemiyle anayasada yer alan bir normun da ihlali mümkün olmakla birlikte; genel kanıya göre, bunun sınırı sivil itaatsizlik eylemcisinin anayasal düzenin yok etme gayesinde olmamasıdır⁹⁸.

Dar bir tanımda sivil itaatsizlik çok sınırlı bir alanda kavramsal çerçevesi açıklanırken; geniş tanımda sivil itaatsizlik, neredeyse niteliksiz bir kanun ihlali olarak değerlendirilecek bir şekilde tanımlanmaktadır. Nişancı'ya göre, sınırlayıcı birkaç ilkeyi ölçü alarak girişilen eylemleri sivil itaatsizlik kategorisi içerisinde ele almak, yeterli ve açıklayıcı değildir. Keza Yazar'a göre tanımlama, bir sınırlamadır ve aslında geniş tanım bir tanımlama sayılamaz⁹⁹.

Yukarıda bahsedilen üç farklı tanım sonucunda Hayrettin Ökçesiz şu şekilde bir genel tanıma varmaktadır: *“Sivil itaatsizlik; hukuk devleti idesinin içerdği üstün değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen, barışçıl bir protesto edimidir.”* Ökçesiz'e göre ayrıca sivil itaatsizlik eyleminde bulunan kişi, norm ihlalinin sonuçlarına katlanmaya hazır olduğunu belirtmekte ve bunu göstermekle de eyleminin içtenliğine olan inancını desteklemektedir¹⁰⁰. Son olarak kişisel amaçlı norm ihlallerinden sıradanlaşmış, gizlemeye ve gizlenmeye yönelik suç fiillerinden, devrim ve isyan ya da siyasal iktidara karşı darbeye yönelik şiddet eylemlerinden ve diğer yasal protesto tarzlarından açık ve net olarak farklılıkları ile ayrıldığını izah etmeye yeterli, geniş ve dar tanımların arasında ortalama bir yer bulan genel tanımdır.

⁹⁷ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 129-130.

⁹⁸ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 128-130.

⁹⁹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 212.

¹⁰⁰ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 129-130.

II. SİVİL İTAATSİZLİK KAVRAMININ TARİHSEL PERSPEKTİFİ VE BU KAVRAMA TEORİK VE PRATİK KATKIDA BULUNAN ÖCÜLERİ

A. Sivil İtaatsizliğin Tarihi Gelişimi

Sivil itaatsizlik olgusunu ele alanlar genellikle literatürdeki şu isim¹⁰¹lerden hareket etmektedirler. Bunlar; Sokrates, Henry David Thoreau, Mahatma Gandhi ve Martin Luther King'dir. Şüphesiz sivil itaatsizliğin tarihsel gelişimi; bu kişiler, örnekler ve eylemler ile sınırlı değildir. Tüm Avrupa ülkelerinde anayasal düzlemde sistem değişikliğini hedefleyen eylemler yaşanırken, sivil itaatsizlik olarak nitelendirilen ilk eylem Amerika'da gerçekleşmiştir. 1848'de Thoreau tarafından kullanılan bu kavram, o dönemde pek ses getirmemiş olmasına rağmen, 1980'li yıllarda Avrupa'da etkisi geniş çapta gözlenmiştir. 1980'lere gelinceye kadar Avrupa'daki sistem karşıtı hareketlerle sivil itaatsizlik eylemleri arasında amaç ve eylemsellik bakımından büyük farklar olsa da, bu iki hareket tarzı bir bütün olarak ele alınarak aynı süreç içerisinde değerlendirilmelidir¹⁰².

B. Sivil İtaatsizliğin Öncüsü: Sokrates

Sivil itaatsizlik konusunda akla gelen isimlerin en başta geleni, bütün zamanların en büyük filozoflarından biri kabul edilen Sokrates'dir. Güvenilir bir bilgi ile sadece ahlakiliğe ve erdeme ulaşılacağını iddia eden Sokrates¹⁰³ hayatı boyunca eylemlerinde daima açık bir yol takip etmiş ve şiddeti reddederek iknayı benimsemiş

¹⁰¹ Bu isimlerden ilki Sokrates hakkında geniş açıklama için bu çalışmanın içinde yer alan "Sivil İtaatsizliğin Bir Öncüsü Sokrates" başlığına bkz., İkicisi; Henry David Thoreau'nun yaşamı, kişiliği, sivil itaatsizliğe katkıları hakkında ayrıntılı açıklama için, bu çalışmanın içinde yer alan "Henry David Thoreau" başlığına bkz., Üçüncü olarak; Mahatma Gandhi hakkında geniş açıklama için bu çalışmanın içinde yer alan "Teoriden Çok Pratik, Yaşamı ve Kişiliği ve Sivil İtaatsizlik Lideri ve Eylemcisi Olarak Mahatma Gandhi" başlıklarına bkz., Ve son olarak "Amerika'da Irk Ayrımcılığıyla Mücadelede Öncü Lider: Martin Luther King" ve "Sivil Haklar Hareketinin Öncüsü Olarak Martin Luther King" başlıklarına bakınız.

¹⁰² Halime Karakaş, "Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?", Kamusal Alan, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, C. 2, S. 5, Kasım, Aralık, Ocak 1998-1999, 5. Baskı, Ankara, 2014, s. 178.

¹⁰³ Sokrates'in burada değinilen görüşleri için bkz., Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arşivi, 3. Baskı, İstanbul, 2001, s. 21; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, 12. Baskı, İstanbul, Kasım 2000, s. 40 vd.

ve doğruluğuna inandığı idealleri uğruna, her türlü cezaya hazır olduğunu ortaya koyarak bir sivil itaatsizlik öncüsü olmuştur¹⁰⁴.

Platon tarafından kaleme alınan Sokrates'in savunması, sivil itaatsizlik açısından değerlendirildiğinde, sivil itaatsizlik kavramını açıklayan birçok unsurun varlığı görülmektedir. Yasanın buyruğuna uyararak kendisini savunması ve sürgüne gönderilme imkânını elde ettikten sonra kaçma ihtimali olmasına rağmen, kendisine verilen ölüm cezasına karşı çıkmayarak hatta bu cezayı özellikle istemesi, Sokrates'i yasalara bağlı bir yurttaş olduğu kadar, cezaya katlanma bilincini taşıması nedeniyle de bir sivil itaatsiz öncüsü olarak değerlendiren görüşlerde vardır¹⁰⁵. Bu bağlamda, Sokrates'in kendisine isnat edilen suçlamalar noktasında, sözü edilen eylemlerinde şiddet unsuruna rastlanmamıştır. Filozofun eylemlerinden dolayı yargılanmaktan kaçınarak, eyleminin sonucuna katlanma bilinci de ahlaki motivasyonunun yüksekliği kadar cezaya katlanma yükümlülüğüne de işaret etmektedir¹⁰⁶.

Bazı yazarlar, Sokrates'in davasında yasaları değil; belirli bir hukuksal hatayı savunduğunu, onun davasının yasaları değil yasaları uygulayan hâkimlere karşı olduğunu ve yasalara karşı gelmeyi hiç düşünmediğini savunmaktadırlar¹⁰⁷. Bu görüş Sokrates'in, haksız dahi olsa "*normatif/pozitif hukuk düzeninde*" mevcut her yasaya itaati emrettiğini iddia eder¹⁰⁸. Bu nedenle de Sokrat'ın davranışını direnme olarak kabul etmeyen yazarlar bulunmaktadır. Münferit bir yasayı çiğnemekle gösterdiği

¹⁰⁴ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 172-173.

¹⁰⁵ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 94.

¹⁰⁶ Ökçesiz, Sokrates'in eylemini sivil itaatsizlik olarak kabul gerekçesini şu şekilde açıklamaktadır: Sokrates, bu davranışında kendi adil davranışlarını engeleyen ve bu şekilde en azından onun kendi gözünde haksız olan yasaya itaat etmek istememiş ancak, soyut olarak "cezayı" da adil saydığı için yasayı da çiğnemesi sonucu kendisine yöneltilen somut cezaya da katlanmıştır. Keza Sokrates hiçbir zaman haksız yasanın koşulsuz bir savunucusu olarak hatırlanmak istememiştir. Bu savunucusu olmamayı onda haksız yasanın öngördüğü davranış normuna ve dolayısıyla itaatsizlikle birlikte değerlendirmek gerekir. Nitekim itaatsizlik onun için, kişinin kanaatine, inancına, böylelikle de vicdanına ve ahlaki değerlerine ilişkindir. Bu durumda onu sivil itaatsizliğin öncüsü yapmaktadır. Ökçesiz, *Sivil İtaatsizliğin Öncüsü: Sokrates*, s. 659-660.

¹⁰⁷ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 83. Sokrates'in savunmasının yasaya değil, uygulayıcısı hakimlere karşı olduğu anlaşılrsa da âdil olmayan bir normun öngördüğü hareket tarzına itaat etmemiş ama sonucuna katlanmıştır. Bkz., Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 173.

¹⁰⁸ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, 4. Baskı, AÜHF Yayınları, Ankara, 2003, s. 164.

sivil itaatsizlik ile birlikte verilen cezaya katlanmakla gösterdiği itaat, aslında günümüzün sözleşme ve konsensüs kuramlarına dayalı formel, temsili demokrasinin hukuk devleti çerçevelerinde dikkate değer bir anlam taşımaktadır¹⁰⁹.

Sokrates, ölüm korkusuyla değil, gerçeğin ortaya çıkması amacıyla, sonradan sivil itaatsizlik savunucuları ve eylemcileri için ilham kaynağı olan meşhur savunmasını yapmış, gençleri baştan çıkarmakla ilgili suçlamalara ise şöyle cevap vermiştir¹¹⁰:

“Benim sokaklarda dolaşarak genç, yaşlı hepinizi bedeninize, paraya pula değil, her şeyden önce canın, tinin eğitimine, yetkinliğine önem vermeniz gerektiğine inandırmaktan başka bir ereğim yok. Bakın gene söylüyorum size; erdem, zenginlikle, parayla, pulla elde edilemez, ancak zenginlik, genel olsun özel olsun her türlü iyilik sadece erdemden gelir”

Sokrates, bu ifadeleriyle, gençleri yoldan çıkarmaya değil onları erdem sahibi olmaya yönlendirdiğini belirtmektedir. Şu halde, düşünür kendisini, yoldan çıkarıcıdan ziyade bir eğitmen olarak görerek bu fikrinin ve gayretinin, sürgüne gönderilse dahi değişmeyeceğini söylemektedir. Olsen, Sokrates’in vicdani ve sivil itaatsizliğini ya da cezaya itaat ederek sergilediği ahlaki durumunu açıklarken, temel kaynağını, Sokrates ve arkadaşı Crito¹¹¹ arasındaki diyaloglardan almıştır. Birçok kanun adamı ve diğerleri Sokrates’in tartışmasını ve savunmasını; “*vicdana aldırılmayarak kanuna itaat etmek gerekir*” şeklinde anlamıştır. Oysa Olsen, Sokrates’in yapılan seçimi ve bu diyalogun bir alternatifini göstermeye çalışmakta ve Sokrates’in Yunan kanunlarına itaat etmek yerine Yunan geleneklerine meydan okumasına dikkat çekerken aslında ölüme gözdağı vermek istediğini¹¹² düşünmektedir. Bu bakış açısı ise, ahlaken kabul edilebilir vicdani itaatsizlik davranışının insanlar nezdindeki şüphelerin artmasına yol açacaktır. Sokrates,

¹⁰⁹ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 24-25.

¹¹⁰ Eflatun, *Sokrates’in Savunması*, çev. Teoman Aktürel, Remzi Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 2002, s. 37.

¹¹¹ Crito, Sokrates’i hapisten kaçmaya ikna ve yardım etmeye çalışan kişidir, bkz., Eflatun, *Sokrates’in Savunması*, s. 38.

¹¹² Frances Olsen, *Sokrates on Legal Obligation: Legitimation Theory on Civil Disobedience*, *Georgia Law Review*, C. 18, 1983-1984. s. 930.

kanuna itaati savunmasına veya cezaya tam boyun eğmesine karşın aslında eşitlikçi bir düzen kurmak için radikal biçimde provokatif davranmıştır¹¹³.

Kriton'da Sokrates'e atfedilen şu ifadeler karşısında, her yasaya itaat ettiği görüşüne katılmak mümkün değildir:

*“Benimki gibi âdil bir davranışa izin vermeyen bir yasa haksızdır.”,
“Cezaevinden kaçmamış olmam bir norma uyduğumu dile getirir, bu âdil bir normdur, ama kendisine göre suçlu bulunduğum ise haksız bir normdur.” “Yasanın yapısında izlemenin ve itaat etmenin konusu nedir? Yasanın sözü edilen davranış normu mudur? Yoksa yasanın içerdiği ceza mıdır? Ceza ise, o zaman bana uygulanan bir yasayı izledim ve aynı yasaya itaat ettim(...) Ancak izlemenin ve itaat etmenin konusu ceza değil de yasanın günlük yaşamda nasıl davranılacağına dair buyurduğu şey, yani yasanın içerdiği davranış normu ise, o zaman haksız bir yasayı asla izlemedim, böyle bir yasaya itaat etmedim.” “(B)enim, yasanın kamuya buyurduğunun iki aşamanın ilkinde itaatsiz olduğumu ve onu çiğnediğimi söylemelisiniz (...) Ancak son aşamaya, cezaya karşı itaatliydim¹¹⁴.”*

Sokrates'e göre, bir güç olarak özgürlük düşüncesinin büyük önemi anlaşılabilirse, bir kişi ya da bir olaya doğrudan tavır alınabilir. Efendiye körü körüne itaat yerine, vicdanla çelişen kurallara ve efendinin emirlerine karşı gelinerek ruhun bedene köleliğinin önüne geçilebilir¹¹⁵. Bu durum ise özgürlük kazanımı açısından önemli bir ilke kabul edilmektedir¹¹⁶. Bu bağlamda Sokrates'e göre bir kişi, nerede olursa olsun vicdana ve ahlaka aykırı gördüğü uygulamalara karşı direnerek davranışının sonuçlarına değil erdeme ve onura önem vermelidir¹¹⁷. Bu çerçeveden bakıldığında Sokrates'in ölümüne razı olması teslimiyetten çok yasaya ve yönetime karşı bir direnme biçiminde yorumlanmaktadır. Ökçesiz, Sokrates'in bir çelişki varmış gibi anlaşılan davranışına şu ifadelerle ışık tutmaktadır: *“Sivil itaatsizlik otorite karşısında direnişin adıdır. Meşruluk ise her ikisinin de ortak sorunudur. Bunların dayattıkları alanda aynı anda birlikte meşru olmaları söz konusu değildir.”* Sokrates

¹¹³ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 95.

¹¹⁴ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 24-25.

¹¹⁵ Sami Selçuk, “Sokrates, Savunması ve Söylemi”, *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi*, C. 3, S. 33, Nisan 1993, s. 573.

¹¹⁶ Orlando Patterson, *Freedom in the Making of Western Culture*, Basic Books, USA, 1991, s. 192.

¹¹⁷ Eflatun, *Sokrates'in Savunması*, s. 35.

bu çelişkiyi, itaatsizliğini somut davranış kurallarına yönelterek, devletle arasındaki yurttaşlık sözleşmesine cezayı âdil saymakla itaat ederek gidermektedir. Sokrates'in çarptırıldığı bu ceza normuna itaati, sivil itaatsizliğin unsurları arasında bulunan “*siyasal ve hukuksal sorumluluğun üstlenilmesi*” (sonuca katlanma) ilkesini ortaya koyması bakımından önemlidir¹¹⁸.

Son tahlilde Sokrates, haksız yasa karşısında tekçi bir tutum sergilemeyerek, kendisinin âdil olarak düşündüğü hareket tarzlarını yasaklayan ya da haksız bir şeyi emreden yasalara karşı çıkmış, fakat ceza normuna itaati kabullenmiştir. Nitekim Sokrates cezanın da âdil olmadığını düşünmektedir. Fakat çarptırıldığı cezaya itaatin konumuz olan sivil itaatsizliğin bağlı olduğu ceza normuna katlanma ilkesinin değerlendirilmesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda Sokrates'te ceza normuna itaat sözleşmeyi bozmanın kefareti olarak düşünülmektedir. Çünkü en ayrıntılı ve önemli sözleşmenin devletle ve otorite ile yapıldığı kabul edilmektedir¹¹⁹.

Sonuç olarak; birçok yazar, Sokrates'in bireysel nitelikteki bu eylemini sivil itaatsizlik kategorisinde ele almaktadır. Fikrimizce de aslında bir grup eylemi olan sivil itaatsizlik, Sokrates'in bireysel tavrı sonucu ortaya çıktığı ve ilk eylemselliğini onda bulduğu için ve sivil itaatsizliğin ilk tohumlarının o bireysel itaatsizlikle atıldığı düşüncesiyle kabul edilmelidir. Bir başka ifadeyle Sokrates'in bu eylemi, bireysel olarak değil, bir düşünceyle bütünleştiği ve düşünceyle eylem bütünleşmesi gerçekleştiği için, düşünce ve eylem bütünlüğü içerisinde sivil itaatsizliğin ilk örneği olarak kabul edilmedi.

C. Henry David Thoreau

Thoreau, sivil itaatsizliğin kavramsal tarihçesinde çıkış noktası olarak kabul edilen metnin yazılmasına neden olan vakayı 1846 yılında yaşamıştır. Vergi memuru Sam Staples, Thoreau'nun 4 yıldır “*kafa vergisini*” ödemediğini ve artık ödemesi gerektiğini söyler. Ünlü Yazar bu teklifi reddederek ödemeyeceğini bildirir. Ancak

¹¹⁸ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 29-30.

¹¹⁹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 174-175.

bu reddin bir başkaldırı ve devlet kudretine karşı gelmek olmadığını, sadece ilkesel nedenlerle bu vergiyi ödeyemeyeceğini bildirmiştir. Bu durum üzerine Thoreau hapishaneye atılır ve bir gününü hapishanede geçirirken arkadaşı Emerson ziyaretine gelir ve Thoreau'nun vergiyi ödememesinin sebebini “*ilkesel nedenlere*” bağlayarak yetkililere anlatır ve onun kafa vergisini ödeyerek Thoreau'yu hapishaneden çıkarır. Bu yaşanan hadise Thoreau'nun sivil itaatsizlik üzerine tek eylemidir¹²⁰.

Thoreau, sivil itaatsizliğin ilk nüvelerini 26 Ocak 1848'te Concord Lisesi'nde bir manifesto olarak okumuş, bu eyleminin meşruluğunu ve kuramsal temellerini ortaya koymaya çalışmıştır. O zamanki adı “*Sivil Yönetime Karşı Koyma*” (Resistance to Civil Government) idi. Yani bu eser aslında bir makale değil bir nevi nutuk idi¹²¹. Thoreau'nun düşünceleri özgün değil aksine çağının eğitimlerini yansıtmaktadır¹²².

Eylem tarzı ve hedeflediği amaç bakımından terörizmden, düşünsel çerçevesi bakımından ise anarşizmden çok farklı olan “*Sivil İtaatsizlik*” tabiri, ilk kez 1849 yılında Amerika'da Thoreau tarafından kullanılmıştır. Sivil itaatsizlik doktrininin oluşumunda Meksika Savaşı önemli olmuştur. Thoreau'ya göre Meksika ile yapılan savaşın amacı, zenci köleliğini yeni bir bölgeye yaymaktır. Dolayısıyla böyle adaletsizlikler yapan bir hükümeti mali bakımdan desteklememek için baş vergisini ödemeyi reddetmesi üzerine hapse girmesi; onun “*Sivil İtaatsizlik*” isimli makalesini¹²³ yazmasına neden olmuştur. Thoreau'nun “*Sivil İtaatsizlik*” adlı eseri, Gandhi, Martin Luther King ve onları izleyen adalet yanlılarına ilham olmuştur¹²⁴.

¹²⁰ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 34-36. 100. Dipnotta da açıklandığı üzere; sivil itaatsizlik bir topluluk eylemidir. Thoreau'yu sivil itaatsizliğin teorisyen öncülüğü nedeniyle onu sivil itaatsizliğin öncüsü yapmaktadır. Ökçesiz, *Sivil İtaatsizliğin Öncüsü: Sokrates*, s. 659-660. Sonuç olarak; birçok yazar, Sokrates'in bireysel nitelikteki bu eylemini sivil itaatsizlik kategorisinde ele almaktadır. Çünkü fikrimizce de aslında bir grup eylemi olan sivil itaatsizlik, Sokrates'in bireysel tavrı sonucu ortaya çıktığı ve ilk eylemselliğini onda bulduğu gerekçesiyle ve sivil itaatsizliğin ilk tohumlarının o bireysel itaatsizlikle atıldığı düşüncesiyle kabul edilmelidir.

¹²¹ Henry David Thoreau, *Mohandas K. Gandhi, Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, çev. Hakan Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 11.

¹²² Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 34-36.

¹²³ Robert Downs, *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, 4. Baskı, çev. Erol Güngör, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998, s. 93-96.

¹²⁴ Altunel, *Sivil İtaatsizlik ve Mohandas K. Gandhi*, s. 446.

“*En iyi hükümet, en az yöneten hükümettir*” parolasını makalesinin girişinde söylediği gibi kendisine de ilke edinmiştir. Thoreau’nun böyle düşünmesinin nedeni, yönetimin insanların taleplerine cevap verememesi ve gücünü kötüye kullanmasıdır. Thoreau, yönetimin zorbalığı ve yetersizliği yüzünden yaşam çekilmez bir duruma geldiğinde insanların direnme hakkının olduğunu ifade etmiştir. Thoreau, kanunlara karşı açık ve maksatlı bir itaatsizlik noktasına da varsa, vatandaşın görevinin haksızlıklara karşı koymak olduğunu belirtmektedir¹²⁵. Thoreau’ya göre; iktidar halkın elinde ise, bir çoğunluk oluşabilmesinin ve iktidarda kalabilmesinin pratik nedeni, bu çoğunluğun doğruyu yapması ya da azınlığa karşı âdil olması değil, basitçe fiziki olarak en güçlü olmasıdır. Ancak çoğunluğun mutlak hâkimi olduğu bir hükümet âdil, hatta insanların bu kavramdan anladıkları kadar dahi âdil olamaz. Yasaların insanları daha âdil hale getirdiğine inanmaz ve adalet konusunda temelin yasalar değil vicdan olduğunu savunur¹²⁶. Thoreau’yu bu düşüncelere yaşadığı dönemdeki hükümetlerin icraatı, insanların kapitalist eksenli yaşayış şekilleri ve kendi yaşantısı itmiştir ve hayatı boyunca da bu düşünceleri savunmuştur¹²⁷. Thoreau, yasaların adaletsizliğini protesto etmekle birlikte, yaşadığı olay sonucu yazdığı “*On the Duty of civil Disobedience*” adlı ünlü eseriyle “*sivil itaatsizlik*” kavramını politik sözcük hazinesinin bir unsuru haline getirmektedir. Thoreau, konuyu yurttaşların kanunla olan ahlaki ve vicdani bağlarına göre değil, kişisel vicdan ve bundan çıkan sorumluluğa göre tartışmaktadır¹²⁸. Düşünür’e göre, şartlar böyle ise “*yasayı çiğnemekte*” yurttaşlar haklıdır¹²⁹. Thoreau’ya göre; sivil İtaatsizliğin dört temel ilkesi vardır¹³⁰:

- Bir kişinin ülkesinin yasasından daha üstün bir yasa vardır. O da vicdanın yasasıdır.

¹²⁵ Thoreau, Gandhi, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, s. 41-46.

¹²⁶ Henry David Thoreau, “Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (iç.), çev. Yakup Coşar, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 29-32.

¹²⁷ Thoreau, *Sivil İtaatsizlik-Yürümek*, s.11-13.

¹²⁸ Thoreau, *Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine*, s. 32.

¹²⁹ Thoreau, *Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine*, s. 33-34.

¹³⁰ Altunel, *Sivil İtaatsizlik ve Mohandas K. Gandhi*, s. 447.

- Bu yüce olan vicdanın yasası ile ülkenin yasası bir gün çatışır ise kişinin ödevi “*yüce yasa*”ya uyarak, ülke yasasına dahi karşı gelmektir.
- Kişi, ülkenin yasasına bilerek ve isteyerek karşı geliyorsa; bu eylemin bütün sonuçlarına katlanıyor olmalıdır, sonunda hapse girmek olsa dahi.
- Aslında hapishaneye girmek sanıldığı kadar kötü bir sonuç değildir. Hatta bu durum iyi niyetli kişilerin dikkatini kötü yasaya çekmeye yarayacak, bu şekilde bu yasanın kaldırılmasına katkıda bulunacaktır. Ya da yeter sayıda kişi hapishaneye kapatılırsa, edimleri devlet mekanizmasını işlemez duruma getirmeyi, dolayısıyla kötü yasayı uygulanamaz hale getirmeyi sağlayacaktır.

Thoreau, Tolstoy, Gandhi ve King gibi isimlerin politik mücadelede başarılı olduğu gözlenen bu “*sivil itaatsizlik*” usulleri, o günden bugüne dünyanın birçok bölgesinde etkili bir biçimde kullanılan bir politik mücadele tarzı olmuştur. Özet olarak: Fikrimizce, Thoreau’nin “*baş vergisine*” ilişkin eylemi bireysel olmakla birlikte Thoreau, aynı zamanda sivil itaatsizlik düşüncesini felsefi zeminde teorik olarak ilk defa ortaya koyan kişidir. Dolayısıyla onun “*baş vergisine*” ilişkin bu itaatsizlik eylemini, sivil itaatsizlik düşüncesinin kurucusu kimliğiyle bütünlük içerisinde tahlil etmek gerektiğini kanaatindeyiz.

D. Mahatma Gandhi: Teoriden Çok Pratik

1. Gandhi’nin Satyagraha’sı (Şiddet Dışı Direniş)

Gandhi¹³¹’yi büyük bir sivil itaatsizlik eylemcisi ve lideri yapan, dolayısıyla da Hint halkının özgürlük mücadelesinde yerini almasını sağlayan Güney Afrika’da geçirdiği

¹³¹ Gandhi’nin hayatı, görüşleri ve eylemleri hakkında bkz., Tarık Aygün, *Efendiliğin Reddi: Sivil İtaatsizlik ve Doğrudan Eylem*, Versus Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s. 53-132; Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 44-58; Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 183-188; Mohandas K. Gandhi, *Bir Özyaşam Öyküsü (Yaşadığım Gerçeğin Öyküsü)*, çev. Vedat Günyol, İstanbul, 1984; Thoreau, Gandhi, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, çev. C. Hakan Arslan, Fatma Ünsal, Vadi Yayınları, Ankara, 1997. Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 44. Gandhi’nin ölümü üzerine Einstein şu ifadeyi kullanmıştır: “Gelecek kuşaklar eti ve kemiği ile böyle bir insanın yeryüzünde bir zamanlar var olduğuna çok zor inanacaklardır.” Johan Galtung, “Gandhi ve Alternatif Hareket Teoride Satyagraha: Normlar”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (iç.), çev. Yakup Coşar, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 231.

yıllar olmuştur. Gandhi, Güney Afrika'da İngiliz işgalci yöneticiler tarafından Hintlilere uygulanan birçok ayrımcılığa maruz kalmıştır. Örneğin, elinde birinci sınıf yolcu bileti olmasına rağmen üçüncü mevkiye geçmediği için trenden atılmış; yoluna at arabası ile devam ederken, Avrupalı bir yolcuya yer açmak için arabanın dışında basamak üzerinde yolculuk yapmayı reddettiği için sürücü tarafından dövülmüştür. Sosyal ve ırksal ayrımcılık ve haksızlıklar karşısında karşılaştığı bu olaylar hayatında bir dönüm noktası olmuş ve daha sonraki sivil itaatsizlik lider ve eylemciliğine temel oluşturmuştur¹³².

Gandhi, Hintlilerin maruz kaldığı ırkçılık, ön yargı ve adaletsizliğe tanık olmuş ve halkının Britanya İmparatorluğu içindeki yeri ile kendisinin topluluk içindeki yerini sorgulamaya başlamıştır¹³³. Bu bağlamda Gandhi, 1894'te kurduğu Natal Hint Kongresi sayesinde Güney Afrika'daki Hintlileri, ortak bir siyasi gaye için bir arada toplamı başarmıştır. Nitekim Hintlilerin oy kullanmasını engelleyen bir yasa tasarısına karşı çıkarak, tasarının yasalaşmasını önleyemese de, gerçek amacı olan; Güney Afrika'da Hintlilerin bir araya gelerek yaşanan sorunlara dikkat çekmeyi başarmıştır¹³⁴. Çıkardığı "*Indian Opinion (Hintlinin Kanısı)*" adlı gazetede, Thoreau'nun sivil itaatsizlik yazısını yayınlamıştır¹³⁵. Gazetede kötü yönetimlere karşı koyma gerekliliği üzerine yazı yazan Gandhi, yasalara karşı doğrudan harekete geçmiş, kitleler halinde tutuklamaların olması için yasaları bilerek, topluca ve alenen çiğnemiştir.

"Göze göz ilkesi, tüm Dünya'yı kör eder" ve "Uğrunda ölmeyi göze alacağım birçok dava var, ama uğrunda öldüreceğim hiçbir dava yoktur." Diyen Gandhi'ye göre sivil itaatsizlik; şiddete başvurmadan direnme, gerçeğe ve adalete derin bağlılık ifade ediyordu. Sivil itaatsizlik, onun elinde pasif direnmenin kutsal kitabı haline

¹³² Aygün, *Efendiliğin Reddi, Sivil İtaatsizlik ve Doğrudan Eylem*, s. 57.

¹³³ Altunel, *Sivil İtaatsizlik Ve Mohandas K. Gandhi*, s. 453.

¹³⁴ Erdal Dağtaş, "Medya ve Demokrasi Ekseninde Tabandan Yükselen Çılgılık: Sivil İtaatsizlik Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye'de Sivil İtaatsizlik Toplumsal Hareketler ve Basın* (iç.), der. Erdal Dağtaş, Ütopya Yayınları, Ankara, 2008, s. 35-36.

¹³⁵ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 183.

gelmiştir ¹³⁶ . Gandhi, sivil itaatsizlik hakkındaki düşüncelerini şu ifadelerle açıklamaktadır¹³⁷:

“...Satyagrahi (sivil itaatsizliği uygulayan kişi) toplumsal yasalara aklını kullanarak ve kendi öz iradesiyle boyun eğer. Nitekim bunu kutsal bir sorumluluk olarak görür. Ancak, ülke yasalarına dikkatlice uyduktan sonradır ki insan, hangi kuralın doğru ve adaletli, hangisinin yanlış ve adaletsiz olduğuna karar verebilir. İnsan ancak bu takdirde, çok iyi belirlenmiş durumlarda, bazı yasalara uymama hakkını kazanabilir. ... Şuna inandım ki, bir toplum yasalara uymamak yoluna başvurmak yeterliliğini kazanmadan önce, onun bütün gereklerini tümüyle öğrenmelidir. ...Hiç kimse öyle bulunduğu için, mutlak biçimde haklı olduğunu ya da bir şeyin kesinlikle doğru olduğunu ileri süremez. Özgür kararıyla yanlış bulabildiği sürece bu, ancak onun için yanlıştır. Buna göre haksız olduğunu bildiği bir şeyi yapmaması ve her ne olursa olsun bunun sonuçlarına katlanması gerektiği ortadadır. İşte bu, ruhsal gücün kullanılabilmesi için tek anahtardır.”

Gandhi'ye göre, insan özgür bir iradeye sahiptir ve hiçbir şey kişiyi istemediği bir şeyi yapmaya zorlayamaz. Gandhi, yapmış olduğu eylemlerde insanları bütünsel bir devrime çağırmaktadır. Fakat bunun gerçekleşmesi için harekete tek tek bireylerden başlamak gerektiğine inanmaktadır. Bu bağlamda, büyük mücadeleler verdiği kişilerle de diyalog aramış, çözümün sadece şiddetsiz direnişten ve diyalogdan geçeceğine inanmıştır. Nitekim bu yöntem sonunda büyük başarılarla imza atarak tarihe mal olmuştur ¹³⁸ . Gandhi'nin en büyük başarısı, İngilizlerin emperyalist egemenlik arzularını yavaş yavaş kırmak olmuştur. Nitekim 1960'lı yıllardan itibaren ABD'de görülen pasif direniş hareketleri Gandhi'nin savunduğu ve uyguladığı sivil itaatsizlik yöntemlerinin belirli bir zamana, şartlara, yere ve topluma bağlı bulunmadığını ortaya koymuştur. Woodcock, Gandhi'nin Hindistan'ın bağımsızlığına kavuşmasındaki büyük başarısını üç noktada açıklamaktadır:

- Sömürgeleşmiş toplumların bağımsızlığına kavuşmalarının kaba güç kullanmaksızın ve kısa yoldan gerçekleştirilebileceğini göstermiş olması; şiddet, onu kullanan toplumu da haklı iken haksız duruma düşürerek yıkmaktadır.

¹³⁶ Downs, *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, s. 103.

¹³⁷ *Sivil İtaatsizlik*, (Erişim) <http://www.hukuk.gen.tr/konular>, 23.04.2015.

¹³⁸ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 50.

- Şiddetsiz eylemin, direnmenin, sadece etkili bir araç olmadığı, aksine toplumun, siyasi otoritenin ve şiddetin ölçüsüzlüğünün engellenerek iyileşmesinde felsefi temeli oluşturduğunun bugüne kadar hiç görülmemiş bir şekilde kesin bir kanıtını ortaya koymuş olmasıdır.

- Bireyin diğerleri ile birlikte, hatta yalnız iken de genel tinsel iklimin ve buna bağlı olarak dünyanın toplumsal ve siyasi yapısının değişimine neden olabilecek moral güçler geliştirebileceğini kanıtlamış olmasıdır¹³⁹.

Büyük ölçüde Tolstoy'dan esinlenen Gandhi, Tolstoy'la mektuplaşarak pasif direnişi örgütlenme pratiği olarak uygulamıştır. Tolstoy, Gandhi'ye yazmış olduğu bir mektubunda şu cümlelere yer vermektedir:

“Doğu Hint şirketi eliyle İngilizlerin Hindistan'ı köleleştirmesinden şikâyet eden Hintlilere şaşırıyoruz. Nasıl olur da birkaç bin İngiliz, 300 milyonluk bir kıtayı köle haline getirebiliyor? Şayet Hintliler köleliğe isteyerek boyun eğmemiş olsalardı, böyle bir durum söz konusu olamazdı¹⁴⁰.”

Kabagüç kullanmadan ve şiddete başvurmaksızın gerçeğe hizmet etmeyi amaçlayan “*satyagraha*”, literatürde; ruh gücü, gerçeğin gücü olarak tanımlanan satyagraha'nın tek başına bu tanımlamalara karşılık gelemeyeceğini belirten Miller'e göre kavram: “*En büyük gerçekliğe derinden bağlılıkla gelen güçtür.*”¹⁴¹ ” Gandhi'ye göre satyagraha ise sivil itaatsizlik ve pasif direniş kavramlarından ayrılmaktadır. Satyagraha, “*sat=gerçek*” ve “*agraha=sebat*” sözlerinin bileşiminden türetilmiş bir sözcüktür. Gandhi eylemlerini bu sözcükle adlandırmaktadır. *Satyagrahi* ise gerçeğin şiddete başvurmaksızın savunulmasına kendisini adayan kişidir.

Satyagrahanın başarıya ulaşması için gerekli görülen şartlar şunlardır¹⁴² : Satyagrahinin mücadele ettiği muhaliflerine karşı kin beslememesi, savunduğu davanın önemli olması ve gerçeği yansıtması so olarak da satyagrahinin yapmış

¹³⁹ George Woodcock, *Mahatma Gandhi*, çev. Yvette Köpp, Münih, 1975, s. 115-16'dan aktaran Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 50-51.

¹⁴⁰ Thoreau, *Ganhdi, Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, s. 12.

¹⁴¹ William Robert Miller, *A Christian Interpretation*, Schocken Books, New York, 1966, s. 28.

¹⁴² Merton, *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş*, s. 51.

olduğu eylemin sonunda cezaya ya da acı çekmeye razı olması. Gandhi'nin satyagrahaları gerçekleştirmekteki amacı sadece haksız bir yasanın haksızlığına karşı çıkmak olmayıp siyasi otoritenin haksız uygulamaları karşısında kötü koşullara tabi tutulmuş kimseleri desteklemek olduğu söylenebilir¹⁴³. Gandhi, ilk *satyagrahasını* Güney Afrika'da 1906 yılında gerçekleştirmiştir. Gandhi, şiddetin, haklı direniş yolunda kullanılamayacağını ve hedefe ulaşmak noktasında da imkânsız ve nafîle bir yöntem olduğunu vurgulamıştır. Bu anlamda ilk yapılacak iş, şiddet dışı direnişçilerden oluşacak büyük bir grubu disipline ve organize etmek olmuştur¹⁴⁴.

2. Sivil İtaatsizlik Lideri ve Eylemcisi Olarak Mahatma Gandhi

Gandhi, teoriden ziyade pratik ve eylemci yönüyle onun liderliğinde gerçekleştirilen eylemler şöyle sıralanabilir¹⁴⁵: Güney Afrika'daki Hintli göçmen işçileri ırkçılığa karşı korumak için büyük çaba harcamış ve bu amaçla sivil itaatsizlik eylemleri organize etmiştir. Bu eylemlere ilişkin önemli bir örnek, Güney Afrika hükümeti, Hintli göçmenlerin sınırdan izinsiz girmesini yasaklayan ve bu eylemi hapisle cezalandıran bir kanunu uygulamaya başlamıştır. Gandhi, bu kanunu protesto etmek amacıyla binlerce destekçisini sınırı büyük kitleler halinde geçmek için teşvik etmiştir. Bunun üzerine taraftarlar, sınırı terk etmiş ve daha sonra izinsiz bir şekilde tekrar sınırdan girerken tutuklanmışlardır. Sayısız insanın bu şekilde yaptığı sınır ihlali nedeniyle, yetkililer mahkûmları üst üste doldurmasına rağmen artık insanları hapsedecek boş bir hapishane bulamaz hale gelmiş ve sonunda pes ederek, sınır ihlalini hapisle cezalandıran kanununu iptal etmek zorunda kalmıştır¹⁴⁶.

1906'da Hintli göçmenlerin parmak izlerinin alınmak suretiyle kayıt altına alınmasını ve Hintli evlerine izinsiz girme yetkisi veren yasaya karşı, bu işlemi yapmakla görevli kayıt büroları eylemciler tarafından işgal edilmiştir. Bu yasanın iptaline ilişkin yetkililerce verilen sözlerin tutulmaması üzerine Gandhi, izinsiz bir şekilde

¹⁴³ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 57-58.

¹⁴⁴ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 100.

¹⁴⁵ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 188-191; Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 101.

¹⁴⁶ Thoreau, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, s. 33-35.

sokak satıcılığı yaparak Hintlilerin kendilerini tutuklatmalarını bu halde hapisanelerin doldurularak yönetimin zor durumda kalması çağrısı yapmıştır. 1908’de üç bin Hintli Johannesburg’ta bir caminin önünde kendi kayıt belgelerini yakmış ardından kayıt belgeleri olmadığı gerekçesi ile yeniden tutuklamalar başlamıştır¹⁴⁷. Yönetim söz vermesine rağmen kafa vergisini kaldırmaması ve özellikle Farisi, Hintli ve İslami evlilik sözleşmelerini geçersiz sayması üzerine yoğun bir sivil itaatsizlik eylemleri başlamıştır. Bu konudaki eylemlerde rol alan kadınlar başta olmak üzere çok sayıdaki kişinin tutuklanmasıyla hapisaneler dolarak yönetilemez duruma gelmiştir.

Gandhi, Hintli taraftarlarına şiddet uygulamaksızın eylemin sonuçlarına katlanmaları yönünde çağrıda bulunmuştur. Amaç, şiddet içermeyen sivil itaatsizlik eylemleriyle Hindistan’ın İngiliz yönetiminden kurtarılması ve bağımsızlığa kavuşturulmasıdır. Bu amaçla 7 yıl sürecek olan mücadelede grev yapmak, nüfus kaydı yaptırmayı reddetmek, kayıt kartlarını yakmak gibi çeşitli şiddet içermeyen itaatsiz eylemler nedeniyle aralarında Gandhi’nin de bulunduğu binlerce Hintli hapsedilmiş, kırbaçlanmış, hatta öldürülenler dahi olmuştur. Bu eylemler sonucundaki haksız uygulamalar karşısında, Hintli protestoculara Güney Afrika hükümetinin uyguladığı ağır baskılar kamuoyunda oluşan itirazlar sonucu, General J. C. Smuts, Gandhi ile uzlaşmaya gitmek zorunda kalmıştır. Bu mücadele sırasında Gandhi’nin fikirleri şekillenmiş ve “*Satyagraha*” kavramı olgunlaşmıştır¹⁴⁸.

Gandhi, Britanya İmparatorluğunun uyguladığı, yoksul çiftçi ve emekçileri yüksek ve adaletsiz vergilendirme politikası ve yaygın ırk ayrımcılığını protesto etmeleri için örgütlemesi neticesi; “*huzursuzluk yaratma*” nedeniyle tutuklanmıştır. Daha sonra yüz binlerce insanın hapisane, karakol ve mahkemelerin önünde protesto gösterilerinde bulunarak Gandhi’nin salıverilmesini istemesi üzerine, Gandhi serbest bırakılmıştır¹⁴⁹. Hindistan Ulusal Kongresi’nin liderliğini üstlenerek ülke çapında yoksulluğun azaltılması, kadınların serbestisi, farklı din ve etnik gruplar arasında

¹⁴⁷ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 46.

¹⁴⁸ Mohandas K. Gandhi, (Erişim) <http://tr.wikipedia.org>, 15.01.2015.

¹⁴⁹ Orhan Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 45.

kardeşlik, kast ve dokunulmazlık ayrımcılığının sonlandırılması, ülkenin ekonomik yeterliliğine kavuşması ve en önemlisi olan Hindistan'ın İngiltere sömürgesinden kurtulması için ülke çapında geniş kitlelere yönelik faaliyetler yürütmüştür¹⁵⁰. Bu faaliyetler çerçevesinde uygulamaya koyduğu etkin ve başarılı taktikler sayesinde bütün Hindistan halkını pasif direnişe ve İngilizlerle işbirliği yapmamaya çağırmıştır.

Gandi Hindistan'dan alınan Britanya tuz vergisine karşı 1930'da yaptığı 400 kilometrelik dünyaca meşhur "*Gandi Tuz Yürüyüşü*" ile ülkesinin Britanya'ya karşı ekonomik anlamda da bağımsızlığı için öncülük etmiştir. İngiliz hükümeti Hindistan'da tuz yapımını yasaklamış, bunun üzerine Gandhi, on binlerce Hintli ile deniz kıyısına yürümüş ve bir tas dolusu deniz suyundan tuz üreterek yasayı "*simgesel*" anlamda çiğnemiştir. Bu eylemden sonra hedeflemiş olduğu üzere tutuklanarak hapse atılmıştır. Gandhi'nin bu davranışı sonunda yurttaşlarının gözünde, kendileri için mücadeleden asla vazgeçmeyen bir lider olmuştur. Binlerce kişinin bu simgesel eyleme katılarak Gandhi'nin yaptığı davranışı tekrarlaması sonucu, İngiliz yönetimi Gandhi'yi serbest bırakmak zorunda kalmıştır. İngiliz yönetiminin bu tutumu otoritesinin zayıfladığının bir kanıtı haline gelmiş ve kamuoyu da yasayı kaldırması yönünde yönetimi baskı altına almıştır¹⁵¹.

Birçok defa tutuklanmasına rağmen düşünce, inançlar ve eylemlerinden ödün vermeyen Gandhi, sabırla yoğrulmuş felsefesi ile çatışmaları sivil itaatsizlik yöntemleriyle çözmeyi başarmış bir liderdir. Hemen hemen her eylemini bir siyasi zaferle noktalayan Gandhi, 30 yılı aşan bir sürede satyagraha eylemlerine öncülük etmiş, hapse atılmasına ve şiddete maruz kalmasına rağmen davasından vazgeçmemiştir¹⁵². Dolayısıyla Gandhi'nin önderliğinde Thoreau'nun sivil itaatsizlik yöntemini kullanan Hindistan, 1947'de bağımsızlığına kavuşmuştur¹⁵³.

¹⁵⁰ Aygün, *Efendiliğin Reddi, Sivil İtaatsizlik ve Doğrudan Eylem*, s. 101-116; Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, s. 45-47.

¹⁵¹ Thoreau, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, s. 33-35.

¹⁵² Merton, *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş*, (Tanıtım yazısından alınmıştır), s. 99.

¹⁵³ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 101-102.

3. Birlikte Değerlendirme

Sonuç olarak: Gandhi'nin eylemlerinde şiddetsizlik esas olsa da temelde günümüz sivil itaatsizlik anlayışında genel kabul gören ilkelerin tamamının Gandhi'nin pratiğinde ve düşüncelerinde yer olmadığını söyleyebiliriz. Kuşkusuz Gandhi'nin mücadelesi sadece tekil pozitif hukuk normun haksızlığına veya haksız uygulanmasına karşı değildir. O, yönetimin her türlü ırkçı, haksız ve baskıcı uygulamalarına yani sadece yasal normlara değil yönetimin yasadışı uygulamalarına da karşı çıkmaktadır¹⁵⁴. Ancak tam da bu noktada belirtmek gerekir ki; Gandhi'nin direniş sergilediği ülkeler İngiltere sömürgesidir, dolayısıyla buradaki yönetimlerin zaten meşru birer yönetim olduğu da söylenemez. Zira meşru olmayan bir yönetimin çıkardığı yasalar da meşru olamaz. Bu bağlamda, o dönemde gerek Hindistan'da gerekse de Güney Afrika'da, ortada hukuk devleti ya da ona benzer bir yönetim yapısı söz konusu değildir. Dolayısıyla Gandhi'nin satyagrahaları sadece yasaların haksızlığına ve uygulamadaki haksızlıklara karşı gerçekleşen birer eylem de değildir. Onun ve satyagrahilerinin “*eylemleri ve direnişi*” meşru olmayan iktidarın mevcudiyetine karşı olup, amacı da bu iktidarların Hindistan'ı kendi kaderine terk etmesi, nihai ve gerçek amacı ise Hindistan'ın bağımsızlığına kavuşmasıdır¹⁵⁵.

Gandhi ve satyagrahileri tekil pozitif hukuk kuralını ihlal ederken meşru olmayan bir yönetimin ve onun hukukunun tümüne karşı çıkmaktadır. Ancak günümüz sivil itaatsizlik anlayışında ise sivil itaatsizlik eylemlerinin düzenin bütününe yönelik olmadığı, sisteme içkin olduğu ve amacının anayasal düzeni değiştirmek olmadığı söylenebilir. Belirttiğimiz tüm bu farklılıklar Gandhi'nin satyagrahalarının birer sivil itaatsizlik örneği olmadığını göstermeyi amaçlamamaktadır. Zira Gandhi'nin eylemlerinin ve düşüncelerinin sivil itaatsizlik olgusunun tarihsel gelişimindeki değeri yadsınamayacak ölçüde olup, bunları günümüzün koşulları ve anlayışı doğrultusunda değil, ancak kendi tarihsel döneminin koşulları ve anlayışı çerçevesinde irdelemek durumundayız¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, s. 45.

¹⁵⁵ Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, s. 46.

¹⁵⁶ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 44-58.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız, Sokrates ve Thoerau'nun yaklaşımlarıyla da derin bir ilişkisinin olduğunu gördüğümüz Gandhi'nin sivil itaatsizlik anlayışı ve satyagrahası, zaman ve mekânları, toplumsal koşulları çok farklı olan bu düşünürlerin aynı özü taşıyan eylemleri, anlaşıldığı kadarı ile bugün de yine birbirinden farklı bölgelerde ve toplumlarda tekrarlanmaktadır¹⁵⁷. Son tahlilde, sivil itaatsizliğin öncüleri ve fikir babası olarak ifade ettiğimiz Sokrates, Thoreau ve Gandhi'nin düşünce ve eylem metotlarının çoğunlukla hukuk devleti düşüncesinin şekillenmesine ve gelişimine katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz. Nitekim onların mücadelelerinin tamamı hukuk devletinin günümüzdeki kuramsal ve hukuksal sadeliğini o zamanlar pek de barındırmayan devletler için, modern hukuk devletine taşıyan yolda en uygun yol göstericiler olarak kabul edebiliriz¹⁵⁸. Dolayısıyla Thoreau'dan alınan sivil itaatsizliğin temel ilkeleri, Tolstoy tarafından daha da geliştirilerek pekiştirilmiş, Gandhi ise bu teorileri başarılı bir şekilde uygulayan lider olmuştur¹⁵⁹.

E. AMERİKA'DA IRK AYRIMCILIĞIYLA MÜCADELEDE ÖNCÜ LİDER: MARTİN LUTHER KİNG

1. Martin Luther King'de Sivil İtaatsizlik Kavramı

Amerikan siyahî hareketin en önemli liderlerinden biri olan Martin Luther King, adeta insanların içinde küllenmiş olan kardeşlik ve eşitlik ateşini yeniden yakmak için mücadele yürütmüştür. Thoreau ve Gandhi'nin fikirlerini ve eylemlerini incelemiş, eşitlik mücadelesinin şiddetsiz bir şekilde gerçekleşmesi gerektiğine inanarak düşünce ve eylemlerini bu doğrultuda şekillendirmiştir¹⁶⁰. Ölümünden sonra

¹⁵⁷ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 59-60.

¹⁵⁸ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 59.

¹⁵⁹ Thoreau, *Ganhdi, Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, s. 12.

¹⁶⁰ Jose Bove, Gilles Luneau, *Sivil İtaatsizliğe Çağrı*, çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 168.

dahi, yaptığı mücadelenin etkileri sürmüş ve ırkçılığa karşı mücadelede önemli katkıları olmuştur. Bu nedenle, 1964 Nobel Barış Ödülü'ne layık görülmüştür¹⁶¹.

King, başta Amerika olmak üzere, Hindistan'da ve Afrika'da tartışılan ve eylemselliğiyle olgunluğa ulaşan sivil itaatsizlik liderliği misyonu ile zenci gettosunun lideri haline gelmiştir¹⁶². King, öncelikle Philip Randolp'un¹⁶³ eylemine esas olacak bir ulusal sivil itaatsizlik eylemi olduğunu kavrayarak bu pasif ama etkili eylem tarzlarını temel almıştır¹⁶⁴. Randolp'un 1947'deki eylemi, ayrılıkçı güçlere karşı yürütülen bir sivil itaatsizlik hareketidir. King, siyahî toplumun ruhsal özelliklerini iyi bildiği için, bu ruhu sabırlı, teslimiyetçi ve kabullenmeci düşüncelerden ve şekillerden uzaklaştırarak, iş ve sosyal hizmet haklarını talep eden bir şekle dönüştürmüştür. Güney Amerika'da 19 ve 20. Yüzyıllarda kölelik ve vergi gibi çeşitli nedenlerle zencilerin siyasal katılımını engelleyen bir anlayış ve onların oy kullanabilmeleri ancak 1960'lardaki Sivil Haklar Hareketi sonrasında mümkün olabilmıştır¹⁶⁵. O'nun öncülüğündeki sivil itaatsizlik eylemleri adeta "*Sivil Haklar Hareketi*" olarak, insanları renk ve ırk temelinde bir ayrıma tabi tutan düşüncelere karşı geliştirilmiş bir toplum sevgisi hareketine dönüşmüştür¹⁶⁶.

Fikirlerinden dolayı birçok kez hapse giren King, 1963 yılında Birmingham'daki eylemler sonrasında tutuklanarak konulduğu cezaevinde yazdığı mektubunda, sivil itaatsizlik anlayışına dair düşüncelerini ortaya koymuştur. Şiddete dayanmayan her eylemin dört basamağı olduğunu belirten King, bu basamakları şu şekilde ifade etmektedir: Adaletsizliğin varlığının tespiti için gerekli delilleri toplamak,

¹⁶¹ Ahmet Taşkın, "Terörizm ve Sivil İtaatsizlik", *Polis Bilimleri Dergisi*, c. 6, S. 1-2, 2004, s. 134.

¹⁶² Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 101-102.

¹⁶³ Asa Philip Randolph (1889-1979), Gandhi'nin sivil itaatsizliğe yönelik prensiplerini temel alarak, Amerika'da Çağdaş Sivil Haklar Hareketi'nin öncüsü olmuştur. Randolph'un yaşamı, sosyo-ekonomik ve etnik eşitliği sağlamak üzere yürütülen bir mücadeleyi içerir. (Erişim) <http://www.georgemeany.org>, 23.02.2015.

¹⁶⁴ Lerone Bennett, *What Manner of Man Martin Luther King*, Johnson Publishing Company, Chicago, 1964, s.34.

¹⁶⁵ Anthony Downs, *Political Theory and Public Choice*, The Selected Essay Of Anthony Downs, Edward Elgar Publisng Limited, USA, 1998, s. 132.

¹⁶⁶ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 101-102.

adaletsizliğin durdurularak sona erdirilmesi için gerekli müzakereleri yapmak, kendini geliştirmek ve doğrudan eyleme geçmek.

King, şiddeti reddeden sivil itaatsizlik eyleminin amacını, “*sorunu tartışmaya zorlayacak bir gerginlik ve kaos zemini oluşturmak*” olarak açıklamaktadır. Başka bir amaç ise sorunu artık, göz ardı edilemeyecek bir duruma getirerek dramatikleştirmektir. Dolayısıyla King, pasif direnmenin aktif ve provoke edici özelliğinin farkındadır ve şiddet dışı savaş, cesaret de gerektirmektedir. King’in, eylemi için gerekli saydığı cesaret şu sözlerde görülmektedir. “*Savaşmayacağım ancak razı da olmayacağım*”, “*Öldürmek istemiyorum ancak ölmeyi de istemiyorum*¹⁶⁷.”

İrk ayrımcılığına karşı, eylemlerinin meşruiyetini âdil-adaletsiz yasa kapsamında ayıran King, adaletsiz yasanın yasa olmadığı görüşündedir. King’e göre, âdil yasa; ahlaksal yasayla ya da Tanrı’nın yasasıyla örtüşen, insan tarafından konulmuş kanunlardır. Buna karşın âdil olmayan yasa ise; ahlak kurallarına uymayan ve Aquino’lu Thomas’ın dediği gibi, “*kökü, Tanrısal hukuk ve doğa hukukuyla bağdaşmayan insan yapısı yasadır.*” İnsanı aşağılayan her yasa adaletsizdir. Dolayısıyla ırk ayrımcılığı, insanın ruhunu bozduğu ve kişiliğine zarar verdiği için tüm ırk ayrımcı yasalar âdil olmayan yasalardır¹⁶⁸. King’in Sivil Haklar Hareketi, siyahî kız ve erkek çocukların beyaz kardeşleriyle hiçbir ayrıma tabi olmadan bir arada olacağı, tüm insanların eşit yaratıldığından hareketle ve renk ayrımına tabi tutulmadığı bir dünyayı düşleyerek, böylesi bir idealin gerçekleştirilmesi hedefine dönük bir harekettir.

King’in 1963 yılında Washington’da yaptığı “*I have a dream*” adlı söylevi, mevcut düzende değişiklik yapabilmek için, yasal çerçeve içinde sürekli çalışmak gerektiğini belirten, sözlü bir denemedir. Bu söylevin kısa bir bölümü şöyledir: “*Bir düşünürüm ben hep. Bu düşte Georgia’nın kırmızı renkli tepelerinde, eski esirlerin oğulları ile eski esir sahiplerinin oğulları kardeşlik sofrasında bir arada otururlar.*”

¹⁶⁷ Flip Schulke, Penelope Mcphee, *King Remembered*, Pocket Books, New York, 1986, s. 78-83.

¹⁶⁸ Martin Luther King, “Birmingham Cezaevi’nden Mektup”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (iç.), çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2013, s. 202-203.

King, vaazlarında ve yazılarında şunları söylemektedir¹⁶⁹:

“Tüm insanlar, içinden kurtulmaları mümkün olmayan bir ortaklık ağına yakalanmış durumdadırlar; bir tek kader giysisiyle birbirlerine bağlıdırlar. Birini doğrudan etkileyen ne varsa öbürünü de dolaylı etkiler. Siz olmanız gerektiği gibi olmadıkça ben de asla olmam gerektiği gibi olamam; ben olmam gerektiği gibi olmadıkça, siz olmanız gerektiği gibi olamazsınız. Sivil itaatsizlik; yaratmayı amaçladığı bunalım ve gerilim yoluyla, ısrarla müzakere masasına oturmaya yanaşmayan toplumu, sorunla yüz yüze gelmeye zorlar. Sorunu daha fazla göz ardı edilemeyecek biçimde dramatik duruma sokar.”

“Dünyanın en üstesinden gelinmez kötülükleri... Yoksulluk, ırkçılık ve savaş üçlüsü bile, ancak şiddetsizlik yöntemleriyle ortadan kaldırılabilir. Böylesine yerleşmiş ekonomik, siyasal ve sosyal kötülüklerin bile yok edilmesinde, kaçınılmaz ahlâki gerek, ancak sevgidir. ...Ben sevgiden söz ettiğim zaman, duygusal ya da zayıf bir cevaptan söz etmiyorum. Ben tüm büyük dinlerin hayatta en yüksek birleştirici ilke olarak gördüğü o güçten söz ediyorum. Her nasılsa sevgi, nihai gerçeğin kapısını açan anahtar olabilmektedir. Hindu, Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve Budist inançların nihai gerçekle ilgili bu ortak inancı, Hazreti Yahya'nın şu sözleri ile özetlenmektedir; 'Birbirimizi sevelim, çünkü sevgi Tanrı'dır. Seven herkes Tanrı'dan doğmadır ve Tanrı'yı bilmektedir.'”

“Şiddetsizliğin tam merkezinde sevgi ilkesi bulunmaktadır. Şiddetsiz Militan, insan onuru uğruna verilen mücadelede, dünyanın baskı altındaki insanların asla hınçlaşıp, nefret kampanyalarına kalkışmaması gerektiğine inanır. Bir olaya aynıyla cevap vermek, evrende nefretin varlığını daha da yoğunlaştırmaktan başka işe yaramaz. Hayat yolunda, nefret zincirini koparmaya birilerinin akli ve ahlâki yetmek zorundadır. Bu da ancak sevgiyi hayatlarımızın merkezi haline getirmekle yapılabilir. Sevgi, gerçek ve bir de gerekeni yapabilme cesareti; ömür boyu sürececek bu yolculukta bize yol gösteren temel rehberler olmak zorundadır.”

2. Sivil Haklar Hareketi'nin Öncüsü Olarak Martin Luther King

Sivil haklar hareketi ABD'de siyahlar ile beyazlar arasındaki her türlü ayrımcılığın kaldırılması amacını taşıyan bir hak arama hareketidir. 1960'larda ABD'de “Sivil Haklar Hareketinin¹⁷⁰” öncüsü olan King, önderlik ettiği sivil itaatsizlik eylemleri ile büyük ses getirmiştir. King'in organize ettiği eylemler dizisi; Rosa Parks adlı bir

¹⁶⁹ Martin Luther King, *Sevginin Gücü*, Arda's Yayınları, 1995.

¹⁷⁰ Sivil haklar hareketi ABD'de siyahlar ile beyazlar arasındaki her türlü ayrımcılığın kaldırılması amacını taşıyan bir hak arama hareketidir.

siyahın otobüste yasal olarak yalnızca beyazların oturabileceği bölüme oturması üzerine tutuklanması ile başlamıştır¹⁷¹. Parks'ın tutuklanmasını protesto amacıyla ilk olarak otobüsleri boykot ederek kullanmama eylemi başlamıştır¹⁷². Otobüs boykotu daha sonra başka şehirlere de sıçramıştır. 382 gün süren eylemler sonunda ABD Yüksek Mahkemesi ulaşım araçlarındaki ayrımcı yasaların, anayasaya aykırı oldukları gerekçesi ile iptaline karar vermiştir¹⁷³.

Bu gelişmelerden sonra King'in önderliğindeki eylemler, birçok şehirde geniş kitlelerin katıldığı ve tüm alanlarda ırk ayrımcılığına karşı olan *sivil haklar hareketine* dönüşmüştür. En çok kullanılan eylem türü oturma eylemi ve yürüyüşler olmuştur. Eylemciler eylemleri sırasında ve sonrasında çok çeşitli saldırılara maruz kalmıştır. Örneğin, otobüsleri taşlanmış, hatta içinde eylemciler varken, yakılmaya çalışılmış, King'in evi bombalanmış ve eylemciler yaygın bir polis şiddetine maruz kalmıştır. Ne var ki bu tip saldırı ve yıldırma girişimleri eylemleri durduramamış, aksine eylemcilere duyulan sempatinin artmasına neden olmuştur¹⁷⁴.

King'in sivil haklar hareketi; gücünü, eylemlerinin niteliğinden çok eylemcilerin maruz kaldığı saldırı ve tutuklamalara karşı, şiddet kullanmadan, direnme iradesinden ve bunun tüm ABD ve hatta dünya kamuoyunda yarattığı sempatiden almıştır. Bu tesadüfi bir etkiden çok, King tarafından tasarlanmış bir strateji niteliğindedir. Nitekim King: “*Siz ıstırap çekirtmekte ne kadar yetenekliyseniz, biz de ıstırapa dayanmakta o kadar yetenekliyiz*¹⁷⁵.” diyerek durumu özetlemiştir. Sonuç olarak King'in üstün hitabet yeteneği ile önderlik ettiği ve sivil itaatsizliğin birçok

¹⁷¹ 1955 yılında Alabama Eyaleti Montgomery şehrinde gerçekleşen olayda aslında Rosa Parks tam olarak otobüsün önüne oturmamıştır. Otobüste siyahların eğer hiçbir beyaz o bölümde değilse oturabildikleri bir orta bölüm vardır. Rosa Parks da hiçbir beyaz yokken yasaya uygun şekilde bu bölüme oturmuştur; ancak Parks'ın “suçu” (yasaya aykırı eylemi) bir beyaz gelince orta bölümü terk edip otobüsün en arkasında ayakta beklemeyi reddetmesi olmuştur. Bkz., Bove, Luneau, *Sivil İtaatsizliğe Çağrı*, s. 94-96.

¹⁷² Başlangıçta aktivistler otobüs harici düşük ücretli taksi-dolmuş tarzı farklı ulaşım araçlarını kullanmışlar; ancak sonradan bunlara da kısıtlamalar getirilince sadece yürümeyi tercih etmişlerdir.

¹⁷³ Bove, Luneau, *Sivil İtaatsizliğe Çağrı*, s. 96.

¹⁷⁴ Kadir Candan, Murat Bilgin, “Sivil İtaatsizlik”, *Yasama Dergisi*, Eylül-Aralık 2011, S. 19, s. 78-79.

¹⁷⁵ Bove, Luneau, *Sivil İtaatsizliğe Çağrı*, s. 96-98.

unsurunu içerisinde barındıran sivil haklar hareketi, birçok alanda ırk ayrımcılığını ortadan kaldıran çok önemli başarılarla ulaşmış ve sivil itaatsizlik kavramının tüm dünyada popülerliğinin artmasını sağlamıştır.

King, Birmingham'daki eylemler sonrasındaki kapatıldığı cezaevinde, bir grup din adamının siyahlara ve kendisine yönelttiği suçlamalara ithafen yazdığı mektupta¹⁷⁶ şiddete dayanmayan yolu seçmesinin objektif nedenlerini şöyle açıklamaktadır: “*Neden doğrudan eylem? Neden oturma grevleri, yürüyüşler vb. eylemler? Görüşmeler yoluyla çözüm aramak daha iyi olmaz mıydı?*” sorularının sorabileceğini ve müzakereler konusunda ısrarcı olmanın haklı olduğunu kabul etmektedir. Ancak King'e göre, zaten şiddete dayanmayan doğrudan eylemin amacı da budur. Sorunların doruğa ulaştığı güne kadar ısrarlı bir şekilde yapılan görüşme taleplerine olumlu yanıt vermeyen yönetim karşısında, tavırlarının amacı, sorunu yapıcı bir gerginlik ortamı oluşturarak gündeme taşımaktır. Bu sayede, yapmış olduğu eylemlerle, sorunları kimsenin baştan savamayacağı dolayısıyla kamuoyunda büyük bir karşılık bulacak dereceye kadar ilerletmek ve sonrasında çözüme kavuşturmak olduğunu ifade etmektedir. King'e göre, ancak bu sayede toplumun vicdanı ve algısı canlanacaktır. Keza King, şiddetten korkmadığını da itiraf etmektedir¹⁷⁷.

Kendisine söylenen; özgürlük için bekleyin, bu talepleri zamana yayın telkinlerine karşı King *Uzun süre ertelenen adaletin esirgenen adalet olduğunu* ifade etmektedir. Nitekim 340 yıldan beri, Tanrı'nın verdiği ve anayasanın da kabul ettiği temel haklar için beklendiğini, Afrika ve Asyalıların haklarını ve politik bağımsızlıklarını uçak hızıyla alırken, siyahîlerin bir barda kahve içme hakkına kavuşmak için çok yavaş yol aldıklarını iddia etmiştir¹⁷⁸. Sonuçta King'in başlatmış olduğu barışçı protesto eylemleri 1964 Yurttaş Hakları Yasası'nın kabul edilmesini sağlamıştır. Bu yasayla ABD'deki ırk ayrımcılığı yasaklanarak demokrasi ve insan hakları açısından milat sayılabilecek bir dönem başlamıştır.

¹⁷⁶ Martin Luther King'in mektubunun orijinali için bkz., *Civil Disobedience: Theori and Practice*, New York, Pegasus, 1969.

¹⁷⁷ King, Birmingham Cezaevinden Mektup, s. 199.

¹⁷⁸ King, Birmingham Cezaevi'nden Mektup, s. 200.

III. İSLAM AÇISINDAN SİVİL İTAATSİZLİK

A. Genel Olarak

İslam açısından sivil itaatsizlik kavramının teorik ve pratik zeminin incelenmesi İslâm'ın gerek insan haklarına gerekse siyasî otoriteye bakışının ortaya konması açısından önemli katkı sağlayacaktır. Bu nedenle bu başlık altında, İslam'da sivil itaatsizlik kavramı veya ona mukabil bir kavram ya da onu engelleyen yahut aksine onu gerektiren durumların olup olmadığı ele alınacaktır.

Kur'an'ı Kerim'de: “*insan*” soyunun, ilk peygamber olan Âdem'in yeryüzündeki tebliğinden sonraki görevi, yeryüzünde Allah'ın “*halifesi*” olmaktır. Bunun anlamı da yeryüzünde yüce ve değişmez ilahi değerleri, bu arada davranışlar alanında ilk ve temel değer olan “*Adalet*” değerini hâkim kılmaktır. Bu da “*Adalet Devleti*”ni kurmakla ve işletebilmekle gerçekleştirilmiş olur. Kur'an'ı Kerim'de, “*toplumsal sözleşme*” ile yönetici'ye devredilen ödev, “*Adalet Devleti*”ni gerçekleştirme ödevidir. Bunun adı “*Velayet-i emr*”dir. Yönetici; “*Velayet-i emr*” (yönetim) alanında hukukun üst ve temel ilkeleri dışına çıkamaz¹⁷⁹.

İslam kamu hukukuna göre, kamu otoritesi sınırlıdır; devlete itaatın mutlak olmayıp şartlara bağlı olması temel bir ilkedir. Kamu otoritesinin sınırları “*dünyevi*” ve “*uhrevi*” diye ikiye ayrılır. Dünyevi sınırlar: Yöneticilerin ehliyetli olması, devlet denilen mekanizmanın danışma (istişare) ile yönetilmesi, devlet başkanı bile olsa, hakları ihlal eden kişinin tazminat ödemek zorunda bırakılması, kamu otoritesinin adalet ilkesine uyması ve halkın direnme gösterme hakkıdır¹⁸⁰. Nitekim hukukun üstünlüğü ve idarenin hukuka bağlılığı ilkesi, Kur'an'ı Kerim'de açıkça belirtilmiştir. Yönetilenlerin ulül-emr'e itaat borcu, ancak “*ümme*”in, kendi içinden ve şekli kurallar açısından da geçerli bir “*toplumsal sözleşme*” ile bir kişiyi yönetici seçmeleri durumunda doğar. Kur'an'ı Kerim'de, “*toplumsal sözleşme*” gereğince

¹⁷⁹ Hüseyin Hatemi, “İslam Hukuk ve Devlet Felsefesi Açısından Sivil İtaatsizlik”, *Sivil İtaatsizlik* (iç.), Disiplinlerarası Kolokyum 7–9 Kasım 1997 Uludağ/Bursa, yay.haz., Hayretin Ökçesiz, İstanbul, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayını, 1999, s. 673.

¹⁸⁰ Ahmet Taşkın, “Baskıya Karşı Direnme Hakkı”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 52, 2004, s. 54.

gerçekleşecek seçimlerde yöneticinin şekli düzen kurallarına uygun olarak seçilmiş olması gereği, “Sizden, içinizden olan ulül-u emr-e ittat edin. Emri ile belirtilmiştir¹⁸¹”.

İslam’ın son Peygamberi (s.a) de, ilahi-tabii hukukun temel ilkelerini ihlal eden düzenlemelere itaat yükünün söz konusu olmadığını açıkça belirtmiştir. Allah’a isyan yolunda hiçbir insana itaat edilemez. Yaratıcıya isyan anlamına geldiğinde, yaratılmışa itaat hükmü yoktur. Emre uyma yükümü, ancak emrin konusu ve kapsamı bakımından ilahi tabii hukuka uygunluk şartı gerçekleşmiş ise Kur’an’ı Kerim ile emredilen şey “*ma’ruf*” ise vardır “*münker*” ise yoktur¹⁸² şeklindedir.

İslam hukuk ve devlet felsefesinde “*yabancılaşma*” ve “*sapma*” olgu ve sürecini önleyebilmek için bir de yine bütün bireylere dini ve ahlaki bir borç, vazife yüklenmiştir. Ayrıca bireylere İslam hukukunda, ilahi tabii değerler düzenine uygun olan davranış ve seçimler konusunda başkalarını uyarma onları ahlaki, dini ve hukuki ödevlerini, somut olayın özelliklerini uygun bir biçimde anlatma ödevi yüklenmiştir. Keza bireyde, temel ahlak ve hukuk normlarına aykırı bir tutum, seçim veya davranış görüldüğünde, bu kez de kendisinde önleme gücü ve yetkisi varsa, bu aykırılığı bizzat giderme, gideremiyorsa bu hukuka veya ahlaka aykırı eylemin failin uyarma ve ona doğruyu öğütme ödevi bulunmaktadır. İşte “*İslam inancında sivil itaatsizlik*” kavramının temeli, özellikle her Müslüman birey için söz konusu olan “*nehy anil-münker*” ödevinde aranmalıdır. Bir hadis, İslam’daki sivil itaatsizlik anlayışının temelini yine açıkça göstermektedir. Bir Müslüman, ilahi tabii hukuk ve ahlakın değerler düzenine aykırı, kötü, “*münker*” bir olgu gördüğünde bunu bizzat değiştirmek, kötülüğü gidermekle yükümlüdür. Buna gücü yetmiyorsa hiç değilse bu kötü olguyu kınamalı eleştirmelidir. Buna da gücü yetmiyorsa gönlünde bu kötülüğü reddetmeli bu durumu hoş görmemelidir. Fakat bir zorunluluk olmadığı halde sadece gönlü ile “*içinden*” reddetmek imanın en zayıf derecesidir¹⁸³.

¹⁸¹ Hatemi, İslam Hukuk ve Devlet Felsefesi Açından Sivil İtaatsizlik, s. 673.

¹⁸² Nadim Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, İhtar Yayınları, Erzurum 1995, s. 54; Hatemi, İslam Hukuk ve Devlet Felsefesi Açından Sivil İtaatsizlik, s. 674.

¹⁸³ Hatemi, İslam Hukuk ve Devlet Felsefesi Açından Sivil İtaatsizlik, s. 674.

İslâm siyasal doktrininde esas olan ilke ümmetin “kendilerinden olan” yönetime itaat etme ilkesidir. Bu sistemde direnme problemi esas değil, talidir. Çünkü İslâmî anlayışa göre hem yönetenler hem de yönetilenler şeriatın yüklediği belirli mecburiyetlerle hem Allah’a hem de birbirlerine karşı sorumludurlar¹⁸⁴. Nitekim Sünnî İslam’da siyasete ilişkin davranışlar, genelde yönetimdeki kişinin ideal durumuyla ilgili olmuştur. Başka bir ifadeyle Sünnîlerin görüşleri Hz. Peygamber ve sahabe kültüründen etkilenmiştir¹⁸⁵.

İslam anlayışında, genel olarak meşru otoriteye karşı, yönetilenlerin itaat görevi vardır. Keza koşulları olduğu takdirde itaat vazifesi dini bir gerekliliktir. Meşru bir yöneticiye itaat, Allah’a ve Peygambere itaatin içinde yer almaktadır¹⁸⁶. Hz. Peygamber’in sünnetinde de halkın, meşru yollarla seçilen yöneticiye itaati vurgulamaktadır. Bir yönetici meşru yollarla seçilip halktan biat aldıktan sonra, yasa dışı yollarla onu devirmeye yönelik hertürlü girişim bir hadise göre cezalandırılmaktadır: “Bir kişinin liderliği etrafında toplandığınızda her kim, birlik ve beraberliğinizi parçalamak isterse onu öldürün.”¹⁸⁷ Örneğin Hz. Ebubekir, Halife olduğunda, “Allah’a (O’nun hukukuna) itaat ettiğimde bana itaat edin; isyan ettiğimde bana itaat borcunuz yoktur.” demiştir. Dolayısıyla İslam hukukunda muhalefet meşru olmalıdır. Kamu hukukunda direnme veya devrim ekolüne İslam hukuku literatüründe “huruc ekolü” denilir. Haricilerin savunduğu bu görüşe göre, sünnete muhalefet eden imama karşı “huruc etmek” mutlak gereklidir¹⁸⁸.

İslâmî literatürün dinî, hukukî ve siyasî yazılarında bu konu üzerinde fikir birliği vardır. Meşru otoriteye itaat etme gereği, sadece siyasî çıkar amacına yönelik değildir. Bu, aynı zamanda fıkıhın tanımladığı vahye, akıl ve tecrübeye dayalı dini

¹⁸⁴ Bünyamin Duran, Laik ve Otoriterlerin Hükümetlerine Karşı ‘Müsbet Hareket’ (Sivil İtaatsizlik) ve Dindar Demokratların Hükümetlerine Destek, *Müsbet Hareket Sayısı*, Yıl 2016, S. 1, (Erişim) <http://bunyaminduran.com/index.php/.guencel-makaleler/21-tuerkce-dilinde-yay-nlanm-s-makaleler/258-muespet-hareket>, 13 Nisan 2016, s. 75.

¹⁸⁵ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 70.

¹⁸⁶ Kur’an’ı Kerim, Nisa Suresi, 4/59.

¹⁸⁷ M. Haşim Kemali, “İslamda İfade Hürriyeti, Fitne Kavramının Tahlili,” *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 2, Kış 1993, s. 43.

¹⁸⁸ Taşkın, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı*, s. 54.

bir yükümlülüktür de. Meşru otoriteye itaatsizlik suç olduğu kadar bir günahdır da¹⁸⁹. Kur'an'ın geçmiş milletler ve peygamberlerin hayatına ilişkin atıfları, toplumun ve tarihin belli geleneği, kanunları olduğunu (sünnetullah) göstermektedir. Bu kanunlardan biri de insanları değiştirmedikçe toplumu değiştirmenin imkânsız oluşudur: “*Bir toplum kendilerinde olanı (kötü hali) değiştirmedikçe Allah onlardakini değiştirmez*¹⁹⁰”.

İslâm inancında, bireylerde hiçbir emaresi bulunmayan bir şey, toplumda da var olamaz anlayışı vardır. Bu yüzden, İslâm, yukarıdan aşağıya (vesayet, baskı, dikta ve zorlama yoluyla) değil aşağıdan yukarıya doğru, temelde bireylerin eğitimi yoluyla adil bir toplumun inşasını öngörür. Hz. Peygamber'in, çağrısından vazgeçmesi karşılığında onu siyasî ve iktisadî bakımdan en güçlülere yapmayı öneren Mekkelilere karşı “*Güneşi sağ elime verseler yolumdan dönmem*¹⁹¹” demiştir. Bu sözü, İslâm'ın amaçladığı değişimin, yukardan aşağıya değil, toplumun moleküllerinden üst yapıya doğru olduğunu, asıl bireylerin vicdanındaki değişimin ve çıkar yerine tamamıyla toplumu bir bütün halinde geliştirme için çabaladığını ortaya koymaktadır. Hz. Peygamberler, çağrıda buldukları toplumu ihtilal yoluyla değil, ancak bireyleri düşünmeye, hakikati aramaya yöneltmek, aydınlatmak, eğitmek ve vicdani duygularına öne çıkarmak suretiyle toplumsal dinamikleri dönüştüren bir inkılâpla değiştirme yolu izlemişlerdir. Çünkü şiddet, koşulları oluştuğunda, en son başvurulacak bir savunma biçimidir. İslam, sivil itaatsizlik ile ilgili temel kavramları topluma, tüm insanlara sunmuştur. Bunlar ise; “*Sınırlı-sorumlu itaat*” ve “*iyiliğe emir*” adı altında incelenmiştir¹⁹².

Doğu'da Gandhi, Batı'da Martin Luther King, İslam dünyasında ise ilk dönemlerde Hasan el-Basri, Ebu Hanife ve yakın dönem Türkiye'sinde Said Nursi gibi âlimlerin düşüncelerine baktığımız zaman; sivil itaatsizlik, pasif muhalefet eylemlerinde “*dini ve manevi değerlerin bir ayrışma noktası*” olmadığı görülmektedir. Keza herhangi bir

¹⁸⁹ Duran, Laik ve Otoriterlerin Hükümetlerine Karşı ‘Müsbet Hareket’ (Sivil İtaatsizlik) ve Dindar Demokratların Hükümetlerine Destek, s. 75.

¹⁹⁰ Kur'an'ı Kerim, Ra'd 13/11. Ayrıca bkz., Enfal Suresi, 8/53.

¹⁹¹ Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 56.

¹⁹² Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 56; Taşkın, Baskıya karşı Direnme Hakkı, s. 55.

zaman diliminde ve herhangi bir yerde adaletsizlik yapılıyorsa, bunun daima tehlikeli olduğu belirtilmiştir. Özellikle Ebu Hanife'nin "*sabır*" ve Nursi'nin "*müspet hareket*" düsturuyla şiddetsiz bir itaatsizlik yolunu tercih ettikleri ve bu şekilde kamuoyuna yön vermek istedikleri dolayısıyla barışçıl ve birleştirici bir işlevleri olduğu görülmektedir¹⁹³.

B. Sınırlı Sorumlu İtaat

Bu konuda İslâm'ın iki temel normu öngördüğü görülmektedir. Birincisi, egemenlik ile siyasal iktidarın ayrışması, ikincisi ise hukukun üstünlüğüdür. Bunların kısaca açıklanması, konunun anlaşılması için son derece yararlıdır¹⁹⁴. İslam'ı tebliğin ilk yıllarında İslam Peygamberine ve ashabına karşı düşmanlık, şiddet ve işkence boyutuna varıyordu. Bu ortamda Müslümanların Kâbe'de ibadet etmeleri de fiilî olarak yasaktı. Ancak Hz. Ömer'in İslam'ı kabulünden sonra Müslümanlar, bu yasağı çiğnediler; topluca ve alenî olarak Kâbe'ye gitmek için yürüdüler, kendilerine yöneltilen şiddete de karşılık vermediler. Dinî saikle gerçekleştirilen bu hareketin sivil itaatsizlik olarak nitelenmesi mümkündür¹⁹⁵.

1. Egemenlik ile Siyasal İktidarın Ayrışması

İslâm'da devlet, geleneksel anlamın dışında düşünölmek şartıyla, din ile yakından ilgilidir. Dolayısıyla devlet egemenliğinin yıpranması din üzerinde ve hatta toplum temeline yönelik olmaktadır. Kuşkusuz birçok mezhebe göre siyasal iktidarın belirleyicisi halktır. Bu konuda en üstün kimsenin bile devlet başkanlığı, ancak "*hal ve akdi (anlaşma)*" grubu tarafından akdedilmekle ve toplum tarafından biat edilmekle gerçekleşebilir. Ancak, siyasî mecrada yüz yüze geldikleri açmazlar, bölünme ve iç savaşlardan korunmak için, çoğunluğun aksine çoğu Kelâm ve Fıkıh âlimlerinin güç (teğallub/istîlâ) yoluyla sağlanan hâkimiyeti meşru sayma noktasına götürmüştür¹⁹⁶.

¹⁹³ Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, s. 100.

¹⁹⁴ Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, s. 260-262; Ardoğan, *İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri*, s. 56.

¹⁹⁵ Ardoğan, *İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri*, s. 53.

¹⁹⁶ Ardoğan, *İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri*, s. 57.

İslam'ın ilk dönemlerinde meşruluğa ve adalete çok önem verilmiştir. İslam toplumunda meşru bir Müslüman hükümdar, halife veya imamdır. Keza bu dönemde halifenin seçimle iş başına gelmesi hakkında ona biat etmesi esastır. Ancak bazı Iraklı fakihlere göre, ehl-i hal ve'l-akd tarafından biat edilmeksizin de bir kimsenin devlet başkanlığı gerçekleşebilir ve halkın ona itaati gereklidir. Buna karşın, fakihlerin ve kelâmcıların çoğunluğuna göre kendiliğinden devlet başkanlığına gelen şahsın halifeliği kurulmaz; çünkü hilafet rıza ve seçimle olur¹⁹⁷. Ayrıca hükümdarın itaate layık olabilmesi için gaspçı ve zalim olmaması gerekir. Kur'an'a göre, her şeyin hâkimi Allah; doğrulukla idare etmek üzere, insana bir yandan yeryüzünü imar için tabii egemenliği¹⁹⁸, diğer yandan iktidarın hukuka tabi olduğu bir düzenin kurulması için¹⁹⁹ siyasî gücü²⁰⁰ emanet etmiştir²⁰¹. Bununla birlikte Allah'ın mutlak egemenliği, başka hiçbir otoritenin mutlak egemenliğine yer vermeyeceğinden, siyasî egemenlik, mutlak ve sınırsız bir egemenlik olamaz. Dolayısıyla, İslâm'da egemenlik kavramı meşru olacak ve hukukla sınırlanacaktır²⁰².

2. Hukukun Üstünlüğü

İslâm açısından ya egemenliğin yokluğundan ya da hukuka ait egemenlikten söz edilebilir. Birinci yaklaşıma göre, egemenlik bütünüyle bağımsız, mutlak karakterde ve herkes için bağlayıcı bir hakka, otoritesi en üst otorite olan bir iradeye işaret ettiğinden, İslâm'a aykırıdır. Çünkü İslâm'da nasslardan çıkan hukukî temeliyle otorite, ümmete ait olup kayıtsız ve mutlak değildir. Ancak bu görüşün yanlışı, egemenliği ilahî hak teorisi içinde düşünmesidir²⁰³. İslâm'da temel hak ve özgürlükleri belirleyen siyasal iktidar olmadığı gibi, hiçbir insanın veya topluluğun ne haklardan yararlanma konusunda bir ayrıcalığı ne

¹⁹⁷ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 63.

¹⁹⁸ Kur'an'ı Kerim, El-Bakara, 2/30.

¹⁹⁹ Kur'an'ı Kerim, El-Hadid, 57/25.

²⁰⁰ Kur'an'ı Kerim, El-Araf, 7/128; Sâd, 38/26.

²⁰¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu, Ankara, 1979, s. 146-147.

²⁰² Ardoğan, *İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri*, s. 59.

²⁰³ Ardoğan, *İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri*, s. 59.

de hukuka tabi olma konusunda bir muafiyeti ve kayıtsız itaat edilme hakkı vardır. Kur'an'da sınır tanımayan bir egemenlik kullanımı, tuğyan (taşkınlık) olarak nitelendiği²⁰⁴ gibi, siyasî otoriteye kayıtsız itaat, birey-devlet ilişkisinin, bir anlamda kul-Rab ilişkisine dönüşmesi demektir²⁰⁵.

C. İyiliği Emretmek ve Kötülükten Nehyetmek

Kur'an, insanları kötülükten uzak durmaya ve iyilikte yarışmaya çağırdığı gibi, genel anlamda, iyiliği emretme ve kötülükten nehyetmenin gereği üzerinde de durmaktadır: *“Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü men eden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”*²⁰⁶. *“Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder; kötülükten men eder ve Allah'a inanırsınız.”*²⁰⁷

İyiliği emretmenin siyasal iktidara karşı yapılması da yöneticiden gelen zulmün, İslâm'ın kaldırmayı amaçladığı en büyük kötülüklerden olmasına bakılırsa, en başta gelen bir vecibe olmalıdır²⁰⁸. Toplumun işleriyle ve kamu sorunlarıyla ilgilenmeyi İslâm, sahibinin vazgeçebileceği bir *“mücerret hak”* değil, iyiliği emir, kötülükten alıkoyma bağılığı altında toplumsal bir farz (farz-ı kifaye) ve zorunluluk olarak görür²⁰⁹. Siyasal iktidarın genel politikalarına yönelik bir yaptırım olarak iyiliği emrin, topluma farz olduğu söylenebilse de hukuka aykırı bir emre muhatap olan kimsenin, bu konuda tercih hakkı değil, bireysel bir yükümlülüğü söz konusudur; ancak bu konuda özellikle göz ardı edilmemesi gereken iki kural vardır²¹⁰. Bunlardan ilki, kolay ve emin yolu seçmek ikincisi, barışın emredilmesidir.

²⁰⁴ Kur'an'ı Kerim, Taha, 20/43; En-Naziat, 79/17.

²⁰⁵ Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 60.

²⁰⁶ Kur'an'ı Kerim, Âl-i İmrân, 3/104.

²⁰⁷ Kur'an'ı Kerim, Âl-i İmrân 3/110. Ayrıca bkz., 3/114; El-Araf, 7/165.

²⁰⁸ Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, s. 116-120; Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 62.

²⁰⁹ Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, s. 116-120; Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 56.

²¹⁰ Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 62.

1. Kolay ve Emin Yolu Seçmek

İslam genel prensip olarak hoşgörülle, kolay yolu seçmeyi öğütlemiştir²¹¹. Kolay yol varken zor yola başvurulmamalıdır²¹². İşte bu nedenle sivil itaatsizlik, kamu vicdanına çağrı olma yönüyle, iyiliği emir ve kötülükten yasaklama ilkesinin bazı durumlarda etkin bir pratiğine dönüşmektedir. Kötülükten nehyetme, ifade özgürlüğü ve gösteri gibi temel hakların kullanılması yoluyla olabildiği gibi, bu hakların devlet tarafından tanınmadığı durumlarda da bir yasa ihlali biçiminde olur²¹³. İyiliği emir, yasalaşmış bir haksızlığa karşı çıkılmasını da gerektirir. Ancak zarar verme, zarar görme ve zararlarla mukabele'nin reddedilmesi²¹⁴ sebebiyle, karşı çıkış, daha büyük ve daha başka zararlar yol açmayan şiddet dışı bir yolla olmalıdır. Bu yol ise, meşru dairede gösteri yürüyüşü yapmak veya sivil itaatsizlik tarzı bir eylemle gerçekleştirilebilir.

2. Barışın Korunması

Başta Haşeviyye olmak üzere iyiliği emretme amacıyla da olsa silaha başvurmayı fitne sayan bazı âlimler, zalim sultanın azledilemeyeceğini, ona karşı isyan edilmeyeceğini, bununla birlikte ona öğüt verilmesi, korkutulması ve Allah'ın hükümlerine aykırı emirlerine de itaat edilmemesi gerektiğini belirtirler²¹⁵. Başka bir ifadeyle, sabrı savunan bu ekole göre, bireysel hakların ihlali durumunda sabır ve itaat gereklidir. Ancak dine aykırı emirlere itaat edilmez²¹⁶. Ünlü düşünür Gazali (1058-1111), iktidar boşluğundaki çelişki ve mevcut iktidarın adaletsizliği, kötülüğü karşısında; iktidarı kötü de olsa, kaosa tercih etmiştir. Gazali bu düşüncesini, "*Allaha ve Peygambere ve sizden olan yöneticiye itaat ediniz.*" Ayetiyle desteklemiştir²¹⁷.

²¹¹ Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 62.

²¹² Taşkın, Baskıya Karşı Direnme Hakkı, s. 55-56.

²¹³ Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 63.

²¹⁴ Bkz., Mecelle 19. Madde: "*Zarar vermek ve zarara zararlar karşılık vermek yoktur.*"

²¹⁵ Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 59.

²¹⁶ Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, s. 248-251; Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 66.

²¹⁷ Fahrettin Korkmaz, *Gazali'de Devlet*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 107.

Burada ayırt edici nokta, itaatsizliğin şeriatı uygulamama değil buna engel olma, yani yalnızca farzları yasaklama, haramları mubah kılma, hadleri engelleme durumuyla sınırlamasıdır²¹⁸.

Meşhur Sünni hukukçu Maverdi (974-1058), İslam halifesinde olması gereken birçok vasıflar olduğunu belirtmiştir. Maverdi buna karşın, adaletsiz halifelere göz yummuş ve hatta onları desteklemiştir²¹⁹. Zulüm ve Allah'a isyan durumuna yöneticilere itaat, iyilik ve takvada yardımlaşmayı emreden Kur'an'a²²⁰ aykırı biçimde "günah'ta yardımlaşmaktır."²²¹ İslam'a göre, otorite sahibi kişilerin koruyuculuk ödevi ile bireylerin otoriteye itaat etme zorunluluğu birbiriyle uyum içindedir. Bu durum, Allah'ın hükümlerini yetkilerini bir an bile unutmaksızın, bireylerin toplumsal yasalarla ilgili tüm anlaşmaları için de geçerlidir²²². Bir Müslüman, Kur'an tarafından belirtilen siyasal yükümlülükler boyuna eğmekte ve otoritesini Kur'an'a bağlı olarak inşa eden siyasal sisteme, toplumsal eşitlik idealini sağlayacağı inancıyla itaat etmektedir²²³. İslam, otoritenin sorumluluğunu koruyuculuk olarak ifade ederken bunu, toplumun itaatiyle birlikte düşünmektedir. Söz konusu uyum, İslami otoritenin adalet anlayışının temelinde sözleşme düşüncesinin yer alması bağlamında önem arz etmektedir²²⁴.

İslamiyet için adalet gerek bir dini emir ve gerekse siyaset kuralı olması nedeniyle, iktidarın hem dayanağı hem de sınırı olduğu söylenebilir. Adaletten sonra gelen en önemli sınırlama ise huruç kuralı yani ihtilaldır. Huruç, ilahi yasalara uymamanın bir yaptırım biçiminde değerlendirilmektedir²²⁵. Müslümanlıktan ayrılarak şer'i kurallara

²¹⁸ Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 66-67.

²¹⁹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 70-71.

²²⁰ Kur'an'ı Kerim, El-Mâide, 5/2.

²²¹ Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 66-67.

²²² Jean Louis Michon, "Dini Kurumlar", *İslam Şehri* (iç.), çev. Elif Topçugil, ed., R. B. Serjeant, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992, s. 4.

²²³ Şerif Mardin, "Civil Society and Islam", *Civil Society Theory, History, Comparison* (iç.), ed., John A. Hall, Polity Press, Cambridge, 1995, s. 285.

²²⁴ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 149.

²²⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2003, s. 151.

uymayan yöneticilere karşı Müslüman ihtilaline izin verilmektedir²²⁶. Ancak yöneticilerin adaleti gözettilerinde ise imama baş eğmemek ve uymamak “bağiylik” (asilik) sayılır. Bu tür bir isyan halinde imamın desteklenmesi ve ona yardımcı olunması gerekli görülmektedir. Cemaati bölmek ve birliği bozmak isteyen bağiy, toplum ve devlet için tehlikeli kabul edildiği için hadislerle de katli vaciptir. “Siz, birlik iken, size gelip de birliğinizi bozmak isteyenleri kılıçla vurun, öldürün²²⁷”. Rayyıs, belirtilen hadisteki öldürme emrini, bağiyin hali hazırda kılıca sarılmış olması ve ona karşı kılıç dışında bir başka araçla karşı çıkmanın mümkün görülmemesiyle açıklamaktadır. Müslüman bir hükümdara Müslüman tebaanın tam ve doğrudan itaat borcu vardır. Eğer bu hükümdar meşruiyetten yoksunsa veya meşruluğunu kaybederse ve adalet dışı icraatlarda bulunursa tebaanın itaat görevi düşer, hatta bunun yerini itaat etmeme görevi alabilir. İşte “direnme hakkı” denilen hak burada ortaya çıkar²²⁸.

Siyasal iktidarın varlık nedeni, iyiliği emir ve kötülükten nehy ilkesinin ülkede uygulanması ve düzenlemelerle bu ilkeyi hayata geçirmeye çalışmasıdır. Bu ilke, hukuk ve adaletten ayrılan iktidara karşı da kullanılır. Dolayısıyla sivil itaatsizlik konusunda adil ve ölçülü davranmak, siyasî iktidara karşı iyiliği emir konusunda izlenecek ilk adımlardan biridir. İslam’da siyaset ahlaka dâhil olup, İslam’da devlet ve din ayrılığı bulunmamaktadır. Bu devlet, iktidarını Allah’tan alan teokratik bir devlet olduğu için egemenlik de şeriatın emirleri olmaktadır²²⁹. Hz. Muhammed hem ilahi hem de politik gücünün temsilcisidir²³⁰.

Hasan el-Basri (642-728), O dönemindeki siyasi otoriteye şartlı olarak itaat etmiştir. Şöyleki büyük âlim, siyasi otoriteyi yanlış uygulamaları nedeniyle ağır bir şekilde eleştirerek reddetmiştir. Ancak bu eleştirileri şiddete başvurmaksızın yaparak anarşizme de düşmemiştir. Dolayısıyla Hasan el-Basri, yalnızca pasif itaatsizlik-sivil

²²⁶ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, s. 252.

²²⁷ Rayyıs M. Ziyauddin, *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. Ahmed Sankaya, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990, s. 435-436.

²²⁸ Duran, Laik ve Otoriterlerin Hükümetlerine Karşı ‘Müsbet Hareket’ (Sivil İtaatsizlik) ve Dindar Demokratların Hükümetlerine Destek, s. 76.

²²⁹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, s. 249.

²³⁰ Oliver Lipman, *İslam Felsefesine Giriş*, çev. Turan Koç, Rey Yayınları, Kayseri, 1992, s. 14-15.

muhalefet yaparak zalim yöneticilerle mücadele etmiştir²³¹. Hasan el-Basri'yi öncülerini kabul eden ve İslam siyasal düşüncesini bireyci yorumlarla tanıştıran Mutezilîler de aklın ve aklın gereklerine uygun olarak yapılanın sorumluluğunun alınması konusunda getirdikleri fikirlerle öncelikle düşünce alanında bir direnme geliştirdiği düşünülmektedir²³².

Ebu Hanife (İmam-ı Azam 699-767), Emevîler'in Arap milliyetçiliği esaslı yönetim şekline karşı çıkmış, Ehl-i Beyt ve sahabilere karşı zalimane davranışlarına karşı etkin olarak mücadele vermiştir. Emevî devletinin yıkılması için Abbâsîler'e destek verse de bu hanedanın da Emevîler'in yönetim anlayışıyla aynı yolu izlemesi üzerine desteğini geri çekmiştir. Abbasi yönetiminin yaptıkları zulümlere karşı ayaklanmaları; teorik, pratik ve maddi açıdan açıkça desteklemiştir. Bu durum Ebu Hanife'de, sivil itaatsizlik eyleminin içeriğine ters bir şekilde, barışçıl eylemlerin ve hukuki muhalefetin yasal icraatlara engel olması durumunda zulüm ve baskı uygulayan yöneticilerin davranışlarına kayıtsız kalmayarak silahlı bir eyleme fetva, maddi destek verdiğini göstermektedir²³³. Dolayısıyla Ebu Hanife, emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l münker düsturuyla zulme karşı silahlı direnişte bulunmak gerektiğine ve bunun Hz. Peygamberin sözü üzerine şahadetlerin en erdemlisi olduğunu belirterek Zeyd bin Zeynelabidin Ali bin Hüseyin'in silahlı direnişine yardım edilmesi gerektiğine dair fetva bildirerek destek olmuştur²³⁴.

Ancak bu başkaldırıya direk olarak destek vermemiştir. Nitekim büyük âlime göre; önemli olan yöneticiye saygı ve yönetime itaat nedeniyle herhangi bir haksızlığa alet olunmamasıdır. Hatta bunun sonu hapis ve işkence dahi olsa adaletten vazgeçilmemelidir. Örneğin Emevîler, derin ilmini ve etki alanının genişliğini gördükleri Ebû Hanîfe'yi yanlarına alarak yaptıkları haksızlara meşruluk kazandırmak için O'na kadılık teklif etmişlerse de O, bu görevi kabul etmemiş dolayısıyla yönetime itaatsizlik etmiştir. Çünkü Ebû Hanîfe'ye göre, adaletsiz bir

²³¹ Uyanık, *İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, s. 117-118. Ayrıca İslam siyaset felsefesinde sivil itaatsizlik ve Hasan el-Basri'nin pasif muhalefeti-sivil itaatsizliği konuları için bu esere bkz.,

²³² Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, s. 266-268.

²³³ Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, s. 134-135.

²³⁴ Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, s. 287-293; Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, s. 136.

yönetimle iş birliği yapmak o yönetime meşruluk kazandırmak anlamına gelecektir. Bu tavrı nedeniyle hapis cezasına dahi maruz kalmaya razı olmuştur²³⁵. Dönemin Emevi valisi bu duruma hiddetlenerek onu kırbaçlatmıştır. Bu zulüm esnasında durumu görenlere, Ebû Hanîfe'nin cevabı şu şekilde olmuştur:

“Eğer vali benden Vasıt Mescidi'nin kapılarını saymak gibi sıradan bir iş istesin, yine kabul etmem. O bir insanın katline hükmedecek, ben mühür basacağım ha? Allah'a yemin ederim ki bu mümkün değil! Bu dünyada kırbaç yemek ahirette ceza görmekten daha iyidir. Valinin beni öldürmeye gücü yeter fakat tekliflerini kabul ettirmeye asla!”

Diyerek zalim bir yönetimle hiçbir şekilde iş birliği yapmayacağını ifade etmiştir. Daha sonra Abbâsî hanedanı da geçmişte Emevîler'e destek verdiğini öne sürdüğü âlim ve fazıl kişileri öldürerek zalim bir yönetim şekli benimsemiştir. Nihayet Muhammed bin Abdullah (Nefs'üz-Zekiyye) ve kardeşi İbrahim, Abbasi halifesine isyan edince, bu isyana Ebû Hanîfe de açıkça destek vermiştir. Ebû Hanîfe, Musul halkının isyanını bahane ederek isyancıların öldürülmesi için fetva isteyen Abbâsî Halifesine olumsuz cevap vermiştir. Halife ise onu zindana kapatarak kırbaçlatmıştır. Ebû Hanîfe, bu işkenceye dayanamamış bu haklı, ahlaki ve manevi direnişini daha fazla sürdüremeyerek vefât etmiştir²³⁶.

Sonuç olarak, yöneticilerin sahip olması gereken özellikler, İslam siyasi düşüncesinin başlıca konularından olmuştur. Ulema da, adil olmayan ve Allah'a itaati olmayan yöneticiye itaat gerekmeyeceğini savunan Harici görüşü ile imamın emirleri şeriata aykırı da olsa itaati savunan görüş arasında yer almıştır. İslam uleması ve fukaha monarşinin meşruluğu ve itaati savunurken bu rejimin irsi bir otokrasi ve hilafetin sınırsız yetkilere sahip bir despot olmasını desteklememiştir²³⁷. Sünni düşüncede yönetimin tamamen keyfi olmadığı ifade etmek gerekir. Realiteyi yorumlama amacı, toplumun siyasi birliğini korumak ve toplumu her türlü

²³⁵ Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, s. 137.

²³⁶ Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, s. 287-293; Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, s. 126-137.

²³⁷ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1996, s.80.

kargaşadan uzak tutma düşüncesinin ürünüdür²³⁸.

Dolayısıyla islam siyasi kültüründe sivil itaatsizlik, şiddet-dışı direniş gibi bir kavram net bir şekilde görülmez. Kuşkusuz İslam siyasî güce kayıtsız bir itaati emretmediği için sivil itaatsizliğin reddedildiği gibi bir yaklaşım da doğru olmayacaktır. İslam inancında vicdan, Allah'ın adalet sıfatının tecellisini yansıtan ilahî bir potansiyeldir. Bu nedenle sivil itaatsizliğin, kamu vicdanına yönelik bir çağrı olması nedeniyle İslâm'da önemli bir değere sahiptir²³⁹. Ayrıca, itaatsizlik genellikle bireysel sorumluluğun gereği şeklinde ele alınır. Bunun yanında, toplum, yöneticiyi sorgulama, yönetimdeki aksaklıkların düzeltilmesini talep etme; yetki aşımı ve sınırsız iktidar kullanımını önlemeye çalışma ve bu doğrultuda yönetime karşı tenkit, direnme ve sonunda güce başvurma hakkına sahiptir²⁴⁰.

IV. ESKİ TÜRKLERDE SİVİL İTAATSİZLİĞE BAKIŞ AÇISI

Eski Türklerde baskıya karşı direnme hakkı ve sivil itaatsizlik, ilk Türk devletlerinden başlayarak İslamiyet öncesi inanç anlayışı, İslam siyasal düşüncesi ve Türk siyasal kültürü çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir. Lakin bu geniş inceleme çalışmamızın dışına çıkacağı için burada daha sınırlı bir inceleme yapılacaktır. Türk anlayışında devleti veren Tanrı olduğu için devlete karşı isyan dolayısıyla aktif direnme yapılamazdı. Keza Türk devlet anlayışı gerek birey gerekse toplum olarak halkın devlete isyan ederek başkaldıracağını reddediyordu. Fakat zorla itaat altına alınan toplum ve kavimlerin her fırsatta merkezi devlete isyan ettikleri bilinen vakıadır²⁴¹.

Göktürk kitabelerinden anlaşılacağı üzere, yönetenlerle yönetilenlerin karşılıklı ödevleri iki taraf arasında herhangi bir zıtlasmaya meydan vermemesidir. “*Bey, iyi*

²³⁸ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 73.

²³⁹ Ardoğan, *İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri*, s. 67-68.

²⁴⁰ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 73-80.

²⁴¹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 78; Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 263-264.

kanun yap ve o kanunlara kendin uygun ki, halkında sana itaat etsin"²⁴². Milleti için gerektiği gibi çalışmayan bir hükümdar, tanrı tarafından verilen "kut" geri alınır. Bu anlayışta verilen görevi kötüye kullanan sultana karşı, halkın direnme hakkı meşru olacaktır²⁴³. Osmanlı döneminde direnme konusunda eski Türk devlet geleneklerinin etkisi büyük olmuştur. Özellikle Sünni devlet anlayışı bu konuda etkili olmuştur²⁴⁴.

Tarihsel süreçteki direnme hareketleri, aktif ve pasif direnme şeklinde gerçekleşen hareketler olup, kimi zaman sadece adaletsizliğin giderilmesindeki taleplere kimi zaman da iktidarın değişimini amaçlayan isyan ve ayaklanmalara işaret etmektedir. Şüphesiz ki Osmanlı dönemi direnme hareketleri içinde doğrudan sivil itaatsizlik ekseninde değerlendirilen eylemler de mevcuttur. Ancak bu eylemlere Osmanlı tarihinde özellikle Tanzimat ile birlikte rastlanılmaktadır ki bu durum aslında Batılılaşmanın başlamasıyla eş zamanlıdır. Buradan hareketle Osmanlı döneminde doğrudan sivil itaatsizlik hareketleri biçiminde izine rastlayamadığımız direnme hareketleri, genel bir kavram olan baskıya karşı direnme içinde incelenmiş, sivil itaatsizlik niteliği taşıyan eylemlere bu bağlamda yer verilmiştir²⁴⁵.

Tarihin her döneminde siyasi iktidarın meşruluğunu temellendiren din, eski Türk devlet yaşamında da bundan başka bir işlevi yerine getirmemiş, siyasi iktidar Tanrı tarafından korunsun da iktidarın kendisi teokratik bir yapıya bürünmemiştir. Tanrısal iradeyi çiğneyen yöneticinin durumunun ne olacağı sorunu, iktidarın kaynağının ilahi niteliği dolayısıyla meşruluğunu kaybedip kaybetmeyeceği ve ona karşı nasıl bir davranış benimseneceği ile ilgili tartışmalara neden olmaktadır. "*Zulüm yanar ateştir, yaklaştı yakar; kanun sudur, akarsa nimet yetişir*"²⁴⁶.

Osmanlı döneminde siyasi iktidara yönelen direnme hareketlerinin temelinde, ağırlıklı olarak İslam'ın farklı yorumlamalarına bağlı ortaya çıkan mezhep faktörünün

²⁴² Kaşgarlı Mahmut, *Kutadgu Bilig*, Beyit: 2983, yay.haz., Reşit Rahmeti Arat, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1947, s. 308.

²⁴³ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 80.

²⁴⁴ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 263-264.

²⁴⁵ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 264.

²⁴⁶ Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, s. 153.

bulunduğu da göze çarpmaktadır. Ancak isyan ve ayaklanma gibi aktif direnme düzeylerine ulaşan hareketleri sadece bu faktöre indirgeyerek açıklamak da eksik bir yaklaşımdır. Direnme hareketleri çoğu zaman sosyo-ekonomik koşulların yol açtığı girişimlerdir. Bu nitelikteki isyan ve ayaklanmalar Tanzimat ve Meşrutiyet dönemindeki direnme hareketleri ise sivilleşme hareketleriyle birlikte değerlendirilmektedir. Dolayısıyla direnme hareketlerinin seyrinde sivil ve özgürlükçü temalara bu dönemde rastlamak mümkün olmaktadır²⁴⁷. Hükümdarın geçici, ancak saltanatın ve devletin baki kabul edildiği Osmanlı siyasi düşüncesinde isyan ve karışıklık en büyük afet olarak görülmüştür. Bu nedenle Osmanlı'da neredeyse hiçbir isyan veya ayaklanma hükümeti devirmek amaçlı olmamıştır. Örneğin celali isyanları dahi bu amaç için başaltılmamış ve planlanmamıştır²⁴⁸.

V. SİVİL İTAATSİZLİĞİN UNSURLARI

Sivil itaatsizlikle ilgili yapılan çalışmalar esnasında, zamanla çoğalan yasal ve ahlaki sorunların aşılması noktasında, sivil itaatsizliğin bir hak olarak savunulup savunulamayacağını irdelemekten ziyade, farklı görüşleri de kapsayacak şekilde bazı belirlemeler yapılması, bilimsel bir yaklaşımı yansıtmaması bakımından yerinde olacağı kanaatindeyim. Bu konudaki temel kıstaslar, sivil itaatsizliğin, diğer/sıradan hukuk ihlallerinden farklılığının başka bir ifadeyle; unsurlarının ortaya konulmasıyla netleşmektedir. Bu noktada bazı hukukçular ve hukuk felsefecileri, sivil itaatsizlikle diğer hukuk ihlalleri arasında bir farkın olmadığını belirtmektedirler. Ancak Blackstone'a göre; ikisi arasında esaslı farklılıklar vardır.

İlk olarak sivil itaatsizin amacı sadece bir yasa ihlali olmayıp, yapıldığına inanılan bir haksızlık karşısında, kişi vicdanının sesini dinleyerek yasayı ihlal etmektir. Buradaki ihlal, adaletsiz ya da haksızlığa neden olan yasalardan dolayı rahatsızlık hissedenlerin, toplum vicdanına kulak vererek, amaçlarını *açıkça ifade etmek* üzere gerçekleştirilen bir eylemden kaynaklanır. İkincisi, sivil itaatsiz adaletsiz olduğunu

²⁴⁷ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 170.

²⁴⁸ Duran, Laik ve Otoriterlerin Hükümetlerine Karşı 'Müsbet Hareket' (Sivil İtaatsizlik) ve Dindar Demokratların Hükümetlerine Destek, s. 76-77; Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz., Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, s. 142-184.

düşündüğü yasalara ve otoriteye karşı açıkça eyleme girişmekte, yani norm ihlalini gizlemeksizin gerçekleştirmektedir. Sivil itaatsizler çoğunlukla yönetime karşı gelmeyi planlar ve bu durumu da bildirirler. Üçüncüsü ise; sivil itaatsiz, yapmış olduğu eylemden dolayı, bu durumdan hoşnut olmasa da yetkili makamlar tarafından tutuklanmaktan kaçınmaz, dolayısıyla eylemin sonuçlarına katlanmayı kabullenir. Sayılan bu üç ölçüt, sivil itaatsizlik ile sıradan (adi) suçlu aktiviteleri arasındaki farkı ortaya koymaktadır. Blackstone'un ifade ettiği dördüncü şart, sivil itaatsizlik olarak adlandırılan hukuk ihlalinin doğasında “*şiddetsizliğin*” olmasıdır. Üçüncü kişilerin hak ve özgürlüğüne ve eşyasına kasıtlı olarak zarar veren ya da devlet otoritesine isyan eden birey ya da gruplar, sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirilemezler²⁴⁹.

Çalışmanın bu bölümünde, Sivil itaatsizliğin unsurlarını şu şekilde sayabiliriz: Yasaya aykırılık ve anayasal düzenin geneline değil, yalnızca tekil haksızlıklara karşı olma, şiddet dışılık, kamuya açıklık (aleniyet), hukuk devleti idesiyle çelişmeyen siyasal/ahlaksal güdülenme, karşı çıkılan haksızlığın ağır olması ve bütün yasal yolların denenmiş ancak sonuç alınmamış olması, eylem sonrası sorumluluğu üstlenmekten kaçınmaması²⁵⁰. Bu unsurların tamamı her sivil itaatsizlik tanımında bir arada bulunmayabilir. Dolayısıyla tanım türlerine göre farklılıklar arz ederler. Ancak tanımların farklılıklarına rağmen literatürde bu unsurların tamamına rastlanılmaktadır. Bu çerçevede, sivil itaatsizliğin unsurlarını ortak kabul gören biçimleriyle açıklama yoluna gidilecektir.

A. Yasaya Aykırı Davanış

Sivil itaatsizlik eyleminin mutlaka yasaya aykırı olması gerektiği konusunda doktrinde genel bir görüş birliği vardır. Dolayısıyla genel kanaat, sivil itaatsizliğin geniş anlamda hukuka aykırılık değil, fakat tekil pozitif norma aykırılık teşkil etmesi gerektiği yönündedir. Bu düşüncenin temelinde de sivil itaatsizliğin sisteme içkin olması yatmaktadır²⁵¹. Ökçesiz; sivil itaatsizliğin ideal hukuk adına tekil pozitif

²⁴⁹ William T. Blackstone, “Civil Disobedience: Is It Justified”, *Georgia Law Review*, Vol. 3, 1968-1969, s. 679.

²⁵⁰ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 74.

²⁵¹ Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, s. 23.

yasaya aykırılık olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda sivil itaatsizlik illegaldir. Nitekim “*yasaya uygun bir yasaya aykırılık*” olamaz²⁵². Bu noktada tartışılan husus ise; sivil itaatsizliğin sisteme içkin olması gerektiği yönündeki genel kamıdır. Şuhalde burada düzene karşı değil haksız olduğu düşünülen bir norma karşı itaatsizlik söz konusudur²⁵³. Hak aramanın bir çeşidi olan sivil itaatsizlik eylemlerine sadece haksız uygulamaya karşı hukuki yollar kullanıldıktan sonra başvurulabilir. Keza burada yapılan eylem yasallık, değil meşruluk zemininde ele alınacaktır²⁵⁴.

Her şeyden önce sivil itaatsizlik, haksız bir uygulamaya karşı bütün yasal yollar denendikten sonra girilen yasa dışı bir eylemdir. Ancak yasa dışı eyleme girişmek kural olarak yasa dışı örgütlenmeyi ya da eylemi savunmak anlamına gelmez. Bu yola, ancak sonuç getirecek yasal yollar tüketildikten sonra başvurulur. Çünkü sivil itaatsizlik eylemcisi var olan anayasal düzenin temel ilkelerine ya da toplumsal sözleşmeye esastan bir itirazda bulunmaz. Aksine, bu temel anlaşmanın ilkelerinin gizlenmesinden duyduğu kaygıyı dile getirmek için bu yola başvurur. Bu anlamıyla sivil itaatsizlik yasa dışı, ancak meşru bir eylemdir²⁵⁵.

Sivil itaatsizlik, pozitif yasaların bazen adaleti gerçekleştirmediği noktasındaki bir düşünceyle temellenmiştir. Bu noktada sivil itaatsiz, adaletsiz olduğunu düşündüğü pozitif hukuk kuralına yine bir pozitif yasaya aykırı davranarak karşı çıkmaktadır. Eylemcinin amacı, bu şekilde davranarak hem eleştirdiği yasanın ahlakiliği sorununu tartışmak hem de yasa eğer anayasaya aykırı ise buna dikkat çekmektir. Buradan hareketle bir sivil itaatsizlik eyleminin en belirgin unsuru yasa karşıtı bir eylem olmasıdır²⁵⁶. Şuhalde sivil itaatsizlik eylemcisinin amacı; yalnızca yasanın anayasa uygunluğunu sınamak değil düzenlemenin anayasaya uygunluğuna karar verilmesi durumunda dahi eyleme devam edilmesidir. Eylemin yasaya aykırı olup olmadığı hususu, sorunu sadece tartışılır ve karmaşık hale getirmektedir. Âdil olmadığı

²⁵² Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 135-136.

²⁵³ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 219.

²⁵⁴ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 219-220.

²⁵⁵ Yakup Coşar, “Sivil İtaatsizlik”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (iç.), çev. Yakup Coşar, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 10.

²⁵⁶ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 75.

gerekçesiyle yasalara karşı çıkan sivil itaatsiz, yargıçların kendisiyle aynı fikirde olmamaları nedeniyle eylemine son vermemektedir²⁵⁷. Sözü edilen gerekçeyle eylemin sürdürülmesi, ihlalin sonuçlarına katlanma bilinci yanında ihlalin bilinçli ve kasıtlı bir ihlal olduğunu kanıtlamaktadır²⁵⁸.

Sivil itaatsizlikte en azından bir yasaklayıcı hukuk kuralına muhalefet söz konusudur. Fakat burada çiğnenen hukuk kuralı ile protesto amacının tamamen aynı olması şart değildir²⁵⁹. Dolayısıyla yapılan bu ihlaller Gandhi'nin Britanya Tuz Yasasını ihlal için taraftarlarınca defalarca tuz toplama eyleminde olabileceği gibi Sokrates'in araştırma yapmama yasağına uymaması şeklinde de gerçekleşebilir. Yine benzer nitelikteki Thoreau'nun vergi vermeyi reddetmesi, Danimarkalıların işgalci Almanların ayrımcı kıyafet yasasını bertaraf etmek için sırtlarına yıldız yerleştirilmesi şeklinde doğrudan olabileceği gibi; (yasal olmayan) oturma eylemleri, gösteri yürüyüşleri, boykotlar, atom santrallerinin işgali tarzında dolaylı olması da mümkündür²⁶⁰. Yukarıdaki eylemlerin sivil itaatsizlik tarzında yapılabilmesi sadece hukuk devletinde mümkündür. Ancak anayasayı tanıyan az ya da çok âdil bir demokratik devlette birey kuralları çiğnerken, sadece söz konusu çağrının sınırları içerisinde kalabilir²⁶¹.

Yasalar âdil oldukları için değil, yasa oldukları için uygulanırlar. Thoreau, âdil olmayan yasaların haksızlığa neden olmaları halinde itaati hak etmediklerini vurgular²⁶². Yasayı ihlal etme, onu inkâr ve reddetme anlamına gelmeyeceği gibi

²⁵⁷ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 7.

²⁵⁸ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 75.

²⁵⁹ Yakup Gönen, "İnsan Haklarının Korunma Yöntemi Olarak Sivil İtaatsizlik", *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi*, S. 116, Ekim 2011, s. 15. (Erişim) <http://www.e-akademi.org>, 05.02.2016.

²⁶⁰ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 136.

²⁶¹ Jürgen Habermas, "Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı, Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı", *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2013, s. 37.

²⁶² H. David Thoreau, "Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine", *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (iç.), çev. Yakup Coşar, 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 38.

yasaya saygılı olmaya da engel değildir. Meşru, ancak yasa dışı olma paradoksu yasaya bağlı ve saygılı olmayı da engellemez ve hatta engellememelidir²⁶³.

B. Şiddetin Reddedilmesi

Grotius'a göre, şiddet²⁶⁴ bir başkasının hakkını çiğnemediği sürece meşrudur. Dolayısıyla başlı başına haksızlığın kaynağı değildir²⁶⁵. Özellikle Gandhi'nin uygulayarak büyük başarıya ulaştığı örnekten sonra artık “*şiddetsizlik*” sivil itaatsizliğin en temel unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Hukuk devletini şiddetle yadsıyan her hareket kendisini meşruluk çizgisinin dışında bulacaktır. Hukuk devletindeki bir eylemin sivil itaatsizlik olarak nitelendirilebilmesi öncelikle onun şiddet içermemesine bağlıdır. Aksi bir eylem hükümet darbesi, isyan vb. bir isim alabilir ancak “*sivil itaatsizlik*” olarak adlandırılmaz²⁶⁶.

Eylemin kamusal olmasına eşdeğer bir sivil itaatsizlik ilkesi, kaba gücün ve şiddetin reddedilerek dışlanmasıdır. Sivil itaatsizlik eylemindeki yasa ihlali semboliktir ve eylemin şiddet dışı araçlarla sınırlandırılarak gerçekleştirilmesi esastır. Dolayısıyla gerçekleştirilmek istenen protesto amacından kopmayan, protesto karşıtları ile üçüncü kişilerin fiziksel ve ruhsal bütünlüklerini dikkate alan bir yasa ihlali ancak sivil olabilir²⁶⁷. Sivil itaatsizlik eyleminde ifadesini bulan ihlal *sembolik* özelliktedir; buradan da protestonun *barışçı (şiddeti içermeyen)* araçlarla sınırlanması kuralı çıkar. Ancak şiddetin ne olduğu, sınırının nerede başladığı tartışmalıdır. Örneğin, her tür zor uygulaması şiddet midir? Psikolojik baskı aynı kategori altında tartışılabilir mi? Bu konuda genel kabul gören anlayış, eylemin, karşıtlarının ya da olayın

²⁶³ Taşkın, Terörizm ve Sivil İtaatsizlik, s. 28.

²⁶⁴ “*Şiddet*” Bir hareketin, bir gücün derecesi, sertlik, hız, bir hareketten doğan güç, karşıt görüşte olanlara kaba kuvvet kullanma, kaba güç, duygu veya davranışta aşırılık, Türk Dil Kurumu Sözlüğü, (Erişim) <http://www.sevde.de/BuyukTurkceSozluk.pdf>, 04.02.2015, s. 3357. Şiddet kavramı için politika ve toplum bilimi sözlükleri şu açıklamaları yapmaktadırlar: Ruhsal veya fiziki zor kullanma... İktidar ve egemenliğin kurularak korunması için gerekli zorunlu bir unsur. Siyaset sosyolojisi Max Weber'i izleyerek devleti meşru güç kullanma yetkisini tekelinde bulandıran bir örgüt olarak nitelemektedir. Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 139.

²⁶⁵ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 137.

²⁶⁶ Gönen, İnsan Haklarının Korunma Yöntemi Olarak Sivil İtaatsizlik, s. 15.

²⁶⁷ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 220.

dışındaki üçüncü kişilerin fiziki ve psikolojik bütünlüklerine zarar vermemesidir. Gandhi'nin teorisinde daha da ileri gidilerek yaralayıcı ve zarar verici eylemlerin yanında yaralayıcı ve zarar verici sözlerden dahi kaçınılması, karşıtının malına dahi zarar verilmemesi önerilmektedir. Sivil itaatsizlik genelde düşmanlıkları derinleştirmenin değil, düşmanlığı gidermenin; karşıtını yok etmenin değil, ikna etmenin bir yöntemi olarak düşünüldüğü için, şiddet kullanmak sivil itaatsizliğin hedefleriyle uyumsuz²⁶⁸.

Şiddete asla yönelmeyen eylemci, acı çekmeyi; örneğin: Hapse girmek, hatta ölmek gibi öngörülerini kabullenerek eyleminin sonuçlarına katlanır. Bu çerçevede şiddet üretilmemekte, yerine göre her türlü şiddete katlanılmaktadır. “*Fenalık yapmak mı, yoksa ona maruz kalmak mı tercih edilmelidir?*” şeklindeki bir soruya muhatap olan Sokrates, böyle bir tercih kaçınılmaz olduğunda fenalığa maruz kalmayı tercih etmek gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim Gandhi ve King gibi sembol olmuş sivil itaatsizler de daima acıya ve zorluğa katlanmayı tercih etmişlerdir. Amacı uğruna defalarca hapse giren King, cezaevinde kaleme aldığı bir mektupta, sürekli eylemlerinin şiddete ve yıkıcı gerginliklere karşı olduğunu vurgulamıştır²⁶⁹.

Devletin, bireyler arasındaki şiddeti önleme ya da sınırlandırma amacına yönelik olarak fiziki şiddet tekeli elinde tutması, şiddeti kontrol etme amacı yanında, şiddeti kullanabilen yegâne güç olmasına bağlı olarak, *kontrolü şiddetle sağlama* çabası ile de sonuçlanmıştır. Öyle ki insanlık tarihi, varlığını şiddet kullanma üzerinden tanımlayan siyasi iktidar ya da liderlerin toplumlarına yaptıkları baskıların örnekleriyle doludur. Bu bağlamda insanlığın serüveni, şiddet kullanana karşı yürütülen direnme ya da itaatsizlikle birlikte ilerlemiştir. Şiddete şiddetle karşılık vermede devletin üstünlüğünün mutlak olduğu görülse de bu üstünlük, iktidar yapısı bozulmadığı sürece yani emirlere itaat edildiği sürece geçerlidir. Emirler itaat edilmeyen yerde şiddet araçları giderek yarayışsız hale gelecek bu noktadan itibaren artırılan şiddet de iktidarın çözülüşünü durdurmaz aksine bu çözülüşü hızlandıracak etki yaratacaktır²⁷⁰. Dolayısıyla şiddet dışılığın açık ve yeterli

²⁶⁸ Coşar, Sivil İtaatsizlik, s. 11.

²⁶⁹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 224.

²⁷⁰ Hannah Arendt, *Şiddet Üzerine Seçme Eserler 6*, çev. Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 55.

faklılıkları ortaya konulamadığı için ancak genel yollarla tanımlanmaya çalışıldığı ve bu bağlamda, pasif direnme biçiminde değerlendirildiği görülmektedir²⁷¹.

Rawls, sivil itaatsizliğin şiddetsiz bir eylem olduğunu ve şiddetin sınırlarında gezinse dahi yasaya itaatin çerçevesi içerisinde kalan bir itaatsizlik olduğunu belirtmektedir²⁷². Habermas'a göre, ancak gerçekleştirilmek istenen protesto amacıyla kopmayan, protesto karşıtları ile üçüncü kişilerin fiziksel ve ruhsal bütünlüklerini dikkate alan bir norm ihlali sivil olabilir²⁷³. Nişancı'ya göre, bir itaatsizliğin hukuk devleti içinde sivil olabilmesinin bir şartı da onun kesinlikle şiddetten uzak olmasıyla mümkündür. Bu çerçevede şiddetsiz eylem, şiddet arzusunun aşılmasıdır; yoksa şiddetin tamamen ortadan kaldırılması değildir²⁷⁴.

Habermas, sivil itaatsizlik eyleminde gerçekleştirilen ihlalin sembolik olduğunu, buradan da protestonun barışçı araçlarla sınırlanması gerektiği kuralını çıkarır. Şiddetin ne olduğu, sınırının nerede başladığı ise tartışmalıdır²⁷⁵. Şiddetsizlik, kaba güce başvurulmaması gereği, eylemde kullanılan araçların ve yöntemlerin güç kullanımı ile ilişkileri ve değerlendirilmesi, güç kullanımını onaylayanların getirdikleri nitelermeler ve sınırlamalar, sivil itaatsizliğin kurucu öğeleri alanında tartışılmaktadır²⁷⁶. Kabul gören anlayış eylemin, karşıtlarının veya olayın dışındaki üçüncü kişilerinin fiziki ve psikolojik bütünlüklerine zarar vermemesi gerektiği yönündedir²⁷⁷.

İtaatsizliğin sivil olabilmesi için kesinlikle şiddetten kaçınılması gerekir²⁷⁸. Şiddet, şiddet tehdidi, açık ya da gizli sabotaj, şantaj ve saldırı gibi eylemler sivil itaatsizlikle

²⁷¹ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu*, s. 80.

²⁷² Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 139.

²⁷³ Habermas, *Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı*, Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı, s.128-129.

²⁷⁴ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 223.

²⁷⁵ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 12.

²⁷⁶ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 140-141.

²⁷⁷ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 12.

²⁷⁸ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 142.

bağdaşmaz²⁷⁹. Sivil itaatsizlik genelde düşmanlıkları derinleştirmenin değil, düşmanlığı gidermenin; karşıtını yok etmenin değil, ikna etmenin bir yöntemi olarak düşünüldüğü için, şiddet kullanmak sivil itaatsizliğin hedefleriyle uyuzmaz²⁸⁰. Devlet şiddetinin sınırı özgürlük ve yasayla sınırlandırıldığı gibi, sivil itaatsizin şiddeti de üçüncü kişilerin özgürlükleri ve temel haklarıyla bağlıdır²⁸¹.

Şiddetsizlik eşiği aşıldıktan sonra yapılacak adalet çağrılarında, ahlaki iknaya dönmek imkânsızlaşır. Şiddete başvurmak, ikna etmenin ve müzakerenin etkinliğini zedeler. Müzakere hedefleri uğruna şiddete dayalı zorlamada bulunmak, kamusal iletişimi sağlamak amaçlı başvuru stratejiye aykırıdır. O halde protestonun ölçeğinin sınırı şiddet içermeyen zorlama noktasına çekilmelidir²⁸². Son bir çare olarak başvuru bir eylem olması nedeniyle sivil itaatsizlik her şeyden önce barışçı bir yoldur; dolayısıyla sivil itaatsizlikte nihai olarak hedeflenen daima uzlaşmadır. Şimdiye kadarki sivil itaatsizlik/şiddetsizlik analizinde ortaya çıkan önemli bir takım etkenleri maddeler halinde şu şekilde özetlemek mümkündür²⁸³:

- Şiddetsizlik, çelişkileri çözmek için şiddete olumlu bir alternatif oluşturur; dolayısıyla pozitif bir gücün varlığını gösterir.
- Şiddet, şiddetle önlenemez. Mazoşist²⁸⁴ bir tutku ile değil, sadece bilinçli olarak katlanmakla şiddet ortadan kaldırılabilir. Şiddete, şiddetle karşılık vermek yalnızca aklen değil psikolojik olarak ta bir çelişkidir.

²⁷⁹ Rabia Sağlam, “Bir Sivil İtaatsizlik Örneği Olarak Vicdani Red”, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, yay.haz., Hayrettin Ökçesiz, İstanbul Barosu Yayınları, S. 16, İstanbul, 2007. s. 256.

²⁸⁰ Sibel Yılmaz, *Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusu*, (Erişim) http://old.umut.org.tr/UserFiles/SibelYilmaz_demokratik_hukuk_devletinde_sivil_itaatsizlik_olguusu.pdf, 15.05.2015, s. 10.

²⁸¹ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 142.

²⁸² T. R. S. Allan, “Citizenship and Obligation: Civil Disobedience and Civil Dissent”, *Cambridge Law Journal* 89, Vol. 55, March 1996, 2011, s. 141.

²⁸³ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 226- 227.

²⁸⁴ Mazoşist; acı çekmekten zevk alan kişilere denir. (Erişim) <https://www.google.com.tr/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=mazo%C5%9Fist%20ne%20demek>, 03.01.2015.

- Sivil itaatsizlikte amaç aracı kutsamaz, şuhalde amaç ve araç arasında tam bir uyum olmalıdır. Bu açıdan yüce amaçlar uğruna girişilen hareketlerde kaçınılmaz olarak ortaya çıkacak olan şiddet ancak asgari düzeyde hedeflenen amaçla örtüştüğü kabul edilir.

- Şiddetten arınmışlık evrensel bir ilkedir, dolayısıyla her yerde uygulanmalıdır. Sivil itaatsiz, şiddete başvuramayacağından değil; bilakis intikam duygusunu yenebildiğinden bu şekilde hareket etmektedir.

Son tahlilde, şiddeti reddetmek önemli bir unsurdur, çünkü üçüncü kişilere zarar gelmemesi önem taşımaktadır. Ayrıca yapılan haksızlık sona erdiği zaman tekrar birlikte hareket edilebileceği muhtemeldir. Bu nedenle protesto, şiddetin diliyle değil, barışın diliyle yapılmalıdır²⁸⁵. Bir itaatsizlik eylemi hukuk devletinde gerçekleşiyorsa, onun sivil olarak kabul edilebilmesi, kesinlikle şiddete başvurulmamasına bağlıdır. Nitekim devletin uyguladığı şiddet, nasıl ki özgürlük ve yasalara bağlıysa; sivil itaatsizlik eylemcilerinin şiddeti de üçüncü kişilerin özgürlükleri ve temel hakları ile doğrudan ilişkilidir. Zira savunulan temel hak ve özgürlüklerin çiğnenen menfaatten daha üstün olması gerekliliği, bu dengenin korunması zorunluluğunun da bir sonucudur. Şuhalde, haksız bir güç kullanımı olarak şiddetin sivil itaatsizlik eylemlerinden ayrıştırılmasının önemli bir gerekçesi de şiddetin, sisteme içkin bir ifade tarzı olmayışıdır. Sivil itaatsizlik eylemlerinde, eylemle ilgisi olmayan halkın maddi ve manevi bütünlüklerine zarar verilmemelidir²⁸⁶.

İnsanları yaralayan şiddet eylemleri bir tür çağrı niteliği taşıyan sivil itaatsizlikle çelişmektedir. Başkalarının medeni özgürlüklerinin çiğnenmesi bir davranışın sivil itaatsizlik olarak görülmesini engelleyecektir. Gerçek bir sivil itaatsizlik vicdani ve derin bir inancı dile getirir; uyarır, fakat tehdit etmez. Hengesbach ise şiddetsizliği, sivil itaatsizliğe karşı ileri sürülen bir talep olarak şöyle açıklamaktadır: Doğrudan şiddet üretilmemeli, zorunlu olması durumunda şiddete başvurmak yerine duruma katlanmayı seçmeli, kaçınılmaz olan hal ve şartlarda ise eşyaya verilecek zarar,

²⁸⁵ Uyanık, *İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, s. 87.

²⁸⁶ Dağtaş, *Medya ve Demokrasi Ekseninde Tabandan Yükselen Çılgılık: Sivil İtaatsizlik Üzerine Bir Değerlendirme*, s. 48-49.

tırmanmaya yol açabilecek bir şiddeti üretmemesi koşuluyla olabildiğince düşük bir düzeyde tutulmalıdır²⁸⁷.

Özetle, hukuk devletinde sivil itaatsizliğin yalnızca temel hakların ve özgürlüklerin korunması ve gerçekleştirilmesi için yapılabileceğini iddia ettiğimizde; kullanılan fiziki güç ile üçüncü kişilerin, uğruna sivil itaatsizliğe girilenden daha üstün bir temel hakkının ve özgürlüğünün çığnenemeyeceğine izin verilemeyeceği mantıklı bir sonuçtur. Örneğin, basın özgürlüğünü savunmak için bir hastanenin acil servisine giden tek yolu oturma eylemi ile kapatmak sivil itaatsizlikle bağdaşmaz. Zira yaşam hakkı, bu menfaat çatışmasında elbette çok önde gelmektedir. Bu bağlamda devletin şiddeti nasıl ki özgürlük ve norm ile bağlıysa, sivil itaatsizliğin şiddeti de üçüncü kişilerin özgürlük ve temel haklarıyla bağlı ve sınırlıdır. Savunulan ve kullanılan temel hak ve özgürlüğün, çığnenen haktan daha üstün olması zorunluluğu bu dengenin korunması gereğinin de bir sonucu olarak görülebilir²⁸⁸.

C. Siyasi ve Hukuki Sorumluluğun Üstlenilmesi

Sivil itaatsizlik eylemcisi eylemini kamuoyunun gözleri önünde gerçekleştirerek politik ve hukuki sorumluluğu üstlendiğini göstermektedir²⁸⁹. Meşru bir zeminde gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eyleminin sonunda politik ve hukuki sorumluluktan kaçınmak ve eylemi inkâr etmek düşünülmez²⁹⁰. Hukuki sorumluluk konusunda ise bazı teorisyenler hukuki sorumluluğu üstlenmeyi, eylemcilerin samimiyetlerinin bir ifadesi olarak algılanıp, eylemin çağrı etkisini güçlendireceği gerekçisiyle savunurlarken, diğerlerine göre meşru düzeyde girilen bir eylemden dolayı cezalandırmayı kabul etmek doğru değildir²⁹¹.

²⁸⁷ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 141.

²⁸⁸ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 142.

²⁸⁹ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 12.

²⁹⁰ Nejdet Atabek, “Susurluk Skandalı Sonrası ‘Temiz Toplum’ Talebiyle Ortaya Konan ‘Sivil İtaatsizlik’ Eylemlerinin Türk Basımında Görünümü”, *Kurgu Dergisi*, S. 16, 1999, s. 116.

²⁹¹ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 12.

Adaletsiz mahkeme kararları ve ahlak dışı yasalar karşısında hukuka itaat etmenin ahlaki bir yükümlülük olup olmadığı eski çağlardan bu yana tartışılan bir sorundur. Örneğin ABD celp kayıtları incelendiğinde birçok kişinin askerliği reddettiği ve sivil itaatsizlik türünde eylemlere giriştiği görülmektedir. Bu durum, Vietnam Savaşı'ndan beri tartışılmalıdır. Vietnam Savaşı boyunca ve sonrasında kabul edilen bu ahlaki durumda ihlalcı, kanunun öngördüğü cezayı incelikle kabul etmiştir²⁹². Askerlik hizmetini reddedenlerin barışçı biçimde hapse gitmeyi kabul etmeleri gerektiğini ileri süren Olsen, ihlalcileri, Yunan yasalarının baldıran zehri içmekle cezalandırdığı Sokrates kadar barışçı²⁹³ görmektedir.

Sivil itaatsiz, somut yaptırım tarzını göze alma ve ona katlanmakla, çağrıda bulunduğu kamuoyuna ve siyasi karar organlarına, sistemi sorgulamadığını, onun temel değerlerine ve bunlar üzerine kurulu hukuk düzeninin mantığına katıldığını, hatta protestosunu onlar adına gerçekleştirdiğini²⁹⁴ ve içten olduğunu göstermektedir²⁹⁵. Sivil itaatsizlik, aslında sistemin değerlerine yönelik bir çağrıdır. Protesto konusu olan somut uygulama, hakkaniyete aykırı olduğu için öncelikle sisteme şikâyet edilmektedir. Sokrates'in, kendisine verilen ölüm cezasına, kendini kurtarma olanaklarını reddetmek pahasına katlanması, bu unsura örnektir²⁹⁶.

Politik sorumlulukta sivil itaatsizlik eyleminin başından itibaren kamuoyu önünde olması gerekir. Başından itibaren eylemin akışının tespit edilmiş ve açıklanmış olması da ön görüldüğü için eylemin sonunda politik sorumluluktan kaçınmak eylemi inkâr etmek olacaktır. Hukuki (cezai) sorumluluk durumunda ise tam bir görüş birliği söz konusu değildir. Bazı yazarlar meşru düzeyde girişilen bir eylemden dolayı cezalandırmanın doğru olmadığını savunurlar. Her ne kadar yasalara göre suç olan bir fiil işlenmiş olsa da bu fiil, bir üst norm olan doğal hukuka göre ve vicdanen meşrudur. Sisteme ve hukukuna bağlılık, itaatsizlik ediminin bu sistem içerisinde

²⁹² Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 86.

²⁹³ Olsen, *Socrates on Legal Obligation: Legitimation Theory on Civil Disobedience*, s. 930.

²⁹⁴ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 148; Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 11-12.

²⁹⁵ Hayrettin Ökçesiz, "Sivil İtaatsizlik Kavramı ve Olgusu", *Sivil İtaatsizlik* (iç.), çev. Hayrettin Ökçesiz, Afa Yayınları, İstanbul, 1995, s. 14.

²⁹⁶ Altunel, *Sivil İtaatsizlik ve Mohandas K. Gandhi*, s. 449.

tabi olması gereken yaptırımına katılma ve bu nedenle de somut yaptırım tarzını göze alma ve ona katlanma ile kanıtlanmaktadır²⁹⁷.

Sivil itaatsiz, önce “*hukuk normu*”nun sistem içerisindeki mantığını onaylamaktadır. Yaptığı hareketin, mevcut kanunlara göre suç olduğunu bilmesine rağmen böyle bir eyleme girişir. Nitekim sivil itaatsiz, sistemin bütününe değil tekil bir haksızlığa karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla yaptığı hareketin inandırıcılığı, ihlalin somut yaptırımına katlanması ile gerçekleşecektir. Böylesine bir özveri, muhataplarından beklenen ilgiyi ve desteği sağlayacaktır. Bu unsur daha çok sivil itaatsizliğin psikolojik bir taktiği olarak ortaya çıkmaktadır²⁹⁸.

Sivil itaatsizlik, devlete ve sistemin bütününe karşı değil, tekil bir politikaya karşı bir harekettir. Şuhalde o, eyleme katılanların ideolojik birliğini gerektirmez. “*Pasif direniş*” ise devlete ve sistemin bütününe karşı da olabilir. Dolayısıyla sivil itaatsizliği, pasif direnişle örtüştürmek ya da Gandhi’nin Hindistan’ı istila etmiş İngiliz yönetimine karşı pasif direnişle örneklendirmek²⁹⁹ kanaatimizce yanlıştır. Sivil itaatsizlikte, meşru olmayan pozitif hukuk normuna itaatsizlik, ama aynı zamanda o yasanın cezaî müeyyidesine, yani (meşru olmayan) hukukî ve siyasî sonuçlarına katlanma tutumu söz konusudur. Rawls’ın ifadesiyle, yasa ihlal edilir, ancak yasaya bağlılık, eylemin aleniliği, barışçı niteliği ve eylemcilerinin eylemlerinin yasal sonuçlarını üstlenmeye hazır olmaları yoluyla ifade edilir. Ancak, yasa ihlalinin sonucuna katlanma bir kefarete ya da cezalandırma şeklinde ortaya konmamalıdır³⁰⁰.

Sonuca katlanma, itaatsizliğin karşılıklı şiddet noktasına varmaması için kendini gösteren bir zorunluluktur yalnızca. Bu nedenle söz konusu tutum, medenî cesaret toplayan hukukî, ahlâkî ve vicdanî bir motivasyona işaret etmektedir. Bu durum ise, bir yandan şiddetin reddedilmesi, diğer yandan da kamu vicdanını harekete

²⁹⁷ Orhan Seyfî Güner, “Sivil İtaatsizlik”, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları ve Birikimler 1*, ed., Muharrem Balcı, İstanbul, Ekim 2003, s. 275.

²⁹⁸ Güner, Sivil İtaatsizlik, s. 275.

²⁹⁹ Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 55.

³⁰⁰ Hans Saner, “Demokrasilerde Direnme Sorumluluğu Üzerine”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (iç.), çev. Yakup Coşar, ed., Ender Ateşman, İstanbul, 3. Basım, 2013, s. 166.

geçirebilmesi ile ilgilidir. Dahası, bilinçli biçimde insanların vicdanını harekete geçirme hedefinin bir parçasıdır³⁰¹.

Sivil itaatsizliğin tanımlarına nadiren giren fakat hep özel bir ilgi ile ele alınan kavramsal bir ögesi, itaatsizin çiğnediği hukuk kuralının yaptırımını göze alması, katlanma ve katılma içerikli tutumdur. Sisteme ve hukuka bağlılık, itaatsizlik ediminin bu sistem içerisine tabii olması gereken yaptırımına katılma ve bu nedenle de somut yaptırım tarzını göze alma ve ona katlanarak kanıtlanma ile açıklanmaktadır. Şuhalde sivil itaatsiz, önce hukuk kuralının sistem içerisindeki mantığını kabul etmektedir. Zira yaptırım âdildir, çağrıda bulunduğu kamuoyuna ve siyasal karar organlarına sistemin sorgulamadığı onun temel değerlerine ve bunlar üzerine kurulu hukuk düzenine ve mantığına katıldığı hatta protestosunu onlar adına gerçekleştirdiği mesajını vermektedir. Dolayısıyla bu mesajına ancak norm idealinin somut yaptırımına katlanmaya hazır olduğunu ifade etmesi ile inandırabilir³⁰².

Sivil itaatsizin göstermesi gereken özveri, muhataplarından beklenen ilgiyi ve desteği sağlayacaktır. Destekçilerine karşı bu yolla bir kanıtlama ihtiyacı hissetmez. Sistem adına somut bir politika, bir norm çiğnenerek eleştiriliyorsa ve normu çiğneyenler o sistemin önemli bir yapı taşı niteliğinde olan norm/yaptırım ilişkisini kendileri için reddediyorlarsa, davetleri tabii ki etkili olmayacaktır. Diğer yandan bazıları aktif ve potansiyel sivil itaatsiz eylemcilerin sayısının her geçen gün artmasına paralel olarak; hükümetin, protestoculara sıradan/adi suçlu muamelesi yapma ya da onlardan eylemlerdeki amaçlarının samimiyetlerinin bir delili olarak sonuçlarına katlanma eğilimini pragmatik bir nedenle şart koşmaktadır³⁰³.

Cezaya katlanma fedakârlığının en tipik örneğini; *“Değeri olan bir kimse, yaşayacak mıyım, yoksa ölecek miyim diye düşünmez... En doğru davranış, tehlike karşısında direnmek; ölümü ya da başka tehlikeleri değil, ancak onuru göz önünde bulundurmaktır³⁰⁴ .”* Şeklinde açıklayan Sokrates’de görülmektedir. Nitekim

³⁰¹ Ardoğan, İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri, s. 55.

³⁰² Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 147-148.

³⁰³ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 232.

³⁰⁴ Akgöl, Sokrat ve Savunması, s. 21.

kendilerini sivil itaatsiz olarak tanımlayanların çoğunlukla eylemlerinin sonuçlarına katlanarak cezai yaptırıma boyun eğdikleri görülmektedir.

Eylemcinin eylem sonrasındaki sorumluluğu üstlenmekten kaçınmaması, sivil itaatsizliğin yukarıda belirtilen unsurlarını tamamlayan en önemli bir özelliğidir. Bu yönüyle adaletin yerine getirilmesini sağlamaya yönelik eylemci, akıllarda cezadan kaçan bir ihlalcı olarak kalmak istemediğini göstermektedir. Sivil itaatsizin bu davranışının, mevcut hukuk düzenini kabul ettiğini göstermesi bağlamında eylemiyle bir çelişki oluşturduğu düşünülse de bu durum, aslında sivil itaatsizliğin felsefesi ile son derece uyumludur. Eylemci, yasayı bilinçli şekilde ihlal ederken, bu ihlalin sonuçlarını bildiği için, bir anlamda yasayı kabul etmiş olmaktadır. Bu çerçevede Socrates örneğinde olduğu gibi, eylemcinin cezayı göze almak suretiyle eyleminin arkasında durması, kamuoyu nezdindeki eleştirileri bu yönüyle azaltmakta ve pozitif hukukun gerçekleştiremediği adalet idesini kendi ahlaki yöntemleriyle gerçekleştirerek ebedi yasa ile uyumunu göstermektedir³⁰⁵.

Bu çerçevede, pek çok sivil itaatsiz eylemlerinde, devletle olan sözleşmeye güvenin sarsılmadan tekil olarak üretilen davranış modellerini irdelemek ve sonucunda mahkeme kararlarına itaat etmek temel bir felsefe olarak vurgulanmaktadır. Zira eylemcilere göre bir tarafın yapmış olduğu adaletsizlik diğer tarafın da haksızlık yapmasını gerektirmez ve meşrulaştırmaz. Tabidir ki bu davranış şekli pişmanlığın bir işareti değil, sivil itaatsizlerin iç tutarlılığının somut bir ifadesidir³⁰⁶. Nitekim Gandhi, eylemlerinde amaçladığı hedef kitleye ulaşmak için, sonuçlarına katlanmayı, hatta mahkûm edilmeyi, şiddete maruz kalmayı çoğu zaman eylemlerini destekleyen birer öğeler olarak değerlendirmiştir. Zira yaptırıma katlanmanın doğal ve pratik yanı da söz konusudur. Bu çerçevede Thoreau'nun katlandığı hapis cezası ise daha çok haksızlık yapmaktansa, haksızlığa maruz kalmanın onurlu olacağını ifade etmektedir³⁰⁷.

³⁰⁵ Anbarlı, Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu, s. 85-86.

³⁰⁶ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 232-233.

³⁰⁷ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 149.

Çağıl'a göre, pozitif hukuk sahasında gerçekleştirilmeye çalışılan ancak tam anlamıyla gerçekleşmesi mümkün olmayan adalet idesinde, yalnızca pozitif hukuktaki normlar değil, insanların davranışları da değerlendirilmekte ve yazılı olmamakla birlikte yüce bir anlamı bulunmaktadır. Adalet idesi, yazılı olmasa da bir hukuk ve ebedi anlamda bir yasadır. Bu ebedi yasa, pozitif yasalara ek olarak anayasadan da üstün bir olması gerektirir. Antigone'nin, Kreon'un, pozitif ancak zalim yasalarına karşı direnmesi, ebedi yasanın adalet idesinden başka bir şey değildir³⁰⁸. Adalet idesinin gerçekleştirilmesi amacıyla, kamu vicdanını temel alan bu ve benzeri eylemler, bireysel çıkarların gerçekleştirilmesi ya da toplum üyelerinin haklarının çiğnenmesiyle ilişkilendirilemez. Bu açıdan bakıldığında sivil itaatsizlik eylemleri ebedi yasayla uyumlu görünmektedir³⁰⁹.

Sonuç olarak, yapılan eylemin hukuki ve cezai sonuçlarını göze alarak katlanmak hukuki sorumluluğun üstlenilmesi için esaslı bir unsurdur. Bu çerçevede Eylemin sonuçlarına katlanmak, sadece hukuki delil, cezai sonuçları da kapsamalıdır. Nitekim şiddet içermeme unsurunda olduğu gibi, çiğnenen pozitif hukuk normunun yaptırımına katılma ve katlanma tutumu, sivil itaatsizliği diğer protesto girişimlerinden ayıran temel unsurlardan biridir. Diğer protestolarda eylemciler, eylemleri sonucunda katlanacak oldukları hukuki ve cezai sorumlulukları üstlenmezler, aksine bu durumdan kurtulmaya çalışırlar. Bu tür eylemlerde, eylemin hukuki veya cezai sonucuna katlanma veya razı olma söz konusu değildir. Hukuka bağlı ana kural olmakla birlikte, sivil itaatsizlik sistem içerisinde yer alan özgün bir düzenlemeye karşı geliş şeklinde kendini göstermektedir³¹⁰.

D. Aleni ve Hesaplanabilir Olması

Yasa dışı olmasına rağmen sivil itaatsizlik gizli değil, aksine açık ve aleni bir eylemdir. Alenilik ise yalnızca eyleme katılanların kendilerini kamuoyundan saklamalarını değil, yapılan eylemin toplum tarafından da görülebilir ve algılanabilir

³⁰⁸ Orhan Münir Çağıl, "Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet, Hukuk Devleti ve Hukuk Kültürü", *İÜHFİM*, C. 36, S. 1-4, 1960, s. 285.

³⁰⁹ Anbarlı, Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu, s. 86.

³¹⁰ Taşkın, Terörizm ve Sivil İtaatsizlik, s. 132.

özelliğinde olmasını gerektirir. Fakat alenilik kavramıyla ilgili bazı sınırlamalar, istisnai durumlar da söz konusudur. Nitekim bunların en önemlisi eylemin başından itibaren açık olmasının sivil itaatsizliği tümüyle başarısız kılacağı yolundaki endişedir. Ronald Dworkin böyle bir duruma örnek olarak, sahibinden kaçan köleyi saklayan bireyin tavrını³¹¹ vermektedir. Böyle bir durumda eylemin gerçekleştirildiği sırada gizli kalması her şeyden daha önemlidir, çünkü eylemin aleni olması halinde başarıya ulaşma ihtimali mümkün olmayacaktı. Fakat saklama eylemi sona erdikten sonra bunun mutlaka kamuoyuna duyurulması gerekir³¹².

Sivil itaatsizliğin önemli bir unsuru olan alenilik, üzerinde en az tartışılan ögedir. Sivil itaatsizlik, kamuya yönelen bir çağrı işlevini üstlenmekte ve yapıcı bir mesaj vermeyi amaçlamaktadır. Bu işlevin ve amacın gerçekleşebilmesi, aleni, yani kamuya açık olmasına bağlıdır. Bu yönüyle de sivil itaatsizlik diğer eylem tarzlarından farklı olmakla birlikte, toplumu haksızlığa karşı uyarmakta ve tetiklemeyi amaçlamaktadır. Arendt, kamusal alanda çoğunluk durumunun birbirinden kopuk bireylerin yanyanalığı değil, uzlaşma ya da ayrılma temelli bir ilişkisellik olduğunu belirtmekte, konuşma sayesinde eylemlerin doğurduğu gerilimin uzlaşmaya dönüşme, ikna olma ve ikna etme imkânına sahip olduğunu ileri sürmektedir³¹³. Sivil itaatsizlik edimi de kamusal alanda aleniyet kazanarak, toplumun bireylerini ikna etme çabasını içermektedir. Bu çaba, sivil itaatsizlik ediminin topluma yönelik bir çağrı işlevi üstlenmesinde kendini göstermektedir. Drier, çağrı işlevini taşımayan edimlerin sivil itaatsizlik olarak değerlendirilmemesi

³¹¹ Tek bir bireyin eyleminin sivil itaatsizlik olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı bir tartışma konusudur. Örneğin Hannah Arendt sivil itaatsizliğin ancak bir grup eylemi olabileceğini savunur. Ona göre sahibinden kaçan köleyi saklayan bireyin davranışı da vicdani redcinin davranışı da sivil itaatsizlik olarak anlaşılabilir. Hatta sivil itaatsizlik konusunda yazarların mutlaka başvurdukları Thoreau'nun eylemini de sivil itaatsizlik olarak tanımlamaz. Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 83-84. Kanaatimizce, sıralanan diğer özellikleri taşıyan, özellikle de aleni olan, çağrı amacı güden bireysel eylemlerin de sivil itaatsizlik olarak tanımlanmasının uygun olacağı düşünülmektedir. Örneğin askere, savaşa gitmeyişi kamuoyuna açıklayan bireyin davranışı sivil itaatsizlik olarak adlandırılabilir. Çünkü söz konusu kişi, sonuçları itibarıyla mutlak bir edime, öldürme eylemine katılmak istememekte ve belli bir anlayış, kabul beklentisiyle kamusal adalet duygusuna başvurmaktadır.

³¹² Doğan Özlem, "Sivil İtaatsizlik ve Liberalizm", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 25, Ankara, 1999, s. 73-74; Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 11.

³¹³ Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 324.

gerektiği görüşündedir. Habermas, sivil itaatsizlik ediminin önceden duyurulmuş ve gelişiminin polis tarafından hesaplanabilir olması gerektiğini vurgulamaktadır³¹⁴.

Nitekim bazı durumlarda sivil itaatsizlik eylemi, önceden kamuya duyurulması yönetim ve polis tarafından hesaplanabilir olması zorunluluğu karşısında gerçekleştirilmesi elverişsiz hale gelebilir. Bu gibi durumlarda eylem ancak gerçekleştirildikten sonra kamuoyuna duyurulabilir. kesiz, bu gibi durumlarda sivil itaatsizin, sadece eylemini değil, kendisini de kamuoyuna açıklaması gerektiğini vurgulamaktadır³¹⁵. Aleni olmaksızın sivil itaatsizliğin amacına ulaşamayacağı ve amacına ulaşmada gerekli olan kamuoyunu harekete geçiremeyeceği açıktır. Ancak kolluk kuvvetlerince önceden hesaplanabilir olması, kolluk tarafından yerine getirilmesinin engellenmesi sonucunu doğuracak nitelikte ise eylemin gerçekleştirildikten sonra kamuoyuna duyurulması ve sivil itaatsizin kendini kamuya aması/açıklamasının daha yerinde bir tutum olacağı söylenebilir. Bu durum sivil itaatsizlik eyleminin aleniyetinin sonradan sağlanması anlamına gelmekle birlikte, eylemin sivil itaatsizlik sayılması için gerekli olan koşullar eksiksiz ise aleniyetin sonradan sağlanmasının eylemi sivil itaatsizlik erevesi dışına çıkarmayacağı sylenebilir³¹⁶.

Özlem, aleniliğin, yasaya uygun eylemlerde de karşılaşılan bir durum olduğunu belirtmekte, dolayısıyla da aleniliğin, sivil itaatsizlik eylemlerine ait bir unsur olarak görülemeyeceğini belirtmektedir. Başka bir ifadeyle, alenilik, sivil itaatsizlik eylemlerinin ayırt edici bir özelliği kabul edilmeyecektir³¹⁷. Sivil itaatsizliğin aleniliğine yönelik yapılan bu değerlendirmede, karşılaştırmanın yasaya uygun eylemlerle değil, yasaya aykırı eylemlerle yapılmasının daha yerinde olacağı söylenebilir. Çünkü açıklık, sivil itaatsizliği yasaya aykırı diğer eylemlerden ayıran

³¹⁴ Habermas, *Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinın Denektaşı, Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı*, s. 124-125.

³¹⁵ kesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 116-117.

³¹⁶ Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye rneği*, s. 26.

³¹⁷ Doğan zlem, "Sivil İtaatsizlik zerine Bir Felsefi İnceleme Denemesi", *Sivil İtaatsizlik* (i.), Disiplinlerarası Kolokyum, 7-9 Kasım 1997, Bursa, yay.haz., Hayrettin kesiz, *Demokrasi Kitaplığı*, İstanbul, 1999, s. 86.

temel nitelik olması nedeniyle sivil itaatsizlik olgusunun karakteristik bir özelliğidir³¹⁸.

Sivil itaatsizliğin argümanları arasında, yapılan bir haksızlığın kamuoyuyla paylaşılması esnasında, eylemi protesto etmeye yönelik olarak şarkı ve türküler de bazen bir araç görevi üstlenebilir. 1. ve 2. Dünya Savaşları, Vietnam Savaşı ve Körfez Savaşı, savaş karşıtı şarkılar üretmiş ve bu şarkılar, mazlum halkların bir tür protesto ve çağrı aracı olmalarının yanında, eyleme katılan kesimin hatta kamuoyunun coşkusunu artırmaya yönelik bir görev üstlenmişlerdir³¹⁹. Toplumsal değişim amacı güden hareketlerde hayati bir önemi olan şarkılar, politikacıları protesto eden sivil kesimler, savaş karşıtları, insan hakları savunucuları tarafından kullanıla gelmiştir. Sadece savaşın muhatabı halklar tarafından değil, aynı acıyı paylaşan kesimler tarafından da şarkılar, ikna edici gücü sayesinde protesto edilen konuya duyarlı insanların hislerini taze ve canlı tutmaktadır³²⁰. Türkiye’de söz konusu özellikleriyle, 1980 askeri darbesini izleyen dönemde birçok şarkı ve şarkıcı yasaklanmış ve tartışmalı bir konuya dikkat çeken şarkılar, rejimin tehdit algılaması kapsamına dahi girebilmiştir. Günümüzde ise savaşın verdiği acıyı ve barışa olan özlemi anlatan şarkılar, bazen bir protesto, bazen de bir ağıt biçiminde özellikle Ortadoğu halkları tarafından uzun süre söylenecek görünmektedir³²¹.

Hesaplanabilirlik ise, eylemin seyri ve sonuçlarının, eylemin başında söylenenlerle çelişmeksizin uygun olmasıdır. Örneğin, bir sessiz oturma eyleminde, yalnızca yapılacak olan bu edimin gerçekleştirilmesidir, ardından bir başka eylem gelmemelidir. Hesaplanabilirlik, ayrıca eylemcinin samimiyeti ve inandırıcılığının, söyledikleriyle yaptıklarının uyum içinde olmasının ifadesidir. Aynı zamanda,

³¹⁸ Anbarlı, Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu, s. 78.

³¹⁹ Kenneth E. Boulding, *Nonviolence and Power in the Twenty Century, Nonviolent Social Movements A Geographical Perspective*, ed., Stephan Zunes, Massachusetts: Blackwell, 2000, s. 15. Şarkılar, kriz dönemlerinde kalabalığın birlik olmaktan duyduğu heyecanın bir yansıması olabilmektedir ki bunun en iyi örneği sivil haklar hareketinin şarkıları birlik yolunda araçsal hale getirmesinde izlenebilir. James M. Jasper, *Ahlaki Protesto Sanatı Toplumsal Hareketlerde Kültür, Biyografi ve Yaraticılık*, çev. Senem Öner, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 289.

³²⁰ Ali Murat Yel, “Savaş Karşıtı Şarkılar ve Sivil Toplum”, *Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi*, S. 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2003, s. 78-79.

³²¹ Anbarlı, Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu, s. 78.

eylemin amacının dışında kötüye kullanılarak şiddet eylemlerine dönüştürülmesi, başka şekilde sunulmasının önünde ciddi bir engel oluşturur³²².

E. Kamu Vicdanına Yönelik Bir Çağrı Yapılması

Sivil itaatsizliğin bir diğer önemli rolü ise, ortak adalet anlayışına ve kamu vicdanına yönelik bir çağrı olması ve ayrıca çoğunluğa verilmek istenen bir mesaj niteliği taşımasıdır. Bu çağrı, toplumda kamusal bir adalet anlayışının varlığını temel alır. Fakat bu noktada belirtilmesi gereken hususu bir örnekle açıklamak gerekirse; dini özgürlükleri ihmal edilerek kısıtlanan bir inanç mensuplarının veya mezhebin haklarını savunmak için sivil itaatsizlik eylemine başvurulabilirken, bu inanç değerlerini veya mezhebi toplumun geneli için geçerli kurallar ve dini yaşantı haline getirmek çabasıyla sivil itaatsizliğe başvurulamaz³²³. Sivil itaatsizlik eylemi toplumun çoğunluğuna ya da daha doğru bir deyişle kamuoyuna gönderilen bir mesajdır. Bu çağrı, toplumda ortak bir adalet anlayışının varlığı varsayımına dayanır. Sivil itaatsizlik eylemi, kendi hedeflerini gerçekleştirirken, toplumun diğer üyelerinin haklarına zarar veremez, vermemelidir³²⁴. Başka bir ifadeyle, genelde düşmanlıkları derinleştirmek yerine, bilakis düşmanlıkları gidermek esas amaç olmalıdır. Bu takdirde de karşıtları yok edecek değil de vicdan gibi manevi kaynaklar işlevsel hale getirilerek ikna edici yöntemler aranmalıdır³²⁵.

Sivil itaatsizlikte bilinçli ve planlı bir şekilde kamu vicdanına çağrı yapılması, aranması gereken esaslı bir unsur olmamalıdır. Aslında, bu eylemle vurgulanmak istenen, sivil itaatsizliğin, sivil itaatsizin “*haklı olma ama haksızlığa maruz kalma*” durumunun, insanların vicdanında yer edecek yapıda olması gerektiğidir. “*Haklı olma*” hali de ahlakî saiklerle yapılma ve ahlaki ilkelerin izin verdiği sınırdadır.

³²² Bilgin Erdoğan, “Liberalizm ve Onun Denektaşı Olan Sivil İtaatsizlik Kavramı Üzerine”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 25, Ankara, 1999, s. 288-289; Coşar, Sivil İtaatsizlik, s. 11; Özlem, Sivil İtaatsizlik ve Liberalizm, s. 273.

³²³ M. Hanefi Macit, “Şiddet İçermeyen Bir Eylem: John Rawls’da Sivil İtaatsizlik”, *KKEFD*, C. 2007, S. 16, s. 136-137.

³²⁴ Atabek, Susurluk Skandalı Sonrası “Temiz Toplum” Talebiyle Ortaya Konan “Sivil İtaatsizlik” Eylemlerinin Türk Basınında Görünümü, s. 116.

³²⁵ Uyanık, *İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, s. 87.

gerektirir. Sivil itaatsizliğin kamu vicdanına çağrı olması, toplumun tüm bireyleri için aynı anlama gelen bir “*kamu vicdanı*” olmadığı gerekçesiyle yadsınışı³²⁶, kanaatimizce, yanlıştır. Zira ahlaki ilkelerin belirlenmesinde siyasal otorite belirleyici olamaz. Dolayısıyla ahlaklı ve adaletli bir toplum inşa etmede, beşeri yasalar üzerinde bir yetke aranmalıdır. Yalnızca bu yolla, toplumun geneline ulaşabilecek bir çağrı yapılabilir ve gönderilen mesaj hedefine ulaşabilir. Bu bağlamda da sivil itaatsizlik, bir manevi kamu vicdanına çağrıdır³²⁷.

Aslında birey vicdanı gibi kamu vicdanı da soyut, belli bir şekil içerisinde çerçevelenmesi mümkün olmayan psiko/sosyal bir oluşumdur. Belirli bir olgudan çok, etkileyen ve etkilenen bir yetenektir. Bir ülkede üst-hukuk normlarına aykırı yapılanmalar ve uygulamalar oluyorsa, orada bir kesimin vicdanında bir yozlaşma var demektir. Toplumun diğer bir kesiminin de bu yozlaşmaya karşı, hukuk ve adaletin yeniden gerçekleşmesi için açıktan ve sonucuna katlanarak şiddet dışı bir itaatsizlik sergilemesi, toplumun o konuya duyarlılık göstermesine, vicdan ve insaf duygularının uyanmasına neden olabilir. Aslında bu sonuca varılması beklenmeksizin de sivil itaatsizlik olabilir. Bütün bir toplumun genel kanaat ve algılarının ötesinde olsa da kişinin kendi ahlâk ve hukuk anlayışına göre sergilediği bir bireysel tutum da sivil itaatsizlik adını alabilir³²⁸.

Sivil itaatsizlik, hukuk ve politikada kamu vicdanına ters düştüğüne inanılan hususları tashihe yönelik olduğu için, bu tür eylemlerin yapılabilmesi için yargı bağımsızlığı gerekir. Nitekim bizatihi hukuk teorileri, kanunlara ve idarenin eylemlerine şiddet dışı eylem ile karşı konulmasını kabul eder. Bu kabul görmeyen temelinde kanunlara itaat etmenin mutlak değil de göreceli olduğu ve muhtemel yanlışların giderilmesi için gerekli bir unsur olduğu kabul edilmektedir³²⁹.

³²⁶ Özlem, *Sivil İtaatsizlik Üzerine Bir Felsefi İnceleme Denemesi*, s. 274.

³²⁷ Uyanık, *İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, s. 87.

³²⁸ Ardoğan, *İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri*, s. 54.

³²⁹ Uyanık, *İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, s. 88.

F. Ahlaki Motivasyonla İşlenmiş Bir Siyasal Eylem Olması

Hukuk devletinde sivil itaatsizlik eylemi, diğer bütün insan faaliyetleri gibi doğaldır ki bir motivasyondan kaynaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle, hangi motivasyonları hukuk devletinde sivil itaatsizlik eylemleri için esas kabul edeceğimizi bilmemiz gerekmektedir. Direnme hakkını temellendiren ve kişisel çıkar arayışlarının ötesinde olan bir motivasyon tarzı ile sadece bu siyasal, toplumsal olguyu ayırabilir ve açıklayabiliriz. Aksi halde, sivil itaatsizlik eylemleri ve direnme arasında bir sivil itaatsizlik kategorisi, yapay ve verimsiz bir kavram olarak kalacaktır³³⁰. Hukuk Devletinde sivil itaatsizliğin sisteme içkin olduğu, dolayısıyla da insanın temel haklarına ve özgürlüklerine dayalı, protesto edimlerini içerdiği ve bu çerçevede bir siyasi/ahlaki güdülenme gösterdiği gözlenebilmektedir³³¹. Bu bağlamda, kişisel çıkar arayışlarının ötesinde kamusal yarara yönelik ve aleni bir protesto tarzı olmasıyla sivil itaatsizlik, siyasi bir özellik taşır. Ahlaki olmasının nedeni ise içerisinde gerçekleştiği toplumun değer yargılarına dayanarak kamuya ve siyasi karar organlarına çağrıda bulunmasıdır³³².

Sivil itaatsizlik, demokratik hukuk devletinin temelinde yatan ortak yararlar ve üstün değerlere yönelik bir eylem olmalıdır. Ayrıca bireylerin veya grupların siyasal karar organlarına ve kamuya yönelik çağrı olarak sivil itaatsizlik, içerisinde gerçekleştiği toplumun temel kanılarına ve dünya görüşüne dayanmalıdır³³³. Sivil itaatsizlik, “*hukuk sisteminin içinde aksayan bir kurala*” karşı çıkıştır. Ancak, sistemin bütününe yönelik genel bir kabul söz konusudur. Hatta bu kabul o kadar açıktır ki eylemde bulunan bu aksayan kural için öngörülen yaptırımı dahi kabul etmektedir³³⁴. Sivil itaatsiz, normalde kendini yasaya bağlı görürken, toplumsal ve siyasal durum karşısında yasaya aykırı davranışını zorunlu kılacak duygu ve düşünce

³³⁰ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 143-144.

³³¹ Güner, *Sivil İtaatsizlik*, s. 350-351.

³³² Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 125.

³³³ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 124.

³³⁴ Muhip Şeyda Işıktaç, “Sivil İtaatsizlik”, *İstanbul Barosu Dergisi*, 1995, s. 620.

sürecine girmektedir. Bu sürecin, kişi ile hukuk düzeni ve düşüncesi açısından çözümlenmesi gerekmektedir³³⁵.

Sivil itaatsizliğin içinde gerçekleştiği toplumun değer yargılarına dayanması ve toplum tarafından haksız bulunan bir yasaya karşı kamu vicdanına ve siyasi karar organlarına çağrıda bulunması, onun ahlaki boyutunu göstermektedir³³⁶. İtaatsizliğin ahlaki boyutunu gösterme açısından Martin Luther King'in sözleri hareketinin temel dayanağını göstermesi açısından önemlidir:

“Biz insanları hararetle Yüksek Mahkeme'nin 1954 yılındaki kararlara uymaya ve devlet okullarında ırk ayrımcılığını kaldırmaya çağırırken, sizlerin bizi bilinçli yasa ihlalcisi olarak görmeniz oldukça garip bir durumdur. Belki, 'bazı yasaları ihlal ederken, diğerlerine uymayı nasıl haklı göstereceksiniz? Sorusu sorulacaktır. Sorunun cevabı basittir: İki türlü yasa vardır: Âdil yasalar ve âdil olmayan yasalar. Ben Aziz Augustin gibi, 'Adaletsiz yasanın yasa olmadığını' söylüyorum³³⁷.”

John Rawls'ın “Adalet Kuramı” isimli eserinde sivil itaatsizliğin “ağır haksız olaylar”a karşı yapıyor olma koşuluna itiraz eden Habermas, gayri meşruluğun ölçütünü “herkes için anlaşılabilir ahlaksal ilkeler”de arar³³⁸. Konuyu örnek sivil itaatsizlik olaylarını dikkate alarak değerlendiren Ökçesiz de Rawls gibi “ağır haksızlık” ögesinin vicdanilik koşulu içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini; zaten yasaya aykırı ve yaptırma tabi olan bu eylemleri bu kadar geniş algılamanın onları sosyal işlevlerine yabancılaştırabileceğini belirtmiştir³³⁹.

Sivil itaatsizlik, yukarıda açıklanmaya çalışılan bu süreç sonunda sivil itaatsizin edindiği bir vicdani karar ve kanâattır. Bu kararıyla eylemci, diğer kriminal suç türlerinden ayrılarak, kendine has bir kategori oluşturmaktadır. Bu kararın ayırıcı içeriksel nesnel ölçütü şudur ki; sivil itaatsizlik, demokratik hukuk devletinin

³³⁵ Hayrettin Ökçesiz, “Bildiri: Sivil İtaatsizlik Hakkı”, *Sivil İtaatsizlik* (iç.), Disiplinlerarası Kolokyum, 7– 9Kasım 1997, Uludağ/Bursa, yay.haz., Hayrettin Ökçesiz, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim Ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayını, 1999, s. 160-162; Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 144.

³³⁶ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 144.

³³⁷ King, Birmingham Cezaevi'nden Mektup, s. 196.

³³⁸ Habermas, *Sivil İtaatsizlik*, s. 128-129.

³³⁹ Gönen, İnsan Haklarının Korunma Yöntemi Olarak Sivil İtaatsizlik, s. 19.

temelinde yatan ortak değerlere ve üstün yararlaraya yönelik bir eylem olacak şekilde bir yüksek ideali taşımalıdır. Bu çerçevede bireylerin veya grupların siyasi karar organlarına ve kamuoyuna yönelik bir çağrısı olarak sivil itaatsizlik, cereyan ettiği topluluğun temel değerlerine ve dünya görüşlerine uygun olarak hareket etmelidir. Dolayısıyla sivil itaatsiz, bu değerlerin, bu toplumsal ve siyasi eşğin, karşı çıkılan devlet tasarrufu ile sarsıldığını iddia etmektedir. Eylemci, kendi düşünce ve kanaatleri neticesinde özgür ve eşit insanlar arasındaki toplumsal iş birliğinin temel ilkelerinin dikkate alınmadığını açıklayacaktır³⁴⁰.

Özet olarak sivil itaatsizlik, yasaya aykırı bir eylem olarak ahlakiliği dışlamayan “*özel bir eylem*” türüdür. Ayrıca kamusal yararı hedefleyen bir protesto türü olmasının, sivil itaatsizlik edimine siyasi bir nitelik kazandırdığı söylenebilir. Toplumsal değerlere dayanan bir çağrı olması ise bu eyleme ahlaki bir boyut kazandırmaktadır.

G. Sistemin Geneline Değil Tekil Haksızlıklara Karşı Ortak Eylem Yapılması

Sivil itaatsizlik, mevcut anayasal düzenin temel ilkelerine veya toplumsal sözleşmeye karşı, ciddi ve köklü bir itirazda bulunmaz. Bilakis, bu toplumsal sözleşme ilkelerinin çiğnenmesinden duyulan kaygıyı dile getirmek için bu yola başvurur. Bu anlamda sivil itaatsizliği devrimden ayıran en önemli fark, sivil itaatsizliğin sisteme içkin olmasıdır. Sivil itaatsizlikte sistemin genel anlamda adaletli olduğu kabul edilmektedir³⁴¹. Sivil itaatsizlik eylemi, az ya da çok âdil olduğu varsayılan toplumsal ilişkiler sistemine karşı değil, *tek tek haksızlıklara karşı* yapılır. Yani sistemin tümüne yönelik bir karşı çıkış söz konusu değildir. Sistemin genel anlamda adaletli olduğu varsayılır. Bu anlamda sivil itaatsizlik, ideolojik birliktelikleri gerektirmez. Bu nedenle de eylemci için önemli olan, karşı çıkılan ya da istenen şeylerde ortaklıktır ve bunların hayata geçirilmesidir. Bunun için farklı dünya görüşleri olan kişileri bir araya getiren bu tarz eylem ve birliktelikler, âdem-i

³⁴⁰ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 144-145.

³⁴¹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 227-228.

merkeziyetçi taban inisiyatifine bağlı ve demokratik bir duruş/tavır sergilemektedirler³⁴².

Direnış savaşçılarında farklı olarak sivil itaatsiz, düzenin demokratik yasallığını tanımaktadır. Meşru bir sivil itaatsizlik olanağı, demokratik hukuk devletinde dahi yasal düzenlemelerin gayri meşru olabileceğı ihtimalinden kaynaklanmaktadır. Fakat bu meşruluğun ölçütü, tabii ki herhangi bir özel ahlak anlayışından bir ayrıcalık hakkında ya da hakikati bilmekte ayrıcalıklı bir konumdan çıkartılamaz. Zira ölçüt, herkes tarafından anlaşılabilir ve kabul edilebilir ahlaksal ilkelerdir. Şuhalde sivil itaatsizlik örgütlenmelerinin başarısı, farklı eğilimlerin çabalarını ortak bir eyleme yöneltme yeteneğıyle doğru orantılıdır³⁴³. Örneğın nükleer silahların konuşlandırılmalarına karşı Avrupa’da yapılan eylemlerde sosyalistlerin ve yeşillerin yanında kimi dini gruplar da yer alıyordu³⁴⁴.

Tekil haksızlıklara karşı yürütölen bir eylem olması nedeniyle sivil itaatsizlik eylemlerinin süreleri ve akıbeti genelde haksızlığın giderilmesi ve eylemin amacına ulaşması ile sınırlıdır. Bu tarz eylemlerde insanlar somut bir hedefi amaçlayarak bir araya geldikleri için, sorun çözüldükten sonra dağılmaları esastır. Nitekim ayrı dünya görüşlerinin temsil edildiğı bu tür geçici örgütlenmeler, genelde âdem-i merkeziyetçi, taban inisiyatifine dayalı demokratik örgütlenmelerdir. Dolayısıyla sivil itaatsizlik eylemlerinin parti teşkilatları aracılığıyla yürütölməsi pek mümkün görünmemektedir.

Zaten sivil itaatsizlik örgütlenmelerinin başarısı, “*farklı eğilimlerin çabalarını ortak bir hedefe yöneltme kapasitesiyle*” doğru orantılıdır. “Bu kapasitesini ya da isteğini yitiren cemiyet, eylem yetisini de yitirmiştir³⁴⁵.” Tekil haksızlıklara karşı ortak eylem ilkesinden çıkarılabilecek bir sonuç da sivil itaatsizlik örgütlenmelerinin ömürlerinin genelde söz konusu haksızlığın giderilmesiyle sınırlı oluşudur.

³⁴² Dağtaş, Medya ve Demokrasi Ekseninde Tabandan Yükselen Çığlık: Sivil İtaatsizlik Üzerine Bir Değerlendirme, s. 49.

³⁴³ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 228; Özlem, *Sivil İtaatsizlik ve Liberalizm*, s. 274-275.

³⁴⁴ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 13-14.

³⁴⁵ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 116-117.

Dolayısıyla insanlar ortak ve somut bir hedef etrafında geçici olarak bir araya gelir, sorun çözümlenince de dağılırlar.

İkinci bir sonuç ise farklı dünya görüşlerinin temsil edildiği bu tür örgütlenmelerin genelde âdem-i merkezîyetçi, taban inisiyatifine dayanan, demokratik örgütlenmeler olacaktır. Böyle bir koşul, sivil itaatsizlik örgütlenmelerinde yer alan insanların partilerde yer almaları önünde engel teşkil etmez. Daha çok sivil itaatsizlik eyleminin “klasik” partiler aracılığıyla yürütülemeyeceğini ifade eder. Çünkü bu partiler, insanları ortak bir dünya görüşü etrafında bir araya getiren kalıcı örgütlenmelerdir. Parti çerçevesinde yapılabilecek bir çağrı, başka grup ve bireylerin katılımı önünde en azından psikolojik bariyerler oluşturacak, böylece de “*farklı eğilimlerin çabalarını ortak bir hedefe yöneltmekte*” başarısız olacaktır³⁴⁶.

Sivil itaatsizlik eylemcileri, davalarında aceleci değildirler, hedef kitleyi ve haksızlığı yapan sorumluları iknayı hedefledikleri için, barışçı yöntemleri kullanırlar ve sembolik eylemlerle bu eylemi zenginleştirirler. Sivil itaatsizlik eylemcilerinin uyguladığı bütün bu ilkelerden çıkarabilecek mantıksal sonuç, sivil itaatsizliğin asla devrim ve ihtilal olamayacağıdır. Bir devrimciden farklı olarak, sivil itaatsizlik eylemcisi, mevcut otoritenin genel çerçevesini ve hukuk düzeninin meşruiyetini kabul eder³⁴⁷. Sivil itaatsizliğin sistemin geneline değil, tekil haksızlıklara karşı bir eylem olması, yasal sistemin belirli noktalardaki yanlışlarını gidermeye dönük hareket etmesinde somutlaşmaktadır. Tekil haksızlığa karşı çıkma noktasındaki ortak eylem, eylemi gerçekleştiren örgütlenmelerin kısa ömürlü olmaları sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Kişileri bir araya getiren belirli bir haksızlığın giderilmesi noktasındaki ortak paydadır. Dolayısıyla hedeflenen sonuca ulaşıldığında birliktelik de dağılmaktadır. Sivil itaatsizin, eylem sonrasındaki cezai sorumluktan kaçınarak gerçekleştirdiği eylemine sahip çıkması, sistemi alaşağı ederek değiştirmek niyetinde olduğunu göstermez. Bu yüzden de o, eylemiyle adaletsizliği göstermek için apaçık ortadadır³⁴⁸.

³⁴⁶ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 14.

³⁴⁷ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 229.

³⁴⁸ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu*, s. 86-87.

Blackstone'a göre sivil itaatsizin eylemi toplumu rahatsız da edebilir. Hatta diğer vatandaşların haklarına da tecavüz edebilir. Ancak sivil itaatsiz, eylemi sonrasında yasaları kabul ederek itaatsizlik eylemine sahip çıkar ve bu hareketiyle de diğerlerinin haklarına saygı duyduğunu gösterir. Bu noktada söz konusu olan *yüksek ahlaki sorumluluk duygusudur*. Sivil itaatsizin vicdana dayalı yasa dışı protesto eylemi, şiddetle karşılaşabilir; ancak o asla şiddetle karşılık vermez ve bu haliyle, devlete karşı isyan ederek direnen isyancılardan ayrı bir yerde olduğunu ortaya koyar³⁴⁹. Sivil itaatsizlik, yasa dışı bir hareket olduğu için, kanuna karşı yapılan sade bir protestodan ya da gösteriden çok daha fazla yasaya karşıdır. Ancak yine de isyancı ve anarşistten daha az yasa dışı kabul edilmektedir³⁵⁰.

H. Eylemin Ciddi Haksızlıklara Karşı Yapılması ve Haksızlıklarla Makul Bir İlişki İçerisinde Olması

Sivil itaatsizliğin karşı çıktığı haksızlığın ahlaki ve temel değerlerle çatışması zorunluluğu yanında, ileri derecede haksızlığın olması gerektiği de vurgulanmıştır. Rawls, sivil itaatsizliğin olabildiğince başka haksızlıkların önlenmesini engelleyen, açık ve net olan haksızlıklara karşı yapılmasını makul görmektedir. Bu haksızlıklar arasında özellikle herkes için eşit özgürlük ve fırsat eşitliği, adaletli yönetim ilkelerinin çiğnenmesini örnek göstermektedir. Devlet haksızlığının ağır olması, daha üst düzeyde bir meşruluk düzeyinin ilkelerinin ağır tarzda, yani üçüncü kişilerce açıkça görülebilir derecede çiğnenmiş olması, ancak sivil itaatsizlik için bir zemin ve gerekçe oluşturabilir. Ağır bir haksızlığa, ciddi adaletsizliğe karşı protesto edilmelidir. Haksızlık ölçütü olarak pozitif hukuk üstü bir hukuka başvurmaya gerek yoktur. Protestocuların "*habbeyi kubbe*" yapmalarına engel olabilmek için aranan bu ağır haksızlık kriteri yanında, sivil itaatsizlik ediminin üçüncü kişilerce anlaşılır ve kabul edilebilir olması gerektiği de belirtilmiştir³⁵¹.

³⁴⁹ Blackstone, *Civil Disobedience: Is It Justified*, s. 680-682.

³⁵⁰ Anbarlı, Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu, s. 84.

³⁵¹ Erdoğan, Liberalizm ve Onun Denektaşı Olan Sivil İtaatsizlik Kavramı Üzerine, s. 297-298; Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 145-146.

Habermas, sivil itaatsizlik eylemi sırasında yasa ihlal edenlerin, seçtikleri ilgi çekici eylem metotlarının ortalama gerçeklere uygun olup olmadığını, dolayısıyla elitist bir anlayışla ya da anarşist bir eğilimle bir büyüklenmeden kaynaklanıp kaynaklanmadığına dikkati çekmek istemiştir. Bu bağlamda, devlet tasarrufunun sivil itaatsizliğe başvurulması zorunlu görülecek kadar haksız olup olmadığı sorusu, burada eylemcilere sorulabilecek ve onlara yardımcı olacak bir temel unsurdur³⁵².

Aslında yasaya aykırı olan, bu haliyle de yaptırıma tabi olmak zorunda olan sivil itaatsizlik eylemlerini, bir hukuka uygunluk durumu (örneğin, haklı savunma) gibi görerek belki sosyal gerçekliğin de işlevlerine ve nedenlerine yabancılaştıracak normatif değerlerle kaynaştırarak “*evcilleştirmek*” yerine onları kendi gerçekliğinde sürekli izleyerek yeri geldiğinde geniş bir çerçevede değerlendiren hukuk politikası ile hukuk dogmatığının katılığını yumuşatmaya çalışmadır. Şuhalde, hukuk devletinde sivil itaatsizlik sisteme içkindir. Dolayısıyla insanın temel haklarına ve özgürlüklerine dayalı protesto edimlerini bünyesinde barındırır ve bu nedenle sivil itaatsizliğin bir siyasal/ahlaksal motivasyon olduğu değerlendirilmektedir³⁵³.

VI. CİDDİ HAKSIZLIKLARA KARŞI MAKUL VE OBJEKTİF MUHALEFET ETME

Kamu vicdanına ve ortak adalet anlayışına çağrı amacını güden sivil itaatsizlik eylemcisi haksızlıklarla ilgili çifte standart kullanmaz. Örneğin işkenceye karşı çıkılıyorsa kime yapıldığına, kimin yaptığına bakılmaksızın karşı çıkılır³⁵⁴. Sivil itaatsizlik eylemi ciddi haksızlıklara karşı yapılır ve haksızlıkla makul bir ilişki içindedir. Bu çerçevede yasal yollara başvurulduğu halde sonuç alınamamış olan ciddi haksızlıklara karşı bu şekilde bir eyleme başvurulur. Ancak yasal yollarla sonuç alınamayan her durumda da sivil itaatsizliğe başvurulmaz, bu anlamda yasa ihlalinin makul boyutta olması şartı aranır. Aksi halde, sivil itaatsizlik işlevsiz hale gelerek

³⁵² Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 146-147; Atabek, Susurluk Skandalı Sonrası “Temiz Toplum” Talebiyle Ortaya Konan “Sivil İtaatsizlik” Eylemlerinin Türk Basınında Görünümü, s. 117.

³⁵³ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 147.

³⁵⁴ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 15; Erdoğan, Liberalizm ve Onun Denektaşı Olan Sivil İtaatsizlik Kavramı Üzerine, s. 289.

kendi ciddiyetini kaybeder ve katılanların inandırıcılığını azaltır. Ancak ciddi haksızlıkların ne olduğu ise tartışmalıdır. Kanaatimizce, haksızlığa maruz kaldığını iddia eden bir insanın bu haksızlık karşısında duymuş olduğu vicdani rahatsızlık kamu vicdanında da benzer bir şekilde hissediliyorsa; ancak o takdirde haksızlığın ciddi olduğu sonucuna varılabilir. Bu bağlamda toplum, ciddi haksızlık karşısında başlatılmış olan sivil itaatsizliğe fiilen ve aktif bir şekilde destek verebileceği gibi, yalnızca düşünce ekseninde fikren de destek verir veya benimsemeyerek o eyleme karşı çıkar. İtaatsizliğin, ilgili amaca uygun ve haksızlıkla makul bir ilişki içinde olması gerekir. Ölçüsünü ve amaçlarını aşan veya kontrollerini yitiren itaatsizlik, haklılığını ve meşruluğunu da bu ölçüde kaybeder³⁵⁵.

Toplum (kamu) vicdanı, genellikle mazlumdan ve mağdurdan yana tavır alarak onun yanında olduğunu hissettirir; fakat hakkın kötüye kullanılmasına ve istismarına iltifat etmez ve destekçi de olmaz. Çaresizlik, içinde bulunduğu insanları mazlum ve zayıf durumuna getirir ve bu mağduriyet, toplumun vicdanını sarsar. Bu çerçevede sivil itaatsizliğin yasal yolların tüketilip bir sonuç alınmaması nedeniyle en son durumda başvurulacak eylem olması, bu eyleme girişen insanları çaresiz gösterir. İşte, toplum vicdanı, kendisini çaresiz gören ve toplumsal vicdana çağrıda bulunan insanların yanında hisseder. Çarlık Rusya'sında Tolstoy'un ve Thoreau'nun fikirlerinden etkilenerek askere gitmeyi ve vergi vermeyi reddeden bir Kafkas kavmi olan Dukhobarlar, Çarlık rejiminin şiddetli cezaları ve Sibiryaya sürgünlerine tahammül etmek zorunda kalmışlar; bunların haline acıyan Tolstoy, Anna Karenina isimli kitabının gelirini bağışlayarak kiraladığı gemilerle 10.000 Dukhobar'un Kanada'ya gitmesini sağlamıştır³⁵⁶. İşte, toplum vicdanına çağrının ferdi kabul görme şekli budur³⁵⁷.

Yasal yolla sonuç alınmayan tüm hallerde sivil itaatsizliğe başvurulabilir mi? Yoksa maruz kalınan haksızlıkta belli bir ağırlık aranmalı mıdır? Tabii ki her haksız hareket sonucu sivil itaatsizliğe başvurulamaz. Böyle bir harekete girişmek ancak ciddi

³⁵⁵ Taşkın, Terörizm ve Sivil İtaatsizlik, s. 132.

³⁵⁶ Şahin Uçar, "Harry D. Thoreau'nun Sivil itaatsizlik Görüşü ve Otoriteye Karşı Çıkış Biçimi", *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş* (iç.), 2. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s. 14.

³⁵⁷ Taşkın, Terörizm ve Sivil İtaatsizlik, s. 133.

haksızlıklar sonucu olabilir. Aksi takdirde, yasal yollarda sonuç alınamayan her durumda yasa dışı yola başvurmak sivil itaatsizliği işlevsiz bir duruma getirir ki bu durum da katılanların inandırıcılığını azaltır³⁵⁸. Ciddi haksızlığın ne olduğu konusunda pek görüş birliği söz konusu değildir ve ancak her ülkenin kendi şartları altında ve olayın kendi özelliklerine göre değerlendirilebilir. Fakat genel bir kural koyacak olursak, Rawls'ın kurduğu adalet teorisinden yola çıkarak ciddi haksızlığı, eşit özgürlükler ve eşit şans ilkelerinin ihlal edilmiş olması ve beraberinde haksızlığın politik muhalefete rağmen uzun süre devam etmesi ile tanımlayabiliriz³⁵⁹.

Yasa ihlalinin makul ölçüde olmasından kastedilen, buradaki tekil haksızlıkların ciddi haksızlıklar olması ve eylem ile haksızlık arasında orantının bulanması da makul bir çerçevede gerçekleşmesi gereğini gösterir. Sivil itaatsizliğin haklılığı açısından, yasaya ve anayasaya saygıyı ve itaati yok etmek suretiyle herkese zarar verecek bir gelişmeye yol açmaması, üçüncü kişilerin zarar göreceği bir sonuca varmaması çok önemli bir unsurdur. Başkalarının özgürlüklerinin sınırlanması yolundaki davranışlar, eylemin sivil itaatsizlik özelliğinin belirsizleşmesine yol açar. Bir kişinin yine bir başkasına ancak yasaya itaat etmesi halinde yaşamak zorunda kalacağına inandığı haksızlıkla karşılaştırılabilecek bir ölçüde haksızlık yapması doğru olmayacaktır³⁶⁰. Sivil itaatsizin, kendisine yönelik haksızlığa karşı itaatsizlik eylemiyle kamuoyunun dikkatini çekmesi ve kamu vicdanında meşruiyetini bulması da mümkün olabilir; ancak ortaya konan tavır, çifte standartla malul olmamalıdır³⁶¹.

³⁵⁸ Güner, *Sivil İtaatsizlik*, s. 277.

³⁵⁹ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 15.

³⁶⁰ Ronald Dworkin, "Sivil İtaatsizliğin Etiği ve Pragmatikliği", *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (iç.), çev. Yakup Coşar, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 147; Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 59-64.

³⁶¹ Ardoğan, *İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri*, s. 55.

İKİNCİ BÖLÜM

DEMOKRATİK HUKUK DEVLETİNDE SİVİL İTAATSİZLİĞİN YERİ VE SİVİL İTAATSİZLİĞE İLİŞKİN ÖRNEKLER

I. DEMOKRATİK HUKUK DEVLETİNDE SİVİL İTAATSİZLİK

A. Sosyolojik ve Hukuksal Boyutlarıyla Sivil İtaatsizlik

1. Sosyolojik Açıdan Sivil İtaatsizlik³⁶²

Son yıllarda özellikle Türkiye’de çok çeşitli ve ilginç sivil itaatsizlik eylemleriyle karşılaşmaktadır. Bunlara örnek olarak; barikatlar kurulmakta, insan zincirleri oluşturulmakta, oturma eylemleri yapılmakta, trafik engellenmekte, iş yavaşlatılarak üretim düşürülmekte, hatta internet üzerinden kırıncı eylemciliklerle çeşitli yasa ve hükümet politikaları protesto edilmektedir. Sivil itaatsizlikte görülen her eylem kendisine özgü söylem ve araçlar geliştirmektedir. Redci eylemciler “*Susma sustukça sıra sana gelecek.*”, “*Sustun sustun sıra sana geldi.*” Ya da “*Sürekli aydınlık için bir dakika karanlık...*” türünden düşündüren, gülümseten zaman zaman da toplumu geren, özgün parola ve sloganlar üretmektedirler. Entelektüel yönleri olan bu yaratıcı eylemler, sosyal bir ilişki türü oldukları için, sosyolojinin ilgi alanına girerler³⁶³.

Sosyolojik anlamıyla sivil itaatsizlik; toplumsal değişimde rolü olan sosyo-politik bir ilişki ve eylem biçimidir. Bu açıdan sivil itaatsizlik, genel toplumsal hareket³⁶⁴lerin

³⁶² Bu konunun farklı boyutları ve geniş bir açıklaması için bkz., Drucilla Cornell, “Sivil İtaatsizlik ve Yapıbozum,” *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 189-196; Aslı Tunç, “Kanunsuz Ama Meşru: Sanal Ortamda Sivil İtaatsizlik ve İnternet Korsanlığı,” *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 197-203.

³⁶³ Mustafa Çağlayandereli, “Sivil İtaatsizliğin Katılımcı Demokrasi Bağlamında Farklı Görünümleri”, *Polis ve Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 1, s. 43-69, ed., A. Kuyakıl, Gaziantep, Nisan 2006, s. 11.

³⁶⁴ Toplumsal hareketler: “Dönüştürücü”, “reformcu”, “kurtarıcı” ve “değiştirici” olmak üzere dörde ayrılmaktadır. Bunlardan ilk ikisi genel “toplumsal”, son ikisi ise özel “bireysel” karakterdedir.

bir parçasıdır. Toplumsal hareketler ise haksızlık karşısında ve beklentilerin karşılanmaması durumunda ortaya çıkmaktadırlar. Toplumsal bir hareket, yerleşik kurumlar alanının dışındaki toplu eylemler yoluyla, ortak bir çıkarı korumak ya da ortak bir hedefe erişmeyi sağlayabilmek için girişilen toplu bir çaba olarak tanımlanmaktadır³⁶⁵. Toplumsal hareketler, bir hak mücadelesi ise de temsil ettikleri toplum kesimleri ve bunların özellikleri, değiştirmek veya ortadan kaldırılmak istenen nosyon ve bunun özellikleri ve mücadelede kullanılan araç ve yöntemler itibariyle farklılaşırlar³⁶⁶. Ara formları dışta tuttuğumuzda, toplumsal hareketlerin en sade ve basit biçiminin sivil itaatsizlik eylemleri olduğu görülecektir. En çetrefilli ve zor olanının ise devrimler olduğu söylenebilir³⁶⁷.

Allen, sivil itaatsizliğin kesinlikle devrimci bir şiddet tehdidi olmadığını belirtse de sivil itaatsizliğin, bazı tehditleri ve gözdağını bünyesinde barındırdığına da işaret etmektedir. Nitekim Allen, konuyu Rosa Parks'ın örneği ile açıklamaktadır: Parks, otobüsteki yerinden kalkmayı reddederken şu ifadeleri kullanmıştır: “*Hadi tutuklayın (veya tutuklattırın) arkadaşlarım sizin bu hareketinizi, temel yasalarınızı ve yaşam tarzınızı başkalarına şiddetle ve düşmanca bir tavırla duyuracak ve dolayısıyla bütün dünyaya rezil olacaksınız.*” Yazar'a göre, toplumu bu adalet çağrısına kulak vermeye zorladığı oranda, Parks'ın amacının zorlayıcı ve tehditkâr olduğu da açık ve nettir. Fakat Allen'in analizine göre böyle bir kuvvet, mala ya da cana fiziksel zarar verme tehdidinde değil, etnik ayrımcılık kurumunun istikrarına yöneltilen tehdidine dayanır³⁶⁸.

Dönüştürücü hareketler, toplumdaki geniş kapsamlı, yıkıcı ve çoğunlukla şiddete dayanan değişimleri hedefler (Örn. Devrimler, isyanlar vb.) *Reformcu hareketler*; varolan toplumsal düzeni yalnızca kısmi olarak değiştirmeyi amaç edinir (Örn. Hayat ve öteki kürtaj karşıtı hareketler gibi). *Kurtarıcı hareketler*; değersizmiş gibi görülen yaşamdan insanları kurtarma yolları arar (Örn. Protestan köktenci tarikatlar). *Değiştirici hareketler* ise bireylerde kısmi bir değişikliği sağlamayı hedeflemektedir (Örn. İsimsiz Alkolikler Hareketi). Bu dipnot: Çağlayandereli, Sivil İtaatsizliğin Katılımcı Demokrasi Bağlamında Farklı Görünümleri, s. 12'den alınmıştır.

³⁶⁵ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000, s. 540–541.

³⁶⁶ Çağlayandereli, Sivil İtaatsizliğin Katılımcı Demokrasi Bağlamında Farklı Görünümleri, s. 12.

³⁶⁷ Giddens, *Sosyoloji*, s. 532-533.

³⁶⁸ Michael Allen, “Sivil İtaatsizlik ve Terörizm Müzakereci Demokrasinin Sınırlarını Sınamak”, Sivil İtaatsizlik (iç.), *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 132.

Sivil itaatsizlik eylemlerinin günümüz toplumlarında yaygınlaşması genel olarak modernizmi referans almakta ve dolayısıyla sivil itaatsizlik eylemleri modernizmin paradokslarının doğal bir getirisi olarak değerlendirilmektedir. Bu konuda modernist veya postmodernist çevrelerin farklı nedenselliklere dikkat çeken açıklamaları vardır. Arendt ve Jordan gibi eleştirel modernistler için sivil itaatsizliklerin temel bir nedeni dini, dünyevi, sosyal ya da siyasal olsun “*yerleşik otoritelerin çökmesi*”dir. Böyle bir ortamda yasalar ve siyasal otorite güç kaybederken, başta devlet olmak üzere gelenek, görenek, ahlak ve din gibi diğer toplumsal otorite de erozyona uğramaktadır. Bu erozyonun nedeni ve sonucu olarak, hükümetler yönetme işlevini yerine getirememektedirler, böylece yaşanan otorite boşluğu ortamında yurttaşlar da hükümetin meşruiyeti konusunda şüpheyeye düşmektedirler³⁶⁹.

Konuyu felsefi bir temele oturtan eleştirel modernist Habermas’a göre günümüzün bilişim toplumunda araçsal us (özel çıkar), gündelik kültür alanını kendi lehine denetim ve baskı altına almıştır. Bu nedenle de sosyo-ekonomik alanla birlikte sosyo-kültürel yaşamda da bir *özgürlük kaybı, anlam kaybı* ve beraberinde *yabancılaşma ve yozlaşma* yaşanmaktadır. Yaşanılan zamanda genel bir iletişimsizlik ve hoşgörü sorunu vardır ve bu sorunlar nedeniyle sivil itaatsizlik tarzı eylemler artmaktadır³⁷⁰. Türkdoğan’a göre sorun, toplumsal hareketlerdeki köklü bir değişimle ilgilidir. Yakın zamanlara kadar kitleleri peşinden sürükleyen (toplumcu, bireyci) “*büyük anlatılar*”, etkililiklerini kaybetmişler ve yerlerini üçüncü kuşak haklarla ilgili sivil itaatsizlik eylemlerine bırakmışlardır³⁷¹. Modernistler içinde belirli bir kesim sivil itaatsizlik eylemlerinin yaygınlaşmasını modernist, kapitalist süreçlerin küreselleşmesi ile ilişkilendirmektedir. Buna göre, II. Dünya Savaşı’nın ardından yaşam kalitesinin yükseltilmesi, barış ortamının sağlanması ve korunması ve özellikle halklar arasındaki iş birliğinin geliştirilmesinde hükümetlerin çabalarının yeterli olmayacağı düşüncesinden doğan Yeşiller, Barışçılar ve antimilitaristler gibi uluslararası hareketler, bir anlamda sivil toplum düşüncesiyle birlikte sivil itaatsizlik

³⁶⁹ Tim Jordan, *Eylemci*, çev. Gül Çağalı Güven, Kitap Yayınları, İstanbul, 2002, s. 13–20; Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 91-92.

³⁷⁰ Habermas, *Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı*. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı, s. 124-126.

³⁷¹ Orhan Türkdoğan, *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1997, s. 9–10.

eylemlerini dünya kamuoyuna yaymışlardır. Uluslararası iletişim olanaklarının (örneğin, internet) artması bu hareketleri her geçen gün güçlendirmektedir³⁷².

Konuyu farklı bir temelde ele alan postmodernistler sivil itaatsizliği daha çok sınıfsal yapıdaki değişimlere dayandırmaktadırlar. Örneğin Arrighi, Hopkins ve Wallerstein'in görüşlerine göre sistem karşıtı hareketler 1960'lara kadar proleterleşme³⁷³, sömürgeleşme dinamiklerine bağlı olarak ortaya çıkmışlardır; ama bu tarihlerden sonra, özellikle ücretli emek gücü içinde *maaşlı meslek sahipleri*, *kadınlaşmış hizmet sektörü* ve *etnikleştirilmiş vasıfsız ya da yarı-vasıflı işgücü* olarak üçlü bir ayrışma yeni toplumsal hareketlerin belli başlı üç türünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunlar ise *barış, ekoloji ve alternatif yaşam tarzı hareketleri*; *kadın hareketleri* ve *azınlık hakları, içteki Üçüncü Dünya hareketleri*. Yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkması sürecini, dünyada yaşanan ekonomik dengedeki değişimler de etkilemiştir³⁷⁴. Açıklandığı üzere modernistler ve postmodernistler, toplumsal hareketlerin temel nedeni, gelişimi ve işlevselliği konularında farklı görüşler ileri sürmektedirler. Modernistler, sivil itaatsizliği hem işlevsel hem de sorun olarak görmektedirler. Bu akıma göre, bu sorun, ancak sivil toplumun ve iletişim kanallarının yaygınlaştırılarak güçlendirilmesi yoluyla çözülebilecektir. Postmodernistler ise sivil itaatsizliği, modernizmin çöküşünün bir tezahürü olarak kabul etmektedirler. Ancak postmodernistlerde uç ve radikal açıklamalar dışında açık ve belirgin bir çözüm önerisi bulunmamaktadır³⁷⁵.

Batum'a göre sivil itaatsizlik kavramı, ilk başta; birey ağırlıklı, fert merkezli bir hak olarak, veyahutta bir kavram olarak değerlendirilmektedir; çünkü bir grubun, bir topluluğun, hatta bir kişinin sivil itaatsizlik yoluna başvurması mümkündür. Dolayısıyla toplumsal olması gereken bir kavram veya eylem değildir. O bakımdan bir yönüyle düşünüldüğünde daha birey merkezli fert ağırlıklı harekettir. Ancak diğer

³⁷² A. Akpınar Gönenç, *Sivil Toplum, Düşünsel Temelleri Ve Türkiye Perspektifi*, Altıkitap Yayınları, İstanbul, 2001, s. 27-29.

³⁷³ Proleterleşme: Emeye önem veren sınıfi geliştirmek suretiyle önce mülk sahibi olan bir sınıfın bir bölümünün genellikle sanayileşme sonrasında emekçi işçi sınıfına katılmak zorunda kalarak içine girdiği iktisadi sosyal durumdur. (Erişim) <https://www.seslisozluk.net/proleterle%C5%9Fme-nedir-ne-demek/>, 26.05.2016.

³⁷⁴ Erhan Atiker, *Bireyselleşme ve Toplumsal Farklılaşma*, İÜEFY., İstanbul, 1995, s. 88-89.

³⁷⁵ Çağlayandereli, *Sivil İtaatsizliğin Katılımcı Demokrasi Bağlamında Farklı Görünümleri*, s. 13.

açından bakıldığında da sivil itaatsizlik diye adlandırılmakta, yani tekil olarak bakıldığında, asıl olan itaat, devlete olan ve olması gereken itaattir, devleti temel olarak bazı koşullarda ona itaatsizlik mazur görülebilecek bir durumdur. Bu açıdan bakıldığında da itaatsizlik, devlete çok istisnai şartlarda bazı kanunları kabul etmemek, devlet merkezli ve devleti merkez olarak kullanılabilir bir kavramdır³⁷⁶.

İktidarları, en çok bir iktidar talep etmeden itaat etmeyenler korkutur. Dolayısıyla iktidar, en çok kendisini yenmeyi ve ele geçirmeyi isteyenleri sever. İktidar isteyenler, iktidarı ele geçirdiklerini düşündükleri anda, mevcut iktidara karşı kaybetmiş olurlar. Oysa iktidarsız itaatsizler, herhangi bir şey talep etmeksizin sadece otoriteye uymayarak, fakat karşı çıkmadan sadece yapmayarak, istemeyerek ama vermeyerek de iktidarı çaresiz bırakmak demektir. Bir iktidarı en çok zor duruma düşüren, karşıtının savaşmaması ve teslim de olmamasıdır; çünkü bu tavır, iktidarı yok saymak anlamına gelir, dolayısıyla hükmedemeyen iktidar, kendi güçsüzlüğü ile yüzleştikçe hiddetlenmeye, hatta şiddete başvurmaya yeltenir. Şiddet, ilk olarak ona tabi olmayana, reddedene yöneliktir, yani otorite, itaat etmeyi isyan ettirmek için elinden geleni yapmaya çabalar. İtaatsiz ise isyan ederek şiddete başvurması halinde, iktidar, her durumda daha güçlü olduğundan bu mücadeleyi kazanacaktır³⁷⁷.

İtaat etmeyen, fakat karşı da çıkmayan sivil itaatsiz eylemcisi, iktidarın bu planını bozmuş olacaktır. Bu durumda ise iktidar, yapılan eyleme karşı adeta çaresiz kalacaktır. Keza, karşısında onunla savaşmayan birini bulduğunda, nasıl mücadele edeceğini tam da kestiremeyecektir. Çünkü savaşa ya da en azından şiddete başvurursa otoritesini kaybedecektir. Savaşmadığı takdirde ise eylemi sonlandıramayarak kaosu önleyememiş bir duruma düşecektir. Nitekim iktidar isteyen itaatsiz, iktidarı yıkabilecek en güçlü silahtır. İktidarın işe yaramayan zoru onu iktidarsızlaştırır³⁷⁸.

³⁷⁶ Süheyl Batum, "Anayasa Hukukunda Sivil İtaatsizlik," *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi Sempozyum Özel Sayısı 11-12*, S. 36-41, C. 3-4, Temmuz-Aralık 1993, s. 708.

³⁷⁷ Selçuk Candansayar, "Bireyden Topluma İtaat Sarkacı ya da İtaatsizin Tragedyası", *Sivil İtaatsizlik (iç.)*, *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 187-188.

³⁷⁸ Candansayar, *Bireyden Topluma İtaat Sarkacı Ya da İtaatsizin Tragedyası*, s. 188.

Cornell'e göre sivil haklarımızın kaybı, siyasal bir tesadüfle açıklanamaz. Birçoğumuzun kazanmak için zorlu mücadeleler verdiği sivil hakları sistematik bir şekilde ortadan kaldıran bir hukuk sisteminde, kadınların hukuka uymak gibi doğal bir sorumluluğu söz konusu olamaz. Kürtaj hakkı ile kazanmak için zamanında savaş verdiğimiz birçok farklı hakları silip süpürmek suretiyle adeta yok sayan bir hukuk sisteminde, Yazar'a göre geçerlilik veya meşruiyet iddiasına yer yoktur. Kadın haklarının yok edilmesi, kadınların yalnızca görüngüsel ve dış görünüş simetrisinin reddedilmesinin bir yansımasıdır³⁷⁹.

Kamuoyu, refah düzeyinin azalmasıyla birlikte, bireysel çıkarların dengelendiği bir kitle toplumu olgusu ile karşı karşıya kalmıştır. Sivil itaatsizlik eylemlerinin, iletişim, çoğulluk, örgütlülük gibi şartları düşünüldüğünde, bunun, bu dönemde tekrar gündeme gelmesi bir çelişki gibi görünebilir. Fakat bu çelişkiyi, sivil itaatsizlik eylemlerinin ilk ve en temel özelliklerinden biri olan sistem değişikliğini hedef alan bir eylem olmaması ve dolayısıyla anayasal demokratik devleti tanıması olduğu gerçeğiyle anlaşılır kılabiliriz³⁸⁰.

Yeni toplumsal hareketler henüz ekonomik kriz yaşanmadan ve refah devleti politikaları çökmeye başlamadan önce 1960'ların sonunda ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, 68 Gençlik Hareketi olarak bilinen oluşum, yeni toplumsal hareketlerin örnek aldığı bir yapılanmadır. O dönemde refah devleti politikalarıyla sistem karşıtı hareketlerin içerimlerinin doruk noktasına ulaşılmıştı. 68 Hareketi ve ona bağlı, onu örnek alarak ortaya çıkan yeni toplumsal hareketler, devlet yönetimini ele geçirmek veya değiştirmeye yönelik olmamakla birlikte, iktidarın sosyal hayattaki ilişkiler, eğitim, aile, gündelik ve hatta özel yaşam alanındaki gizli baskı ve görünümüne karşı gelişen sınıf temelli bir girişim değildir. Çünkü anılan grup çok daha değişen türden hassasiyetlerin coşkulu bir dışa vurumu olarak ifade edilmektedir. Bu yeni toplumsal hareketler, sınıfsal bir grup anlayışında olmamalarıyla işçi sınıfı hareketinden ayrılmaktadır. Böylece daha farklı sorunları temel alan bir çerçevede birleşmiş olmaları ve sistemin değiştirilmesi veya ele geçirilmesi gibi bir amaçtan ziyade

³⁷⁹ Cornell, Sivil İtaatsizlik ve Yapıbozum, s. 196.

³⁸⁰ Karakaş, Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?, s. 176.

belirli ve sınırlı hak taleplerinin iktidara duyurulmamasını amaçladığı için sivil itaatsizlik eylemlerine yaklaşmaktadır³⁸¹.

2. Hukuksal Boyutlarıyla Sivil İtaatsizlik

a. Anayasa Hukuku Açısından Sivil İtaatsizlik

Sivil itaatsizliğin anayasal bir demokrasideki temelleri bu başlık altında açıklanmaya çalışılacaktır. Sivil itaatsizliğin hak boyutunu tahlil etmek için öncelikle hak kavramının hukuki ve ahlaki yönünü tahlil etmek gerekmektedir. Hak³⁸², hem hukuki hem de ahlaki bir kavramdır³⁸³. Şayet, bir hak, hukuk düzeni tarafından tanınmış ise hem hukuki hem de ahlaki zeminde bir hakkın varlığından söz edilebilir. Şayet, bir hak hukuk düzeni tarafından tanınmış değilse onun sadece ahlaki zeminde mevcut olduğu söylenebilir. Mesela bilgi edinme hakkı, 12.09.2010 tarih ve 5982 Sayılı Anayasa değişikliği ile anayasal düzenlemeye tabi tutulmazdan önce anayasal zeminde hukuki bir hak olarak kabul edilmemekte idi. Bu dönemde Türkiye’de bilgi edinme hakkının ahlaki bir hak olarak mevcut olduğu, ama hukuki bir hak olarak tanınmadığı söylenebilir. 5982 Sayılı Anayasa değişikliği kanunuyla tanınması sonucunda, bilgi edinme hakkı, Türkiye’de hem hukuki hem de ahlaki bir hak olarak kabul edilmiş oldu. Her ne kadar sivil itaatsizliğin anayasal ve yasal zeminde tanınan hukuki bir hak olmadığı söylenebilir ise de ahlaki zeminde bir hak olduğu ifade edilebilir.

³⁸¹ Karakaş, Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?, s. 178.

³⁸² Hak, hürriyetin lüzumlu kıldığı serbestiyetleri ve hürriyet haklarını da içermenin yanı sıra, devletten ve özel kişilerden bir takım somut edimleri isteyebilme yetkisini de içinde barındırır. Dolayısıyla hak daha geniş ve kapsamlı bir kavramdır. Hak, hürriyetin sağlanması için kişiye anayasa ve kanunlar ile tanınmış yetkilere sahiptir. Hak hem hukuki hem de ahlaki alanda bir kişi, kurum ya da bir şey üzerinde gerçekleştirilmiş bir iddia veya talebi ifade eder. Hak hem bir yetkiyi ifade etmekte hem de bu yetki hukuk tarafından korunmaktadır. Şayet bir kişinin bir şeye ilişkin bir hakkı var ise, o kişinin meşru olarak icra edebileceği bir yetkisi var demektir. Bir diğer anlamda hak, cebren yerine getirilebilen bir ahlaki iddia veya taleptir. Eğer bir kişinin bir konuda hakkı var ise o kişi, devletten veya diğer kişilerden onun yerine getirilmesini “isteme yetkisine” sahiptir. Bir hak iddiası, bu iddiada bulunan kişinin, hakkın konusundan yararlanma yetkisinin genel veya özel olarak tanınması, ona saygı gösterilmesi talebini ifade eder. Bu özelliği sebebiyle, hak, hukuk tarafından korunan yetki ve menfaat olarak da tanımlanabilir. Hak sahibi olmak, bir şeyi yapmaya yetkili olmak ya da bir şeyi talep edebilmek demektir. Dolayısıyla hak, sahibine, bir şeyi yapabilme yetkisi verirken, başkalarına da bu yetkilerin kullanılmasına mâni olmama, saygı gösterme ödevi yükler. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz., Adnan Küçük, *Anayasa Hukuku*, 3. Baskı, Orion Kitabevi, Ankara, 2013, s. 158-160.

³⁸³ Küçük, *Anayasa Hukuku*, s. 159.

Sivil itaatsizlik, bazen hem anayasanın bazı hükümlerine ve bazı yasa hükümlerine ya da bunların uygulamalarına karşı, bazen de sadece yasal hükümlere ve uygulamalarına karşı gerçekleştirilebilir. “*Garantist anayasa*”nın³⁸⁴ cari olduğu bir ülkede, sivil itaatsizlik eylemlerinin gerçekleştirilmesine pek ihtiyaç duyulmayabilir. Çünkü garantist anayasanın yürürlükte olduğu ülkelerde, yürürlükteki anayasa, anayasacılığın³⁸⁵ gerekleri ile uyumlu olduğu, bir diğer ifadeyle anayasa insan hakları için teminet sağlayıcı hüküm ve kurumlarla mücehhez olduğu ve insan haklarına ilişkin hükümler fiilen de tatbik edilmekte olduğu için³⁸⁶, bu ülkelerde insan hakları azınlıkta olanlar da dâhil herkes için güvence altındadır. Şayet, anayasal haklar herkes için fiilen de uygulanmakta ise sivil itaatsizlik eylemlerini gerçekleştirmeyi lüzumlu kılacak şartlar pek oluşmaz. Fakat buna rağmen, istisnai hallerde bazı toplumsal kesimlerin anayasal haklarını ihlal edici yönde yasal düzenleme ve uygulamalar olabilir. Bu durumda da sivil itaatsizliğin şartlarının oluştuğu söylenebilir. Bu tür anayasaların yürürlükte olduğu ülkelerde, sivil itaatsizlik, şayet şartları oluşmuşsa sadece yasal düzenleme ve uygulamalara karşı gerçekleştirilir. Çünkü bu anayasa, insan hakları açısından tam güvence sağlayıcı hükümler içerir.

“*Sahte ya da düzmece anayasa*”ların olduğu ülkelerde, anayasalar, anayasal devlet³⁸⁷ ve anayasal demokrasinin³⁸⁸ gerekleri ile uyumlu olduğu halde, fiili uygulamalar bu

³⁸⁴ Küçük, *Anayasa Hukuku*, s. 13.

³⁸⁵ Anayasacılık; kısaca, sınırlı hükümet veya devlet olarak tanımlanabilir. Anayasacılıkta, devlet üzerinde iki tür sınır söz konusudur: Devletin iktidarına bazı yasaklar ve düzenlemeler getirilir. Devlet, eğer Anayasal bir devlet ise, belirli özel bir alana müdahale edemeyecektir. Belirli bazı hak ve özgürlükler bu alanın içinde yer almaktadır. Yine anayasalarda, devletin politikasının nasıl belirleneceği konusunda bazı ilkeler belirlenmelidir. Başka bir deyişle, devletin organları ve bu organların birbirleriyle ilişkileri ve işlevleri anayasalarca düzenlenmelidir. Eğer bu anayasal düzenlemelere uyulmaz ise, o zaman devletin eylem ve işlemleri meşru olmayacaktır. İşte “anayasa” denilen belge, bu iki özelliği taşıyorsa bir anayasadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Mehmet Turhan, “Anayasa ve Anayasacılık”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 27, S. 3, Eylül 1994, s. 3; Anayasacılık, her demokrasi türüyle değil yalnızca liberal demokrasiyle ilişkili bir kavramdır. Devletin yetkileri, icraatları ve faaliyetleri üzerine, politikacıların ve bürokratların kendi otoritelerinin hudutlarını belirleme gücüne ve yetkisine sahip olmalarını engellemek amacıyla bir üst sınır koyma (devlet düzeninin üstüne bir kendiliğinden doğan düzen koyma) çabasının yansıması dolayısıyla ürünüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz., Atilla Yayla, “Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler”, *Liberal Düşünce*, S. 66, Bahar 2012, s. 13-14.

³⁸⁶ Küçük, *Anayasa Hukuku*, s. 13.

³⁸⁷ Anayasal devlet: Anayasal devleti kuran Anayasalarda, insan hakları teminat altına alınacak şekilde düzenlenmiştir. Bu tür anayasalarda insan haklarını koruyucu yöndeki kurum ve ilkeler önem arz etmektedir. İnsan hakları kural sınırlama ise istisnadır. Bu tür Anayasalarla kurulan

anayasanın insan hakları ile alakalı hükümleri ile uyumlu olmadığı için³⁸⁹, genellikle sivil itaatsizlik eylemleri, anayasal normlara karşı değil, yasal norm ve uygulamalara karşı gerçekleştirilebilir; çünkü bu tür ülkelerde, anayasalar insan hakları açısından eksiksiz bir şekilde güvence sağlayıcı hükümleri içermektedir; fakat fiili uygulamalar, çoğu kereler anayasadaki insan haklarına ilişkin hükümlerle uyumlu olmayabilmektedir. Bu vesileyle, sivil itaatsizlik, insan haklarına ilişkin yasal düzenlemelerin anayasa ile uyumlulaştırılmasını sağlama amacına yönelik olarak gerçekleştirilebilir.

“İtibari ya da sözde anayasa” ların yürürlükte olduğu ülkelerde, yürürlükteki anayasalar, anayasacılığın gerekleri ile uyumlu olmayan ve fiilen de tatbik edilen anayasalardır³⁹⁰. Bu tür anayasalarda, insan hakları ya hiç düzenlenmemiştir veya insan haklarını güvence altına alıcı yönde hükümler mevcut değildir veyahut insan haklarına ilişkin hükümler barındırmış olsa da bunlar, insan haklarının alanını oldukça daraltan ya da ortadan kaldıran hükümlerdir. Bu tür ülkelerde, sivil itaatsizlik hem anayasanın bazı hükümlerine hem de yasal düzenlemelere ve uygulamalara karşı gerçekleştirilebilir. Burada amaç, anayasal veya kanuni düzenleme ve uygulamaların, hukuk devleti ile uyumlulaştırılmasını sağlamak; devleti, toplumsal desteği de arkasına alarak, buna zorlamaktır.

devletin adı anayasal devlettir. Bir ülkede Anayasa var ise, o ülkede “anayasal devlet”in varlığından bahsedilebilmesi için, bu Anayasanın mülkake anayasacılığın gerekleri ile uyumlu olması gerekir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Küçük, *Anayasa Hukuku*, s. 23-24. Keza Anayasal devlet, Anayasalı devletten farklı olarak, şekli anlamda bir anayasaya sahip olmanın ötesine geçerek, bu anayasası ile, etkili bir şekilde devlet iktidarının sınırlandırıldığı -ki bu anayasacılığın temel telosudur- devletin yetkili kurumları arasındaki ilişkilerin düzenlendiği, ülkede yaşayan insanların hak ve özgürlüklerinin gerçek manada güvenceye bağlandığı devlettir.

³⁸⁸ Anayasal demokrasi: 21. Yüzyılda yaygınlaşmakta olan “anayasal demokrasi” terimi, siyasal iktidarın sınırlandırılmasına ilişkin klasik idealin demokratik devlete uyarlanmış halini ifade etmektedir. Anayasal demokrasi “Anayasal devlet” ile “demokratik devlet”in bir sentezidir. Bu kapsamda, anayasal demokrasinin amacı, siyasal özgürlüğü garanti etmek üzere, demokratik devleti anaysayla ve anaysacılığın ilke ve teknikleriyle sınırlamak olarak özetlenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, Orion Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2014, s. 115-123.

³⁸⁹ Küçük, *Anayasa Hukuku*, s. 13.

³⁹⁰ Küçük, *Anayasa Hukuku*, s. 14.

Hukuk devleti³⁹¹, devletin keyfiliklerine karşı bireylerin haklarını güvence altına alan bir devlet olduğu için, sivil itaatsizlik, hakların anayasal ve yasal düzenleme ve uygulamalara karşı korunmasını amaçlaması yönü itibariyle de anayasal devlet ve hukuk devleti ilkeleri ile de uyumludur. Şayet, bir ülkede bazı kişilerin hakları, devletin kamusal tasarrufları yoluyla ihlal ediliyor ve buna karşı da hukuken bir şey yapılamıyorsa, sivil itaatsizlik eylemleri yoluyla devlet, hukuk devletinin sınırları içine çekilmeye çalışılır.

Bu çerçevede yapılacak değerlendirmeler, anayasal ve yasal bir şekilde kurulmuş demokratik otoriteye, sivil itaatsizlik yoluyla uygun bir şekilde karşı çıkabileceğimiz koşullarla sınırlı bir biçimde değerlendirme amaçlanmaktadır. Demokratik yönetimlerde sivil itaatsizlik eylemlerini haklı kılacak şartların ortaya çıktığı durumlarda, sivil itaatsizlik, protesto edilen yönetim faaliyetlerinin yeniden düşünülmesini sağlamak ve eylemci muhaliflerin kanaatlerince toplumsal iş birliği koşullarına riayet edilmediği düşüncesiyle kamuoyunun dikkatini çekmek suretiyle toplumsal adalet duygusuna hitap eden bir siyasi eylem olarak anlaşılması gerekir. Sivil itaatsizlik, bu şekilde tarif edilirken, iç politikaya dair temel konulara yöneltilen muhalefeti kapsamı hedeflenmektedir³⁹².

Sivil itaatsizliği özgür bir toplum içerisinde bir protesto tarzı olarak değerlendiren Rawls, sivil itaatsizlik sorununun az ya da çok demokratik bir rejim içerisinde doğacağını ifade eder. Rawls'a göre, sivil itaatsizlik eylemlerini yerine getiren vatandaşlar, esasen demokratik rejim içerisindeki anayasanın meşruiyetini tanımaktadır. Dolayısıyla bu hareketi, hükümet politikalarında ve yasalarda ortaya

³⁹¹ Hukuk devleti: Hukuk devletinin birden çok tanımı olmakla beraber en genel tanımı; faaliyetlerinde hukuk kurallarına bağlı olan, vatandaşlarına hukuk güvenliği sağlayan, yönetimde keyfiliğe yer vermeyen ve kendisini hukukla sınırlayan devlet demektir. Bir hukuk devletinde hukuka uymak sadece vatandaşlar için değil, devlet için de zorunludur. Anayasa Mahkemesi de hukuk devletinin tanımını birden fazla şekilde yapmıştır. Bunlardan birisi de “yönetilenlere en güçlü, en etkin ve en kapsamlı biçimde hukuksal güvencenin sağlanması, tüm devlet organlarının eylem ve işlemlerinin hukuka uygun olması” şeklindedir. Hukuk devleti, temel özelliklerinin yanında birtakım değerler dizisine de dayanır. Bu değerlerin kaynağı liberalizmdir. Bu bağlamda, hukuk devleti, tarihi seyir içinde liberalizmin gelişimi ile eşzamanlı olarak gerçekleşerek, liberal gelenek içinde anayasacılık hareketinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Adnan Küçük, “Hukuk Devleti, Demokrasi ve Temel Hak ve Hürriyetlerin Güvencelenmesi”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl 9, S. 35, Yaz 2004, s. 201-219.

³⁹² John Rawls, “Sivil İtaatsizliğin Gereçlendirilmesi”, *Sivil İtaatsizlik (iç.)*, çev. Erkal Ünal, *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 167.

çıkan aksaklıklara karşı vatandaşların vermiş olduğu tepki olarak görmektedir. Rawls'a göre, sivil itaatsizlik, “*şiddete dayanmayan*”, fakat hükümetin politikası ya da yasalarında genel olarak bir değişimi hedefleyen, kamuoyu içerisinde aleni olarak yapılan, yasaya (pozitif hukuka) karşı, vicdani, ancak yasal olmayan bir eylemdir³⁹³. İşte bu algı içerisinde Rawls, sivil itaatsizliği, kamusal iyi ve bir sivil toplum düşüncesini açıklayan, ahlaki ilkeler tarafından da haklılaştırılabilecek bir siyasi eylem olarak değerlendirmektedir; çünkü düşünürüne göre, sivil itaatsizlikte, demokratik bir rejimde siyasi olayları düzenleyen ve anayasayı yorumlayan vatandaşların referansına dayanan ortak bir adalet anlayışı vardır³⁹⁴.

Sivil itaatsizlik, bu adalet düşüncesinden dolayı muhaliflerin haklılaştırılabilir olduğunu düşündükleri kamusal bir eylemdir. Ve bu nedenledir ki sivil itaatsizlik, protestonun ölçüsünü, derecesini ve kriterini yeniden düşünmeyi sağlamak ve ikaz etmek amacıyla çoğunluğun adalet duygusunun adresi olarak anlaşılır³⁹⁵. Dolayısıyla denilebilir ki bir toplumda sivil itaatsizlik eylemlerinin ortaya konmasına imkân tanıyan bir siyasal kültür oluşmamışsa, farklı kimliklerin ve söylemlerin bastırılmasının yolları açık demektir. Bu durum ise, demokrasinin yeterince gelişmemiş olduğuna ve devlet karşısında sivil toplum alanının darlığına işaret eder³⁹⁶.

Sivil itaatsizliğin anayasal teori içindeki rolü ne olabilir? Bu kritik fakat bir o kadar da önemli konu irdelenmeye çalışılacaktır. Bu konu kritiktir; çünkü yasal olmayan eylem tarzını anayasa hukuku çerçevesinde ele almanın en azından davet etmenin zor ve tehlikeli bir durum olacağı değerlendirilebilir. Bu şekilde teorileştirme gayreti ilk olarak, kural tanımazlığa ve hatta kaosa davetiye çıkarmak anlamına gelebilir. Bu bölümün başında dikkat çekilen birkaç noktaya ve bu bağlamdaki sorulara cevap olarak; sivil itaatsizlik, herhangi bir aktif direnme eylemi değil, bir hata ya da yanlış yapısal demokrasi eksikliğini kolektif bir şekilde dile getirme, böylece tartışmaya

³⁹³ Rawls, *A Theory of Justices*, s. 363-364.

³⁹⁴ John Rawls, *Collected Papers, The Justification Of Civil Disobedience-1969*, ed., Samuel Freeman, Harvard University Press, 2001, s. 181.

³⁹⁵ Macit, *Şiddet İçermeyen Bir Eylem: John Rawls'da Sivil İtaatsizlik*, s. 140-141.

³⁹⁶ Atabek, *Susurluk Skandalı Sonrası “Temiz Toplum” Talebiyle Ortaya Konan “Sivil İtaatsizlik” Eylemlerinin Türk Basınında Görünümü*, s. 115.

açma hareketidir. Sivil itaatsizlik, bir düzeni muhatap alarak yürütülen siyasal bir çekişme ve ifade biçimi ve hatta siyasalın ta kendisidir³⁹⁷.

Ayrıca bir diğer sorunlu alan da sivil itaatsizliğin kurumsallaştırılmasıyla, demokratik toplumdaki çoğunluk iradesinin (en azından çoğunluk tarafın benimsenerek içselleştirilen yasaların) ve tercihlerinin geçersiz hale gelmesi riskidir. Belirtmiş olduğumuz bu sakıncalara karşın, sivil itaatsizliğin, “*demokratik anayasal teori*”ye ve özellikle pratikte etkili pozitif katkıları olacağı düşüncesidir. Hatta bu katkı belki demokratikleşme bağlamında daha fazla önem taşıyacaktır. Bu çerçevede sivil itaatsizlik tarzı eylem ve anlayış, ciddi adaletsizliklerin hüküm sürdüğü bir demokratik toplumda yaşanan sorunların, toplumun geneline taşınarak büyük kitlelerce benimsenmesine, bu sayede sorunlu alanların giderilmesi yönünde etkili bir çözüm alternatifi olabilir³⁹⁸.

Sivil itaatsizliğin tanımında geçen yasadışı olması, eylemin manevi açıdan meşruluk ilkeleri bağlamında taşıdığı üstün değerleri çok etkilememelidir; çünkü bu, yasadışı bir eylem de olsa taşıdığı önem gereği anayasal sistemin daha iyi işler duruma gelmesine katkı sağlayabilir. Dolayısıyla eşitsizlik ve adaletsizlik sorunlarından kurtulmuş bir demokratik sistemin istikrarı ve işlevselliği daha da güvence altına alınmış olur. Ayrıca, o ülkede yaşayan vatandaşlar arasında dayanışmayı ve etkileşimi geliştirmesi açısından birleştirici ve eğitici bir misyonu üstlenebilir. Yukarıda belirtilen bu olumlu yönleriyle sivil itaatsizlik; demokratik yönetim teori ve pratiğinin bir parçası haline geldiği kabul edilebilir³⁹⁹.

Geçmiş orta çağlara kadar uzanan ve günümüze kadar sürekli yaşayarak ve eylemselliğini artırarak ulaşan bu itaatsizlik türü direnme teori ve pratikleri, mutlakiyetçi sistemlere büyük darbeler vurmuştur. Bu çerçevede günümüzde sivil itaatsizlik teorisinin, anayasal demokrasi anlayışını tamamladığı, meşru demokratik otorite kavramını beslediği ortadadır. Belli şartlarda, yasadışı eylem yoluyla

³⁹⁷ Aykut Çelebi, “Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik”, Sivil İtaatsizlik (iç.), *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 90.

³⁹⁸ Bülent Tanör, “Anayasa Hukukunda Sivil İtaatsizlik,” *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi Sempozyum Özel Sayısı 11-12*, S. 36-41, Y. 3-4, Temmuz-Aralık 1993, s. 703.

³⁹⁹ Tanör, Anayasa Hukukunda Sivil İtaatsizlik, s. 703.

demokratik meşruluk anlayışına katkıda bulunulabileceği kabul edilebilir. Nitekim çoğunlukçu demokrasinin çoğulcu ve katılımcı demokrasiye dönüşmesinde ve “*yasa yanlış yapmaz*” yanılığının düzeltilmesinde, siyasal ve yargısal denetimlerin yetersizliğinden doğan aksaklıkların aşılmasında sivil itaatsizliğin yapıcı bir görev üstlenebileceği açıktır⁴⁰⁰.

Sivil itaatsizlik, bir sivil toplumu ve kamusal iyi anlayışı tanımlayan ahlaki ilke ve vicdani duygularla gerçekleştirilen, bir eylem olması çerçevesinde siyasi bir eylemdir. Sivil itaatsizlik, aslında bireysel çıkarlar ya da grup çıkarları anlayışına zıt olarak siyasi kanaate dayanan ve bir anayasal demokrasi örneğinde bu kanaatin bizatihi anayasanın temelini oluşturan adalet duygusunu beraberinde getirdiği kabul edilebilir. Başka bir ifadeyle uygulanabilir bir demokratik rejimde, yurttaşlarının kendi siyasi ilişkilerini düzenlemesini ve anayasayı yorumlamayı sağlayan ortak ve genel bir adalet duygusu vardır⁴⁰¹.

Adaletsizlik ya teslimiyete ya da direnişe davetiye çıkarır; ancak teslimiyet, zalimin hoş görülmesine neden olur, böylece onu amacında haklı gösterir. Sivil itaatsizlik, muhalifin kendi adalet anlayışı etkisiyle haklı olduğuna inandığı kamusal bir eylemdir. Burada temel amaç, çoğunluğun adalet duygusuna yönelik bir eylem gerçekleştirmektir. Nitekim adaletin ilkeleri bu tür koşulları açık ve net olarak ifade eder ve temel özgürlükler açısından bu ilkelerin yayılan bir zaman dilimi süresince ısrarla ve bilinçli olarak ihlal edilmesiyle topluluğun birliği zedelenmiş veya teslimiyete ya da büyük direnişe davetiye çıkarmış olur. Küçük bir azınlık grubun, sivil itaatsizliğe girmesiyle, çoğunluğu, eylemlerinin bu şekilde anlaşılmasını isteyip istemediğini ya da ortak adalet duygusu bağlamında, azınlığın iddialarını kabul edip etmediğini düşünmeye sürükler⁴⁰².

Sivil itaatsizlik, farklı bir anlamda da sivilidir. Bu çerçevede sivil yaşamı düzenleyen şey, ilkelere dayalı samimi bir kanaatin sonucudur, ayrıca kamusal ve şiddetsiz bir

⁴⁰⁰ Tanör, *Anayasa Hukukunda Sivil İtaatsizlik*, s. 703.

⁴⁰¹ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi*, s. 173.

⁴⁰² Erdoğan, *Liberalizm ve Onun Denektaşı Olan Sivil İtaatsizlik Kavramı Üzerine*, s. 289; Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi*, s. 173.

faaliyettir. Dolayısıyla tutuklanma ve cezalandırmanın beklendiği ve direniş göstermeden kabul edildiği bir durumda hayat bulur. Bu sayede yasal prosedürlere uyulmuş olunur. Sivil itaatsiz, yasaya itaatsizliği, yasaya sadakat çerçevesini aşmaksızın gerçekleştirir. Sivil itaatsiz, bu özelliği ile çoğunluğa gerçekten de vicdani ve samimi olduğunu, bu eylemiyle hedeflenen amacın sadece çoğunluğun adalet duygusuna seslenmek olduğunu gösterir. Kişinin kendi eylemleri hakkında tamamen açık olması ve kendi davranışının yasal sonuçlarını kabul etmeye razı olması, kişinin samimiyetini göstermesi için bir fırsattır. Kuşkusuz o kişinin edimlerinin vicdani olduğunu bir başkasına, hatta kendisine ispatlaması kolay değildir. Aslında, yasanın âdil olmadığı şeklindeki vicdani kanaatin, riayetsizlik savunucusu olarak kabul edildiği ve birbirine itimadı olan dürüst bireylerin böyle bir sistemi etkin hale getirebileceği bir hukuk sistemini tahayyül etmek mümkündür. Sivil itaatsizlik eylemlerinde, topluluğun kanaatlerinde ahlaki bir temelini olduğunu ortaya koymak için, sivil itaatsizlik eylemlerini gerçekleştirenler sonuca katlanarak bir bedel ödemek zorundadır⁴⁰³.

Tanör'e göre, anayasa yargısının çalışmadığı bir alanda yurttaş girişimine ihtiyaç vardır. Hatta anayasa yargısının çalıştırılmadığı bu alan çok geniş ve bir o kadar da önemli bir alandır. Dolayısıyla hukuka aykırılığın ve anti-demokratizmin tek yaptırımını olarak geriye yalnızca sivil itaatsizlik yahut da yurttaş girişimi kalmaktadır. Tanör, yurttaş girişimini geniş bir kavram olarak kullanırken kastettiği aslında sivil itaatsizliktir. Tanör, konuyu bu çerçevede açıklarken bazı örnekler vermektedir: Türkiye'de 1982 Anayasası döneminde, 03.10.2001 tarihine kadar, 12.09.1980-06.12.1983 tarihleri arasında çıkarılan yasama işlemlerine⁴⁰⁴ karşı Anayasa yargısı yolu kapalı idi. Dolayısıyla bu dönem içerisinde, Anayasa Mahkemesine götürülemeyen bazı yasalar vardı⁴⁰⁵. Kürtçe yasağı 1983 tarihli bir kanundur,

⁴⁰³ Rawls, Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi, s. 173- 174; Ökçesiz, *Sivil itaatsizlik Hakkı*, s. 161-163.

⁴⁰⁴ Bu dönem içerisinde 724 kanun, 130 KHK, 2324 Sayılı Kanun uyarınca 64 Milli Güvenlik Konseyi Kararı ve 28 Milli Güvenlik Konseyi Bildirisi olmak üzere toplam 949 yasama işlemi yapılmıştır. Bkz., Küçük, *Anayasa Hukuku*, s. 457-459.

⁴⁰⁵ 03.10.2001 Tarih ve 4709 Sayılı Anayasa Değişikliği Hakkında Kanunla, 12.09.1980-06.12.1983 tarihleri arasında çıkarılan yasama işlemlerine karşı Anayasa yargısı yolu açılmıştır. Bu dönemde çıkarılan yasama işlemleri, 2001 Anayasaya değişikliği ile Anayasadan çıkarılarak demokratik hukuk devletinin önemli bir gereği daha yerine getirilmiş olmaktadır. Bu değişiklikte bahsi geçen normlar için itiraz yoluyla Anayasaya uygunluk denetimi yolu açılmış olmaktadır. Küçük, *Anayasa Hukuku*, s. 458.

03.10.2001 tarihine kadar, bu yasanın iptali için Anayasa Mahkemesinde dava açılması söz konusu olamamakta idi. İşçi eylemleri; işçilerin demokratik haklarının kısıtlanması için 1983 yılında yasalaşmış bir kanuna karşı yapılmaktaydı. Dolayısıyla o dönemde Anayasa Mahkemesine konu edilemez idi. Tanör, bu konuda kendisiyle ilgili ve ilginç bir örnek vererek konuyu açıklama yoluna gitmiştir: Bir öğretim üyesi olarak bir derneğe üye olmak için rektörden izin almak zorunda olduğunu bu durumun çok aşağılayıcı bir şey olduğunu vurgularken, bu arada Alman Kültür Derneği diye bir derneğe üye olduğunu belirten Tanör, aslında birçok derneğe izin almaksızın üyeliğinin bulunduğunu da altını çizmiş olmaktadır. Hatta bir adım daha ileri giderek, diğer öğretim üyelerinden de bu şekilde davranmalarını beklediğini ifade etmektedir⁴⁰⁶.

Ayrıca, Türkiye’de binlerce akademisyenin rektörden izin almadan değişik derneklere üye olmaları durumunda, çok güzel bir sivil itaatsizlik örneği vereceklerini belirtiyor. Ve bu durumun gerekçesini ise anılan yasanın da 1981 tarihli olmasına bağlıyor. Yazar’a göre, bu da Anayasa Mahkemesine konu olmayacak türden bir örnektir ve bunun tek yolu ise sivil itaatsizliktir. Tanör ayrıca radyo ve televizyon konusunu şu şekilde değerlendirmektedir: Radyo–televizyon için de durum aynen budur. Ancak orada doğrudan doğruya Anayasadan bir tekel çıkmaktadır, ihlal edilecek ise sadece bu yasa değil Anayasanın kendisidir. Dolayısıyla şu anki her şey Anayasa’nın koyduğu yasaktır, yani yasaların değil⁴⁰⁷.

Sivil itaatsizlik, liberal demokratik düzenlerde kararsız bir yaklaşım tarzıyla işlenmiştir. Bir açıdan, temel hak ve özgürlükleri esas alan modern anayasal demokrasiler bakımından gereksiz, hatta tehlikeli bir eylem biçimi, eyleme katılmayan diğer yurttaşların haklarını ve eşitliğini ihlal eden, istenmeyen bir anormali, yasallığı tehlikeye atan bir olgu olarak kabul edilmiştir. Diğer açıdan ise, olgusal düzeyde anlaşılması ve çözümlenmesi gereken hukuki ve manevi bir konu olarak ele alınmıştır. Her iki yaklaşım tarzı birbiri ile bütünleşmiştir. Aralarında bir çelişki değil, aksine bir uyum ve tamamlama ilişkisi söz konusudur. Sivil itaatsizlik, birinci açıdan, liberal yönetim tarzının dayandığı temel ilkeleri çelişkili bir biçimde

⁴⁰⁶ Tanör, Anayasa Hukukunda Sivil İtaatsizlik, s. 705.

⁴⁰⁷ Tanör, Anayasa Hukukunda Sivil İtaatsizlik, s. 705.

sergilemesi nedeniyle yasallığın ilgası tehlikesini vurgulamaktadır. İkinci açıdan sivil itaatsizlik, demokratik bir siyasal sistemin yanlış ya da eksik yönlerini gösteren, bu açıdan da son derece yararlı ve sistematik bakımdan da bütünleştirici bir misyona sahiptir⁴⁰⁸.

Liberal demokratik düşünce, hakların kişisel ve azınlık hakları olarak düzenlenmesini ve kapsayıcı bir şekilde Anayasa Mahkemesi tarafından dinamik bir biçimde yorumlanmasını yeterli görmektedir. Sivil ya da sosyal itaatsizlik biçimlerini, hakları genişleten değil; bilakis diğer yurttaşların haklarına müdahale eden bir ayrıcalık talebi, azınlığın çoğunluk karşısında yasal olmayan bir yönetme hakkı iddiası olarak kabul etmektedir. Özgür bir kamuoyu, irade ve kanaat oluşturmada yeterli şartlara haiz bir siyasal kamusalılık barındırırken, sivil itaatsizlik bu durumda bireysel ya da kolektif bir hak ayrıcalığından başka bir şey değildir⁴⁰⁹.

Liberal düşünürler, yukarıda anlatılan genel çekinceleri taşımakla birlikte, sivil itaatsizlik konusuna bütünüyle de kayıtsız kalmamıştır. Örneğin Rawls, Dworkin ve Raz gibi düşünürler, yargıçların sivil itaatsizlik konusunda verdikleri son derece etkileyici ve bu etkisiyle, sivil itaatsizliği manevi bir tercih olmaktan çıkararak hususları ele almıştır. Aslında bu düşünürler arasında bazı önemli farklılıklar olmasına rağmen, her üç düşünür de sivil itaatsizliği temel haklar kapsamında yer alan, dolayısıyla anayasanın özüne ve ruhuna uygun fakat pozitif yasalarda öngörülme-yen durumlarda meşru kabul etmiştir. Bu çerçevede Rawls, temel haklar ile manevi saikler arasındaki bütünleşmeyi, yani liberal düşüncenin ruhu kabul edilebilecek manevi bakış açısı ile hukuki muhakemeyi⁴¹⁰, Dworkin yargı kararlarını⁴¹¹, Raz ise siyasal hakları ihmal eden eksiklikleri⁴¹² ele almıştır.

Birçok müzakereci demokrat, sivil itaatsizliğin esasında azımsanamayacak kadar tehdit ve gözdağı unsurları içerdiğini kabul etmektedir. Bununla birlikte sivil

⁴⁰⁸ Çelebi, *Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik*, s. 83.

⁴⁰⁹ Çelebi, *Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik*, s. 84.

⁴¹⁰ Rawls, *A Theory of Justice*, s. 364-365.

⁴¹¹ Ronald Dworkin, *Freedom's Law*, Cambridge, MA: Harvard UP, 1999, s. 36-38.

⁴¹² Joseph Raz, *Civil Disobedience*, ed. H. Adam Bedau, Londra: Hart, 1991, s. 147-169.

itaatsizliğin müzakereci demokrasinin kavramsal iletişim yoluyla meşruiyete verdiği öncelik içinde düşünülebileceğini ileri sürmektedirler⁴¹³. Bu noktada çözüm, yasa ve ötesi ile vicdani ve ahlaki çağrının bileşiminden yeni bir siyaset durumunun (en azından siyasi eylem metodunun), protestonun muhatabı olan kişilerin haksızlığı artık yok sayamaz hale geldiği bir durumun oluşturulmasında yatar. Protestocuların amacı, her şeyden önce, bir diyalog başlatmak için var olan bir haksızlığı duyurmak olduğu ölçüde, sivil itaatsizlik, tam anlamıyla iletişimsel bir akıl yürütme çabası olmaya devam eder. Dolayısıyla söz konusu protesto, iletişim ve ahlaki ikna idealini yok sayarak arzu edilen siyasi sonuca ulaşmaya dair salt araçsal bir akıl yürütme çabası olarak görülmemelidir⁴¹⁴.

Şuhalde sivil itaatsizlerin yasayı çiğnemekteki amacı, haksızlığı bir şekilde duyurmak ise bunun tek nedeni bizatihi mensubu oldukları daha geniş bir topluluğun adalet duygusuna seslenmek istemeleridir. Bu çerçevede müzakereci demokrasinin uygun bir tamamlayıcısı olarak düzenlenen bu tür yasadışı eylemler, sivil itaatsizlikte kamusal siyasi aktivizmin araçsal ve iletişimsel, zorlayıcı ve ikna edici yönleri arasında derin bir gerilim olduğunu yeterince kabullenmediği gerekçesiyle yine de eleştirilebilir. William Smith'in şu sözleri bu tür gerilimi barındırmaktadır: *"Müzakereyi, zorlamak için ortaya konan sivil itaatsizlikle bağdaştırmak imkânsız değilse de çok zordur"*⁴¹⁵.

Anayasal sürecin, her zaman kusurlu prosedürel adalet diye açıklayabileceğimiz bir vakıa olduğunu vurgulamak çok önemlidir. Keza, âdil ve demokratik mevzuat için bir standardımız varsa da çıkarılan mevzuatın âdil olduğunu güvence altına alan olası bir siyasi prosedür yoktur. Dolayısıyla âdil bir anayasadan dahi âdil olmayan yasalar çıkabilir ve buna da bağlı olarak hatalı ve adaletsiz politikalar uygulanabilir. Tabi ki bir tür çoğunluk ilkesi gereklidir; fakat çoğunluk, çıkardığı yasada az çok yanılabilir. Bir demokratik anayasa kabul edildiğinde aynı anda çoğunluk ilkesi de kabul edilmiş varsayılır. Anayasanın âdil olduğunu, onun ilke ve faydalarını kabul ettiğimizi ve bu

⁴¹³ Allen, Sivil İtaatsizlik ve Terörizm Müzakereci Demokrasinin Sınırlarını Sınamak, s. 127.

⁴¹⁴ Allen, Sivil İtaatsizlik ve Terörizm Müzakereci Demokrasinin Sınırlarını Sınamak, s. 131.

⁴¹⁵ William Smith, "Democracy, Deliberation and, Disobedience", *Res Publica*, C. 10, S. 4, 2004, s. 369.

kabulü sürdürmeyi düşündüğümüzü varsayarsak ve bu anayasanın âdil olmama ihtimali olsa da çoğunluğun çıkardığı yasaya itaat etmek gibi bir yükümlülüğümüz ve doğal bir sorumluluğumuz vardır. Bu şekilde adaletsizlik belirli sınırları aşmadığı ölçüde, âdil olmayan yasalara -tabii ki her zaman ve mutlak olmasa da- uymak zorunda oluruz⁴¹⁶.

Çoğunluk ilkesi kural olarak, ikincil bir öneme sahiptir. Bu durum, demokratik bir anayasayı işler kılmak için gerekli olan ve kabul edilen en etkili kuraldır. Bunun temeli, esas olarak adalet ilkelerine dayanır ve dolayısıyla koşullar elverişli olduğu takdirde, âdil olmayan mevzuata karşı bu ilkelere başvurabiliriz. Bu çerçevede anayasanın âdilliği, bu anayasanın altında çıkarılan yasaların âdil olduğunu göstermez ve genellikle çoğunluğun çıkardığı yasaya uymak gibi bir sorumluluk olsa da buna karşı çoğunluğun çıkardığı yasanın kendisini âdil görmek gibi yükümlülüğü toplum için söz konusu değildir. Yasa yapma hakkı kararın haklı bir şekilde verildiğini güvence altına almaz ve yurttaş kendi davranışını demokratik otoritenin yargısına teslim etse de kendi vicdani yargısını ve kanaatini ona teslim etmez. Dolayısıyla yurttaş, kendi yargı değeri ile siyasal otoritenin çıkardığı yasalar adaletin belirli sınırlarını aşıyorsa, sivil itaatsizliği düşünebilir⁴¹⁷.

b. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı Sivil İtaatsizlik İlişkisi

aa. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı

aaa. Genel Olarak

Toplantı ve gösteri⁴¹⁸ yürüyüşü hakkı; düşünciyi açıklama ve başkalarına ulaştırma ortak amacı içinde birden fazla gerçek ve tüzel kişinin gerek halka açık yerlerde gerekse özel konutlarda toplantı, gösteri ve yürüyüş gibi, toplumsal ya da barışçıl nitelikte bir amacın gerçekleştirilmesi için bir araya gelerek yapılan bir eylemdir.

⁴¹⁶ Rawls, Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi, s. 171- 172.

⁴¹⁷ Rawls, Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi, s. 172.

⁴¹⁸ Türk Dil Kurumu sözlüğünde; Toplantı: “Birden çok kimsenin belirli amaçlar için bir araya gelmesi” olarak açıklanmaktadır. Gösteri kelimesi ise: “Bir istek veya karşı görüşün, kamuoyunun ilgisini çekecek şekilde topluca ve açıkça yapılması, nümayiş” anlamına gelmektedir.

Silahsız ve saldırısız olarak kanunların suç saymadığı amaçlarla yapılan toplantı ve gösteri yürüyüşleri barışçıl nitelikte gösterilerdir. Anayasada güvence altına alınan temel haklardan olan toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı, ifade özgürlüğünün kolektif bir biçimde kullanılmasının ve bireylerin düşüncelerini kamuoyuna aktarmasının yahut ifade etmelerinin en etkin araçlarından biridir. Dolayısıyla bu hak demokratik bir hukuk devletinde toplumsal yaşamın vazgeçilmez bir unsurudur⁴¹⁹.

21. Yüzyılda tüm demokratik ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı; 1982 Anayasası’nın 34. Maddesinde⁴²⁰ ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin (AİHS) 10. Maddesinde⁴²¹ güvence altına alınan ifade özgürlüğü ile 11. Maddesi⁴²²nde bireyin bu hakkı kullanımı ile güvence altına alınmıştır. İfade özgürlüğünün doğal ve doğrudan bir sonucu olan toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı; ifade özgürlüğünde olduğu gibi farklı fikirlerin ortaya çıkarak demokrasinin gelişmesi, dolayısıyla çoğulcu bir toplumda bu fikirlerin anlatılabilmesi açısından önemli bir misyon üstlenmektedir. Keza ulusal ve uluslararası mahkeme kararları doğrultusunda verilen birçok karara göre, toplantı ve

⁴¹⁹ İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, *Soru Ve Cevaplarla Toplantı Ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı*, İstanbul, Mayıs 2014, s. 5.

⁴²⁰ 1982 Anayasası 34. Madde: Herkes, önceden izin almadan, silahsız ve saldırısız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir. Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlığın ve genel ahlâkın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla ve kanunla sınırlanabilir. Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkının kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir.

⁴²¹ AİHS 10. Madde: İfade özgürlüğü; 1. Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kamu makamlarının müdahalesi olmaksızın ve ülke sınırları gözetilmeksizin, kanaat özgürlüğünü ve haber ve görüş alma ve de verme özgürlüğünü de kapsar.

⁴²² AİHS 11. Madde: Toplantı ve dernek kurma özgürlüğü; 1. Herkes barışçıl olarak toplanma ve dernek kurma hakkına sahiptir. Bu hak, çıkarlarını korumak amacıyla başkalarıyla birlikte sendikalar kurma ve sendikalara üye olma hakkını da içerir. 2. Bu hakların kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplum içinde ulusal güvenliğin, kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlâkın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli olanlar dışındaki sınırlamalara tabi tutulamaz. Bu madde, silahlı kuvvetler, kolluk kuvvetleri veya devlet idaresi mensuplarıncaya yukarıda anılan haklarını kullanılmasına meşru sınırlamalar getirilmesine engel değildir. Şeklinde dir.

gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı, demokratik bir toplumun dolayısıyla hukuk devletinin temel taşlarından⁴²³.

Kuşkusuz toplantı ve gösteri özgürlüğü, bireylerin düşüncelerini açığa vurmak amacıyla toplanabilmelerini ve yürüyüş ya da başka yöntemlerle gösteri yapabilmelerini esas alan temel hak ve özgürlüklerdendir. Bu açıdan bu hak demokratik toplumun kurucu unsurlarından⁴²⁴. Temel hak ve özgürlüklerin en klasik örneklerinden olan bu özgürlük, düşünce özgürlüğünü tamamlayıcı bir nitelik taşımaktadır. İnsanların toplantılar yaparak felsefi inanç, siyasal düşünce ve irade oluşumuna katılması demokratik toplumun çok önemli öğelerindedir. Dolayısıyla siyasal iradenin oluşumu büyük ölçüde toplantılarda gerçekleşen bir toplumsal iletişime bağlıdır. Ayrıca toplantılar, açıklanan düşüncelerin güç kazanmasına ve kamuoyunda kabul görmesine vesile olur. Demokrasilerde en güçlü siyasal mücadele araçlarından biri olan toplantı ve gösteri özgürlüğü 19. Yüzyıldan bu yana birçok ülkede anayasayla güvence altına alınmıştır. Bu düzenlemelerde genellikle toplantı ve gösteri özgürlüğünün izne ya da bildirimle bağlı olmaksızın kullanılabilmesi, yalnızca açık hava toplantıları için yasayla sınırlama getirilebileceği hükmü yer alır⁴²⁵.

AİHM, Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının, çoğulcu demokrasilerdeki önemine her geçen gün daha fazla vurgu yapmaktadır. Mahkeme bu hakkı, ifade özgürlüğü bağlamında ve daha geniş bir yoruma tabi tutmaktadır. Aslında, Türkiye’de toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkındaki yasal düzenlemeler genel olarak AİHM’nin ortaya koymuş olduğu standartlara uygundur. Ancak Türkiye açısından sorunlu görülen, bu

⁴²³ Gusam Analiz: Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri, Basın Açıklamaları ‘Hak’tır; Lütuf Değildir, (Erişim) <http://gusam.org/2015/08/09/gusam-analiz-toplanti-ve-gosteri-yuruyusleri-basin-aciklamalari-hakti-lutuf-degildir/>, 09.02.2016.

⁴²⁴ Osman Doğru, “İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Uygulamasında Toplanma ve Örgütlenme Özgürlüğü”, *TBB*, S. 64, 2006, s. 43.

⁴²⁵ (Erişim) https://tr.wikipedia.org/wiki/Toplant%C4%B1_ve_g%C3%B6steri_%C3%B6zg%C3%BCr%C3%BCl%C4%9F%C3%BC,03.05.2016.

hükümlerde ortaya konulan ilkelerin pratiğe geçirilmesinde yaşanan eksiklik ya da aksaklıklar olduğudur⁴²⁶.

Bununla birlikte, Türkiye’de toplantı ve gösteri yürüyüşleri hakkını teminat altına almaya yönelik önemli değişiklikler yapılmıştır. Örneğin: Toplantı ve gösteri yürüyüşleri hakkını kısıtladığı düşünülen dernek, vakıf, sendika ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının konu ve amaçları dışında toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenlemelerini yasaklayan 2911 Sayılı kanunun “*amaç dışı toplantı ve gösteri yürüyüşü*” başlıklı 21. Maddesi, 26 Mart 2002 tarihinde 4748 Sayılı kanun ile ilga edilmiştir. Yine 2559 Sayılı Polis Vazife ve Salahiyet Kanununun 16. Maddesinde 2 Haziran 2007 tarihinde 5681 Sayılı kanun ile yapılan değişiklik sonrası polisin zor ve silah kullanma yetkisine “*ölçülülük*” kriteri getirilerek polisin direnişi kırmak amacıyla ve ancak *kıracak ölçüde* zor kullanma yetkisinin olduğu düzenlenmiştir. Yine 16. Maddenin 2. fıkrasına göre zor kullanma yetkisi çerçevesinde bedeni kuvvet, direnmenin mahiyetine göre *kademeli olarak* artacak şekilde kullanılabilmesine yer verilmiştir. Başka bir ifadeyle bedeni kuvvet, direncin şiddetine göre orantılı olarak en hafiften başlayarak ağıra doğru artacaktır. Dolayısıyla polis dirençle karşılaştığında doğrudan ağır müdahale ve bedeni güç kullanamayacaktır⁴²⁷.

Türkiye, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi (AKBK)’nin Haziran 2010 tarihinde gerçekleşen 1086 Sayılı toplantısında vermiş olduğu bilgiye göre toplantı ve gösteri yürüyüşleri sırasında emniyeti sağlamakla görevli kolluk kuvvetleri için Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından düzenli olarak meslek içi eğitim seminerleri düzenlendiğini belirtmiştir. Türkiye’de bu kapsamda her yıl 14020 kolluk mensupları bu eğitim seminerlerinden yararlanmakta dolayısıyla toplantı ve gösteri yürüyüşleri sırasında kolluğun yetkileri ve sorumlulukları üzerinde durularak yaşanan sorunlar aşılmaya çalışılmaktadır⁴²⁸.

⁴²⁶ Ziya Çağa Tanyar, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı Ve Gösteri Yürüyüşü hakkı”, *AÜHFD*, 60 (3) 2011, s. 593.

⁴²⁷ Tanyar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı, s. 595.

⁴²⁸ Tanyar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı, s. 595.

bbb. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkının İçeriği

Gerçekleştirilen bir eylemin toplantı ve gösteri yürüyüşü olarak kabul edilmesi dolayısıyla AİHS'nin 11. Maddesinin koruma alanına girebilmesi için hangi şekilde ya da nasıl yapılması gerekir? Öncelikle belirtilmelidir ki AİHM bu konuda bir standart ortaya koymamıştır. Ayrıca bir toplantının 11. Madde tarafından korunması için herhangi bir şekil şartı da öngörmemiştir. Toplantı ve gösteri yürüyüşü bir eylem, miting, yürüyüş olarak ya da oturma eylemi şeklinde gerçekleştirilebilir. Burada tahdidi olarak belirtmek imkânı yoktur. Buna karşın yine de 11. Madde kapsamında korunan hakların bazı ayırt edici özelliklerinden bahsetmek mümkündür⁴²⁹.

aaaa. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkının Kolektif Niteliği

AİHS'nin 11. Maddesi çerçevesinde korunan haklar aslında bireysel haklardır; fakat bu haklar kolektif bir görünüme sahiptir. Başka bir ifadeyle, bu kapsamda güvence altına alınan haklar bireysel haklardır; ancak, kullanılış bakımından topluca veya bir grup tarafından gerçekleştirilirler. Kuşkusuz koruma altına alınan hakkın güçlü etkisi, bu hakkın kolektif olarak kullanılmasına bağlıdır⁴³⁰. Sözleşmenin 11. Maddesinin kapsamının belirlenmesinde AİHM de bu ölçütü esas almıştır⁴³¹. Dolayısıyla kişisel olarak yapılan bir protesto gösterisi 11. Madde kapsamında korunmamaktadır. Kişisel bir eylem, genel hüküm olan ve Sözleşmenin 10. Maddesinde düzenlenen “*ifade özgürlüğü*” ve yine 9. Maddede düzenlenen düşünce ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde teminata alınmıştır⁴³². Fakat belirtmek gerekir ki, 11. Madde altında korunan hak kolektif olarak kullanılmakla birlikte, esasında bireysel bir haktır.

⁴²⁹ Tanyar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı, s. 601.

⁴³⁰ Tanyar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı, s. 602.

⁴³¹ AİHM Komisyonu; Bireysel olarak yapılan değişik eylem veya propagandaları toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı olarak değil fakat ifade özgürlüğü hakkı olarak kabul etmiştir. Bkz., *E./İsviçre*, 10279/83, 7 Mayıs 1984 tarihli kabul edilebilirlik kararı, *Appleby/İngiltere*, 44306/98, 6 Mayıs 2003 tarihli karar.

⁴³² Tanyar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı, s. 602-603.

bbbb. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Şekilleri

Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakları çok farklı eylemler şeklinde gerçekleştirilmektedir⁴³³. Fakat bu hak genellikle; oturma eylemi, yürüyüş, bir meydanın veya binanın işgali, kamusal bir alanda hareketsiz kalma ve hatta yolu trafiğe kapatma gibi çeşitli eylemler şeklinde gerçekleştirilmektedir⁴³⁴. Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının hangi şekilde gerçekleştirildiği fark etmeksizin 11. Madde kapsamında düzenlenmiştir.

Barışçıl bir şekilde toplanma ve gösteri yürüyüşü hakkını kullanan eylemciler bu arada ifade özgürlüklerini de kullandıkları için, Sözleşme'nin 11. Maddesi, 10. Madde ışığında değerlendirilmektedir. Bu nedenle öğretilerde bazı yazarlarca, toplanma ve gösteri yürüyüşü hakkı da ifade özgürlüğü gibi geniş; fakat bu haklara getirilen sınırlamaların dar yorumlanması gerektiği belirtilmektedir⁴³⁵. Sözleşme'nin 10. Maddesi ile 11. Maddesi arasındaki ilişki göz önüne alındığında, toplantı ve gösteri yürüyüşü yapma hakkı da biraz abartma ve tahrik etme ölçüsüne varabileceği kabul edilmektedir. Nitekim AİHM, toplantı ve gösteri yürüyüşü yapma hakkı esnasında, siyasal iktidarı, toplumun bir kesimini veya çoğunluğunu ve kamu otoritelerini eleştirici hatta rahatsız edici ifadeler kullanılabileceğini belirtmektedir⁴³⁶.

cccc. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşünün Mekânı

İfade hürriyetinin toplu ve özel bir şekilde kullanılması anlamına gelen toplantı ve gösteri yürüyüşünün öncelikli amacı, kişilerin bir konu hakkındaki düşüncelerinin başkaları tarafından duyularak bilinir olmasıdır. Diğer amaç ise bu düşüncelerin benimsetilmesi için genel olarak karar organlarına baskı kurma hedefi vardır. Kuşkusuz bu amaçlara ulaşılabilmesi için de öncelikle toplantının veya gösteri

⁴³³ Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı çerçevesinde gerçekleştirilen eylemlere Örnek olarak; Samüt Kararları/Türkiye, 16999/04, 27 Ocak 2009 tarihli karar, AİHM, Barraco/Fransa, 31684/05, 5 Mart 2009 tarihli karar gösterilebilir.

⁴³⁴ Ümit Kılınç, "Barışçıl Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Yapma Hakkı Ve Devletin Yükümlülükleri", *TBBD*, Yıl 2014, S. 110, s. 284.

⁴³⁵ Kılınç, Barışçıl Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Yapma Hakkı Ve Devletin Yükümlülükleri, s. 285.

⁴³⁶ AİHM, Stankov ve Birleşik Makedonya Organizasyonu İinden/Bulgaristan, 29221/95 ve 29225/95, 2 Ekim 2001 tarihli karar, s. 86.

yürüyüşünün kamuoyu tarafından fark edilmesini sağlayacak koşulların oluşması gerekir. Elbette bunun ön şartı da uygun mekân ve zaman seçimidir⁴³⁷. Ancak toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının koruma alanında yer alan temel öğeler içerisinde, mekânın ve zamanın, bu hakkı kullanmak isteyen kişilerce belirlenmesidir. Mekân, hem hakkın kullanımına yol açan olayla ilgisi bağlamında hem de bu hakkın kamuoyu oluşturma işlevi açısından önem taşır⁴³⁸.

Toplanma hürriyeti kapsamı içinde yer alan hakların özellikle açık alanlardaki kitlesel kullanımı ve bu haklara yönelik müdahaleler birçok hukuki ve hatta siyasi sorunları gündeme getirmektedir. Bu bağlamda Türkiye’deki uygulama açısından mekân seçimi ve yasaklar özel bir yer işgal etmekte ve genelde sorunun kaynağı olabilmektedir. 2911 Sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu, bir yandan park ve genel yolları kapsayan mutlak yasaklar öngörmekte, diğer yandan mülki amirlere, toplanma yeri ve güzergâhlarını belirleme yetkisi tanımaktadır. Yine aynı Kanun’a göre, öngörülen ya da belirlenen mekânlar dışında yapılan her türlü toplantı ve gösteri, barışçılık başta olmak üzere, başka herhangi bir ölçüt dikkate alınmadan kanuna aykırı hale gelmekte ve bunların dağıtılması gerekmektedir⁴³⁹.

AİHM kararlarında, toplanma özgürlüğünün, “*gösteri yapılacak mekânı da belirleme özgürlüğü*”nü kapsadığı belirtilmiştir⁴⁴⁰. AİHM, kamuya açık alanda düzenlenen gösterilerin, trafiği aksatmak gibi etkilerle günlük yaşam düzenini bozabileceğini fakat göstericiler şiddet içeren hareketlerde bulunmadıkları sürece başka bir ifadeyle eylem şiddete dönüşmediği sürece, resmi makamların barışçıl nitelikteki toplantılara hoşgörü göstermesinin önemli olduğunu vurgulamaktadır⁴⁴¹. Herhangi bir toplantının toplanma özgürlüğü çerçevesinde değerlendirilebilmesi için, özel alanın dışında ve

⁴³⁷ Nur Zeliha Kaman, “Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkına İlişkin Hukuksal Çerçeve”, “*Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı ve Demokratik Toplum Düzeni Kavramıyla İlişkisi*” Çalıştayı (iç.), Türkiye İnsan Hakları Kurumu, İstanbul, 22.05.2014, s. 25.

⁴³⁸ Berke Özenç, “Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Özgürlüğü ve Mekân Yasakları”, *IÜHFİM*, C. LXXIII, S. 2, Yıl 2015, s. 87.

⁴³⁹ Özenç, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Özgürlüğü ve Mekân Yasakları, s. 87.

⁴⁴⁰ Disk-Kesk/Türkiye, No. 38676/08, 27.11.2012.

⁴⁴¹ Nurettin Aldemir ve Diğerleri/Türkiye, No. 32124/02, 32126/02, 32129/02, 32132/02, 32133/02, 32137/02 ve 32138/02, 18.12.2007.

kamusal alanda gerçekleştirilmesi gerekir. Özel bir amaç taşıyan veya özel nitelikli toplantılar, toplanma özgürlüğü hakkı kapsamında değerlendirilmeyecektir. Nitekim bu nitelikteki toplantılar, zaten özel yaşama saygı hakkı kapsamında koruma altındadır. Dolayısıyla kolektif bir hak olarak düzenlenmeleri mümkün ve anlamlı görünmemektedir⁴⁴².

Buna karşılık Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'nda, kamu düzeni ve güvenliğinin sağlanması amacıyla, genel yollar ile parklarda, mabetlerde, kamu hizmeti görülen bina ve tesislerde ve bunların eklentilerinde ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir kilometre uzaktaki alan içinde toplantı yapılamayacağı ve şehirlerarası yollarda gösteri yürüyüşleri düzenlenemeyeceğine ilişkin yasal sınırlamalar mevcuttur⁴⁴³.

ccc. Barışçıl Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Sırasında Devletin Yükümlülükleri

Toplantı ve gösteri yapma etkinliği esnasında özellikle göstericilere karşı tazyikli su sıkma, gaz bombaları kullanma ve zorla dağıtma ve gözaltına alınma işlemleri başta olmak üzere, kolluk tarafından zaman zaman orantısız güç kullanımı ve kamu makamlarının bu konudaki yaklaşımları, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) bazı hükümlerini ihlal ettiği gündeme gelmektedir. Hâlbuki devletin, izin almayan barışçıl bir gösteri grubuna müdahaleden kaçınma negatif yükümlülüğü gibi bir toplantı ve gösteri yürüyüşünün güvenli ve sorunsuz olarak gerçekleştirilmesi konusunda gerekli tedbirleri alma gibi bazı pozitif ödevleri vardır⁴⁴⁴.

aaaa. Müdahale Etmeme Yükümlülüğü (Negatif Yükümlülük)

Türkiye'de toplantı ve gösteri yapma izne değil fakat bildirim sistemine tabi tutulmuştur. Keza AİHM içtihatlarına göre, barışçıl bir gösteri yapmak için önceden izin almak veya bildirimde bulunmak da gerekmemektedir. Buna karşın, öğretide bir

⁴⁴² Gökçen Alpkaya, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ve Uygulamasında Toplanma Özgürlüğüne Hak", *AÜSBFD*, S. 56-3, s. 5.

⁴⁴³ 2911 Sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu, madde 22.

⁴⁴⁴ Kılınç, Barışçıl Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Yapma Hakkı Ve Devletin Yükümlülükleri, s. 286.

gösterinin veya yürüyüşün izne veya bildirime bağlı olmasını sırf bu nedenle Sözleşme'nin 11. Maddesine aykırı görmeyenler de vardır⁴⁴⁵. Dolayısıyla bu kapsamda her devlet kendi kamu düzenini ve ulusal güvenliğini korumak için bir toplantıyı veya gösteriyi belli bir prosedüre bağlayabilirler⁴⁴⁶. Devletlerin barışçıl toplantı ve gösteri yapma hakkının kullanılmasına müdahale etmeme yükümlülüğü, önemli ve açık bir yükümlülüktür. Bu yükümlülük kapsamında, devletin müdahale etmeme ve müdahale eden kamu görevlileri hakkında işlem yapma yükümlülüğü yer alır. “Müdahale” kapsamına, toplantının zor kullanılarak dağıtılmasının yanı sıra, devlet görevlileri tarafından manipülasyonu ve provokasyonu da girer⁴⁴⁷.

bbbb. Barışçıl Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Sırasında Devletin Pozitif Yükümlülükleri

Barışçıl bir amaç için tertiplenen toplantı ve gösteri yapma hakkının kullanılmasına siyasal otoritenin de pozitif yükümlülük bağlamında katkı sağlaması gerekmektedir. Dolayısıyla bir toplantı ve gösteri yürüyüşünün sağlıklı bir şekilde yapılması konusunda devletin pozitif yükümlülüğü vardır. Başka bir deyişle, bir gösterinin devlet yetkilileri dışında başka gruplar veya şahıslar tarafından engellenmesi ve bu gösteriye müdahale edilmesi durumunda devlet yetkililerinin, toplanma özgürlüğünü korumak için gerekli tedbirleri almaları gerekmektedir⁴⁴⁸. İşte bu noktada devletin alması gereken önlemlerin başında, toplantıya katılanların güvenliğini sağlayacak tedbirleri alması gelir⁴⁴⁹.

Başka bir açıdan konuyu ele alacak olursak bir toplantı ve gösteri yürüyüşünü protesto amacıyla karşıt göstericiler de bir gösteri düzenlemişlerse ve iki grup arasında çatışma çıkması halinde, yetkililerin sorumlulukları ne olmalıdır? AİHM'ye

⁴⁴⁵ Kılınç, Barışçıl Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Yapma Hakkı Ve Devletin Yükümlülükleri, s. 287.

⁴⁴⁶ AİHM, Skiba/Polonya, no 10659/03, 7 Temmuz 2009 tarihli kabul edilemezlik kararı. AİHM, Gün ve diğerleri/Türkiye, no 8029/07, 18 Haziran 2003 tarihli karar, s. 80.

⁴⁴⁷ Alpkaya, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ve Uygulamasında Toplanma Özgürlüğüne Hak, s. 10.

⁴⁴⁸ Kılınç, Barışçıl Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Yapma Hakkı ve Devletin Yükümlülükleri, s. 290.

⁴⁴⁹ Alpkaya, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ve Uygulamasında Toplanma Özgürlüğüne Hak, s. 10.

göre 11. Madde altında güvence altına alınmış olan toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının devletlere yüklediği yükümlülük gereğince karşıt göstericilerin saldırılarını engellemek amacıyla kamu idarelerinin somut ve etkin bir koruma ve güvence sağlaması gerekir. Çünkü Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na göre: 11. Madde kapsamında güvence altına alınan toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkından barışçıl bir gösteri düzenlemek isteyen her grup yararlanabilir. Dolayısıyla şiddet eğilimleri olan karşıt göstericilerin varlığı veya yine şiddet eğilimleri olan aşırıların söz konusu gösteri yürüyüşüne katılmak istemeleri bu hakkın ortadan kalkması sonucunu doğurmaz. ...İşte bu nedenle, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı aynı zamanda bu haktan yararlananların karşıt göstericilere karşı korunmaları gereğini de kapsar. Çünkü ancak bu güvence sağlanabildiği ölçüde toplantıya katılanlar, üzerinde tartışma olan konulardaki fikirlerini toplantı ve gösteri yürüyüşleri yoluyla ifade etme imkânı bulur ve bu hakkı etkin bir biçimde kullanma imkânına sahip olabilirler⁴⁵⁰. Şüphesiz, karşıt göstericiler de gösteri yapanları protesto ederken 11. Madde kapsamında güvence altına alınan toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkından yararlanacaklardır⁴⁵¹.

Bu bağlamda devletlerin alması gereken pozitif önlemlerin neler olduğu konusunda Sözleşme organlarının içtihadı çok açıktır. AİHM, *Plattform "Arzte für das Leben"* Davası'nda, Sözleşmenin yüklediği pozitif yükümlülükleri 11. Madde doğrultusunda değerlendirmiştir. AİHM'e göre, bir toplantı veya gösteri, yaymak istediği düşünce ya da iddialara muhalif olan kişileri rahatsız ya da tedirgin edebilir⁴⁵². Buna rağmen, toplantı veya gösteriyi yapan grup toplantılarını, karşıt eylemci ya da muhaliflerince fiziksel şiddete maruz kalacakları korkusunu taşımadan yapabilmelidirler. AİHM, bir demokraside karşı gösteri düzenleme hakkının, toplantı veya gösteri yapma hürriyetinin kullanımını engelleyecek ölçüde olamayacağını bildirmektedir⁴⁵³.

⁴⁵⁰ Tanyar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı, s. 611.

⁴⁵¹ D. J. Harris, M. O'Boyle, E.P. Bates, C.M. Buckley, *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford university Press, 2009, s. 517.

⁴⁵² Plattform , *Arzte für das Leben*, 21 June 1988, pr. 29-33.

⁴⁵³ AİHM, *Ouranio Toxo ve diğerleri/Yunanistan*, 7489/01, 20 Ekim 2005 tarihli kararında da bu konuya vurgu yapmıştır. Kararda özet olarak; bir demokraside karşıt gösteri yapma hakkı, gösteri yapma hakkını ortadan kaldıracak şekilde kullanılamaz ve yorumlanamaz.

Kuşkusuz; gerçek, etkili, barışçıl toplantı veya gösteri özgürlüğü, bu gerekçelerle, devlet bakımından sadece karışmama ödevine indirgenemez.

Bununla birlikte AİHM içtihadına göre; toplantı veya gösteri hakkının kullanımı sırasında devletlerin yükümlülükleri, şiddet hareketlerini önlemeye yönelik bazı makul tedbirlerin alınmasıyla sınırlıdır. Dolayısıyla kamu düzeninin bozulmasını önlemektir. Kaldı ki, kolluğun görevi gösterici gruba karşı yapılan her türlü tacizi, sataşmaları mutlak olarak önlemek değildir. Şüphesiz bu kolluğa gereğinden fazla bir yük yüklemek olurdu. Toplantı veya gösteri hakkının kullanımında önemli olan, her iki gösterici grubunun toplantı ve gösteri yürüyüşü yapma hakları arasında bir denge kurularak muhtemel şiddet hareketlerinin önlenmesidir. Nitekim herhangi bir grup tarafından uygulanan şiddet veya provoke edici girişim hakkın tamamen ortadan kalkması sonucunu doğurabilir⁴⁵⁴.

ddd. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşünün Barışçıl Niteliği

Toplanma ve gösteri hürriyeti mutlak bir hak değildir. AİHS'de de diğer uluslararası insan hakları belgelerinde⁴⁵⁵ olduğu gibi, toplanma özgürlüğü hak değildir. Ancak barışçı (peaceful, pacifique) toplanma özgürlüğü hak olarak koruma altına alınmıştır. Başka bir ifadeyle toplantının “barışçı” nitelik taşıması, bu haktan yararlanabilmenin ön şartıdır. Ayrıca “barışçı” nitelemesinin, toplantının ya da toplantıyı düzenleyenlerin amacına veya toplantıda ifade edilen görüş ve düşüncelere mi, yoksa toplantının yürütülmesine mi ilişkin olduğu konusu öğretide tartışmalıdır⁴⁵⁶.

AİHS'nin 11. Maddesi ancak barışçıl amaçlarla ve yine barışçıl nitelikli yapılan eylemi dolayısıyla şiddet içermeyen toplantıları ve gösteri koruma altına alır. Bu ifade şu anlama gelir: Eğer gösteri veya toplantı barışçıl değilse ve şiddet içeriyor ise AİHM, burada artık toplantı ve gösteri yürüyüşünün kısıtlanmasının AİHS'ne

⁴⁵⁴ Tanyar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı, s. 613.

⁴⁵⁵ Örn. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (Madde 20).

⁴⁵⁶ Alpkaya, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ve Uygulamasında Toplanma Özgürlüğüne Hak, s. 7.

uygunluğunu denetlemeyecektir⁴⁵⁷. Dolayısıyla 11. Madde sadece barışçıl olarak yapılan toplantı ve gösteri yürüyüşlerini korur, şiddete başvurmak veya şiddete çağrı yapmak 11. Madde kapsamında değerlendirilmeyecektir. Tam da bu noktada, toplantı ve gösteri yürüyüşünü düzenleyenlerin ve katılanların niyetleri öne çıkmaktadır. Şüphesiz şiddet içeren toplantı ve gösteri koruma bulmayacaktır. Bu bağlamda toplantıya katılanların bir kısmının şiddete başvurması halinde, şiddet hareketlerine katılmayan diğer göstericilerin durumunun ne olacağı ve bunların 11. Maddeden yararlanıp yararlanamayacakları sorundur. Dolayısıyla toplantı ve gösteri yürüyüşü hürriyetinin yukarıda belirtilen kolektif karakterini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Şayet bazı göstericilerin başvurdukları şiddet hareketleri toplantı ve gösteri yürüyüşünün ulusal veya küresel olarak barışçıl karakterini ortadan kaldırıyor ise artık AIHS'nin 11. Maddesi bu gösteriyi korumayacaktır. Buna karşın göstericilerin bir kısmı tarafından başvuru şiddet yine de çok sınırlı kalmış ve gösterinin genel olarak barışçıl karakterini ortadan kaldırmamış dolayısıyla kamu düzenini de sarmadığı takdirde bu gösteri veya toplantı 11. Madde kapsamında değerlendirilecektir⁴⁵⁸.

Özet olarak: Toplantının yürütülmesine ilişkin barışçıl nitelik, genel anlamıyla şiddete, özellikle de silahlı şiddete başvurulmaması olarak açıklanmaktadır. Kuşkusuz katılanların silahlı olduğu bir toplantı (bu silahlar taş ve sopa dahi olsa ve hatta kullanılsa bile), barışçı bir toplantı kabul edilmeyecektir. Nitekim herhangi bir toplantının veya gösterinin bu özgürlük kapsamında değerlendirilmesi için barışçı niteliğinin gösteri veya toplantı boyunca devam etmesi gerekir. Toplantıya katılanların oradan gelip geçenlere saldırı veya tehdide yönelmesi, kamu ait veya özel malların zarar görmesi, otomobillerin yakılması, taş, molotof kokteyli vb. atılması, toplantıyı barışçı olmaktan çıkaracaktır. Dolayısıyla toplantının toplanma ve gösteri hakkı korumasından çıkması, onu artık yasadışı duruma getirecektir. Bu durumda bu tarz toplantının veya eylemin artık dağıtılabileceği anlamına gelecektir. Ayrıca bu durum, bu gösteriyi veya toplantıyı düzenleyenlerin, toplanma ve gösteri hürriyetini kullanma haklarını da ortadan kaldıracaktır. Bu noktada kamu

⁴⁵⁷ Tanyar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı, s. 607.

⁴⁵⁸ Tanyar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı, s. 609.

otoritesinin-güvenlik güçlerinin, karşı göstericilerin ya da ajan-provokatörlerin toplantıyı barışçı olmaktan çıkarmaya yönelik eylemlerini engelleme yükümlülüğü söz konusu olacaktır⁴⁵⁹.

eee. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşünün Düşünce ve İfade Özgürlüğüyle Bağlantısı

Türkiye’de ifade özgürlüğü⁴⁶⁰ sürekli tartışılan bir konu olagelmıştır. Bunun sebebi ise liberalleşme ve demokratikleşme sürecinin tam olarak gerçekleşmediğindedir. Bu durum ise doğrudan devlete ve siyasal rejime yönelik tehdit algılamasının süreklileştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Tehdit algılamasının devamlılığı neticesinde toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı ile ifade özgürlüğüne yönelik kısıtlamaları, bu kısıtlamalar da her dönemde birçok sorunu ve tartışmaları getirmektedir⁴⁶¹. İfade özgürlüğü de toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı gibi, demokratik sistemin etkili çalışmasında çok önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla İfade özgürlüğü de toplumun ilerlemesinin ve bireylerin gelişmesinin temel aktörlerinden birini oluşturur. İfade özgürlüğü, sadece hoş giden ya da insanları incitmeyen veya önemsenmeyen bilgi ve düşünceler için değil, aynı zamanda devleti veya toplumun herhangi bir kesimini inciten, şok eden veya rahatsız eden bilgi ve düşünceler için de geçerlidir⁴⁶².

Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakları, aynı ifade özgürlüğü gibi, demokrasinin gelişmesinde çok önemli bir işleve sahiptir. Toplanma hürriyeti düşünce hürriyetiyle bağlantısı, toplantıların düşüncenin oluşum yollarından birisi olmasının tabii

⁴⁵⁹ Alpkaya, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ve Uygulamasında Toplanma Özgürlüğüne Hak, s. 7-8.

⁴⁶⁰ Düşünce ve Kanaat Hürriyeti; 1982 Anayasası’nın 25. Maddesinde: “*Herkes düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz*” şeklinde açıklanmıştır. Düşünceyi Açıklama ve Yayma Hürriyeti ise; Anayasanın 26. Maddesinde: “*Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmi makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar.*” Şeklinde ifade edilmektedir.

⁴⁶¹ Zühtü Arslan, “Türkiye’de İstisna Hâli, Terör Ve İfade Özgürlüğü”, *TBBD*, S. 71, 2007, s. 207.

⁴⁶² Güsam Analiz: Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri, Basın Açıklamaları ‘Hak’tır; Lütuf Değildir, s. 4. (Erişim) 09.02.2016.

sonucudur. Toplantı, “bir konuyu tartışmak”, “düşünce değişiminde bulunmak”, “bir fikir ya da amacı açıklamak” için yapıldığına göre katılanlarda ve toplantıdan haberdar olan diğerlerinde bir düşüncenin belirmesini ya da gelişmesini sağlama, toplantının başlıca işlevlerinden biridir⁴⁶³. Dernekleşme, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakları; siyasi partiler, sendikalar ve diğer sivil toplum gruplarının oluşumlarında, işleyişlerinde ve çoğulcu demokrasinin gelişmesinde son derece önemli olan farklı fikirlerin ortaya çıkması ve yayılması imkânlarını da güvence altına almaktadırlar. Başka bir ifadeyle, ifade hürriyeti, dernekleşme, toplantı veya gösteri yürüyüşü hakları sayesinde vatandaşlar, siyasi iktidar ve bunların belirledikleri politikalar üzerinde belirli ölçülerde etkili olma imkânı bulurlar. Bu durumun 11. Maddede güvence altına alınmış olması bu hakkın demokratik bir toplumda ne derece önemli bir yere sahip olduğunun da göstergesidir. Dolayısıyla ifade özgürlüğü; dernekleşme, toplantı ve gösteri yürüyüşü hürriyeti, siyasi otoritenin geniş anlamda “siyasi yükümlülüklerini” aktifleştirecek önemli birer araçtır. Keza demokrasilerde de olması gereken budur⁴⁶⁴.

Kuşkusuz toplanma hürriyeti ifade hürriyetiyle doğrudan bağlantılıdır. Nitekim toplantılar düşünce ve görüşlerin doğrudan ifade edildiği ortamlardır. Dolayısıyla toplanma hürriyeti hakkından yararlanma, ilke olarak, yukarıda değinilen barışçı olma koşulu dışında, toplantıda ifade edilen ya da toplantının kendisinin ifade ettiği görüşlerin içeriğine bağlanamaz. AİHM, *Plattfarm “Arzte für das Leben” Davası*’nda, bir gösterinin, geliştirmek ve yaymak istediği düşünce ya da iddialara muhalif olan kişileri rahatsız ya da tedirgin edebileceğini farklı bir bağlamda dile getirirken, bunu ortaya koymaktadır⁴⁶⁵.

Sonuç olarak: AİHM, birçok kararında⁴⁶⁶ toplanma hakkına ilişkin yaklaşımını şu şekilde ifade etmektedir: Toplanma özgürlüğü ve düşüncelerin bu özgürlük yoluyla

⁴⁶³ Alpkaya, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ve Uygulamasında Toplanma Özgürlüğüne Hak, s. 6.

⁴⁶⁴ Tanyar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı, s. 598.

⁴⁶⁵ Alpkaya, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ve Uygulamasında Toplanma Özgürlüğüne Hak, s. 7.

⁴⁶⁶ Bkz., Stankov ve Birleşik Makedonya Örgütü; Güneri ve Diğerleri/Türkiye, Oya Ataman/Türkiye.

ifadesi demokratik toplumun temel değerlerindedir. Demokrasinin özüne, sorunların halka açık tartışma ve eleştiriler yoluyla çözümler bulunması yeteneği hâkimdir. Dolayısıyla toplanma ve ifade özgürlüğü aracılığı ile dile getirilen fikir ve görüşler, siyasi makamlar nezdinde kabul edilemez olsalar da şiddeti teşvik etme ve/veya demokratik ilkelerin reddi söz konusu olmadığı sürece, bu hakları ortadan kaldırmaya ya da etkisizleştirmeye yönelik önleyici tedbirlere başvurulamaz. Esasen bu tür önlemler demokrasiye de hizmet etmezler; bilakis demokratik toplum düzenini tehlikeye sokarlar. Hukukun üstünlüğüne dayanan demokratik bir toplumda yerleşik düzene karşı çıkan ve barışçıl yöntemlerle hayata geçirilmesi savunulan siyasal düşüncelerin, toplanma özgürlüğü veya başka yasal yollarla dile getirilebilmesi için uygun imkân ve ortam sağlanmalıdır⁴⁶⁷.

bb. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkının Sivil İtaatsizlik İle Karşılaştırılması

aaa. Benzer Yönleri

Bazı yazarlarca Anayasa'nın toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkını düzenleyen 34. Maddesi'nin henüz ilk cümlesinde sivil itaatsizliği doğası, tanımı, uygulaması ve felsefesi açısından hukuki kıldığı iddia edilmektedir. Ancak, maddenin devamında yer alan “*toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının*” kullanılmasına kısıtlama getirmektedir. Çünkü daha önce de açıklandığı gibi sivil itaatsizlik adı altında yapılan eylemler, gösteriler genelde provokatörlerin kolaylıkla suiistimal edebildiği bir eylem biçimine dönüşebilmektedir. Dolayısıyla sivil itaatsizliğin hukuk dışı görünmesine neden olmaktadır. Hâlbuki sivil itaatsizliğin şiddet içermemesi ve hatta şiddete karşı olması aslında bir anlamda onu hukuka uygun hale getirmeyi hedeflemektedir⁴⁶⁸.

Keza bazı yazarlar; sivil itaatsizliği, demokrasinin topluma sunduğu bir hak ve meşru sayılması gereken bir yol olarak değerlendirmektedir. Ne var ki, sivil itaatsizlik daha çok toplumda ahlaki olarak vicdan yoluyla yani doğal hukuk içerisinde ve demokrasiye dayanarak hayat bulmaktadır. Bu da onu meşru kılar, ancak yine de

⁴⁶⁷ Stankov ve Organisation macédonienne unie Ilinden, pr. 97; Güneri ve Diğerleri/Türkiye, pr. 76.

⁴⁶⁸ Ahmet Ayhan, Fatma Çakmak, “Demokratik Bir Çıkış Yolu Olarak Sivil İtaatsizlik İçin Şiddet Olgusu Ve Hukuksuzluk Paradoksu”, *E-Journal Of Intermedia*, 2015/2 (2), s. 313.

pasif direnişin doğasında yasaya uymama ve cezasına razı olma durumu vardır. Tüm bunlara bakıldığında sivil itaatsizliğe pozitif hukukta yer verilmemektedir⁴⁶⁹. Hukuk devletinde sivil itaatsizlik eylemleri ancak temel hakların ve özgürlüklerin korunması gözetilerek gerçekleştirilebilir. Örneğin, basın özgürlüğünü savunmak için bir hastanenin acil servisine giden tek ya da en kısa yolu oturma eylemiyle kesmek sivil itaatsizlik olarak değerlendirilemez. Şüphesiz yaşam hakkı bu hiyerarşide daha üstte yer alacaktır. Bu noktada sivil itaatsizin şiddeti üçüncü kişilerin özgürlükleri ve temel hakları ile bağlı ve sınırlıdır. Dolayısıyla savunulan temel hakkın ve özgürlüğün çiğnenen haktan daha üstün olması zorunluluğu bu dengenin korunması gereğinin de bir sonucu olarak görülebilir⁴⁷⁰.

bbb. Farkları

Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hürriyeti ile sivil itaatsizlik karşılaştırıldığında ilk olarak bakılması gereken husus; hukuksal açıdan sivil itaatsizliğin meşruluğu ve hukuka uygunluğu çerçevesinde incelenmesi gereğidir. Nitekim farklı hukuk anlayışları çerçevesinde sivil itaatsizliğin insan hakları arasında yer alıp-alamayacağı tartışılmaktadır. Bu bağlamda *doğal hukuk* anlayışı kapsamında sivil itaatsiz bireylerin herhangi bir olgu veya olay karşısındaki pasif direnişleri, ahlaki olarak açıklanabiliyorsa bir hak olarak görülmekte ve olumlanmaktadır⁴⁷¹. Ancak *pozitif hukuk* çerçevesinde aynı anlayış geçerli değildir. Şöyle ki Montaigne'in '*yasalara doğru oldukları için uyulmaz, yasa oldukları için uyulur*' sözü pozitif hukukun temel ilkelerinden birisi haline gelmiştir. Şüphesiz vatandaş ile devlet arasındaki hukuki bağı sağlayan Anayasa'nın 11. Maddesinin başlığı, Anayasa'nın bağlayıcılığı ve üstünlüğü olup, bu maddeye göre, Anayasa hükümleri, yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve diğer kuruluş ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır. İkinci fıkrada ise kanunlar Anayasa'ya aykırı olamaz. Hükmünü amirdir. Bu hükümler kapsamında Anayasa'nın bağlayıcılığı esas olarak tüm hukuk kurallarınının bağlayıcılığı anlamına gelmektedir. Bu hükümler tüm

⁴⁶⁹ Ayhan, Çakmak, Demokratik Bir Çıkış Yolu Olarak Sivil İtaatsizlik İçin Şiddet Olgusu Ve Hukuksuzluk Paradoksu, s. 314.

⁴⁷⁰ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 142.

⁴⁷¹ Muhammet Özekeş, "Ülkemizde Hukukun Vicdan ve Ahlak Sorunu", *Eskişehir Barosu Dergisi*, 2005/6, Eskişehir: Eskişehir Barosu, S. 1–16, s. 2.

vatandaşların Anayasa'ya yani hukuka bağlı olmasını gerektirmektedir. O halde vatandaşlar Anayasa ve hukuk kuralları ile bağlıdır. Hukuk kurallarına bağlılık ise hukuk kurallarına uyulmasını emreder. Dolayısıyla, Selçuk'un ifadesiyle, herhangi bir direniş eyleminde amacın ahlaki olması, pozitif hukuka aykırı olan eylemi meşru veya legal kılmaz. Çünkü hangi davranışın hukuka uygun olduğunu ceza yasaları belirlemiştir⁴⁷². Kuşkusuz Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı ise pozitif hukuklarca kabul gören bir davranıştır. Bu nedenle de birçok ülke anayasasında veya yasasında düzenlenmiştir.

İkinci olarak sivil itaatsizliğin doğal bir hak olduğu halde pozitifleştirilemeyeceğini söyleyen Ökçesiz, pasif direnişin hukuksal meşruluğu sorununa şöyle bir izah getirmektedir: *“Bu hakkın hukuksal meşruluğu, anayasal düzlemde temel hakların – özellikle düşünce ve toplantı özgürlüklerine ilişkin hakların- koruma alanında yer alan eylemleri kapsamaması durumunda olanaklıdır. Olağan durumların küçük direnmesi olan sivil itaatsizlik, pozitif hukukun üstün normları adına alt hukuk normlarının çiğnenmesidir⁴⁷³.”* Esasında anayasaya ve hukuka bağlılık, yasaların ve bu yasalar kapsamında belirlenen hükümet politikalarına riayeti gerektirir. Aksi takdirde kişiler hukuka ve hükümet politikalarına aykırı davranış karşısında yaptırım ile karşılaşılır. Devlet, hukuk düzeninin sağlanması ve hukuk kurallarına uyulması için çeşitli yaptırımlar öngörmüştür. Özet olarak temel haklar geniş yorumlandığında sivil itaatsizliğin bir hak olduğu söylenebilir. Fakat bu duruma karşın gerek aktif gerekse pasif direnme veya sivil itaatsizlik bir hak olarak yasalastırılmaz. Bazı pozitif hukuk metinlerinde ⁴⁷⁴ direnme, olağan ve doğal bir hak olarak düzenlenmiştir. Ancak anayasanın çerçeve kuralları mantığı içinde düşünülen *direnme, genel olarak insan hakları ile anayasanın ortadan kaldırılması tehlikesi doğduğunda toplumun geneli için meşru görülebilmektedir. Bunun dışında*

⁴⁷² Sami Selçuk, “Tartışma”, *Sivil İtaatsizlik* (iç.), Disiplinlerarası Kolokyum 7–9 Kasım 1997 Uludağ/Bursa, yay.haz., Hayretin Ökçesiz, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (Wald) Yayını, 1999, s. 72-73.

⁴⁷³ Hayretin Ökçesiz, “Tartışma”, *Sivil İtaatsizlik* (iç.), Disiplinlerarası Kolokyum 7–9 Kasım 1997 Uludağ/Bursa, yay.haz. Hayretin Ökçesiz, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (Wald) Yayını, 1999, s. 45-59.

⁴⁷⁴ Bkz., 1776 Virginia İnsan Hakları Bildirgesi; m. 3, 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi; m.2, 1948 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi; Başlangıç Kısmı, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası; m. 20/4, Türkiye Cumhuriyeti 1961 Anayasası; Başlangıç Kısmı ikinci paragraf.

*Aydınlanma temelinde oluşturulan pozitif hukukun belirli yasalara karşı direnme ehliyeti vermesi düşünülemez*⁴⁷⁵.

Şuhalde sivil itaatsizlik eylemlerinin legalleştirilerek bir hak olarak anayasada yer alması istenmeyen normalleştirme etkisi yaratacaktır. Dolayısıyla bu istenmeyen bir durumdur ve doğru da olmayacaktır⁴⁷⁶. Kaboğlu, 21. Yüzyılda artarak devam eden, çevre, barış, gibi üçüncü kuşak insan hakları ile ilgili olan sivil itaatsizlik eylemlerinin *kalıcı kamu düzeninin* yararına olduğunu vurgulamaktadır. Fakat bu tür eylemlerin pozitif hukuka aykırı olmasına rağmen hoşgörü ile karşılanmasını gerektiğini belirtmektedir⁴⁷⁷. Sonuç olarak toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkının pozitif hukukta düzenlendiğini ve korunduğunu buna karşın sivil itaatsizliğin pozitif hukuk açısından değil ancak doğal hukuk anlayışı kapsamında meşruiyetinden söz edilebilmektedir⁴⁷⁸.

Ancak şu unutulmamalıdır ki dünya ve olaylar değişim içindedir. Cari hukuk yani pozitif hukuk ideal hukuk anlamına gelmemektedir. Dönem dönem devlet kanunlara uysa da bu her zaman hukuka uygun olduğu anlamına gelmez. Bu yönüyle hukuk devleti ile kanun devleti ayrımı her zaman için yapılmaktadır. Özetle, sivil itaatsizlik, 21. Yüzyıl dünyasında, yaşanan tüm politik ekonomik ve sosyal şartlarda, demokrasinin toplumlara sunduğu bir çıkış yoludur. Dolayısıyla tarih boyunca, özgürlük, eşitlik ve insan hakları için verilen mücadele de boyun eğme, anarşizm, terörizm, direnme ya da sivil itaatsizlik gibi her türlü yolla karşılaşıldığı sonucuna varılabilir. Fakat sivil itaatsizliğin belki çok küçük bir cüz'i olan veya sayılabilecek toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı bu bağlamda son derece önemli bir işleve sahiptir. Bu hak, yerli yerinde ve sorunsuz uygulandığı taktirde başka bir ifadeyle, kaos ortamına dönüştürmeksizin her türlü çatışmadan uzak, provokasyon veya şiddet eylemlerine dönüştürmeksizin gerçekleştirildiği zaman anayasal güvence kapsamında yararlanılabilecek temel bir insan hakkıdır. Bu bağlamda halk için sivil

⁴⁷⁵ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 45-59.

⁴⁷⁶ Çağlayanereli, *Sivil İtaatsizliğin Katılımcı Demokrasi Bağlamında Farklı Görünümleri*, s. 14.

⁴⁷⁷ İbrahim Kaboğlu, "Bildiri: Sivil İtaatsizlik", *Sivil İtaatsizlik* (iç.), Disiplinlerarası Kolokyum 7-9 Kasım 1997 Uludağ/Bursa, yay.haz., Hayretin Ökçesiz, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (Wald) Yayını, s. 189-203.

⁴⁷⁸ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 261-280.

itaatsizlik, düşünsel olarak Şiddete karŐıyken yasal güvencelere baėlanmıŐ toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hürriyeti, en ideal yönetim Şekli olan demokrasinin içerisinde, daha iyi bir yaşam için kazanım elde etmenin ideal ve yasal yollarından biridir⁴⁷⁹.

Yukarıda açıklanan sivil itaatsizlik tanımına ve Şartlarına göre Şu iki önemli sorunun cevabını aramak gerekmektedir: Bunlardan birincisi, kolluk kuvvetlerinin sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebilecek bir eylem yapmaları meslekleri itibarıyla mümkün müdür? Evet mümkündür. Kuşkusuz toplumun her katmanında yer alan insanların ve kamu görevlilerinin bu tarz eylemleri yapmaları söz konusu olacaktır. Dolayısıyla kolluk güçlerinin de bu tarz bir eylem yapmaları pek rastlanmasa da mümkündür. Sivil itaatsizliğin mantığında yatan da insanlarda var olan tepki ve isteklerin, yasal sınırları zorlayarak dile getirme olanağı olmasıdır. Bu bağlamda Yargıtay'ın olaylara karıŐan kolluk kuvvetleri hakkında verdiği karar da aynı kanaatte olduğunu gstermektedir⁴⁸⁰. Tam da bu noktada Şu gerçeği ifade etmekte yarar olduğu kanaatindeyiz: Kolluk kuvvetleri, mesleklerinin katı hiyerarşik yapısı ve ciddi bir disiplin anlayışıyla çalıŐtıkları için -fikrimizce böyle de olması gerekirdi- genellikle taleplerini dile getirmekte dolayısıyla seslerini duyurmakta zorlanmaktadırlar. Bu nedenle karşılaştıkları yanlıŐlık ve hatta haksızlıkları, sıkıntılı ve stresli bir zamanda zorunlu olarak protesto ile gündeme getirmeleri Yargıtay tarafından demokratik tepki olarak değerlendirildiği söylenebilir. Nitekim sivil itaatsizliği de kamu düzenini tehdit etmedikçe demokrasinin tolerans sınırları içerisinde kabul etmek gerekecektir⁴⁸¹.

İkincisi ise 2000 yılında kolluk kuvvetlilerinden olan evik kuvvet biriminde görevli polislerin yaptığı eylem sivil itaatsizlik çerçevesinde değerlendirilebilir mi? Şüphesiz bu duruma olumlu bir cevap çok zordur. Yapılan eylemlerin gelişme süreci incelendiğinde aslında sivil itaatsizliğin birçok unsurlarını barındırdığı söylenebilir.

⁴⁷⁹ Ayhan, akmak, Demokratik Bir ıkıŐ Yolu Olarak Sivil İtaatsizlik İçin Şiddet Olgusu Ve Hukuksuzluk Paradoksu, s. 317-318.

⁴⁸⁰ 2000 yılında İzmir evik Kuvvet Polislerinin yaptığı silahlı yürüyüşü verilen ceza Yargıtay'ca bozulmuŐtur. Söz konusu karar için bkz., Yargıtay 8. Ceza Dairesi, Esas No: 2006/2438; Karar No: 2006/9022.

⁴⁸¹ Taşkın, Terörizm ve Sivil İtaatsizlik, s. 129-130.

Ancak eylemi gerçekleştiren grubun silahlı bir güç olması hatta kamu otoritesi altında görevli birer memur olmaları ayrıca eylem sırasında silahların teşhir edilmiş olması, bu eylemi sivil itaatsizlik kapsamı dışına atmaktadır. Gerçi anılan eylemde herhangi bir şiddete başvurulmamıştır. Buna karşın beylik silahlarının teşhiri bir anlamda tehdit olarak değerlendirilebilir niteliktedir⁴⁸². Taşkın'a göre de sivil itaatsizliğin şiddet içermeme unsuru tehdit olgusunu kapsamaktadır. Keza sivil itaatsizlik, barışçıl yöntemler kullanır. Dolayısıyla sadece uyarıda bulunur ve ihtar eder fakat kesinlikle tehdit edemez⁴⁸³. Yukarıda açıklanan nedenlerle gerek silahın belde tutulması gerekse elde olması yapılan bir eylem ne kadar haklı bir durumda olursa olsun o eylem, sivil itaatsizliğin mantığına ve ruhuna aykırı olacaktır. Hâlbuki bu eylem yine kolluk görevlilerince fakat sivil olarak ve mesai saatleri haricinde elbette ki silahsız bir şekilde gerçekleştirilmiş olsaydı daha farklı değerlendirilecekti. Dolayısıyla yapılan eylemi sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirebilmek için eylemi gerçekleştirenlerin unvanı ve görevinden ziyade eylemin gerçekleştirilme biçimi önem taşımaktadır⁴⁸⁴.

Sonuç olarak gerçekleştirilen bir yürüyüş, gösteri veya eylemin sivil itaatsizlik mi yoksa toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı mı ya da her ikisinin de kendi çerçevesinde değerlendirmekten uzak mı olduğunu soruları şu örnek üzerinden açıklayarak konuyu bağlamak istiyorum. Türkiye'de; şayet başörtülü bir doktor veya öğretmen ya da akademisyen, görevine başörtülü olarak gelmiş olsa (Türkiye'de başörtüsünün yasak olduğu zaman için veya yasağın devam ettiğini düşünerek değerlendirelim⁴⁸⁵) ve amirlerince uyarılmasına rağmen başörtülü olarak geleceğini belirtmiş olduğunu düşünelim. Ayrıca bunun da anayasal bir hak olduğunu din ve vicdan hürriyeti⁴⁸⁶

⁴⁸² Mehmet Arıcan, "Güvenlik Güçlerinin Toplantı ve Örgütlenme Özgürlüğü: Uluslararası Hukuk ve Ülkemizdeki Uygulama", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, c. 5, S. 19, 2009, s. 48.

⁴⁸³ Taşkın, *Terörizm ve Sivil İtaatsizlik*, s. 129-130.

⁴⁸⁴ Arıcan, *Güvenlik Güçlerinin Toplantı ve Örgütlenme Özgürlüğü: Uluslararası Hukuk ve Ülkemizdeki Uygulama*, s. 49.

⁴⁸⁵ Gerçi pozitif hukuk metni anlamında bu şekilde bir yasak getiren herhangi bir kanun bulamadığımı belirtmek isterim.

⁴⁸⁶ Anayasa 24. Madde; Din ve vicdan hürriyeti: Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

olduğunu ya da düşünce ve kanaat hürriyeti⁴⁸⁷ çerçevesinde yaklaşılması gerektiğini; dolayısıyla görev yerine başörtülü olarak geldiğini ve gelmeye devam edeceğini belirtse durum ne olacaktır. Hatta bu tavrı bir kişi değil de onlarca, yüzlerce kamu görevlisi yapsa ve örneğin Türkiye Tabipler Odası da bu eylemi desteklemiş olsa örneğin Kızılay Meydanında yürüyüş yapsalar keza anayolda oturma eylemi gerçekleştirmiş olsalar bu davranışlar ne olarak değerlendirilecektir. İşte bu farazi eylem üzerinden konuyu açıklayalım. Bu şekilde gerek bireysel gerekse toplu bir eylem sergilenmiş olsun, bu eylem sivil itaatsizlik olacaktır; çünkü bu eylemde sivil itaatsizliğin bütün unsurlarını bulabiliriz.

Bu eylemi toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hürriyeti açısından değerlendirdiğimiz takdirde; bildirimsiz toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenlemeyeceği nedeniyle ayrıca bu hakkın yolda, caddede (örneğin Kızılay Meydanında) yapılmış olması gibi nedenlerle bu eylem toplantı ve gösteri yürüyüşü yasasına aykırı olacaktır. Dolayısıyla eylemciler yaptırımı tabi olacaklardır. Hâlbuki bu eylem önceden bildirim yapılmak suretiyle diğer tüm şartların da yerine getirildiği varsayılarak yapılmış olması halinde güzel bir toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı örneği olacaktır. Konuyu bir de somut çevik kuvvet yürüyüşü örneği üzerinden değerlendirmeye çalışalım. Bu örnekte de şayet polisler, yürüyüşü silahsız ve sivil olarak ve yine bildirim yükümlülüğüne uymaksızın (cadde veya anayolda) yapmış olsalardı bir sivil itaatsizlik örneği olacaktır. Veyahut toplantı ve gösteri yürüyüşü yasası kapsamında tüm yükümlülüklerle uyulduğu takdirde yine kanuna aykırı olacaktır. Çünkü 657⁴⁸⁸ Sayılı Devlet Memurları Kanunu'na göre bu eylem yine yasadışı olacaktır.

⁴⁸⁷ Anayasa 25. Madde; Düşünce ve kanaat hürriyeti: Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz.

⁴⁸⁸ 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu 26. Madde; Toplu Eylem Ve Hareketlerde Bulunma Yasağı: Bu Kanununun 21. Maddesi ile hükme bağlanan hakkın kullanılmasında birden fazla Devlet memurunun toplu olarak söz ve yazı ile müracaatları ve şikâyetleri yasaktır. Devlet memurlarının kamu hizmetlerini aksatacak şekilde memurluktan kasıtlı olarak birlikte çekilmeleri veya görevlerine gelmemeleri veya görevlerine gelipte Devlet hizmetlerinin ve işlerinin yavaşlatılması veya aksatılması sonucunu doğuracak eylem ve hareketlerde bulunmaları yasaktır. Hükümünü amirdir.

c. Düşüncüyü İfade Etme Hürriyetinin Bir Aracı Olarak Sivil İtaatsizlik

İnsan sadece düşünme ile yetinmez. Keza insan tek başına değil, belli bir toplum içinde yaşamak durumunda olduğu için zorunlu olarak düşüncelerini başkalarına iletme yollarını arayacaktır. Nitekim 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin 11. Maddesinde belirtildiği gibi, “*düşünce ve kanaatlerin başkalarına iletilmesi insanın en değerli haklarından birisidir*”. Tabii olarak her düşünce kendisine taraftar kazanmak ister⁴⁸⁹. İnsan, manevi ve ruhi hayatı ile sınırlı bir varlık olmadığı için sahip olduğu düşünce ve inançları onun davranışlarını şekillendirir. Kişi, sahip olduğu fikri değerleri gerçekleştireceği çeşitli etkinliklerle dış dünyaya aktarır. Her düşünce geçişlidir ve tabii olarak iletişimseldir. Söz, yazı, reklam vesair ifade araçlarıyla, düşünce, kanaat ve inanç değerlerinin iletişimi, toplumsal bir fenomen olarak doğrudan doğruya hukukun ilgi alanına girer⁴⁹⁰.

İfade hürriyeti kapsamında, fikirlerin dış dünyaya aktarılması, kişinin iç âleminden ve egemenlik alanından çıkarak başkalarınınca algılanabilir hale gelmiş bir eylemdir. Düşünce, kanaat ve inançların dış dünyaya aktarılması neticesinde kamusal alanda olumlu ya da olumsuz bir takım etki ve sonuçların meydana getirilmesi amaçlanmaktadır. Gerçek anlamda fikir hürriyetinin varlığından bahsedebilmemiz için sadece bilgi ve haberlere ulaşma, belli bir bilgi birikimine sahip olma ve neticede bir takım tercihlerde bulunabilme imkân ve ortamının varlığı yeterli değildir. Bu sürecin, düşünceleri ifade etme hürriyeti ile tamamlanması gerekir. Fikir hürriyetinin bilgi edinme, düşünme, düşünce ve kanaat hürriyeti evreleri, düşüncüyü ifade etme hürriyeti evresi ile asıl değerini kazanır⁴⁹¹. Bu evrede, bireylerin geliştirdikleri ve benimsemiş oldukları fikri ürünler -düşünce, kanaat ve inançlar- kamusal alanda düşünce eksenli serbest rekabet pazarına aktarılır. Gerçeğin en iyi sınavı, fikirlerin serbest rekabet pazarında kendini kabul ettirebilmesindedir. Kişiler kendi düşünce, kanaat ve inanç değerlerinin doğru veya yanlış olduğunu fikir

⁴⁸⁹ Adnan Küçük, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, Liberte Yayınları, Ankara, 2000, s. 66; Erdoğan Teziç, “Türkiye’de Siyasal Düşünce ve Örgütlenme Özgürlüğü”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 7, Yıl 1990, s. 32.

⁴⁹⁰ Küçük, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, s. 66; İbrahim Kaboğlu, *Türkiye’de Düşünce Özgürlüğü*, TÜGİK, İstanbul, 1997, s. 19.

⁴⁹¹ Küçük, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, s. 66-67.

hürriyeti kapsamında gerçekleşen tartışma ortamında test edebilir. Her türlü düşünce, kanaat ve inanç değerleri serbest fikir piyasasında birbirleri ile kıyasıya yarışınlar ki “*hakikat*” ortaya çıksın⁴⁹². İfade hürriyeti, demokratik sistemin özünde mevcut olan bir siyasi yapının demokratik bir niteliğe sahip olup olmadığının ölçütünü oluşturan bir kavramdır. Eğer bu evre olmazsa, hür beynin ürünlerinden sair bireyler ve toplum yararlanamayacağı gibi bilgi edinme, düşünme ve düşünce hürriyetleri de anlamsızlaşır. Hatta elde edilen bilgiler ve benimsenen tercihler bazı veçheleri itibariyle değer yitimine uğrar. Sadece insanın beynine hapsedilerek harici âleme aktarılma şans ve imkanına sahip olmayan bir düşünce, o düşüncenin sahibini hoşnut etmeyeceği gibi, belki de ona üzüntü bile verebilir⁴⁹³. İfade hürriyeti ile dış dünyaya aktarılmayan bir düşünme faaliyetinin olgunlaşarak tamamlanmış bir faaliyet olduğundan söz edilemez⁴⁹⁴. Özek, düşünce hürriyetinin özellikle ifade edilebilen düşünceler için önemli olduğunu belirterek, düşünce özgürlüğü yerine düşünceyi açıklama özgürlüğü ifadesini kullanmış ve bunu da, “*belirli bir düşüncenin açıklanması ve açıklanan düşünce etrafında örgütlenilmesi hakkının kullanılması*” şeklinde tanımlamıştır⁴⁹⁵.

İfade hürriyeti; düşünceyi, söz, yazı ya da başka vasıtalarla başkalarına aktarabilme, anlatabilme, yayabilme ve onları kendi düşünce ve inançlarının doğruluğuna ikna edebilme, inandırabilme, tercihleri doğrultusunda tutum ve davranışlarda bulunabilme hakkını ifade eder⁴⁹⁶. İfade hürriyeti, kişilerin düşünce ve görüşlerini ifade etmelerinin devletçe keyfi olarak engellenmemesi ve ifade ettikleri düşüncelerinden dolayı kamu otoritelerinin baskıcı muameleleriyle karşılaşmalarının yanında, devletin, sair kişi ve gruplardan gelebilecek baskılara

⁴⁹² Mustafa Erdoğan, “Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl 6, Sayı 24, Güz-2001. s. 10.

⁴⁹³ John B. Bury, *Düşünme ve Söz Özgürlüğü*, çev. Avni Başman, Kavaklıdere Kültür Yayınları, Ankara, 1995, s. 3.

⁴⁹⁴ Küçük, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, s. 67.

⁴⁹⁵ Çetin Özek, “Temel Hak ve Özgürlükler”, *Türkiye'nin Demokratikleşme Sorunu* (Sempozyum II, 21 Nisan 1995) (iç.), İÜHF Yayınları, İstanbul, 1996. s. 19-20.

⁴⁹⁶ Bülent Tanör, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası*, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 27.

karşı bu hürriyetin öznelere korumasını da gerektirir⁴⁹⁷. İfade hürriyeti, insanların tek başına ya da toplu olarak sahip oldukları düşünce, kanaat ve inançlarını başkalarına yayma ve ona uygun bir şekilde davranma ve eylemlerde bulunma imkânını da kapsar⁴⁹⁸.

Bireyler düşüncelerini ifade edebilme açısından çok sayıda ve çeşitte ifade imkân ve araçlarına sahiptirler. Kişiler, düşüncelerini ifade kapsamında dile getirme, savunma, anlatma, tanıtmaya, ilan etme, yaratma, eleştirme, reddetme, çağrıda bulunma, karşı çağrıda bulunma, ikna etme, açıklama, yayma, yayımlama, benimsetmeye çalışma, propaganda ve bir düşünce için mücadele yapma, yazma, konuşma, görüntü, resim, oyun, sinema, tiyatro, miting, örnekleme vb. ifade araçlarından yararlanabilirler⁴⁹⁹. Düşüncelerin sözlü olarak ifade edilmesi, düşünceleri bireysel olarak ifade etmenin en asli unsuru olan konuşulan söz olabileceği gibi kısık bir ses ile türkü ya da şarkı söyleme, marş söyleme şeklinde de olabilir. Ayrıca, ses dalgaları yanında elektromanyetik dalgalar (plaklar, audio-kasetler, telefon vb.) da düşünceyi ifade araçlarıdır. İfade; gizli simge, resim ve çizimlerle de olabilir. Ayrıca, el, daktilo ve bilgisayarla yazılmış tüm belgeler, el ilanları, pankartlar, mektuplar vb. ifade araçlarının yanında, elektronik aktarım biçimleri ile yapılan düşünce aktarımları da muhatapta yazılı bir biçimde algılanabildiği takdirde, ifade kapsamında değerlendirilmektedir. Ayrıca, jest, üniforma ve sembollerin taşınması ve müzik gibi araçlar da ifadede kullanılan araçlardır. Sözle ve davranışla sergilenen ifadelerin yanında, iletişim hürriyeti kapsamında değerlendirilen her türlü görsel ve işitsel kitle iletişim araçları, ifade hürriyetinin kullanılmasında kullanılan araçlardır. Grev esnasında veya iş ilişkileri alanlarındaki protesto ve ikaz gösterileri anlamına gelen “*picketing*”, ABD Federal Yüksek Mahkemesi tarafından düşünceyi ifade ve yayma aracı olarak değerlendirilmiştir⁵⁰⁰.

⁴⁹⁷ Erdoğan, *Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif*, s. 9.

⁴⁹⁸ Küçük, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, s. 69.

⁴⁹⁹ Küçük, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, s. 70.

⁵⁰⁰ Reyhan Sunay, *İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları*, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara, 2001, s. 11; Küçük, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, s. 70-71.

Sivil itaatsizlik denilen; birey ya da grupların haksız bir uygulama karşısında, kamuoyuna karşı çağrı niteliğindeki şiddet içermeyen eylemleri de, giderek yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan düşünceyi ifade araçlarından birisi kabul edilmeye başlanmaktadır⁵⁰¹. Bireyler, sivil itaatsizlik vasıtasıyla, gerek anayasaya aykırı bazı hak ihlali niteliğindeki yasal uygulamalar gerekse bazı durumlarda anayasadan ve yasalardan kaynaklanan hak ihlallerine karşı tepki eylemleri gerçekleştirerek kamuoyunun dikkatini çekmeyi amaçlarlar. Bunu yaparken de tepki verdikleri konulara ilişkin olarak diğer kişilere düşünce ve kanaatlerini açıklarlar. Bu yolla amaçlanan kamuoyu oluşturmak, devleti takip ettikleri politikalarda tutum değişikliğine zorlamaktır. Bu vesileyle kişiler genellikle sivil itaatsizlik vasıtasıyla belli konularda düşüncelerini açıklamış olurlar. Şayet sivil itaatsizlik yolu tanınmadığı takdirde, ifade hürriyeti eksik kalmış olur.

Sivil itaatsizliğin tamamen yasaklanmış olması esasen bir yönü itibariyle ifade hürriyetinin de sınırlandırılması manasına da gelmektedir. Böyle bir yasaklama halinde, bireyler sivil itaatsizlik vasıtasıyla düşüncelerini ifade etme imkânından mahrum kalacaktır. Ayrıca bir kişinin ifade hürriyetini sınırlamak, bu kişilerin ifade hürriyeti kapsamında kamusal alana aktaracağı bilgilerin diğer kişiler tarafından öğrenilmesi hakkını da zedeleyecektir. Kişilerin, muhakeme yaparak bir takım düşünce ve kanaatlere ulaşabilme hürriyetine sahip olması, başkalarının kamusal alana aktardığı bilgilere erişebilmesine bağlıdır. Bir diğer ifadeyle, başkalarının kamusal alana aktardıkları bilgiler, diğer kişilerin düşünce ve kanaat hürriyetleri açısından besleyici yönde işlev görür⁵⁰². İşte sivil itaatsizlik eylemlerinin kabul edilmemesi halinde kişiler, başkalarının kamusal alana aktaracakları bilgilerden mahrum kalacaklardır. Bu da onların düşünce ve kanaatlerinin oluşumuna katkı sağlayan bilgilerden mahrum kalması neticesini ortaya çıkaracaktır.

⁵⁰¹ Sunay, *İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları*, s. 11-12; Küçük, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, s. 71.

⁵⁰² Adnan Küçük, “Fikir Hürriyetinin Unsurlarıyla Birlikte Arzettiği Ayrılmaz Bütünlük”, *KHUKA Kamu Hukuku Arşivi*, Yıl 6, C. 1, Mart 2003, s. 108-109.

d. Bir İnsan Hakkı Olarak Sivil İtaatsizlik

aa. Hakkın Kullanımı Açısından Sivil İtaatsizlik

Kavram olarak insan hakları nedir? Bu hakların korunması bağlamında pasif direnme veya sivil itaatsizliğin rolü nedir? Bu kapsamda Türkiye’de son yıllarda etnik siyaset yapan bazı çevrelerin teşvik veya öncülük ettiği bazı hareketler sivil itaatsizlik çerçevesinde değerlendirilebilir mi? Bu başlık altında bu sorulara cevap bulma amaçlanmaktadır.

Günümüzde, bir bütün halinde toplumsal yaşamı düzenleyen siyasi rejimlerin ve hukuki düzenlemelerin meşruluk kaynağı olarak algılanan “*insan hakları*”, insanın sırf insan olması hasebiyle sahip olduğu hakları ifade etmektedir⁵⁰³. İnsanlar arasında ırk, din, renk, yaş, cinsiyet ayırımı yapmadan sevgi, saygı, dostluk duygularını geliştirmek, insanın insan olmak haysiyeti ile sahip olması gereken hakların bütününe “*İnsan Hakları*” denmektedir⁵⁰⁴. İnsan hakları, kişiyi kendi özüyle yaşatacak kurallardır. İnsanın insana hükmetmesi, onu ezmesi insan onuruna yakışmayan ve kabul edilemeyecek bir davranıştır. Bu tür ayrımların yapıldığı toplumlarda kavga, çatışma, isyan eksik olmamıştır. İnsanlar arasında hak, eşitlik, adalet, özgürlük düşüncesi yaygınlaştıkça bu konuyla ilgili mücadeleler de artmıştır⁵⁰⁵.

Genel “*hak*” kavramı içerisinde “*insan hakları*” özel bir grubu oluşturur. Kişinin sadece insan olması dolayısıyla elde ettiği bu haklar “*en üstün ahlaki haklardır*”⁵⁰⁶. 1982 Anayasası’nın “*temel hak ve hürriyetler*”i düzenleyen 2. Maddesi bu hakkı “*kişiliğe bağlı, dokunulmaz, devredilemez, vazgeçilmez*” olarak tanımlarken

⁵⁰³ İnsan haklarının bir sözleşme ya da hukuk normuna dayanması zorunlu değildir. Yürürlükteki hukuktan bağımsız olduğu için, pozitif hukuk düzenince korunmamış, hatta yasaklanmış da olsalar dahi bu durum insan hakkının varlığını etkilemeyecektir. Bunlar en üstün ahlaki talepler olup, en üstün ahlaki değer olan “insanın değeri” unsurunu korumaya yönelik olması bakımından da diğer ahlaki haklardan ayrılır. Bkz., Oktay Uygun, “İnsan Hakları Kuramı”, *İnsan Hakları* (iç.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 13-14.

⁵⁰⁴ İbrahim Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, Afa Yayınları, İstanbul, 2002, s. 41-42.

⁵⁰⁵ Mahmut Gökpınar, “Bir Kavram Olarak İnsan Hakları Ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması”, *TBBD*, S. 120, 2015, s. 12-13.

⁵⁰⁶ Gönen, *İnsan Haklarının Korunma Yöntemi Olarak Sivil İtaatsizlik*, s. 4.

maddenin gerekçesi de bu doğrultuda bu hakların “bir devlet lütfu” olmadığını belirtmiştir⁵⁰⁷.

Tanör, insan haklarını: “Pozitif hukuk tarafından tanınmış olsun olmasın, belli bir tarihsel aşamada insanların sahip olmaları gerekli sayılan bütün haklar” olarak açıklamaktadır⁵⁰⁸. İnsan hakları, onurlu bir yaşam sürdürebilmek için gerekli olduğu düşünülen hakların bütünüdür⁵⁰⁹. İnsan haklarının pozitif hukuktan bağımsız olduğunu ve hattâ pozitif hukukun biraz önünde gittiğini açıkça ortaya koyan bu tanımlara göre, bir hakkın insan hakkı olabilmesi için mutlaka hukuksal bir düzenlemeye konu olması ya da hukuksal bir temele bağlanması zorunlu değildir⁵¹⁰. İnsan hakları kavramı gerek ulusal gerekse uluslararası hukukta pozitif hukuka taşınmamış olan hakları da içermektedir⁵¹¹. Dolayısıyla varlıkları pozitif hukuktan bağımsız olup geçerliliklerini üstün bir ahlâki ilkeden almaktadırlar⁵¹².

İnsan hakları Öğretide, “somut insan hakları” ve “soyut insan hakları” ayrımı yapılarak da ele alınmaktadır. Bu sayede insan hakları kavramı ile tüm insanlara tanınması gereken haklar anlatılmak istenmektedir. “Olanı” değil “olması gerekeni” göstereceği belirtilen bu tür haklara ise “soyut anlamda” insan hakları denmektedir⁵¹³. Bu nedenle İHEB, AİHS gibi sözleşmeler aracılığıyla insan hakları ortaya konmaya çalışılmışsa da insan haklarının “soyut olma” özelliğinden dolayı, bir insan hakları listesi oluşturulamamıştır⁵¹⁴. Bu bağlamda soyut anlamdaki insan

⁵⁰⁷ Mehmet Akad, Abdullah Dinçkol, *1982 Anayasası: Madde Gerekçeleri ve Maddelerle İlgili Anayasa Mahkemesi Kararları*, İstanbul, Alkım Yayınevi, 1998, s. 5-6.

⁵⁰⁸ Bülent Tanör, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, Genişletilmiş 3. Baskı, BDS Yayınları, İstanbul, 1994, s. 14.

⁵⁰⁹ Oktay Uygun, “İnsan Hakları Kuramı”, *Kamu Hukuku İncelemeleri* (iç.), der., Oktay Uygun, XII Levha Yayınları, İstanbul 2011, s. 8.

⁵¹⁰ Gökpinar, *Bir Kavram Olarak İnsan Hakları Ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması*, s. 16.

⁵¹¹ Bülent Algan, *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2007, s. 23.

⁵¹² Mustafa Erdoğan, “Başörtüsü, İnsan Hakları ve Teamüller”, *Anayasa ve Özgürlük* (iç.), der., Mustafa Erdoğan, Yetkin Yayınevi, Ankara 2002, s. 111-112.

⁵¹³ Feyyaz Gölcüklü, Şeref Gözübüyük, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, 11. Ek Protokole Göre Hazırlanıp Genişletilmiş 4.Baskı, Turhan Kitapevi, Ankara, 2003, s. 30.

⁵¹⁴ Zafer Gören, *Anayasa Hukuku*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2006, s. 351-352.

haklarının bir bölümünün, hukuksal güvenceye kavuşturulması dolayısıyla pozitif hukuk tarafından düzenlenip bunun bir parçası haline getirilmesi durumunda somut insan haklarından söz edilecektir⁵¹⁵. Fakat soyut anlamdaki her hakkın bu şekilde bir yasal düzenlemeye tabii tutulamayacağı açıktır. İşte bu noktada bir insan hakkı olarak sivil itaatsizlik devreye girecektir.

Yine öğretilerde insan hakları, geçmişten günümüze kadar birçok farklı sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur. Bilinen klasik sınıflandırma George Jellinek (1851-1911) tarafından yapılmıştır. İnsan hakları alanında uzun yıllar yaşanan gelişim değişim sürecinin sonunda demokratik toplumlarda genel kabul gören ve yazılı anayasaların pek çoğunda bu sınıflandırma esas alınmıştır. Devlet ile birey arasındaki ilişkinin durumuna göre, “*negatif statü hakları*” (devletten yana özgürlük), “*pozitif statü hakları*” (devletten pozitif edimlerde bulunulmasını isteme hakkı), “*aktif statü hakları*” (vatandaşlık hakları) şeklinde üç kategori olarak ele alınmaktadır⁵¹⁶.

Şayet bir hakkın yerine getirilmesi için devletten beklenen edim müdahale etmeme (dokunmama), engellememe ise negatif bir hak söz konusudur. Negatif statü hakları söz konusu olduğunda, devletin herhangi bir aktif eylemde bulunması söz konusu olmaksızın kişi, bu haklardan devletin olumlu olumsuz bir katkısı olmaksızın yararlanmaktadır. Başka bir ifadeyle, kişinin devlet tarafından aşılamayacak ve dokunulamayacak özel alanının sınırlarını çizen hak ve hürriyetleri kapsar. Bu haklar kişiyi devlete ve topluma karşı koruyan haklar olduğu için bu haklara “*koruyucu haklar*” da denir⁵¹⁷. 1982 Anayasası’nda bu haklar “*kişinin hakları ve ödevleri*” başlığı altında toplandığı için bu haklara kısaca “*kişisel haklar*” da denilmektedir. Örneğin; yaşam hakkı, kişi dokunulmazlığı, konut dokunulmazlığı hakkı, kişi güvenliği hakkı, din hürriyeti, düşünce hürriyeti negatif statü hakkı niteliğindedir. Bu haklardan bireyin yararlanması için devletin herhangi bir aktif müdahalesi gerekmez. Bu haklar, bireye dokunulmaz, özerk bir alan sağlamaktadır.

⁵¹⁵ Gölcüklü, Gözübüyük, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, s. 30.

⁵¹⁶ Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, Mimoza Yayınevi, 5. Baskı, Konya , 2002, s. 113; Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, s. 6; Küçük, *Anayasa Hukuku*, s. 145.

⁵¹⁷ Gökpınar, *Bir Kavram Olarak İnsan Hakları Ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması*, s. 18-19.

İnsan haklarının korunduğu demokratik bir ülkede, bu haklara sahip olmaya devam edilir ancak bu hakları kullanmaya gerek kalmaz⁵¹⁸. İnsan hakları talebinin bulunduğu ülkede mevcut duruma ya da iktidarın uygulamasına yahut bir yasaya karşı geliş söz konusudur. Bu yönüyle insan hakları devlete karşı ileri sürülebilmekte ve politika değişikliği hedeflenmektedir. Bu yönüyle “*insan hakları taleplerinin niteliği siyasaldır*⁵¹⁹.” Bu hakkın ileri sürülüyor olması sosyal değişimin gerekli olduğu ve kişilerin haklarını kullanamadığını gösterir. Keza insan hakları siyasal meşruluğun bir ölçütüdür⁵²⁰.

İnsan haklarıyla pozitif hukuk arasında çift yönlü bir bağlantı söz konusudur. Şöyleki, insan hakları; pozitif hukukça düzenlendiği ölçüde hayata geçecektir. Pozitif hukuk ise insan hakları gibi evrensel temele dayanarak, kurallaşır kurumsallaştıkça yaşayacak ve değer kazanacaktır⁵²¹. Bu yönüyle insan hakları, pozitif hukuk düzenlemelerinin değer ölçüsüdür. Dolayısıyla mevcut yasal düzenlemelerin geliştirilmesinde esas alınacak temel bir standarttır⁵²². Demokratik hukuk devletinde, devletin yasama organının kaynağı da hukuka uygun olmalıdır. Dolayısıyla yasanın hukuka uygun olması için de yasa koyucunun toplumsal gerçekleri gözetmesi, bireylerin milli ve manevi yaşam tarzına uygun, hukukun etik boyutuna, yani herkesin vicdanında hissettiği adalet duygusuna uyması zorunludur⁵²³. Aksi halde “*ideal demokrasi*”den uzaklaşma oranında “*teorik olarak*” direnişin meşru kabul edilmesi kolaylaşacaktır⁵²⁴.

Rawls’a göre, sivil itaatsizlik; demokrasinin ahlaki temellerine ilişkin bir denek taşıdır. Zira sivil itaatsizlik, bir yandan yönetimin halka ait olduğunu gösterirken,

⁵¹⁸ Jack Donnelly, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, çev. Mustafa Erdoğan, Levent Korkut, Ankara, Yetkin Yayınları, 1995, s. 24-25.

⁵¹⁹ Uygun, *İnsan Hakları Kuramı*, s. 15.

⁵²⁰ Donnelly, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, s. 24-26.

⁵²¹ Yekta Güngör Özden, “AYM’nin 30. Kuruluş Yılı Dönümü Töreni Açılış Konuşması”, *İnsan Hakları Laiklik Demokrasi Yolunda* (iç.), Bilgi Yayınevi, İstanbul 1994, s. 107.

⁵²² Erdoğan, *Başörtüsü, İnsan Hakları ve Teamüller*, s. 111.

⁵²³ Sami Selçuk, *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1998, s. 24-27.

⁵²⁴ Saner, *Demokrasilerde Direnme Sorumluluğu Üzerine*, s. 174.

diğer taraftan da demokrasinin temel kuralı olan çoğunluk kuralının sakıncalarını gidermeye katkıda bulunmaktadır. Çoğunluk kararı azınlıkların haklarının ihlaline yol açabilir. Alınan bir karar hem demokratik hem de haksız olabilir. İşte sivil itaatsizlik, çoğunluk kuralının bu ve benzeri sakıncalarını gideren, azınlığın haklarını korumayı amaçlayan bir eylem biçimidir⁵²⁵ ki bu çerçevede insan hakları bağlamında değerlendirilebilir.

Sivil itaatsizlik eylemleri, ilk olarak kişi hak⁵²⁶ ve özgürlüklerinin, sonra da fırsat eşitliğinin⁵²⁷ önündeki engellere değinmektedir. Amerikan medeni haklar hareketi, kolektif içeriğinin dışında Gandhi öğretisi ve kadınların kürtaj hakkı için mücadelesi, liberal düşünürleri bir olgu olarak sivil itaatsizliğin anlaşılmasında ve yeni bir anlayışın önemi konusunda oldukça etkilemiştir. Ancak sınırlı faydacılık, demokrasilerin demokratikleştirilme ihtiyacının aynı zamanda siyasal bir sorun olduğunu idrak etmede kavramsal araçların yetersizliği, bu yöndeki çalışmaların sınırlı kalmasına, daha da ötesi çareyi yüksek mahkemelerde ve kamu otoritelerinde aramalarına sebep olmuştur. Demokratik katılım yerine yargı yoluyla üstün denetlenmiş bir kurallar bütünüyle yetinme, liberal siyasal düzen anlayışının demokrasi ile sonu gelmeyen uyumsuz etkileşiminin bir başka örneğidir⁵²⁸.

Arendt, sivil itaatsizliği ABD yasalarının ruhuna uygun bulmaktadır. Buna karşın sivil itaatsizliği, hukuk sistemi içerisine yerleştirme ve yasal düzeyde haklı gösterme amaçları uğruna karşılaşılan güçlülere dikkat çekmektedir. Bu güçlüklerin ise Amerikan hukuk sisteminin ruhundan değil “*hukukun doğasından*” kaynaklandığı vurgulamaktadır. Nitekim “*yasa, ihlali yasal olarak haklı gösteremez*⁵²⁹.” Kaldı ki bu durum, sivil itaatsizliğin daha önce belirttiğimiz “*yasaya aykırılık*” unsuruna da aykırı olacaktır. Ayrıca hukuki meşruluk, sivil itaatsizliğin samimiyetini dolayısıyla

⁵²⁵ Avşar, *Siyaset Felsefesi Açısından John Rawls'un Adalet Teorisi*, s. 56-57.

⁵²⁶ 1982 Anayasasının ikinci bölümünde düzenlenen Kişinin Hakları; 17. Madde: Kişinin dokunulmazlığı, maddî ve manevî varlığı, 18. Madde: Zorla çalıştırma yasağı, 19. Madde: Kişi hürriyeti ve güvenliği... Şeklinde düzenlenmektedir.

⁵²⁷ Kanaatimizce bu eşitlik; 1982 Anayasası'nda yer alan (10. Madde) Kanun Önünde Eşitlik ilkesinin kapsamına girmektedir. Kuşkusuz Anayasanın bu maddesi geniş yorumlanmalıdır.

⁵²⁸ Çelebi, *Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik*, s. 85.

⁵²⁹ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 115.

“*ahlaki motivasyon*”un varlığını ve “*sonuçlara katlanma*” durumunu ortadan kaldıracaktır⁵³⁰. Bu nedenle, teorik olarak da sivil itaatsizliğin hukuki temele kavuşturulması, anayasal veya yasal bir zemine bağlanması pek mümkün görülmemektedir. Bütün riskleri ortadan kalkan protestonun ahlaksal temeline duyulan kuşku onun “*çağrı etkisi*”ni de azaltacaktır⁵³¹.

Oranlı’ya göre Türkiye’deki sivil itaatsizlik eylemlerinin amacı, bir adalet çağrısı olarak düşünülmelidir. Yazar, sivil itaatsizlik eylemlerini, Kürt halkının gerçekleştirdiği bazı eylemler üzerinden değerlendirmektedir. Yazar’a göre, bu eylemler, var olma mücadelesinin zorlu, sancılı ve çaba gerektiren doğasının dikkate alınması için bir adalet çağrısı ve kamuoyuna hitap eden bir eylem tarzı temelinde şekillenerek ortaya çıkmıştır. Bu nedenle sivil itaatsizlik eylemleri, yaşanan bir haksızlığı sorun olarak gün yüzüne çıkarmak ve haksızlığın oluşturduğu adalet beklentisini dile getirme niteliği taşımaktadır⁵³².

Türkiye’de Kürt Halkınca “*sivil itaatsizlik adı altında*” gerçekleştirilen eylemler esasında HDP⁵³³ (Halkların Demokratik Partisi), desteği ve kontrolünde gerçekleştirilmektedir. Bu durum ise anılan eylemleri sivil itaatsizlik çerçevesinin dışına çıkarmaktadır. Zira sivil itaatsizlik eylemlerinin bir siyasi parti kontrolünde gerçekleştirilmesinin söz konusu olamayacağı daha önce açıklanmıştı. Kaldı ki anılan grup kontrolünde gerçekleştirilen eylemlere -sivil itaatsizliğin en önemli unsuru gözardı edilerek- genellikle şiddet karışmaktadır. Dolayısıyla Türkiye’nin ulusal güvenliği zedelenmektedir. Yine bu eylemlerde terör örgütleri boy göstermektedir. Dolayısıyla bu tür eylemleri sivil itaatsizlik çerçevesinde değerlendirmek imkânı yoktur.

1982 Anayasası’nın 68. Maddesi, “*Siyasi partiler demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır.*” Demektedir. Nitekim siyasi partiler, iktidar olmak için

⁵³⁰ Gönen, İnsan Haklarının Korunma Yöntemi Olarak Sivil İtaatsizlik, s. 23.

⁵³¹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 216.

⁵³² İmge Oranlı, “Levinas’ta Kötülük ve Adalet: Varolabilmenin İmkânı ya da Türkiye’de Bir Adalet Arayışı Olarak Sivil İtaatsizlik”, *Sivil İtaatsizlik (iç.)*, *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 162.

⁵³³ O zamanki ismiyle BDP (Barış ve Demokrasi Partisi).

mücadele eder ve siyaset yaparlar/yapmalıdırlar. Dolayısıyla bu amaçlarına ulaşmak için sadece bir grubun, bölgenin çıkarlarına yönelik siyaset yapmamalıdırlar. Kaldığı her siyasi parti iktidar namzedidir ve amaçlarına ulaşmak için halkın desteğini sağlamak suretiyle devlet kontrolünü ele geçirmeye veya sürdürmeye çalışan ve bu suretle siyaset belirleme ve belirlenen siyasetleri uygulama amacı güden, sürekli ve istikrarlı bir örgüte sahip siyasi topluluklardır⁵³⁴. Dolayısıyla sivil itaatsizlik eylemini doğuran hak ihlallerini pekâlâ siyasi kanalları kullanarak da engelleyebilirler. Örneğin -en azından- parlamentoda grubu bulunan partiler yasa teklifi verebilir, soru ve gensoru önergesi vererek hükümeti denetleyebilirler.

Bir ülkede ağır haksızlıklar, özellikle insan hakları ihlalleri karşısında yasal bütün yollar sona erdikten sonra, meşru anayasal düzeni tehdit etmeyecek, kamu düzenini bozmayacak, terörist bir faaliyete dönüşmeyen bu eylemlerin meşruluğunu kabul etmek gerekmektedir. Şüphesiz buradaki meşruluk, pozitif hukuk çerçevesinde değil, doğal hukuk ve ahlaksal temele dayalı meşruluktur. Şu halde, ancak bu ölçüde gerçekleştirilecek bir sivil itaatsizlik, yasal olmasa da, demokratik bir muhalefet niteliği taşıyacaktır. Bu unsurları taşıyan sivil itaatsizlik eylemleri, hukuk normlarının kamuoyu baskısı karşısında, hakkaniyete duyarlı hale getirilmesine katkıda bulunacaktır⁵³⁵.

bb. Hak Arama Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik

1982 Anayasası'nın ikinci bölümünde düzenlenen Kişinin Hakları ve Ödevleri ana başlığı içerisinde yer alan hakların korunması ile ilgili hükümler üst başlığı altında, hak arama hürriyeti 36. Maddede⁵³⁶ düzenlemiştir. Ancak Anayasa'nın bu başlığı altında düzenlenen hak bu kapsamda değerlendirilmemektedir. Nitekim burada hakların ancak mahkemeler önünde aranması düzenlenmiştir. Dolayısıyla sivil itaatsizlikle bir ilgisi yoktur. Sivil itaatsizlik, politik bir eylemdir; zira o, her şeyden önce iktidarı kontrol eden çoğunluğa hitap eder. Bunun yanında sivil itaatsizlik,

⁵³⁴ Mümtazer Türköne, ed., *Siyaset*, Lotus Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara, 2005, s. 35.

⁵³⁵ Gönen, *İnsan Haklarının Korunma Yöntemi Olarak Sivil İtaatsizlik*, s. 23-24.

⁵³⁶ 1982 Anayasası 36. Madde: Herkes, meşrû vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir. Hiçbir mahkeme, görev ve yetkisi içindeki davaya bakmaktan kaçınmaz.

anayasanın ve tüm toplumsal kurumların temelini oluşturan adalet ilkelerinden yola çıkar ve onlar tarafından haklı gösterilir. Adaletin temel ilkelerinin uzun dönem devam eden sürekli ve kasıtlı ihlali sonucunda, özellikle eşit temel özgürlükler ilkesinin ayaklar altına alınması ile ya başkaldırı ya da teslimiyet doğar. İşte böyle bir ortamda sivil itaatsizlik, çoğunluğu, yaptıklarını sorgulamaya ve gözden geçirmeye zorlar⁵³⁷.

Kuşkusuz her demokratik devlet eylem ve işlemlerinde eşitlik ilkesini esas almak durumundadır. 1982 Anayasası'nın Kanun Önünde Eşitlik⁵³⁸ hükümlü 10. Maddesini de bu durumu anayasal güvenceye bağlamıştır. Hal böyle olmasına karşın demokratik hukuk devletlerinde de olsa sivil itaatsizliği doğuracak icraatlar söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla eşitlik ilkesinin ihlal edildiği, adaletsiz uygulamaların olduğu iddiasıyla vatandaşlar sivil itaatsizlik aracılığıyla hakkın kullanılması yoluna başvurarak eylemlerini gerçekleştirmektedirler.

Yönetme tekeline, otorite ve yargı makamlarına ve eğitim kurumlarına sahip organize bir güç olan devlet, bireye oranla çok güçlü konumdadır ve dolayısıyla bu gücün kullanılmasında meşru kurallar dışına çıkılma tehlikesi her zaman mümkündür. Bu güç ve otorite kullanılırken hukuk kurallarının dışına çıkılması, bireylerin özgürlüklerin kısıtlaması, hatta ortadan kaldırıldığı ortamlarda, bireylerden koşulsuz bir itaat isteyip gücünü mutlaklaştırma yoluna gittiğinde, birey-devlet çatışması ortaya çıkacaktır. Siyasal iktidarın baskı aracına dönüştüğü ve meşruluk zemininin kaybolduğu bu durumda iktidara karşı direnmek hak halini alacaktır. Pasif direnme hakkı sivil itaatsizliği tanımlamada ve algılamada anahtar rol niteliğine sahip bir kavram ve eylem tarzıdır⁵³⁹. Pasif direnme hakkının önemi ve kullanıma

⁵³⁷ Hüseyin Avşar, *Siyaset Felsefesi Açısından John Rawls'un Adalet Teorisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 58.

⁵³⁸ 1982 Anayasası, Kanun Önünde Eşitlik, 10. Madde: Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

(Ek fıkra: 7/5/2004-5170/1 md.) Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. (Ek cümle: 12/9/2010-5982/1 md.) Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz. (Ek fıkra: 12/9/2010-5982/1 md.) Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz. Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınmaz. Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar. Hükümünü içermektedir.

⁵³⁹ Anbarlı, Bir Pasif Direnme Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik, s. 320.

biçimleri toplum düzeninde yaratılan dengesizliklerin, baskı yönetimlerinin, haksızlıkların zaman içerisinde farklılık göstermesine bağlı olarak değişmiştir. Günümüz modern demokratik devletlerinde direnme hakkının aldığı yeni şekil sivil itaatsizliktir⁵⁴⁰.

Peki, sivil itaatsizlik eylemine ne zaman başvurulabilir? Sivil itaatsizlik ne zaman bir hak arama yöntemi olabilir? Ve bu hak ne zaman kazanılabilir? Bu kritik soruyu açıklamaya çalışalım. Bu hak, ancak şu üç koşul var olduğu takdirde kazanılır: İlki, normal siyasi eylemler karşısında, çoğunlukla kasten uzatılan bir zaman dilimi boyunca bireyler adaletsizliğe maruz kaldığında başvurulabilir. İkincisi, adaletsizliğin eşit yurttaşlık ve özgürlüklerinin açıkça çiğnenmesine devam edildiğinde sivil itaatsizlik bir hak arama yöntemi olabilir. Ciddi haksızlıklar, adaletsizlikler olduğunda, toplumda bir şekilde yaşanan sorunları kamuoyuna duyurmak için sivil itaatsizlik hakkı elde edilmiş kabul edilebilir. Rawls'a göre bu koşullar, olası her durumu kapsamazlar, aksine daha açık ve net noktaları kapsarlar. Tabii bu koşullar ortaya çıktığı ve sivil itaatsizliğe girme hakkı elde edildiğinde dahi, bu hakkın icra edilip edilmeyeceği, yani bu yolla hedeflenen amaçlara ulaşmayı kolaylaştırmanın daha mümkün duruma gelip gelmeyeceği gibi farklı bir sorun hâlâ vardır⁵⁴¹.

Genel olarak parti ve çıkar grupları tarafından yürütülen bilinçli ve örgütlü muhalefet, çoğunlukla ekonomik çıkarlara, sosyo-ekonomik faktörlere ve sınıf yapısına dayanmaktadır. Fakat bireysel planda yürütülen bir muhalefet türü olan sivil itaatsizlikte, daha çok sosyolojik ve psikolojik faktörler ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda, insanların başkaları tarafından yönetilmeye tahammülsüzlüğünün önemli bir psikolojik faktör olduğu da kabul edilmelidir. Fakat siyasal iktidarın işlem ve uygulamalarının, birey vicdanında yerleşen adalet duygusunu zedelemesi en başta gelen psikolojik faktör olarak ele alınabilir⁵⁴².

⁵⁴⁰ Vahap Coşkun, "Direnme Hakkı", *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, S. 5, Yıl 2002, s. 76.

⁵⁴¹ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi*, s. 177-178.

⁵⁴² Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 155.

Anayasal bir rejimi işletebilmek için yurttaş, gerekli derecede kendi davranışlarını demokratik otoriteye teslim eder. Ancak kendi “*adalet anlayışını*” ona teslim etmez⁵⁴³. Yurttaşın hak ve özgürlüklerini yok sayan, yasanın kendisine tanıdığı yetkileri aşan, insanlara zulmeden iktidara karşı, itaat etme yükümlüğü sona erer. Dolayısıyla bu iktidara karşı direnmek hak halini alır⁵⁴⁴. Çıkarılan yasalar yurttaşın “*adalet anlayışı*”nın sınırlarını aşıyorsa⁵⁴⁵ veya egemen durumda olan çoğunluk, şekli yönden karar verme yetkisi içerisinde kalırken, içerik bakımından bu yetkiyi aşıyorsa, sivil itaatsizlik düşünülebilir⁵⁴⁶.

Siyasal alanda adalet, statükoya yönelik teorilere ve eylemlere temel olabileceği gibi adaletsizlik ya da bu çerçevedeki güçlü inanç, direnme teorilerinin ve pratiklerinin gelişmesine yol açabilir. Başka bir ifadeyle, adalet itaatın sağlam bir kaynağı olabileceği gibi, adaletsizlik de itaatsizlik eylemlerini tahrik ederek bu meyandaki çeşitli teşebbüslerin meşrulaştırıcı etkeni haline gelebilir. Şu halde, bir toplumsal ve siyasal teşkilatlanma düzeninin gereklerine itaat etmenin kaynağı olarak adaletin haklılaştırıcı gücü, adaletsizlik iddiasının itaatsizlik hareketindeki meşrulaştırıcı gücü karşısında etkisiz kalır. Nitekim adaletsizliği tanımlama, adaletin nasıl gerçekleşeceğini açıklamaktan çok daha kolaydır⁵⁴⁷.

Hukuk devletlerinde çağdaş değerlere bağlılık bireye, bu değerlere aykırılık durumunda beklenen itaati göstermeme görevi yükler. Yani itaat etmeme, yeri geldiğinde hem görev hem de bir haktır. Konusuz, pozitifleşmemiş böyle bir tutum, haktan önce “*haklılık*” durumunu yansıtır. Bu haklılık, öznenin direnmeye olan temel hakkını ve bu hakkını kullandığı konunun haklılığını içerir. Sivil itaatsizlik eylemleri bu anlamda, biçimsel ve içeriksiz direnme hakkına dayanır ve bu hakkın uygulamasını oluşturur. Sivil itaatsizlik, ilk bakışta yasadışı görünmesine rağmen

⁵⁴³ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi*, s. 172.

⁵⁴⁴ Coşkun, *Direnme Hakkı*, s. 76.

⁵⁴⁵ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi*, s. 172

⁵⁴⁶ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 143-144.

⁵⁴⁷ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 155-156.

hukuk devletinin kendi düzeltimi ve gelişimi için ihtiyaç duyabileceği direnme biçimidir⁵⁴⁸.

Direnme hakkı, “özgürlük” ve “insan Onuru”nu üstün değerler olarak kabul eden, dolayısıyla her şeyi kayıtsızca ve sorumsuzca mubah görmeyen hukuk düşüncesinin özüdür. İnsanın kendinde barındırdığı, özgürlüğünü ve onurunu koruyan yapısı onun direncidir ve bu direnç ondan alındığında her şeyi alınmış gibidir. Bu korumanın konusu olan insan yapısı doğal ve kültürel özellikler ve sınırlar taşırken, siyaset ve hukukun da ana unsurlarını oluşturur. Bugünkü hukuk devleti düzenine direnilerek kavuşulmuştur. Dolayısıyla hukuk devletinin düşünsel temelinde direnme hakkı yatar. Hukuk devletinin düzeni, insanın direncini olanaklı kılan bir yapı olmak zorundadır. Hukuk devletinin dışında yönetim anlayışlarında düzeni sağlamak için tebaa itaatinden hareket edilirken, hukuk devleti, kişinin direncini, direnme hakkını esas almakla bunlardan ayrılır.

Sivil itaatsizliğin doğasında şiddetsizlik vardır, niyetlenen şey çoğunluğun adalet duygusuna hitap etmektir; bu haliyle sivil itaatsizlik, bir konuşma biçimi, bir kanaatin ifade edilmesi olduğuna göndermede bulunur. Zarar verip incitmesi muhtemel olan şiddet eylemlerine girişmek, bir hak arama şekli olarak sivil itaatsizlikle çelişir. Başkalarının temel haklarına karışmak, kişinin eyleminin sivil bir niteliği olan itaatsizliğini belirsizleştirerek sivil itaatsizliğin doğasıyla da bağdaşmaz. Sivil itaatsizlik kişinin eyleminden doğacak yasal cezanın kabul edilmesi ve (en azından şimdilik) karşı gelmenin düşünülmemesi anlamında da şiddet içermez⁵⁴⁹. Bu bağlamda sivil itaatsiz, eylemlere girişmekle, kuvvetli direniş fikrinden tamamen vazgeçmiş olmaz; zira adaletsizliğe karşı yapılan çağrı sürekli reddedilirse, çoğunluk ya teslimiyete ya da direnişe davet etme niyetini göstermiş olur ve direnişin demokratik bir rejimde dahi meşrulaştırılabileceği düşünülebilir⁵⁵⁰.

Çalışma konumuzla bağlantılı olarak, dikkatimizi ilk olarak, insanı “hayır” demeye götüren içgüdüyü, duygu ya da düşüncenin ne olduğuna yöneltmek durumundayız.

⁵⁴⁸ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 161.

⁵⁴⁹ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Gerekçelendirilmesi*, s. 174.

⁵⁵⁰ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Gerekçelendirilmesi*, s. 174.

Nitekim birey, nedensiz “hayır” demez ve bir itaatsizlik eylemi de doğmaz. Herhangi bir şekilde, herhangi bir yerde haklılık duygusu hâkim olmadıkça bir hak arama modeli olarak sivil itaatsizlik söz konusu olamaz. Dolayısıyla, itaatsizliğin temelinde yatan neden, haklı olma inancıdır. Her türlü kabullenmenin ve itaatin altında da “güçsüzlük veya suçluluk psikolojisi” yatar. Nitekim haklı olunan bir konuda, sınır aşarak müdahale edildiğinde, insan hayır demek durumundadır. Dolayısıyla, her itaatsizlik, ilk önce bir haksızlığa başkaldırmadır⁵⁵¹.

Rawls, şayet insanların dosdoğru yoldan makul siyasi çağrılar yapmak için yeterli zaman geçtikten sonra, temel ve eşit özgürlüklerin çiğnenmesine sivil itaatsizlik yolu ile karşı çıkmaları durumunda, bu özgürlüklerin daha çok sağlama alınacağını ifade etmektedir. Hakkıyla yerine getirilen meşru sivil itaatsizlik, anayasal bir rejimde istikrar yaratan ve bu rejimi daha kesin olarak âdil hale getirme eğiliminde olan bir araçtır⁵⁵².

Kişi hakkını korumak üzere başkaldırdığı takdirde, kendisine haksızlık etmek isteyen kişilere -ki bunlar, bir diktatör, bir yönetici, bir efendi vs. olabilir- karşı, kendi varlığını onaylayarak, kendini bir değer olarak ortaya koymaktır. Her itaatsizlikte, haksızlığa karşı bir tepki ile birlikte, insanın kendi benliğine tam bir katılımı söz konusudur⁵⁵³. Şuhalde sivil itaatsizlik, bir bakıma kötülüğü ve adaletsizliği inkâr ederek, bunların yerine iyiliği, adaleti ve eşitliği koyma anlamındadır. Bu konuda Rousseau, kendisini anlatırken şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Bende, izzet-i nefis, adaletsizliğe başkaldırmakla başladı; izzet-i nefis karşılaştırmalardan, seçeneklerden vazgeçerek kendi iyiliğini istemekle yetindi...*”⁵⁵⁴” Dolayısıyla bu noktada sivil itaatsizlik bir hak arama modeli olarak devreye girecektir.

⁵⁵¹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 159-160.

⁵⁵² Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi*, s. 174.

⁵⁵³ Albert Camus, *Başkaldıran İnsan*, çev. Tahsin Yücel, V Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1990, s. 11.

⁵⁵⁴ Nurettin Topçu, *İsyan Ahlakı*, çev. Mustafa Kök, Musa Doğan, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998, s. 185-186.

e. Ceza Hukuku Açısından Sivil İtaatsizlik

1982 Anayasası'nın 11. Maddesine göre: Anayasa hükümleri, yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve diğer kuruluş ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır. Dolayısıyla tüm vatandaşlar ve hatta herkes hukuk kuralları ile bağlıdır. Hukuk kurallarına bağlılık ise hukuk kurallarına uyulmasını gerektirir. Sivil itaatsizlik ise sivil yönetim tarafından uygulanan, yasaların özüne uyararak yasalara riayet etmeme, karşı koyma anlamına gelmektedir⁵⁵⁵. Esasında anayasaya ve hukuka bağlılık, yasaların ve bu yasalar kapsamında belirlenen hükümet politikalarına da uygun davranmayı gerektirir. Aksi takdirde kişiler hukuka ve hükümet politikalarına aykırı davranış karşısında yaptırım ile karşılaşılır. Modern devlet, hukuk düzenini sağlamak ve hukuk kurallarına uyulması için çeşitli yaptırımlar öngörmüştür. Ancak şu unutulmamalıdır ki, toplum hayatı, yaşam biçimi, insanların dünyaya bakışı ve olaylar sürekli değişim içindedir.

Belirli bir dönemde geçerli olan hukuk (yani pozitif hukuk) ideal hukuk anlamına gelmemektedir. Dönem dönem, kamu gücünü kullananlar kanunlara uysa da bu her zaman hukuka uygun oldukları anlamına gelmeyecektir. Bu yönüyle hukuk devleti ile kanun devleti ayrımı her zaman için yapılmaktadır. Nitekim pozitif hukuk her zaman ideal hukuk olmadığı için ideal olana ulaşmak bazen vatandaşların; eskimiş, uygulanması kanuni olsa da hukuka uygunluk teşkil etmeyen kanunların ve uygulamaların değiştirilmesini sağlamak için ideal olan hukuka ulaşmak amacıyla pozitif hukuka aykırı davranışları meşru kabul edilebilir⁵⁵⁶. Bu düşünce doğrultusunda hareketler her zaman için pozitif hukukun ihlali niteliği taşıyıp yaptırım ile karşılanırsa dahi hukukun üstünlüğüne, kanun devleti değil, hukuk devletine ulaşmak için vatandaşların sivil itaatsizlik çerçevesinde yaptıkları eylemler hoşgörü ile karşılanmalıdır. Bunun temelinde ise yine düşünce ve düşünceyi yayma hürriyeti yatmaktadır. Aksi takdirde hukukun gelişiminin sağlanması mümkün olmayabilir.

⁵⁵⁵ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 56-57.

⁵⁵⁶ Selçuk, *Sivil itaatsizlik*, s. 706.

İşte bu nedenle sivil itaatsizlikle ilgili tartışmalarda anahtar kavram *hoşgörüdür*⁵⁵⁷. Katı pozitif hukuk anlayışına göre sivil itaatsizlik biçiminde dahi olsa herhangi bir yasa ihlali, en değerli ve hassas toplumsal veya kültürel kazanım olan modern hukuk devletini tehlikeye atmaktadır. Dolayısıyla herhangi bir yasa ihlali söz konusu olduğunda, yargıç, hoşgörülü veya anlayışlı olamayacak; çünkü yargıç, önüne gelen normu uygulayacaktır. Pozitif hukuk açısından buradaki *hoşgörü* kavramı, amacın yalnızca üstün bir hakkı içermesi durumunda yargıcın takdir hakkı ile sınırlıdır⁵⁵⁸. Bu görüş, esnek pozitif hukuk mantığı açısından otoriter legalizm olarak nitelenmekte ve eleştirilmektedir; örneğin Köksal⁵⁵⁹, Arendt⁵⁶⁰ ve Habermas'a⁵⁶¹ göre, adi bir suç ile sivil itaatsizlik kapsamındaki bir eylemi eşdeğer görmek doğru değildir.

Kanaatimizce sivil itaatsizlik eylemcisinin amacı toplumu daha ileriye götürmek olduğu için, en azından adi suçlu gibi cezalandırılmamalıdır. Nitekim toplum açısından asıl tehlikeli olan kriminal (şiddet içeren) eylemlerdir. Bu çerçevede, demokratik hukuk devletinin yasal düzeni sivil itaatsizlik eylemleri ile yıkılmayacağını belirtmekte yarar vardır⁵⁶². Kaboğlu, günümüzde özellikle (çevre, barış, gelişme gibi) üçüncü kuşak insan hakları ile ilgili olan sivil itaatsizlik eylemlerinin *kalıcı kamu düzeninin* yararına olduğuna dikkat çekmekte ve bu tür eylemlerin pozitif hukuka aykırı olmasına rağmen hoşgörü ile karşılanması gerektiğini önermektedir⁵⁶³. Hoşgörü kavramını daha biçimsel olarak ele alan Freeman ise “*vicdana uygun bir sivil itaatsizlik eylemine verilecek ceza sadece para*

⁵⁵⁷ Selçuk, *Sivil itaatsizlik*, s. 706.

⁵⁵⁸ Selçuk, *Sivil itaatsizlik*, s. 706.

⁵⁵⁹ Köksal Bayraktar, *Siyasal Suç*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 2997, İstanbul, 1982, s. 181–184.

⁵⁶⁰ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 92-93.

⁵⁶¹ Habermas, *Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı*. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı, s. 128-129.

⁵⁶² Çağlayandereli, *Sivil İtaatsizliğin Katılımcı Demokrasi Bağlamında Farklı Görünümleri*, s. 14.

⁵⁶³ Kaboğlu, *Sivil İtaatsizlik*, s. 189-203.

cezası şeklinde olmalıdır... Dolayısıyla bu meydana gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemine tolerans gösterilmesi⁵⁶⁴” gerektiğini belirtir.

Kuşkusuz bunun temelinde düşünce özgürlüğü olduğundan, her ne kadar sivil itaatsizlik eylemleri -pozitif hukuk ile düzenlenmiş olan ve teknik olarak ceza hukuku açısından- suç teşkil etse de içerisinde şiddet barındırmadığı sürece, kamu düzenini bozmadıkça düşünce özgürlüğünün ifadesi olarak hoşgörü ile değerlendirilecek bir karşılık bulması gerekir. Aksi takdirde devlet⁵⁶⁵, insan haklarına saygılı bir hukuk devleti olamayacak, baskıcı hatta zorba bir devlete doğru kayabilecektir. Bu nedenle; hoşgörünün temelinde, hukukun gelişmesini sağlamak, hukukun üstünlüğünü hedefleyerek Türkiye’yi ideal hukuk devleti seviyesine çıkarma gayesi esastır. Dolayısıyla bu saikle yaptırım ile karşılanacak davranışlar analiz edilirken sivil itaatsizlik temelinde bir davranış varsa bu, düşünce özgürlüğünün bir ifadesi kabul edilip cezasızlık veya en az ceza verilmesi yoluna gidilmelidir. Çünkü sivil itaatsizlik ile hedeflenen hususunun kamunun yani tüm toplumun yararına olabileceği düşünülebilir. Ancak siyasi ve ahlaki nedenlerle de olsa yasaların çiğnenmesi, eylem teşebbüs derecesinde kalsa da en demokratik kabul edilen ülkelerde de bu eylemler ceza kanunlarında suç olarak düzenlenmiştir. Gerçekten Anayasalarında direnme hakkına yer veren Devletler⁵⁶⁶, diğer taraftan ceza kanunlarına koydukları bir hükümlerle, “*pasif direnme*”yi dahi cezalandırmaktadır.

Demokratik devletlerde, sivil itaatsizliğin pozitif hukuk tarafından kabul edilmemesinin çeşitli nedenleri vardır. Birincisi, düzen değişeceği kaygı ve düşüncesine dayanır. Bu bağlamda sosyal veya siyasi düzenin korunması esastır ve

⁵⁶⁴ Harrop A. Freeman, “Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş”, *Sivil İtaatsizlik Üzerine Görüşler* (iç.), çev. Fatma Ünsal, ed., Ercan Hamzaoğlu, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s. 124-125.

⁵⁶⁵ 1982 Anayasası, Cumhuriyetin nitelikleri; 2. Madde: Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devletidir. İfadesine yer vermektedir.

⁵⁶⁶ Örneğin: 21.8.1911 tarihli Portekiz Anayasası’nın 37. Maddesi; 5.2.1917 tarihli Meksika Anayasası’nın 39. Maddesi; 01. 12. 1946 tarihli Hesse Anayasası’nın 147. Maddesi; 1947 Bremen Anayasası’nın 39. Maddesi ve 09.07. 1961 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın başlangıç kısmı. Bkz., Mehmet Emin Artuk, “Sivil İtaatsizlik ve Ceza Hukuku”, *Sivil İtaatsizlik* (İç.), Disiplinler arası Kolokyum 7–9 Kasım 1997, Uludağ/Bursa, yay.haz., Hayretin Ökçesiz, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayını, 1999, s. 728.

düzen anarşiye daima tercih edilir ve edilmelidir. İkincisi, Anayasada düzenlenen demokratik müesseselerin, hak ve hürriyetlerin direnmeyi artık gereksiz bir duruma getirdiği düşüncesidir. Bütün bu “*yasal teminat*” varken ve etkinliğini sürdürürken yasalara aykırı olarak direnmek, eylem yapmak bu anlamda gereksiz ve gayrimeşrudur. Başka bir ifadeyle, demokratik devlet, yeterli ölçüde âdli ve hukuki korunma ve yasal protesto imkânı sunduğu için, yasa ihlallerine başvurmak yasadışıdır ve dolayısıyla yasaktır⁵⁶⁷. Sivil itaatsizliğin gayesi bakımından sübjektif olduğu düşüncesi de onun mevzuat tarafından reddedilmesinin bir başka nedenidir. Gerçekten de itaatsizliğe hak ve adaleti savunmak için başvurduklarını iddia edenlerin yaptıkları bu eylemdeki amaçları noktasında ne kadar samimi olduklarını, şahıs, zümre, vs. çıkarları için hareket edip etmediklerini veya sadece kin, intikam kaos çıkarma gibi bir ideolojik amaç uğruna hislerine mağlup olup olmadıklarını anlamak hiç de kolay değildir⁵⁶⁸. Veyahut siyasi çıkar, siyasi mağlubiyet duygusuyla hareket etmiş olmaları ya da demokrasiyle yönetilen bir ülkede halk iradesiyle seçimi kaybedenlerin halkı sivil itaatsizlik bahanesiyle sokaklara dökmeleri imkân dâhilindedir.

Sivil itaatsizlik, sadece sivil yaşamı düzenleyen ilkeler üzerine temellenmiş samimi bir düşüncenin sonucu değildir. Aynı zamanda, eylemin yapıldığı anda bu eylemi yapanlar tarafından tutuklama ve cezanın beklendiği ve dirençsiz olarak kabul edildiği kamusal ve “*şiddetsiz bir eylem*”⁵⁶⁹ olarak değerlendirmek gerekir. Zira sivil itaatsizliği, diğer eylemlerden ayıran ve bu eylemi meşru zemine oturtan temel özellik bu olsa gerektir. Nitekim sivil itaatsizlik eylemini gerçekleştiren muhalifler, bu eylemin sonucunda karşılaşacakları yaptırımını kabul ederler. Sivil itaatsizlik, hukuka saygı içerisinde kanuna itaatsizliği (yani ülkenin tüm hukuk sistemini değil) ifade eder ve sivil itaatsizliğin bu özelliği çoğunluğun bakışı içerisinde onun vicdani ve samimi bir eylem olduğunun gösterilmesine ve tesisine yardım eder⁵⁷⁰.

⁵⁶⁷ Artuk, *Sivil İtaatsizlik ve Ceza Hukuku* s. 726-727.

⁵⁶⁸ Artuk, *Sivil İtaatsizlik ve Ceza Hukuku* s. 727.

⁵⁶⁹ Rawls, *Collected Papers*, s. 182.

⁵⁷⁰ Macit, *Şiddet İçermeyen Bir Eylem: John Rawls’da Sivil İtaatsizlik*, s. 16.

Türkiye’de 1970’li yılların başında, Türkiye Öğretmenler Federasyonu tarafından yurdun genelinde düzenlenen bir direniş eylemi yaşanmıştır. Bu direniş hareketi, birçok yerde dava ile sonuçlanmıştır. Açılan davaların gerekçesi ise yapılan eylemin, TCK 236. Maddesi⁵⁷¹’nde yer alan, memuriyet ve mevki nüfuzunu suistimal etmek veya memuriyet vazifelerini yapmama suçuna aykırı bir eylem olması olarak açıklanmıştır. Ancak mahkemelerin bazıları açılan davalar hakkında beraat kararı verirken diğer bir bölümü mahkûmiyet kararı vermiştir. Yapılan temyiz sonucu konu, Yargıtay’a intikal etmiş, Yargıtay ise beraat kararlarını onamıştır⁵⁷². Selçuk’un ifadesine göre, Anayasa Mahkemesine böyle bir dava gitmemiştir⁵⁷³. Yazar’a göre, ayrıca sivil itaatsizlik eylemlerinde bir hukuka uygunluk nedeni olması son derece güçtür hatta olamaz da. Yazar, sivil itaatsizlik kapsamındaki yasaya aykırılığın sadece indirimden yararlanabileceğini belirtmektedir. Nitekim burada failin eylemi yapmaktaki amacına bakarak saikin iyi olduğunu değerlendirerek cezasının indirebilmesi mümkün olacaktır. Zaten saik dolayısıyla failin cezasının indirilmesi Türk ceza sisteminde de vardır. Fakat yasa bunu açık olarak öngörmemiştir⁵⁷⁴.

⁵⁷¹ 765 Sayılı TCK, 236. Madde: Memurlardan veya işçi niteliğini taşımayan kamu hizmeti görevlilerinden üç veya daha fazla kimse aldıkları karar gereğince kanun hükümlerine aykırı olarak, memuriyetlerini terk eder veya vazifelerine gelmezlerse veya vazifelerine gelip de görevlerini geçici de olsa kısmen veya tamamen yapmazlar yahut yavaşlatırlarsa her biri hakkında dört aydan bir yıla kadar hapis ve ikibin liradan onbin liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte muvakkaten veya müebbeten memuriyetten mahrumiyet cezası da hükümlenir. Başkaları tarafından alınan karara veya yayımlanan bildirimlere uyararak yukarıdaki fıkrada yazılı fiilleri işleyen memurlara ve işçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerine de aynı ceza hükümlenir. Bu maddedeki eylemler dernek veya meslek kuruluşları yöneticilerinin bu yönde aldıkları karar veya yayınladıkları bildirimler üzerine vuku bulmuşsa, bu kararı alan veya bildiriği yayımlayanlara bir yıldan üç yıla kadar hapis ve üçbin liradan onbin liraya kadar ağır para cezası verilir. Fail memur ise müebbeten memuriyetten mahrumiyet cezasına da hükümlenir.

Aynı suçu düzenleyen hüküm, yeni ceza kanunda şu şekildedir. 5237 Sayılı TCK 260. Madde: (1) Hukuka aykırı olarak ve toplu biçimde, görevlerini terk eden, görevlerine gelmeyen, görevlerini geçici de olsa kısmen veya tamamen yapmayan veya yavaşlatan kamu görevlilerinin her biri hakkında üç aydan bir yıla kadar hapis cezası verilir. Kamu görevlisi sayısının üçten fazla olmaması halinde cezaya hükümlenmez.

(2) Kamu görevlilerinin mesleki ve sosyal hakları ile ilgili olarak, hizmeti aksatmayacak biçimde, geçici ve kısa süreli iş bırakmaları veya yavaşlatmaları halinde, verilecek cezada indirim yapılabileceği gibi, ceza da verilmeyebilir.

⁵⁷² Bkz., Yargıtay Yargıtay Ceza Genel Kurulu 28.12.1970, Esas 41313, Karar 429.

⁵⁷³ Konuyla ilgili gerek kaynak araştırmalarında gerekse okumalarımızda AYM’de açılan bu tür bir davaya rastlanmamıştır.

⁵⁷⁴ Selçuk, *Sivil İtaatsizlik*, s. 706.

Benimsemiş olduğumuz Selçuk'un görüşüne göre, sivil itaatsizlik, 765 Sayılı TCK'nın 308.⁵⁷⁵ Maddesi'nin düzenlemiş olduğu "İhkakı Hak" suçuna da girmemektedir. Nitekim sivil itaatsizlikte, fail adalete başvurarak bir hak isteyemeyeceğinin bilincindedir. Bu nedenle söz konusu suç oluşmayacaktır. Ayrıca, bu suç, zor (maddi ve manevi) kullanmayı da gerektirir. Fakat o zaman da ortada sivil itaatsizlikten bahsedilmez. Yazar'a göre sivil itaatsizlikte tehdit suçunun olması ancak bir olasılık ile 765 Sayılı TCK'nın 191. Maddesinin son fıkrasında öngörülen ve ağır bir tehdit sözünü içermeyen suç içerisinde yer alabilir. Bunun ışığında tehdit sözünü içermeyen bir davranışı 765 Sayılı TCK'nın 188 ya da 191. Maddelerine göre cezalandırmak, ceza hukukunda "kıyas" ilkesini ihlal etmek olacaktır. Ayrıca memura karşı pasif direnme suçunu düzenleyen 765 Sayılı TCK'nın 260. Maddesine⁵⁷⁶ göre, fail bu suçta zor kullanmayacak, fakat bir güç ve emek

⁵⁷⁵ İhkakı Hak (kendiliğinden hak alma suçu), kişinin iddia ettiği hakkını adli makamlara başvurmadan kendiliğinden kişi veya eşya üzerinde zor ve kuvvet kullanarak alması olarak tanımlanabilir. 765 Sayılı TCK, Kendiliğinden İhkakı Hak Edenler; 308. Madde: Bir kimse Hükümete müracaata muktedir olduğu ahvalde iddia eylediği bir hakkı istihsal maksadıyla eşya üzerinde kuvvet sarfiyle kendiliğinden hakkını ihkak ederse otuz liradan elli liraya kadar ağır cezayı nakdiye mahkûm olur. Eğer fail eşya üzerine değil de şahıslara karşı tehdit veya şiddet istimal etmiş olursa bir aydan bir seneye kadar hapis ve elli liraya kadar ağır cezayı nakdiye mahkûm olur. Şiddet silah ile veya dövme veyahut yaralamak ile vukua gelirse işbu dövme veya yaralamaktan dolayı 456. Maddenin birinci fıkrasında beyan olunan ahvalden daha ağır bir netice husule gelmediği takdirde hapis iki aydan ve ağır cezayı nakdi liradan aşağı olamaz. Cürmün faili hakkını ispat ederse göreceği cezanın dörtte üçü kadarı indirilebilir. Resen takibi iktiza eden diğer bir cürüm dahi birlikte irtikâp olunmamış olmak şartıyla bu maddede beyan olunan cürümden dolayı takibat icrası şahsi dava ikamesine bağlıdır. Güncel mevzuatımız olan 5237 Sayılı TCK'da; İhkakı Hak suçu-cürmü bulunmamaktadır. Bunun yerine kanunun öngördüğü başka bir madde ihlal ediliyorsa bu maddeden (örneğin hırsızlık, yağma) yargılama yapılması durumu hâkimdir. Keza Kanunun bazı maddelerinde belirli suçlarda "bir hukuki ilişkiye dayanan alacağı tahsil amacı" ile hareket edilmiş olunması cezayı azaltan hal olarak düzenlenmiştir. 5237 Sayılı TCK'da yer alan düzenlemelere örnek olarak; alacağın tahsili amacıyla Hırsızlık suçu (m. 144/1-b), Yağma suçu (m. 150/1), Dolandırıcılık suçu (m. 159/1), Belgede Sahtecilik suçları (m. 211) gösterilebilir. Her ne kadar ihkakı hak kapsamında değerlendirilebilecek fiiller 5237 Sayılı Yeni TCK'da tanımlanmış bağımsız suçların unsuru veya nitelikli halleri olsa dahi yine de sivil itaatsizlik kapsamına girmeyeceği kanaatindeyiz. Çünkü yukarıda da değindiğimiz üzere sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirilen fiillerin yasalara ya da normların düzenlemiş olduğu davranış kalıplarına karşı pasif bir eylemde bulunmayı zorunlu kıldığı ancak söz konusu suçların büyük çoğunluğunda failin gerçekleştirdiği fiillerin pasif bir davranıştan ziyade aktif yahut icrai bir davranışı gerekli kıldığı ortadadır. Keza ceza hukukunda sorumluluğun söz konusu olabilmesi için failin icrai bir davranışı gerçekleştirmesi gerekmektedir. Oysa sivil itaatsizlik kapsamında yer alan fiiller yasaları ihlal etseler dahi, icrai bir davranış oluşturmadıkları için doğrudan ceza hukuku kapsamında değerlendirilmemesi gerektiğini düşünmekteyiz. Kaldı ki ceza hukukunda sorumluluğun esas kural olarak icrai nitelikteki fiilerden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla pasif davranışların (ihmali hareketlerin) ceza sorumluluğuyla karşılaşması istisnadır. Ancak bu konuda açık bir yasal düzenlenmenin olması halinde ceza sorumluluğu gündeme gelecektir. Oysa sivil itaatsizlik kapsamında yer alan pasif davranışların böyle bir yasal sınırlamaya tabi olmadıklarını (istisna olmadıkları) ifade edebiliriz.

⁵⁷⁶ 765 Sayılı TCK 236. Madde: Devlet memurlarından üç veya daha ziyade kimse evvelce aralarında vakı olan karar ve ittifaka binaen usul ve nizam hilafına memuriyetlerini terk ederlerse her biri otuz liradan yüz elli liraya kadar ağır cezayı nakdiye ve muvakkaten memuriyetten mahrumiyete

harcayacak ve zor kullandığı anda, eylem 765 Sayılı TCK'nın 258. Maddesinde⁵⁷⁷ düzenlenen: Hükümete karşı şiddet veya mukavemet ve kanunlara muhalef suç u kapsamına girecektir. Şuhalde ortada yine bir sivil itaatsizlik olmayacaktır⁵⁷⁸.

Selçuk'a göre, bu suçlar ister sivil itaatsizlik isterse kanı suç u olarak değerlendirilsin; eylem bir ceza normunu ihlal ediyorsa, fail cezalandırılacaktır. Dolayısıyla bundan kaçmak mümkün değildir. Bu noktada belirtmek gerekir ki halkın yargılamaya katıldığı ülkelerde, halktan seçilen yargıçlar (jüri üyeleri), olması gereken hukuka uygun bulmadıkları yasa normlarını çiğneyen failleri “suçsuz” bularak aklamışlardır. Jüri üyelerinin bu “skandal kararları”, söz konusu yasaların ya da normların değiştirilmesini, düzeltilmesini sağlamıştır⁵⁷⁹. Fikrimizce de bu durum, bir tür sivil itaatsizliktir ve her sistemde az çok bir keyfilik, adaletsizlik genelde vardır. Yine her sistemde az çok “lakaytlık” da vardır. Kuşkusuz ideal olan sisteme ulaşılmış olsaydı bu tartışmalar bitmiş olacaktı. Lakin bu çok zor olan idealdir. Şuhalde bu ideali olabildiğince gerçekleştirmek için, bu haksızlıklara elbette karşı çıkılacaktır. Bunun yollarını araştırmak hukukçuların ve düşünürlerin tekelinde olmamalıdır. Keza demokrasi, insanların biraz rahatlamalarına düşüncelerini hür bir ortamda ifade etmelerine izin vermelidir. Çünkü bu durum rejim için ve ülkenin demokrasisinin gelişmesi için bir güvenlik ayarıdır. Fakat bu tarz eylemlerde ölçü kaçırılmamalı, aksine eylemin amacının dışına çıkacak hareket ve söylemlerden kaçınılmalıdır⁵⁸⁰.

mahkûm olurlar. Bu hareketlerinden devletçe bir zarar hâsıl olmuş ise zararın derecesine göre bunlardan her biri üç aydan beş seneye kadar hapis olunur. Hükmüne yer verilmiş iken; 5237 Sayılı TCK 260. Madde: 1) Hukuka aykırı olarak ve toplu biçimde, görevlerini terk eden, görevlerine gelmeyen, görevlerini geçici de olsa kısmen veya tamamen yapmayan veya yavaşlatan kamu görevlilerinin her biri hakkında üç aydan bir yıla kadar hapis cezası verilir. Kamu görevlisi sayısının üçten fazla olmaması halinde cezaya hükmolunmaz. 2) Kamu görevlilerinin mesleki ve sosyal hakları ile ilgili olarak, hizmeti aksatmayacak biçimde, geçici ve kısa süreli iş bırakmaları veya yavaşlatmaları halinde, verilecek cezada indirim yapılabileceği gibi, ceza da verilmeyebilir. Şeklinde bir değişikliğe gidilmiştir.

⁵⁷⁷ 765 Sayılı TCK; Hükümete karşı şiddet veya mukavemet ve kanunlara muhalefet üst başlıklı, 258. Madde: Bir memura veya ona yardım edenlere memuriyetine ait vazifeleri ifa sırasında cebir ve şiddet veya tehdit ile mukavemet eden kimse altı aydan iki seneye kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

⁵⁷⁸ Artuk, *Sivil İtaatsizlik ve Ceza Hukuku*, s. 729.

⁵⁷⁹ Selçuk, *Sivil İtaatsizlik*, s. 706-707.

⁵⁸⁰ Selçuk, *Sivil İtaatsizlik*, s. 728.

Yukarıda açıklanan nedenlerle sivil itaatsizlik, ceza kanunları tarafından suç olarak görülmektedir. Bu çerçevede 765 Sayılı TCK'nın örneğin 236⁵⁸¹, 260⁵⁸² Maddelerinde bazı sivil itaatsizlik eylemlerini cezalandırdığı gibi TCK m. 311' de⁵⁸³ suçun işlenmesinin, yani sivil itaatsizlik sayılan diğer eylemlerin aleni bir şekilde tahrikini yaptırım altına almıştır. Tam da bu noktada belirtmek gerekir ki, sivil itaatsizin amacı ahlaki, vicdani ve siyasi olduğu için cezalandırmada bu husus mutlaka dikkate alınmalıdır. Nitekim faili harekete geçiren saik konumuzla ilgili

⁵⁸¹ Faruk Erem, "Memuriyet Vazifesini Terk Suçu", *Adliye Dergisi*, S. 1, Ankara, 1959, s. 3-8'denaktaran Artuk, *Sivil İtaatsizlik ve Ceza Hukuku*, s. 727.

⁵⁸² Bkz., Abdullah Pulat Gözübüyük, Alman, Fransız, İsviçre ve İtalyan Ceza Kanunlarıyla Mukayeseli Türk Ceza Kanunu Gözübüyük Şerhi, C. II, (Hususi Kısım-Cürümler) (Madde 125-281), 5. Baskı, İstanbul, Tarihsiz, s. 1007'den aktaran Artuk, *Sivil İtaatsizlik ve Ceza Hukuku*, s. 727. Bkz., 765 Sayılı TCK 260. Madde: Kanun ve nizam hükümlerinden birinin icrasına muhalefet için nüfuz ve müessir kuvvet sarfedenler bir seneye kadar hapis cezasıyla cezalandırılır. Şeklinde iken; 5237 Sayılı TCK 265. Madde: (1) Kamu görevlisine karşı görevini yapmasını engellemek amacıyla, cebir veya tehdit kullanan kişi, altı aydan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

(2) Suçun yargı görevi yapan kişilere karşı işlenmesi halinde, iki yıldan dört yıla kadar hapis cezasına hükmolunur.

(3) Suçun, kişinin kendisini tanınmayacak bir hale koyması suretiyle veya birden fazla kişi tarafından birlikte işlenmesi halinde, verilecek ceza üçte biri oranında artırılır.

(4) Suçun, silahla ya da var olan veya var sayılan suç örgütlerinin oluşturdukları korkutucu güçten yararlanılarak işlenmesi halinde, yukarıdaki fıkralara göre verilecek ceza yarı oranında artırılır.

(5) Bu suçun işlenmesi sırasında kasten yaralama suçunun neticesi sebebiyle ağırlaşmış hallerinin gerçekleşmesi durumunda, ayrıca kasten yaralama suçuna ilişkin hükümler uygulanır. Şeklinde değiştirilmiştir. Dolayısıyla 5237 Sayılı TCK'nın 265. Maddesi: Görevi Yaptırmamak İçin Direnme Suçu; artık memura pasif mukavemeti/direnmeyi cezalandırmamaktadır. Bu durum 765 Sayılı TCK'da ise, Görevi Yaptırmamak İçin Direnme Suçu, Aktif ve Pasif direnme şeklinde düzenlenmiştir.

⁵⁸³ 765 Sayılı TCK, Ammenin Nizamı Aleyhine İşlenen Cürümler: Suç İşlemeye Tahrik, Korku Ve Panik Yaratma Amacıyla Tehdit, 311. Madde: Bir suçun işlenmesini aleni olarak tahrik eden kimse aşağıda yazılı şekillerde cezalandırılır:

1. Eğer tahrik ettiği cürmün cezası muvakkat ağır hapsin üstünde bir ceza ise üç yıldan beş yıla kadar ağır hapis;

2. Muvakkat ağır hapis veya hapis cezasını müstelzim ise fiilin nevine göre üç aydan üç yıla kadar hapis;

3. Sair hallerde bin liradan beş bin liraya kadar ağır para cezası, Tahrik, her türlü kitle haberleşme araçları, ses kayıt bantları, plak, film, gazete, mecmua ile veya sair basın aletleriyle veya elle yazılıp çoğaltılarak yayımlanan veya dağıtılan yazılar ile ya da umumi yerlerde levha ve ilan asmak suretiyle olursa, yukarıdaki bentler uyarınca suçlu hakkında tayin olunacak ağır hapis ve hapis cezaları bir misli artırılır. Para cezası hükmolunacak hallerde bu ceza suçun nevine göre ikibinbeşyüz liradan onbin liraya kadar ağır para cezası olmak üzere tayin olunur.

Yukarıda 2 ve 3 Sayılı bentlerde beyan olunan hallerde ceza tahrik olunan suç için muayyen olan cezanın en yukarı haddini geçemez.

Aleni tahrik neticesi olarak istenilen suç işlenir veya suçun icrasına teşebbüs edilirse tahrikçiler, asıl suçlular ile aynı derecede ceza görürler. Hükmü yer alırken;

5237 Sayılı TCK, Suç İşlemeye Tahrik, 214. Madde: (1) Suç işlemek için alenen tahrikte bulunan kişi, altı aydan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

(2) Halkın bir kısmını diğer bir kısmına karşı silahlandırarak, birbirini öldürmeye tahrik eden kişi, onbeş yıldan yirmidört yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

(3) Tahrik konusu suçların işlenmesi halinde, tahrik eden kişi, bu suçlara azmettiren sıfatıyla cezalandırılır. Şeklinde değiştirilmiştir.

olarak siyasi ve ahlaki saik, onun kişiliğini ve eylemindeki kusur sorumluluğunu ortaya koyacaktır. Yine 765 Sayılı TCK'nın 29. Maddesinin son fıkrasında, failin eylemi gerçekleştirmedeki saikinın göz önüne alınacağını açıkça belirtmiştir⁵⁸⁴.

Türkiye'de, 1969 yılında çok büyük çaplı sivil itaatsizlik eylemlerine rastlanmaktadır. Türkiye'de ilk olarak gerçekleştirilen bu eylem; o yıllarda meydana gelen en büyük ve etkili, toplumsal, sosyolojik ve hukuksal alanlarda yaşanan sivil itaatsizlik hareketidir. Bu çerçevede gerçekleştirilen eylemler; Öğretmenler boykotu⁵⁸⁵ ve memurların yaptığı eylemler olmuştur. Sayıları yüz bine yakın öğretmen, Danıştay tarafından haklarında verilen olumlu kararlarının uygulanmaması, Anayasa'daki ilkelere aykırı olarak insan onuruna yaraşır yaşama koşullarından mahrum bırakıldıkları, fikir ve düşünce özgürlüğünün hiçe sayıldığı, kamu görevlilerinin özlük haklarının çiğnendiği gerekçesiyle dört gün süren boykot eyleminde bulunmuşlardır. Öğretmenlerin bu eylemleri veya boykotları grev olarak nitelendirilerek haklarında memurların birlikte görevlerini bırakmalarına ilişkin TCK'nın (o zaman yürürlükte olan 765 Sayılı yasa) 236. Maddesine göre davalar açılmıştır. Ancak 5237 Sayılı TCK 260. Madde de (2), kamu görevlilerinin mesleki ve sosyal hakları ile ilgili olarak, hizmeti aksatmayacak biçimde, geçici ve kısa süreli iş bırakmaları veya yavaşlatmaları halinde, verilecek cezada indirim yapılabileceği gibi ceza da verilmeyebilir. Hükmüne yer verilmiştir. Dolayısıyla buradan şu sonuca ulaşmak mümkündür:

Kamu görevlilerinin mesleki ve sosyal hakları ile ilgili olarak hizmeti aksatmayacak biçimde gerçekleştirmiş oldukları ve sivil itaatsizlik kapsamında

⁵⁸⁴ Artuk, Sivil İtaatsizlik ve Ceza Hukuku, s. 727.

Bkz., 765 Sayılı TCK 29. Maddenin son fıkrası: Hakim, iki sınır arasında temel cezayı, suçun işleniş biçimi, suçun işlenmesinde kullanılan araç, suç konusunun önem ve değeri, suçun işlendiği zaman ve yer, fiilin diğer özellikleri, zararın veya tehlikenin ağırlığı, kastın veya taksirin yoğunluğu, suç sebepleri ve saikleri, failin amacı, geçmişi, şahsi ve sosyal durumu, fiilden sonraki davranışı gibi hususları gözönünde bulundurmak suretiyle takdirini kullanarak belirler. Cezanın asgari hadden tayini halinde dahi takdirin sebepleri kararda mutlaka gösterilir. Mukayese için bkz., 765 Sayılı TCK 29. Madde ile 5237 Sayılı TCK 61. Madde.

⁵⁸⁵ Boykot; kendilerine göre haklı ve hukuki olan isteklerinin yerine getirilmemesini kınayan kişilerin, bu isteklerinin yerine getirilmesini sağlamak amacı ile başvurmak zorunda kaldıkları bir protesto, bir direnme eylemidir. Boykotçunun bu eylemdeki amacı, isteklerinin gerçekleşmesini sağlamak değil, bilakis boykotun amacı, isteklerini anlatmak ve yetkili organları uyarmak gayesini güderler ayrıca kamuoyunu bu konuda daha hassas olmaya davet ederler ve toplumun desteğini sağlamak için seslerini duyurmaya çalışırlar.

değerlendirilebilecek eylemleri nedeniyle ceza verilmeyebilir. Fakat Yargıtay Ceza Genel Kurulu, 28.12. 1970 tarihli, Esas: 41313, Karar: 429 no'lu bir kararında, 236. Maddenin kamu düzeni ile ilgili olduğunu vurguladıktan sonra kanun koyucunun kamu hizmetinin düzenli ve kesintisiz bir şekilde yürütülmesini sağlamak amacı güttüğünü belirtmiştir. Dolayısıyla (usul ve yasaya aykırı olarak) kamu görevini terk eden kamu görevlilerinin memurlukla ilişkisinin kesilmesi veya yasanın sadece usulsüz hasrı gerektiği şeklinde yorumlanması, anılan yasanın amacına aykırı düşecektir. Kaldı ki kamu görevinin devamlılığı göz önüne alındığında görevi terk etmenin kısa ya da uzun süre olmasının hiçbir öneminin olmadığı ve ayrıca suç etkilemediği anlaşılacaktır. Şuhalde bu örnekte yaşanan terk, bu suçun oluşması açısından yeterlidir.

Ayrıca üç veya daha fazla memurun eylem öncesi anlaşmalarına ve diğer memurların sonradan ve belli aralıklarla bu eyleme katılmalarıyla da bu terk suçu tamamlanmış olacaktır⁵⁸⁶. Fakat her ne kadar bu boykotta, öğretmenler hakkında ceza verilmişse de hâkim ve savcılar bu kararı benimsememişlerdir. Örneğin Nevşehir Asliye Ceza Mahkemesi, öğretmen boykotunun bir grev⁵⁸⁷ olmadığı⁵⁸⁸ ve ancak haksızlıklara karşı bir protesto niteliğinde bir eylem olduğunu belirtmiştir.

⁵⁸⁶ Yargıtay Ceza Genel Kurulu 28.12. 1970, Esas: 41313, Karar: 429.

⁵⁸⁷ Nevşehir Asliye Ceza Mahkemesi bu vakıa'yı şu şekilde açıklamaktadır: 657 Sayılı Kanununun 27. Maddesine göre devlet memurlarının greve karar vermelerini, grev tertip etmelerini, grev ilan etmelerini ve bu yolla propaganda yapmalarını, greve veya grev teşebbüsüne katılmalarını, grevi desteklemelerini ve teşvik etmelerini yasaklamıştır. Bu nedenle sanığın boykot süresince görevini yapmamasının grev sayılıp sayılmayacağı araştırılması gerekir. 275 Sayılı Kanununun 17. Maddesine göre grev: "işçilerin işverenle olan ilişkilerinde iktisadi, sosyal durumlarını korumak veya düzenlemek amacıyla işyerinde veya işkolunda faaliyeti durdurmak veya önemli ölçüde azaltmak için aralarında anlaşarak veya bir teşekkülün aynı amaçla verdiği bir karara uyarak işi bırakmaları"dır. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere; grev dolayısıyla iş bırakmaktaki amacın işverenle olan ilişkilerinde "iktisadi ve sosyal durumu korumak ve düzenlemek olması şarttır." Anılan kararda protesto boykotu ile grev arasındaki fark şu şekilde açıklanmıştır: "Çağrıda, boykot yapılması gerektiğinin nedenleri olarak üretici bir eğitim ve öğretim sisteminin uygulanması yabancı eğitim uzmanlarının uzaklaştırılması bir sömürü konusu olan özel okulların devletleştirilmesi, tek kitap sisteminin uygulanması, ders araçlarının yeterli hale getirilmesi eğitim ve öğretimde ve sınıf mevcutlarının belirlenmesinde pedagojik kriterlerin dikkate alınması, köy çocuklarına eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması, kitapların köylere kadar yayılması, özel yetenekli ve başarılı öğrencilerle devletin ilgilenmesi, barış gönüllülerinin çalışmalarına son verilmesi, öğretmen maaşlarının geçim seviyesinin üzerine çıkarılması, öğretmenlerin ve ailelerinin mesken ve sağlık sorunlarının çözülmesi, tayinlerin hakkaniyete uygun bir şekilde yapılması, öğretmenlere yurt içinde ve dışında araştırma ve inceleme yapma, imkânlarının sağlanması, teftiş sisteminin rasyonel esaslara bağlanması, grev hakkının tanınması, öğretmen sendikalarına eğitim yönetimine katılma hakkının verilmesi ileri sürülmüştür. Yukarıda açıklananlar çerçevesinde, görevin ana unsurunu teşkil eden iktisadi ve sosyal özlük nedenler çok

Ayrıca mahkeme, “*protesto*” olarak nitelendirdiği öğretmen eylemlerinde sanığın cezalandırılmaması gerekçesini şöyle açıklamıştır: Dört günlük boykota katıldığı sabit olan sanık, boykot çağrısına bir “*aydından*” beklenen davranış düşüncesiyle katılmıştır, bunu da ulusal bir görev olarak algılamıştır. Dolayısıyla sanığın ve bu eylemde onun gibi hareket eden diğer öğretmenlerin bu davranışları hukuka aykırı değildir, hatta “*tam anlamıyla demokratiktir.*” Bu çerçevede Anayasanın düşünce özgürlüğünü düzenleyen 20. Maddesine⁵⁸⁹ uygundur; çünkü sanık, maaşının artırılması gibi kişisel bir gerekçe ile değil aksine ulusal bir dava için bu eylemde yer almıştır. Onu bu eylemi nedeniyle cezalandırmak demokrasiyi ve anayasayı inkâr etmek demektir ve dolayısıyla sanığın bu eylemini suç sayan bir yasa da söz konusu değildir.⁵⁹⁰

arka planda kalmıştır ve grevin bu temel esasını tahakkuk ettirecek önem ve nitelikte değildir. İktisadi, sosyal ve özlük durumların dışında diğer nedenler ise “ulusal problemlerdir” ve kanunda grev amaçları meyanında belirtilmemiştir. Dolayısıyla, sanığın ve onun gibi 4 gün süreyle göreve gitmeyen öğretmenlerin bu eylemleri “boykot” olarak açıklanmıştır. Yukarıda açıklanan gerekçelerle boykot grevden ayrılır. Grevin ekonomik ve sosyal menfaatlerin sağlanmasına kadarki devamlılığı, boykot için söz konusu değildir. Grev bu menfaatin sağlanması ile boykot ise verilmek istenen mesajın ulaşmasıyla gayesine erişir. Açıklanan nedenlerle konunun boykot olarak isimlendirilen davranışlarında, grev suçunun unsurları yer almaz. Dolayısıyla 657 Sayılı kanunun 27. Maddesinin boykot için uygulanamayacağı kanaatindeyiz.

⁵⁸⁸ Nevşehir Asliye Ceza Mahkemesinin 2.3.1970 Tarihli ve 970/50 Esas Sayılı kararı. Bu karar için bkz., Muammer Aksoy, *Devrimci Öğretmen Kiyımı ve Mücadelesi*, C. I, Sevinç Matbaası, Ankara, 1975, s. 116-117.

⁵⁸⁹ 1961 Anayasası, Düşünce Hürriyeti 20. Madde: Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir; düşünce ve kanaatlarını söz, yazı, resim ile veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklayabilir ve yayabilir. Kimse, düşünce ve kanaatlarını açıklamaya zorlanamaz. Bu konu sonraki Anayasamızda farklı düzenlenmiştir şöyleki: 1982 Anayasası, Düşünce ve kanaat hürriyeti 25. Madde: Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz.

Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti 26. Madde: Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmî makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar. Bu fıkra hükmü, radyo, televizyon, sinema veya benzeri yollarla yapılan yayımların izin sistemine bağlanmasına engel değildir. Bu hürriyetlerin kullanılması, millî güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması, suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, Devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir. Şeklinde dir.

⁵⁹⁰ Nevşehir Asliye Ceza Mahkemesinin, 2.3.1970 gün ve 970/50 Esas Sayılı kararı, bu karar için bkz. Aksoy, *Devrimci Öğretmen Kiyımı ve Mücadelesi*, s. 118.

Ermenek Asliye Ceza Mahkemesinin kararı da bu doğrultudadır. Anılan kararda, Türkiye Öğretmenler Sendikasının yaptığı bu boykotun, grev kanunundaki tanıma uygun olmadığı şöyle belirtilmektedir: TÖS Genel Başkanlığının boykot kararı öğretmenlerin yalnızca ekonomik durumlarının düzeltilmesi talebinin ötesindedir. Nitekim bu kararda Milli Eğitimin Türkiye’de millileştirilmesi ve barış gönüllüsü denilen örgütün kaldırılması, öğretmenlere yapılan sosyal baskının sona erdirilmesi ve daha özgün bir Milli Eğitim politikasının yürütülmesi amaçlarını içermektedir. Bu nedenle TÖS Genel Başkanlığı’nın aldığı karar gereğince yürütülen boykot, grev kanundaki tanımla bağdaşmamaktadır⁵⁹¹.

Türkiye’de yaşanan bir başka sivil itaatsizlik örneğini de maden işçilerinin 3 Ocak 1991 tarihli eylemi teşkil etmektedir. 30/31.10.1990 tarihinde ve Türk-İş Olağanüstü Başkanlar Kurulu aşağıda açıklanan gerekçelerle genel eylem kararı almıştır: Anılan bu kararda 1- Başta Türkiye Cumhuriyeti Anayasası olmak üzere, çalışma hayatını düzenleyen yasalarla temel hak ve özgürlükleri engelleyen diğer demokratik olmayan hükümlerin bugüne kadar demokratikleştirilmemesi, 2- Fırsat düşkünlerine imkân veren kontrolsüz piyasa düzeni ve enflasyondan kaynaklanan hayat pahalılığının geniş halk kitlelerini zor durumda bırakması, 3- Büyük ölçekli bütçe açıklarının işçi ve memur ücretlerine yansıtılan ağır vergi ve fonlarla kapatılması, 4- Devlet memurlarına verilen “komik” zamlarla mağduriyetlerinin büyütülerek devam ettirilmesi, 5- Laik Cumhuriyet ilkelerinden ödün verici eylem/düşünce ve uygulamalara karşı çıkılmaması, 6- Yüz yirmi milyar liraya ulaşan işçi alacaklarının borçlu belediyeler tarafından ödenmemesi, 7- Yüksek kazanç ve rant sahiplerine tanınan imkânların artırılması ve bu meyandaki kişilere fırsat verilmesi, ayrıca vergi kaçaklarının önlenemeyerek artarak devam etmesi, 8- Özellikle 12 Eylül askeri darbesinin getirmiş olduğu hak yoksunluklarının, yasak ve kısıtlamaları, yönetimde kurumsallaştırılmaya çalışan o günkü iktidarla diyalog yoluyla sorunların

⁵⁹¹ Ermenek Asliye Ceza Mahkemesinin 27.01.1970 tarihli kararı. Mahkeme 19.01.1970 tarihli, Esas 969/200, Karar 970/3 numaralı kararında aynı görüşler belirtilmiştir. Ayrıca bu konudaki benzer bir karar için Tavşanlı Asliye Ceza Mahkemesinin Esas 1970/37, Karar 970/51 numaralı ve 15.04.1970 tarihli kararına bkz.

çözülemediği kanaatinde birleşen Türk-İş Başkanlar Kurulu, yaşanan bu olumsuz tabloda, genel eylem uygulamasına oy birliği ile karar vermiştir⁵⁹².

Türk-İş Başkanlar Kurulunun “*genel eylem*” kararı 26 Aralık 1990 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında, yasa dışı olduğu vurgulanmış ve kamuoyuna duyurulmuştur. Bu eylemin önlenmesi amacı için (Kamu İşveren Sendikaları), Ankara 6. ve 8. İş Mahkemelerinde “*ihtiyati tedbir*” ve “*tespit*” davaları açmışlardır. Bu davaları olumlu bulan mahkemeler “*genel eylem*”e ihtiyati tedbir kararı almışlardır. Ankara Devlet Güvenlik Mahkemesi Savcılığı da bu kararın “*genel eylem*”e katılan tüm kesimleri bağlayacağını açıklamıştır. Fakat memurlar, muhalefet partileri, meslek odaları ve diğer sivil toplum kuruluşları tarafından desteklenen geniş çaplı şiddetsiz eylemler gerçekleştirilmiştir⁵⁹³. O halde bu eylem de kanaatimizce sivil itaatsizlik çerçevesinde değerlendirilebilecektir.

Sivil itaatsizliğin etkinliğini demokratik hukuk devleti çerçevesinde değerlendirirken dikkat etmemiz gereken bir nokta da protesto edilen yasanın ihlalinin her zaman mümkün olmadığıdır. Nitekim bazen haksız kabul edilen yasanın çiğnenmesi durumunda çok ağır yasal düzenlemeler ve yaptırımlarla karşılaşılabilmekte, ayrıca cezanın üstlenilmeye hazır olma ve bilinen şeklinden daha ağırına maruz kalılabilmektedir. Bu durum ise eylemcinin eylem sonrası sorumluluğa razı olma konusundaki ilkeden dolayı eylemden vazgeçmesiyle sonuçlanabilmektedir. Rawls, bu gibi durumların, yasayı ihlal eden eylemcinin demokrasiye olan bağlılığından dolayı verilen cezayı üstlenmesinin aynı zamanda yaptığı eylemden pişmanlık duymasına yol açabileceğini belirtmektedir⁵⁹⁴. Dolayısıyla sivil itaatsiz eylemcisinin bu pişmanlık durumu hâkim için takdiri indirim nedeni olarak değerlendirilebilir düşüncesindeyiz.

⁵⁹² Petrol-İş (Türkiye Petrol, Kimya, Lastik İşçileri Sendikası), Year Book for 1990, İstanbul, s. 90’dan aktaran: Hayrettin Ökçesiz, *Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusunun Meşruluğu Sorunu*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1993, s. 86.

⁵⁹³ Petrol-İş (Türkiye Petrol, Kimya, Lastik İşçileri Sendikası), s. 90’dan aktaran Ökçesiz, *Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusunun Meşruluğu Sorunu*, s. 87-88.

⁵⁹⁴ Rawls, *Sivil İtaatsizlik*, s. 20.

Bu bağlamda Dworkin ise, sivil itaatsizlik eylemcisinin cezalandırılmasında ısrarcı olan bir siyasi otoritenin, toptancı bir şekilde kötü insanlardan oluştuğu önyargısının doğru olmadığını ve bu fikirden vazgeçilmesi gerektiğini, eylemlerinin haklılığı düşüncesiyle de olsa bilinçli bir şekilde yasaları ihlal eden eylemcinin cezalandırılması gerekmediğini söylemektedir. Uzun vadede toplumu iyileştirmeye katkıda bulunmayacaksa birey cezalandırılmamalıdır⁵⁹⁵. Dworkin'in bu görüşü, sivil itaatsizlik eylemcilerinin cezalandırılmasının eylemin etkinliğine olumlu bir etkisinin olduğu kabul edilirse, eylemin işlevi açısından da anlamlı bulunabilir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus, sivil itaatsizlik eylemcisi ile kriminal eylemlerde bulunanların arasındaki ayrımın pozitif hukuk tarafından belirlenmiş olmasının gerekliliğidir. Bu bağlamda kriminal vakalarla sivil itaatsizlik eylemlerinin aynı kabul eden bir hukuk sisteminin itaatsizliğin meşruiyetini kabul etmekten çok uzak olduğunu söyleyebiliriz⁵⁹⁶.

Düşünce suçuna karşı girişim grubu sözcüsü Şanar Yurdatapan'ın başlattığı “*düşünceye özgürlük*” kitabına imza atarak suç sayılan eylemi üstlenmeyi ve bu şekilde toplu tutuklanmalara neden olarak yapılan yargılamanın haksızlığını yargı mercileri önünde ispatlamayı amaçlayan düşünceye özgürlük girişimi, sivil itaatsizlik formatına en fazla benzeyendir. Adı geçen kitaba imza attığı için suçu üstlenen 1079 sanık vardır. İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) Cumhuriyet Başsavcılığı'na hazırlanan iddianamede sanıkların 2 ila 6 yıl arasında değişen hapis cezası ve 6 ile 24 bin Türk Lirası arasında değişen para cezası veya 3713 Sayılı TMK'nın 8. Maddesine göre “*Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı hedef alan yazılı propaganda yapmak*” suçundan 1-3 yıl arası hapis ve 100-300 TL arası ağır para cezasıyla yargılanmışlardır. Bu dava da göstermektedir ki şüphesiz sivil itaatsizlik eylemlerinin haklılığı demokratik hukuk devletinde de yasaların hukuka aykırı olabileceği dolayısıyla bazen yasallık, hukukilik ve meşruluk kavramlarının örtüşmeyebileceği gerçeğine dayanır⁵⁹⁷.

⁵⁹⁵ Dworkin, *Sivil İtaatsizliğin Etiği ve Pragmatikliği*, s. 161.

⁵⁹⁶ Karakaş, *Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?*, s. 186.

⁵⁹⁷ Karakaş, *Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?*, s. 188-189.

Rawls⁵⁹⁸ ve Dworkin⁵⁹⁹; sivil itaatsizlik eylemlerinde katı olmayan bir cezai soruşturmanın uygunluğuna vurgu yapmaktadırlar. Aslında yetkililerin karar verme sürecinde az olmayan bir inisiyatifleri söz konusudur. Örneğin iddianame hazırlayarak dava açma kararı, bir cezanın gerekli olup olmadığı, verilen cezanın miktarı gibi. Fakat her durumda hâkimler sivil itaatsizliğin adli suç türünden bir fiil olmadığını, açık ve net bir şekilde belirtmelidirler. Sonuç olarak; demokratik hukuk devletinin yasal düzenin sivil itaatsizlik tarzı eylemlerle yıkılmaz ve yıkılamaz olduğu kanaatindeyiz. Devlet meşruyetini, temsili anayasanın başarısızlığa uğrayabileceği olağanüstü ortamlarda, onun meşruyetini savunabilecek kişilere karşı geçici olarak rafa kaldırmaktadır. Bu şekilde bir durumun ne zaman ortaya çıkabileceği anayasal organın belirlemelerine ve sınırlamalarına bağlı kayıtlanamaz⁶⁰⁰.

Kuşkusuz sivil itaatsizlik bu “*üstün niteliğini*”, demokratik hukuk devletinin meşruluk iddiasından elde eder. Sivil itaatsizliğin pozitif anlamına dikkat etmeyerek kuralları bu nedenlerle çiğneyen kişileri adi bir suçlu gibi görerek kovuşturmaya tabii tutan ve sıradan suçlular gibi yargılayarak cezalandıran yargıç ve savcılar, otoriter legalizmi düşünmektedirler. Geleneksel modernizm öncesi yasal ilişkilerden kaynaklanan devlet anlayışı ile hareket eden hâkim ve savcıların bu yöndeki tutumları, gelişmiş demokratik bir toplumun politik kültürünü, yaşam tarzını, ahlaki temelini yanlış anlıyor ve anlamını daraltıyorlar⁶⁰¹. Özet olarak söylenebilir ki: Eğer bir sivil itaatsizlik eylemi, hedeflediği amacına herhangi bir cezayı muameleye uğramadan ulaşabiliyorsa bu durum tüm taraflar için ve tabii ki toplum için en uygun olanıdır. Bu da o ülkede ifade hürriyetinin geliştiiğinin tezahürüdür.

Türkiye’de gerçekleştirilen bir diğer eylem ise 12 Aralık 2000 tarihinde İzmir’de Çevik kuvvet polislerinin yapmış olduğu yürüyüştür. Anılan yürüyüş burada sadece

⁵⁹⁸ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 73-74.

⁵⁹⁹ Dworkin, *Sivil İtaatsizliğin Etiği ve Pragmatiği*, s. 160-163.

⁶⁰⁰ Habermas, *Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı*. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı, s. 135-136.

⁶⁰¹ Habermas, *Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı*. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı, s. 136.

ceza hukuku açıdan ele alınacaktır⁶⁰². Çevik kuvvet polislerinin yapmış olduğu yürüyüşün bir suç teşkil edip etmediğini belirlemek için 2911 Sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'na ve 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu'na (TCK) bakmak gerekmektedir. Türk Ceza Kanunu'nun "*Kamu görevinin terki veya yapılmaması*" başlıklı 260. Maddesinde; "*Hukuka aykırı*" olarak ve toplu biçimde, görevlerini terk eden, görevlerine gelmeyen, görevlerini geçici de olsa kısmen veya tamamen yapmayan veya yavaşlatan kamu görevlilerinin her biri hakkında üç aydan bir yıla kadar hapis cezası verilir, hükmüne yer verilmiştir. Kamu görevlisi sayısının üçten fazla olmaması hâlinde cezaya hükmolunmaz. Kamu görevlilerinin meslekî ve sosyal hakları ile ilgili olarak, hizmeti aksatmayacak biçimde, geçici ve kısa süreli iş bırakmaları veya yavaşlatmaları hâlinde, verilecek cezada indirim yapılabileceği gibi, ceza da verilmeyebilir düzenlemesine yer verilmiştir. Burada dikkati çeken nokta, kamu görevlilerinin, meslekî ve sosyal hakları ile ilgili olarak, geçici ve kısa süreli iş bırakmaları veya yavaşlatmaları hâlinde, verilecek cezada indirim yapılabileceği gibi ceza da verilmeyebileceği yönündeki düzenlemedir. Bunun için aranılan koşul ise bu eylemler sırasında kamu hizmetinin aksatılmamasıdır⁶⁰³.

Yukarıdaki somut örnekte, yapılan bu eylemde TCK'nın bu hükmünün ihlal edildiğine dair açık bir delil yoktur. Keza anılan maddenin ihlali nedeniyle dava açıldığı bilgisi de mevcut değildir. Kamuoyunda bilindiği kadarıyla, 200 civarında, İzmir Çevik Kuvvet Polisi hakkında 2911 Sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'na aykırı davranıldığı gerekçesiyle dava açılmıştır⁶⁰⁴. Yargıtay, çevik kuvvet polislerinin İzmir'de yaptığı yürüyüşü iki nedenden dolayı suç saymamıştır. Birincisi, polislerin eylem sırasında suç teşkil etmeyen sloganlar attığı, ikincisi, saygı

⁶⁰² Nitekim bu eylem daha önce toplantı ve gösteri yürüyüşü başlığı içerisinde ele alınmıştır.

⁶⁰³ Arıcan, Güvenlik Güçlerinin Toplantı ve Örgütlenme Özgürlüğü: Uluslararası Hukuk ve Ülkemizdeki Uygulama, s. 49.

⁶⁰⁴ Çevik kuvvet polislerinin anılan eylemleriyle ilgili ilk olarak 41 polis memuru açığa alınmıştır. Keza Emniyet Genel Müdürlüğünce yürütülen disiplin soruşturmaları kapsamında; 30 polise '24 ay kıdem durdurma' 149 polise ise 'uyarma' ve değişik sürelerle 'kıdem durdurma' cezası verilmiştir. Açılan ceza davaları sonucunda ise; İzmir 2. ve 11. Asliye Ceza Mahkemelerince eyleme katılan polislere, 1 yıl 3 ay ile 1 yıl 8 ay arasında değişen hapis cezaları verilmiştir. Fakat verilen bu cezalar ertelenmiştir. Bu kararların temyiz edilmesi sonucu dava bakan Yargıtay 8. Ceza Dairesi, çevik kuvvet polislerince yapılan eylemlerin demokratik tepki sınırları içerisinde olduğunu, bu nedenle de suç teşkil etmeyeceği gerekçesiyle yerel mahkemenin verdiği kararları esastan bozmuştur. Bkz Yargıtay 8. Ceza Dairesi, Esas No: 2006/2438; Karar No: 2006/9022, aktaran, Arıcan, Güvenlik Güçlerinin Toplantı ve Örgütlenme Özgürlüğü: Uluslararası Hukuk ve Ülkemizdeki Uygulama, s. 49-50.

duruşunda bulunulduğu ve ardından İstiklal Marşı okunduktan sonra görev yerlerine döndüklerine vurgu yapmıştır. Yargıtay, çevik kuvvet polislerinin bu eylemdeki amacının, polislere, güvenlik güçlerine yapılan olaylara karşı kamuoyuna seslerini duyurmak olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda yürüyüş yapan kolluk kuvvetlerinin içinde buldukları üzüntü nedeniyle sadece demokratik tepki niteliğinde bir eylem olduğuna karar vermiştir. Yargıtay'ın bu kararına göre; anılan bu eylem 2911 Sayılı yasada tanımlanan suç unsurlarını taşımadığından, sanık polisler hakkında beraat kararı verilmesi gerektiği sonucuna varmıştır⁶⁰⁵. Kaldı ki yukarıda da açıklandığı üzere 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu 260. Madde, zaten bu tür durumlara ceza da verilmeyebileceği yönünde hüküm taşımaktadır.

Ancak Yargıtay tarafından verilen bu karar eleştirilebilir niteliktedir. Nitekim çevik kuvvet polislerinin yaptığı bu eylemin 2911 Sayılı Yasa'ya göre bazı sorunlu yönleri vardır. İlk olarak, toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkının kullanılmasında uygulanacak usul ve esaslar 2911 Sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'nda düzenlenmiştir. Anılan kanun'da öngörülen yasaklarla, bunlara aykırı toplantı ve yürüyüşlere ilişkin hükümler sırasıyla, 22⁶⁰⁶-27. Maddelerde, ceza hükümleri ise 28-34. Maddelerde düzenlenmiştir. Bu bağlamda yapılan yürüyüş aslında Kanunun 22. Maddesinde yasaklanan bir mahalde (ana yolda, İzmir Bozyaka'daki hizmet binasından Konak Meydanı'na) gerçekleştiği görülmektedir. Ve ayrıca 23. Maddenin (a) bendinde sayılan bildirim yükümlülüğüne de aykırı (herhangi bir bildirim yapılmamıştır) bir şekilde yapıldığı görülmektedir. Yukarıda açıklanan nedenlerle, aslında eylemin kim tarafından gerçekleştiğinin bir önemi olmayıp kanunun yasakladığı alanlarda yürüyüş, eylem yapılması durumunda bu eylem kanuna aykırı olacaktır⁶⁰⁷.

⁶⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz., Yargıtay 8. Ceza Dairesi, Esas No: 2006/2438; Karar No: 2006/9022.

⁶⁰⁶ 2911 Sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu, Yasak Yerler, Madde 22: "Genel yollar ile parklarda, mabetlerde, kamu hizmeti görülen bina ve tesislerde ve bunların eklentilerinde ve Türkiye Büyük Millet Meclisine bir kilometre uzaklıktaki alan içinde toplantı yapılamaz ve şehirlerarası karayollarında gösteri yürüyüşleri düzenlenemez".
"Genel meydanlardaki toplantılarda, halkın ve ulaşım araçlarının gelip geçmesini sağlamak üzere valilik ve kaymakamlıklarca yapılacak düzenlemelere uyulması zorunludur". Hükümünü içermektedir.

⁶⁰⁷ Arıcan, Güvenlik Güçlerinin Toplantı ve Örgütlenme Özgürlüğü: Uluslararası Hukuk ve Ülkemizdeki Uygulama, s. 50.

Yapılan yürüyüşü sorunlu duruma düşüren ikinci unsur ise yapılan yürüyüşün resmi polis üniforması ve beylik silahlarıyla ve hatta silahların havaya kaldırılarak teşhir edilmesi suretiyle gerçekleştirilmesi hususudur. İşte bu nokta Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanununun 3. Maddesinde⁶⁰⁸ ifade edilen hükmün ihlal edildiğinin açık bir tezahürüdür. Keza resmi üniforma ile yapılan eylemlerin Kanununun 23. Maddesinin (b) bendinde sayılan gösteri yasakları kapsamına girip girmediği ayrı bir sorundur⁶⁰⁹. Dolayısıyla bu noktada polis tarafından gerçekleştirilen bir eylemde polisin görev gereği sivil veya resmi kıyafetle de olsa mutlaka yanında taşımak zorunda olduğu beylik silahlarınının 2911 Sayılı Kanun'un 3. Maddesinde⁶¹⁰ bahsedilen “silahlı” gösteri yasağını ihlal ettiği açıktır. Çünkü anılan maddede ateşli silahlar ile gösteri veya yürüyüş yahut eylem yapılması bu gösteriyi direk olarak kanuna aykırı hale getirecektir. Nitekim kanun burada, ateşli silahların veya silah sayılabilecek diğer maddelerle yapılan eylemin amacı üzerinde durmamıştır. O halde kanun burada açıkça, eylemcilerin üzerlerinde veya ellerinde silah bulundurmalarını yasaklamıştır. Dolayısıyla burada eylemcinin kimliği ve vazifesi, amacı, gerekçesi ne olursa olsun silah, gösteriyi kanuna aykırı hale getirmeye yetecektir⁶¹¹.

⁶⁰⁸ 2911 Sayılı Kanun, Madde 3: Herkes, önceden izin almaksızın, bu kanun hükümlerine göre silahsız ve saldırısız olarak kanunların suç saymadığı belirli amaçlarla toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir.

⁶⁰⁹ Fakat kanaatimizce, tüm kolluk kuvvetlerinin üniformayla yürüyüş, gösteri, eylem vs., yapmaları doğru değildir bir anlamda toplum için tehlikedir. Kaldı ki bu yürüyüş elde ve belde taşınan bir silahla yapılmıştır.

⁶¹⁰ 2911 Sayılı Kanun, Kanuna Aykırı Toplantı Ve Gösteri Yürüyüşleri, Madde 23: a) 9 ve 10 uncu Madde hükümlerine uygun biçimde bildirim verilmeden veya toplantı veya yürüyüş için belirtilen gün ve saatten önce veya sonra;
b) (Değişik: 4378 - 30.7.1998) Ateşli silahlar veya patlayıcı maddeler veya her türlü kesici, delici aletler veya taş, sopa, demir ve lastik çubuklar, boğma teli veya zincir gibi bereleyici ve boğucu araçlar veya yakıcı, aşındırıcı, yaralayıcı eczalar veya diğer her türlü zehirler veya her türlü sis, gaz ve benzeri maddeler ile yasadışı örgüt ve topluluklara ait amblem ve işaret taşınarak veya bu işaret ve amblemleri üzerinde bulunduran üniformayı andırır giysiler giyilerek veya kimliklerini gizlemek amacıyla yüzlerini tamamen veya kısmen bez vesair unsurlarla örterek toplantı ve gösteri yürüyüşlerine katılma ve kanunların suç saydığı nitelik taşıyan afiş, pankart, döviz, resim, levha, araç ve gereçler taşınarak veya bu nitelikte sloganlar söylenerek veya ses cihazları ile yayımlanarak,... Yapılan toplantılar veya gösteri yürüyüşleri kanuna aykırı sayılır. Hükmünün içermektedir.

⁶¹¹ Arıcan, Güvenlik Güçlerinin Toplantı ve Örgütlenme Özgürlüğü: Uluslararası Hukuk ve Ülkemizdeki Uygulama, s. 51.

Altaylı⁶¹² da Yargıtay'ın olaylarla ilgili kararında değindiği “*demokratik tepki*” gerekçesini yanlış bularak eleştirmektedir. Yazar ile aynı kanaati paylaştığımız gerekçemiz şöyledir: Yargıtay'ın polislerin yapmış olduğu bu gösteri yürüyüşü kararından yola çıkarak, önümüzdeki günlerde TSK mensupları da demokratik haklarını kullanmak isteyerek sokaklarda “*tanklarla yürümeye*” kalkarsa durum ne olacaktır. Yani buna da mı hak verilecektir! Keza savaş pilotlarımız şehitler için Türkiye'nin üzerinde (insanların olduğu bir alanda) alçak uçuş yaparsa bu da “*demokratik hak*” kapsamında mı değerlendirilecektir⁶¹³! Kuşkusuz mesleklerinin gerektirdiği bazı sınırlandırmalara tabi tutulmak şartıyla tüm güvenlik güçlerinin de sivil vatandaşlar gibi toplantı ve gösteri yürüyüşleri hürriyetleri bulunmaktadır. Ancak bu haklardan mesleklerinin, üniformanın izin verdiği ölçüde yararlanmaları gerekir⁶¹⁴.

Kaldı ki kolluk mensuplarının görev saatleri içinde “*protesto eylemi*” yapması farklı bir açıdan da sorunludur. Şöyle ki 2911 Sayılı Kanun'un 24. Maddesi ve kolluğun görev ve yetkilerini düzenleyen 2751 Sayılı Polis Vazife ve Salahiyetleri Kanunu'nun (PVSK) 2. Maddesi gibi yasalar polise, kanuna aykırı gösteri ve yürüyüş düzenleyenlere doğrudan müdahale etme görevi yüklemektedir. Dolayısıyla böyle bir görevi olan kolluk mensuplarının yürüyüş yapması ya da böyle bir eyleme katılması, bu kurumların misyonuna aykırı olacaktır⁶¹⁵. Önemle belirtilmelidir ki, demokratik hukuk devletinde; anayasal ve demokratik hakların korunması görevi bir

⁶¹² Anılan köşe yazısının tam metni: ...Yargıtay, polislerin ellerinde silahla yaptığı yürüyüşü “demokratik tepki” olarak değerlendirdi ve yürüyüşü polislerin “haklı” olduğuna kanaat getirdi. Bu karar bir açıdan bakıldığında, son derece “demokratik haklara” saygılı bir karar gibi görünse de “demokratik hakkını” kullanan grup ve hakkın kullanılış biçimi açısından son derece tehlikeli bir duruma işaret ediyor. Polisler “*üzerlerinde üniformaları ve ellerinde silahları*” ile hatta silahlarını havaya kaldırarak yürüyor. Bu karardan hareketle, yarın TSK mensupları da “Biz de demokratik hakkımızı kullanıyoruz” diyerek “*tanklarla yürümeye*” kalkarsa, buna da hak verecek miyiz? Ya da savaş pilotlarımız şehit edilen bir pilotun “üzüntüsü” nedeniyle İstanbul üzerinde alçak uçuş yaparsa bu da “demokratik hak” sınırları içinde mi. Sayılacak! Elbette polisin de askerinin de demokratik hakları vardır. Ama silah göstererek kullanılan hak pek de demokratik sayılmaz. Fatih Altaylı, “Her Tepki Demokratik midir?”, Sabah Gazetesi, (Erişim) <http://arsiv.sabah.com.tr/2006/11/10/yaz/1437-40-137.html>, 2006, 12.05.2016.

⁶¹³ Altaylı, Her Tepki Demokratik midir?, (Erişim) 12.05.2016.

⁶¹⁴ Arıcan, Güvenlik Güçlerinin Toplantı ve Örgütlenme Özgürlüğü: Uluslararası Hukuk ve Ülkemizdeki Uygulama, s. 51.

⁶¹⁵ Arıcan, Güvenlik Güçlerinin Toplantı ve Örgütlenme Özgürlüğü: Uluslararası Hukuk ve Ülkemizdeki Uygulama, s. 52.

anlamda polise yüklenmiştir. Dolayısıyla kolluk güçleri vazifelerini yerine getirirken hukuk kurallarına sıkı sıkıya bağlı olduğu gibi öyle de davranmalıdır. Nitekim bu kuralların uygulanmasından da ilk önce onlar sorumludur. Hafizoğulları da farklı bir bakış açısıyla konuyu özetlemektedir: Devlet egemen bir varlık. Bu egemenliğin tezahürü, kendisini silahlı gücünde göstermektedir. Keza bu silahı yasal bir biçimde taşıyan ve kullanan, kolluk güçleridir, ordudur⁶¹⁶.

B. Terör ve Şiddet Eylemlerinin Sivil İtaatsizlik Bağlamında Değerlendirilmesi

Terör ve terörizm, üzerinde anlaşılması zor bir olgudur. Bu nedenle terörizm teorisinde de birçok farklı görüş mevcuttur. Dolayısıyla hangi eylemin terörizm, hangisinin direniş; kimin terörist, kimin bağımsızlık savaşçısı olduğunun somut bir şekilde belirlenememesi bir tarafa, dünyada yaşanan terör eylemlerinin kaynağı, nedeni, amacı konusunda dahi birbirine zıt yaklaşımlar vardır⁶¹⁷.

Terör kavramı, dehşet ve korkuyu belirtirken, terörizm, bu kavrama süreklilik ve siyasal bir içerik katmaktadır. Terörizm, terör yöntemlerini siyasal bir amaçla, örgütlü, sistemli ve sürekli olarak bir strateji doğrultusunda kullanan, terör kavramını da bünyesinde barındıran çerçeve bir kavramdır. Günümüzde ise terörizmin bu anlamlarının başına, “*siyasi bir amaçla*” yapılıyor olmak eklenmiş, dolayısıyla siyasal bir amaçla hareket etme ve dehşete düşürme, korku salma terör eyleminin temel unsurları haline gelmiştir⁶¹⁸. Bu kısa açıklamadan sonra sonra terör ve terörizmin tanımlarını yapalım: 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu’nda terör tanımı şu şekilde yapılmaktadır⁶¹⁹:

“Terör; cebir ve şiddet kullanarak; baskı, korkutma, yıldırma, sindirme veya tehdit yöntemlerinden biriyle, Anayasa’da belirtilen

⁶¹⁶ Zeki Hafizoğulları, “İnsan Hakları ve Adli Soruşturmanın Çerçevesi”, *İnsan Hakları Merkezi Dergisi*, C. 3, S. 6, Aralık 1995, s. 15.

⁶¹⁷ Tuğçe Gençtürk, Terör Kavramı Ve Uluslararası Terörizme Farklı Yaklaşımlar, Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2012, s. 10.

⁶¹⁸ Atilla YAYLA, “Terör ve Terörizm Kavramlarına Genel Bakış”, *AÜSBF Dergisi*, Yıl 1990, C. 45, S. 1, s. 336-339.

⁶¹⁹ (Erişim), <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3713-20140211>, 22.06.2016.

Cumhuriyetin niteliklerini, siyasî, hukukî, sosyal, laik, ekonomik düzeni değiştirmek, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devleti'nin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, Devlet otoritesini zaafa uğratmak veya yıkmak veya ele geçirmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin iç ve dış güvenliğini, kamu düzenini veya genel sağlığı bozmak amacıyla bir örgüte mensup kişi veya kişiler tarafından girişilecek her türlü suç teşkil eden eylemlerdir”.

Terörizm ise: “*Terör yöntemlerinin siyasi bir amaçla örgütlü, sistemli ve sürekli bir şekilde kullanılmasını benimseyen bir strateji olarak terör kavramından ayrılmaktadır*⁶²⁰”. Bir başka tanıma göre terörizm: “*Savaş ve diplomasi ile kazanılmayan sonuçları elde etmek, korkutmak ve itaat ettirmek için bir teoriye, felsefeye ve ideolojiye dayanılarak siyasi maksatlarla iradi olarak terör ve şiddetin sistemli ve hesaplı bir şekilde kullanılmasıdır*⁶²¹”. Terör terimi, dehşet ve korkuyu belirtirken terörizm, bu kavrama süreklilik ve siyasal içerik katmaktadır.

5237 sayılı Türk Ceza Kanununda, Devletin Güvenliğine Karşı Suçlar üst başlığında yeralan⁶²² suçlar yasa koyucu tarafından terör suçları olarak düzenlenmiştir. Terör örgütleri ise 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun 7. Maddesinde⁶²³ düzenlenmiştir.

⁶²⁰ (Erişim) <http://www.egm.gov.tr/temuh/terorizm1.html>, 22.06.2016.

⁶²¹ Gençtürk, Terör Kavramı Ve Uluslararası Terörizme Farklı Yaklaşımlar, s. 3-4.

⁶²² 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu: Devletin Güvenliğine Karşı Suçlar üst başlığında düzenlenen; 302 Madde, Devletin birliğini ve ülke bütünlüğünü bozmak; 307 Madde, Askerî tesisleri tahrip ve düşman askerî hareketleri yararına anlaşma; Anayasal Düzene ve Bu Düzenin İşleyişine Karşı Suçlar üst başlığında düzenlenen; 309 Madde, Anayasayı ihlal; 311 Madde, Yasama organına karşı suç; 312 Madde, Hükûmete karşı suç; 313 Madde, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetine karşı silâhlı isyan; 314 Madde, Silâhlı örgüt; 315 Madde, Silâh sağlama; 320 Madde Yabancı hizmetine asker yazma, yazılma suçunun birinci fıkrası; 310 Madde, Cumhurbaşkanına suikast ve fiilî saldırı suçunun birinci fıkrasında yazılı suçlar, yasa koyucu tarafından terör suçları olarak düzenlenmiştir.

⁶²³ 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu, Terör örgütleri 7. Madde: Cebir ve şiddet kullanılarak; baskı, korkutma, yıldırma, sindirme veya tehdit yöntemleriyle, 1. Maddede belirtilen amaçlara yönelik olarak suç işlemek üzere, terör örgütü kuranlar, yönetenler ile bu örgüte üye olanlar Türk Ceza Kanunu'nun 314. Maddesi hükümlerine göre cezalandırılır. Örgütün faaliyetini düzenleyenler de örgütün yöneticisi olarak cezalandırılır.

Terör örgütünün; cebir, şiddet veya tehdit içeren yöntemlerini meşru gösterecek veya övecek ya da bu yöntemlere başvurmayı teşvik edecek şekilde propagandasını yapan kişi, bir yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Bu suçun basın ve yayın yolu ile işlenmesi hâlinde, verilecek ceza yarı oranında artırılır. Ayrıca, basın ve yayın organlarının suçun işlenmesine iştirak etmemiş olan yayın sorumluları hakkında da bin günden beş bin güne kadar adli para cezasına

Ergil'e göre, terörizm daha çok güçsüzün güçlüye karşı verdiği gayrı-muntazam bir savaş biçimidir ve bir siyaset yapma tarzıdır, ancak siyasetin en radikal tezahürüdür. Silahla yapılan siyasetin en uç örneği savaştır. Terörizm de bir savaş türüdür ve bu yöntemle farklı siyasal yöntemlerle elde edemeyeceği sonuçları elde edebilir⁶²⁴. Şüphesiz siyasal yöntemlerle amaca ulaşmanın birçok yolu ve metodolojisi vardır. Örneğin protesto yürüyüşleri düzenlemek, sivil toplum kuruluşları eliyle kamuoyuna çağrı yapmak, değişik kampanyalar vb. Ancak şiddet ve terör bunlara örnekler değildir. Bu eylemleri yasal ve yasal olmayan şeklinde ayıracak olursak, yasal olmayan kısımda kalan seçenekleri diğerinden ayıran tek fark şiddete yönelik olması olacaktır. Nitekim taleplerini kısa yahut dolaylı yoldan elde etmek isteyen bir kişinin veya belli bir kesiminin şiddete başvurması eğitimsizliğin, kolay yönlendirilebiliyor olmanın sonucu olabilir. Keza 21. asırda “*demokrasinin*” belli bir seviyede olduğu, hemen hemen her ülkede insan hak ve hürriyetinin konuşulduğu dünyada her hak sahibi için hukuki bir yol vardır⁶²⁵.

Terörün ve terörizmin en önemli amacı, toplumu şiddet ortamına çekerek toplumun şiddet yoluyla siyasallaşmasını ve kutuplaşması sağlamaktır. Bu yöntemle toplumdaki kutuplaşmalar da zihinsel ve duygusal yönden bölünmüş “*çatışan tarafları*” ortaya çıkaracaktır. Çatışan taraflar ise toplumun birlik ve bütünlüğünü bozarak terörün ve terörizmin amacına hizmet edecektir. Terörizmin amacına ulaşmak için kullandığı bir diğer yol ise; ortaya çıktığı ülkede kargaşa yaratarak

hükmolunur. Aşağıdaki fiil ve davranışlar da bu fıkra hükümlerine göre cezalandırılır: a) (Mülga: 27/3/2015-6638/10 md.)

b) Toplantı ve gösteri yürüyüşü sırasında gerçekleşme dahi, terör örgütünün üyesi veya destekçisi olduğunu belli edecek şekilde; 1. Örgüte ait amblem, resim veya işaretlerin asılması ya da taşınması, 2. Slogan atılması, 3. Ses cihazları ile yayın yapılması, 4. Terör örgütüne ait amblem, resim veya işaretlerin üzerinde bulunduğu üniformanın giyilmesi.

(Ek fıkra: 27/3/2015-6638/10 md.) Terör örgütünün propagandasına dönüştürülen toplantı ve gösteri yürüyüşlerinde, kimliklerini gizlemek amacıyla yüzünü tamamen veya kısmen kapatanlar üç yıldan beş yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılır. Bu suçu işleyenlerin cebir ve şiddete başvurmaları ya da her türlü silah, molotof ve benzeri patlayıcı, yakıcı ya da yaralayıcı maddeler bulundurmaları veya kullanmaları hâlinde verilecek cezanın alt sınırı dört yıldan az olamaz. İkinci fıkrada belirtilen suçların; dernek, vakıf, siyasî parti, işçi ve meslek kuruluşlarına veya bunların yan kuruluşlarına ait bina, lokal, büro veya eklentilerinde veya öğretim kurumlarında veya öğrenci yurtlarında veya bunların eklentilerinde işlenmesi halinde bu fıkradaki cezanın iki katı hükmolunur.

⁶²⁴ Doğu Ergil, “Terörizmin Mantığı ve Hedefi”, Prof. Dr. Muammer Aksoy’a Armağan, *AÜSBF Dergisi*, C. 46, S. 1-2, Ankara, 1991, s.171-182.

⁶²⁵ (Erişim), <http://akademikperspektif.com/2013/11/28/teror-nedir-ne-degildir/>, 24.06.2016.

toplumun direnme gücünü kırmak, yerleşik sosyal ve siyasal düzenin arkasındaki halk desteğini şiddet yoluyla zayıflatmak ve kamuoyunda güvensizlik oluşturmaktır⁶²⁶.

Terörün ve terörizmin bazı güçler tarafından siyasal ve ekonomik çıkarlar sağlamanın aracı olarak da kullanıldığı dikkate alındığında, amaç oldukça farklılaşmaktadır. Bu gibi durumlarda terörizmin amacı, bir kazanım elde etmek maksadıyla hedef alınan ülke veya toplumda belirli ortamların oluşmasına aracılık etmektir. Türkiye gibi stratejik bir öneme sahip ülkelerin terörle meşgul edilmesinde, Türkiye'nin üzerinde tarihi emelleri olan devletlerin rolü olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla terörün birtakım güçlerin çıkarları için kullanıldığı düşünüldüğünde, terörün amacının da en azından bu çıkarın devamını sağlamak olduğu söylenebilir. Bu nedenle terörizm, bir siyasal mücadele aracı ve amacı değil aksine, bir ülkenin bir başka ülkeyi zayıflatmak ve istikrarsızlaştırmak için kullandığı bir dış politika aracı haline geldiği söylenebilir⁶²⁷.

Öcalan'ın yakalanmasıyla PKK yeni stratejiler üreterek “*serhildan*”⁶²⁸ veya “*sivil itaatsizlik*” olarak adlandırılan fakat içerisinde şiddet barındıran eylemleri gündeme taşımışlardır. Kitlesele eylemleri hedefleyen “*serhildan stratejisi*”, özellikle Türkiye'nin meşru silahlı güçleriyle girdiği çatışmalarda ölen PKK'lı teröristlerin cenazelerinde, kadınlar ve çocukların ön sıralarda kullanıldığı eylemlerde uygulanmaya çalışılmıştır. Bu eylemlerde provokasyonların da etkisiyle cenaze işlemleri kitlesele gösterilere dönüşmüştür⁶²⁹. Kuşkusuz bu eylemlerin önemli amaçlarından biri, Türkiye'deki terör sorununa dışarıdan bakanları, özellikle Avrupalıları, PKK'nın Kürt Halkı'nın temsilcisi olduğu ve büyük bir kitlenin

⁶²⁶ Gençtürk, Terör Kavrami Ve Uluslararası Terörizme Farklı Yaklaşımlar, s. 5.

⁶²⁷ Gençtürk, Terör Kavrami Ve Uluslararası Terörizme Farklı Yaklaşımlar, s. 5.

⁶²⁸ Serhildan; Ayaklanma veya isyan, aynı ortamda bulunan bir grup kişinin (genellikle askeri personel veya gemi mürettebatı, sivil olsa bile) kanunen itaat etmesi gereken emirlere karşı gelmesi nedeniyle işlenen suç, anlamına gelmektedir. (Erişim) <http://www.turkcebilgi.com/serhildan>, 26.04.2016.

⁶²⁹ Bu tür serhildanların “gerillanın yükünü hafifleteceğini, örgütü besleyeceğini, gerillanın gizlenmesini, takviye almasını ve bitmez tükenmez bir güç kaynağını aktif hale getireceğini ve düşmanı parçalayacağını” belirtmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., İlker Yurduseven, Kendi Kaynaklarına Göre PKK/Kongra-Gel Terör Örgütü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kara Harp Okulu, Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2005. s. 89.

desteğini aldığına inandırmaktır. Keza bir diğer amaç, Türkiye içinde toplumların karşı karşıya gelmesi, kamuoyunda infial uyandırarak kamuoyunu korku ve endişeye düşürerek toplumun ümitsizliğe sevk edilmesidir⁶³⁰.

Özellikle Türkiye'deki Terör örgütleri, toplumda istikrarsız bir ortam yaratarak devletin her yönüyle halkın gözündeki değerini yitirmesini hedeflemektedir. Bu nedenle devlet otoritesinin hâkim olmadığı bölgeler, şehirler oluşturmaya çalışırlar. Bu sayede halkın gözünde ikili bir otorite, güç ortaya çıkarmış olacaklardır. Sivil itaatsizlik veya toplantı ve gösteri yürüyüşü gibi geniş kitlelerin katıldığı eylemler, bu konuda terör örgütlerine fırsat ve şans verir. Tam da bu noktada genelde bazı provokasyonlar devreye girer. Bu aşamada, kitlelerin güvenliğini sağlamak ve kamu düzenini hâkim kılmakla görevli güvenlik güçlerinin provoketörleri yakalamak için zaman zaman baskıcı tedbirler uyguladığı görülür. Provoketörler ise güvenlik kuvvetleriyle halkı karşı karşıya getirerek olay çıkarmaya çalışırlar⁶³¹. Şüphesiz bu tarz eylemleri sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirmek söz konusu olmayacaktır. Ancak örgütün, yapılan eylemleri sivil itaatsizlik eylemleri adıyla kamuoyuna duyurarak gerçekleştirilen eylemlere meşruluk kazandırma amacı olduğu belirtilebilir. Açıktır ki bu eylemlerde amaç, halkı devletten uzaklaştırarak halkın terör örgütünün arkasında durmasını sağlamaktır. Keza örgüte destek vermeyenlerin de en azından devletin tarafında olmaması hedeflenmektedir⁶³².

PKK/DTK terör örgütü ve HDP tarafından sivil itaatsizlik adı altında yapılan eylemlerin bir diğer amacı, kırsalda yapamadıklarını, şehirlerde yapmaya çalışmaktır. Kuşkusuz PKK/DTK ve HDP'nin tavırlarında, devlete ve onu temsil eden otoriteye karşı açık bir itaatsizlik vardır. Nitekim son yıllarda HDP Milletvekilleri "*dokunulmazlık*" ayrıcalığından yararlanarak "*sivil itaatsizlik*" adı altında suç unsuru taşıyan eylemlere karışmışlardır. Bu tarz eylemler esnasında bahsedilen grupların mensupları, genel olarak devlete ve onu temsil eden otoriteye karşı

⁶³⁰ Cenker Korhan Demir, "Öğrenen Örgütler ve Terör Örgütleri Bağlamında PKK", *Uluslararası İlişkiler*, C. 5, S. 19, Güz 2008, s. 79-80.

⁶³¹ Demir, Öğrenen Örgütler ve Terör Örgütleri Bağlamında PKK, s. 80.

⁶³² Demir, Öğrenen Örgütler ve Terör Örgütleri Bağlamında PKK, s. 80.

olduklarını belirtmektedirler⁶³³. Dolayısıyla bu eylemlerde sivil itaatsizliğin unsurlarına uyulmadığı açıktır. Kaldı ki genel kanı, bu eylemlerin, HDP'nin şiddet ve terörle arasına herhangi bir sınır koymaktan imtina etmesi nedeniyle esasen bir sivil itaatsizlik eylemi kabul edilemeyeceği yönündedir⁶³⁴.

Sivil itaatsizlik, her türlü otoriteyi ve hiyerarşiyi reddeden, düzenin tümüne karşı gelen anarşizmden farklıdır. Keza kendi amaçları doğrultusunda sivillere veya yönetenlere her türlü baskı ve şiddeti uygulayan terörizmden de tamamen ayrı, zararsız bir yol ve eylemdir⁶³⁵. Sivil itaatsizliği bu kavramlardan ayıran en temel nokta sivil itaatsizliğin içerisinde “şiddeti” barındırmaması ve düzenin veya devletin tümüne karşı olmamasıdır⁶³⁶. Bu nedenle maksadını aşan bir itaatsizlik eylemi, hukuk devletinin özgürlük ve yasallık ilkeleriyle bağlı bulunduğu şiddet tekeli daima karşısına alacaktır. Dolayısıyla itaatsizlik eylemi bir hukuk devletinde gerçekleşiyorsa, sivil olarak anılabilmesi onun kesinlikle şiddetsiz olmasına bağlıdır⁶³⁷. Aksi takdirde yapılan eylemler sivil itaatsizlik çerçevesinde değerlendirilemeyecektir.

Tartışmanın diğer bir kısmı ise sivil itaatsizlik kavramı adı altında neyin talep edildiği hususudur. HDP'nin taleplerinin üzerinde mutabakat sağlanmasa da siyasal talepler olduğu konusunda uzun zaman sonra az da olsa kabul edildiği görülmektedir⁶³⁸. Bu çerçevede yapılan eylemler sivil itaatsizlik olarak nitelendirilsin ya da nitelendirilmesin, Türkiye kamuoyunda uzun süredir tartışılan adeta kangrene dönen bu durumu bir siyasal sorun olarak, demokratik bir biçimde tartışmak açısından son derece uygun bir ortam olduğu önemli bir husustur. HDP'nin Kürt sorununu siyasal bir demokratikleşme düzleminde dile getirmesi, sivil itaatsizlik

⁶³³ Kenan Ertürk, PKK'nın Talimatı İle “Sivil İtaatsizlik”, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, 25.03.2011.

⁶³⁴ Çelebi, Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik, s. 95.

⁶³⁵ Çaycı, Berk, “Yeni Dijital Çağda Toplumsal Hareketlerde Meydana Gelen Dönüşüm” *Tojdac*, Volume: 5, Issue: 1, 2015, S. 27, s. 34-36.

⁶³⁶ Ayhan, Çakmak, “Demokratik Bir Çıkış Yolu Olarak Sivil İtaatsizlik İçin Şiddet Olgusu Ve Hukuksuzluk Paradoksu, s. 308.

⁶³⁷ Ayhan, Çakmak, “Demokratik Bir Çıkış Yolu Olarak Sivil İtaatsizlik İçin Şiddet Olgusu Ve Hukuksuzluk Paradoksu, s. 314.

⁶³⁸ Çelebi, Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik, s. 95.

eylemlerinde dile getirilen taleplerle birlikte değerlendirildiğinde, bu olumlu konjonktürden yararlanarak adeta devleti ve siyasal otoriteyi bir anlamda sıkıştırarak toplumsal dinamizmi harekete geçirme yollarını kullandığı da görülmektedir⁶³⁹.

Yukarıda açıklananlar bağlamında HDP'nin yapmış olduğu eylemlerin sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirilemeyeceğinde şüphe yoktur; çünkü bu eylemlerin içerisinde şiddet barındırdığı açıktır. Nitekim HDP ve diğer bazı siyasal hareketlerin, düzeni ortadan kaldırmak gibi bir düşüncelerinin olmadığına dair siyasal, kültürel ve kurumsal yenilenmelerini gözlemlemek ve görmek için zamana ihtiyaç olduğu söylenebilir. Bu çerçevede iddia ettikleri; mevcut anayasal düzenin meşruluğunu kabul etme, şiddeti siyasal bir araç olmaktan çıkartma, haksızlıkları ve mağduriyetleri telafi edecek somut fikirleri ortaya koyma, taleplerinin netliği ve faaliyetlerinin meşruluğu bakımından önem arz etmektedir⁶⁴⁰.

Son yıllarda görülen Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da rejim değişikliklerine ilişkin halktan gelen isyanların yoğun katılımı olduğu fakat iktidar sahiplerinin varolan otorite ve güçlerini korumak adına aşırı şiddet kullandığı ve buna bağlı olarak çok sayıda insanın hayatını kaybettiği bir “*siyasal şiddet kültürü*”ne şahit olunmaktadır⁶⁴¹. Türkiye'nin içerisinde bulunduğu siyasi ve sosyal ortam ayrıca Orta Doğu'da yaşanan büyük sorunlar nedeniyle oldukça zor bir dönemden geçmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de sivil itaatsizlik adı altında yapılan eylemler; barışçıl yollarla değişim talebi çerçevesinde sivil itaatsizliğin “*meşru kılıfı*”na büründürülmeye çalışıldığı düşünülmektedir. Bu kapsamda sivil ve barışçıl gösterilerle başlamış olsa da gerçekleştirilen eylemler sivil itaatsizliğin unsurlarını taşısa da bu tarz eylemlerin akıbeti çoğunlukla şiddetle sonuçlanabilmektedir. Nitekim daha önce açıkladığımız Hindistan örneğinde yaşandığı gibi her sivil itaatsizlik eylemi barışçıl bir karşılık bulmayabilir. Dolayısıyla barışçıl sivil itaatsizlik eylemlerinin kanlı bir şekilde bastırıldığı da görülebilir. Bu çerçevede

⁶³⁹ Çelebi, Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik, s. 95.

⁶⁴⁰ Çelebi, Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik, s. 95

⁶⁴¹ Karatay, Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma, s. 207

Hindistan'daki gibi aynı son; potansiyel olarak her sivil itaatsizlik eyleminin başına gelebilir. Zira Türkiye'de de bu durum geçmişte yaşanmıştır⁶⁴².

Siyasal eylemleri, önceden beri şiddetle anılan bir siyasal partinin, radikal ve marjinal grupların sivil itaatsizlik eylemlerinin nesnel bir gözle değerlendirilmesinin zor olacağı açıktır. Bu gruplara, haklı olarak, kuşkulu yaklaşılmaktadır; çünkü sürekli bu eylemleri terör örgütünün araçları olarak görmek eğilimi söz konusudur. Aslında bu grupların şiddetten kısmen de olsa sıyrılarak sivil itaatsizlik tarzı meşru ama yasal olmayan eylemleri keşfetmeleri ve düzenlemeleri, uzun ve zor bir süreçten geçtiklerini, iç evrim ve değişimlerinin zorluklarla ilerlediğini de göstermektedir⁶⁴³.

Karakaş'a göre, sivil itaatsizlik, sistem karşıtı hareketlerde olduğu gibi belli bir ideolojik birlikteliğe bağlı olarak da gelişmez. Bu önemli nokta, sivil itaatsizliğin, sistemin geneline değil, tekil haksızlıklara karşı gerçekleştirilen bir eylem olması ile ilgilidir. Bu temel ilkedен dolayı sivil itaatsizlik, ideolojik birlikteliğin, motivasyonla değil, somut sorunlar etrafında toplanan heterojen bir topluluğun, sorunun ortadan kaldırılmasına dair kollektif bir birlikteliğin gücü ile gerçekleştirilir⁶⁴⁴. Bu bağlamda sivil itaatsizlik, meşruiyetini dini bir cemaatin, ideolojik bir grubun ya da bireyin kişisel çıkarlarından almaz. Bu nedenle sivil itaatsizliğin, ideolojiler üstü bir yapısı vardır. Sivil itaatsizlik eyleminde esas olan temel ilke, herkes için böyle bir uygulamanın haksızlık olduğunda ortak kanaat olmasıdır. Dolayısıyla sivil itaatsizlikte ortak hassasiyetle (kişisel aidiyetleri taşımaksızın), yapılan haksızlığa ortak bir eylemle ve tek bir söylemle karşı çıkılabilmektedir⁶⁴⁵.

Rawls'a göre şiddet içeren eylemler, incitici ve kırıcı olur, bu da sivil itaatsizliğin temel felsefesiyle ve söyleviyle bağdaşmaz⁶⁴⁶. Bu noktada sivil itaatsizlik ve militan hareket arasındaki fark da ortaya çıkmış olacaktır. Keza militan hareket, yasaya sadakat bağları içerisinde gerçekleşen bir eylem değildir. Militan hareket, yasal

⁶⁴² Karatay, Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma, s. 207.

⁶⁴³ Karatay, Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma, s. 207.

⁶⁴⁴ Karatay, Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma, s. 181-182.

⁶⁴⁵ Karakaş, Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?, s. 182.

⁶⁴⁶ Rawls, *A Theory of Justice*, s. 366.

düzene karşı çok daha derin ve farklı siyasi ideolojik bir hareketi temsil eder⁶⁴⁷. Bu noktada Rawls, bazı durumlarda militan hareketin ve diğer direnme türlerinin de haklılaştırılabileceğini ifade eder. Ancak Rawls, bu anlamda bu konuyu tartışmayacağını, amacının âdil anayasal bir rejimde sivil itaatsizliğin rolünün ve bu düşüncenin sınırlarının ne olduğu ve olacağıyla sınırlı kalacağı olduğunu vurgulamaktadır⁶⁴⁸.

Taşkın, sivil itaatsizlik eylemlerinin bazı ortak unsurlarını belirterek terörizm ve sivil itaatsizlik arasındaki farkları vurgulamaktadır. Yazar, terör ve sivil itaatsizlik eylemlerinin birbiriyle karıştırılabileceğine veya sivil itaatsizlik eylemlerinin terör örgütlerince istismar edici bir malzeme olarak kullanılacağını değerlendirmektedir. Şuhalde eylemin sivil itaatsizlik kabul edilip edilmeyeceği, eylemi yapanın kimliği ile ilgilidir⁶⁴⁹. Nitekim BDP'nin (o zaman ki adıyla) örgütlemiş olduğu Kürtlerin sivil itaatsizliğe yoğun olarak başvurduğu yıllar 2000'li yıllardır⁶⁵⁰. “*Öcalan siyasi irademdir.*”, “*Sayın Öcalan*” referandum boykotu ve anadilde eğitim kampanyası gibi eylemlere milyonlarca kişi katılmıştır⁶⁵¹.

Yukarıda belirtilen kampanyalar dâhilinde 3 milyon 243 bin dilekçe Birleşmiş Milletlere, Avrupa Konseyine, TBMM Başkanlığına gönderilmiştir. Buna benzer PKK elebaşı Abdullah Öcalan'a “*sayın*” sıfatı ile hitap eden politikacılar hakkında dava açılmasını durdurmak amacıyla yüzlerce DTP'li 2008 yılından itibaren mahkemelere başvurarak Abdullah Öcalan'a bizde sayın diyoruz diyerek kendilerini şikâyet etmişlerdir. Bu eylemlerin mevcut yasalara aykırı olması (daha sonra haklarında dava açılan birçok kişi ceza almıştır), aleni olması, hiçbir şekilde şiddet içermemesi gibi özellikleriyle sivil itaatsizlik olarak kabul edilebilir⁶⁵².

⁶⁴⁷ Macit, Şiddet İçermeyen Bir Eylem: John Rawls'da Sivil İtaatsizlik, s. 142.

⁶⁴⁸ Rawls, *A Theory of Justice*, s. 367-368.

⁶⁴⁹ Taşkın, *Terörizm ve Sivil İtaatsizlik*, s. 127-128.

⁶⁵⁰ Anılan eylemler toplantı ve gösteri yürüşü kapsamında değerlendirilemez. Çünkü bu eylemler yasa dışıdır. Dolayısıyla Toplantı ve Gösteri Yürüşü Kanuna aykırıdır.

⁶⁵¹ Güler Can, Nagihan Akarsel, “*Dayatılanın Reddi: Sivil İtaatsizlik*”, (Erişim) <http://www.ozgur-gundem.com>, 19.02.2015.

⁶⁵² Karatay, *Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma*, s. 216.

Sivil itaatsizliğin temel ilklerinden olan şiddetsizlik, adı geçen partilerin (DTP, BDP, HDP) Kürtlerin eylemlerinde örgütleyici bir role sahiplerdir. Kürtlerin yapmış oldukları bu sivil itaatsizlik eylemlerinde en büyük sorun ya da sivil itaatsizlikten ayıran unsur “*yumuşak karın*” bu eylemlerin şiddetle ilişkisinin olmasıdır. Silahlı örgüt tarafından desteklendiği iddiası çoğu zaman şiddet eylemlerinin sivil eylemlerde ortaya çıkması⁶⁵³ (şehirlerde otobüslerin yakılması, bankaların taşlanması, yüzü maskeli kişiler tarafından molotoflar atılması), bu eylemleri, sivil itaatsizlik eylemlerinden ayıran temel fark olarak görülmektedir.

Keza HDP-DTK tarafından sivil itaatsizlik adıyla gerçekleştirilen eylemler kısmen karşılık bulmuştur. Ancak bu karşılık Türkiye'nin ekser çoğunluğu tarafından sivil itaatsizlik olarak görülmemiş ve tepkiyle karşılanmıştır⁶⁵⁴. Fakat yapılan eylemlerde, anılan parti ve grupların bir sistem değişikliği yerine açık ve net talepler ortaya koyduğu gerekçesiyle sivil itaatsizlik olarak değerlendirenler de vardır⁶⁵⁵.

Kürt hareketinin, gerçekleştirdiği eylemleri bilinçli bir şekilde sivil itaatsizlik olarak tanımladığı bilinmektedir. Fakat daha önce de açıklandığı gibi, eylemlerin teori ve pratik ilişkisinde tamamen denklik ilişkisi aramak, imkânsız aramak olacaktır. Sivil itaatsizlik eylemleri, aslında doğası gereği zaten bir talep eylemleridir ve yasalara karşı genel bir isyan içerirler. Kürt hareketinin 4 talep etrafında şekillenen oturma eylemleri de, bu bağlamda sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilebilir⁶⁵⁶. Ancak BDP'nin sivil itaatsizlik adı altında yapmış olduğu eylemler, teorik olarak Thoreau, pratikte ise Ghandi tarzı bir itaatsizlik eylemi değildir. Buna karşın bu eylemleri bir halk hareketi olarak “*sisteme itaatsizlik*” şeklinde değerlendiren yaklaşımlar da bulunmaktadır⁶⁵⁷.

⁶⁵³ Karatay, Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma, s. 219.

⁶⁵⁴ Kürt siyasetçi İbrahim Güçlü tarafından bu eylemlerin sivil itaatsizlik çerçevesinde değerlendirilmeyeceği vurgulanmıştır. Güçlü, son dönem sivil itaatsizlik eylemlerinin “*amaçları itibarıyla de yaptıkları bir sivil itaatsizlik değildir*” görüşündedir. Bkz., (Erişim) <http://www.rizgari.com/modules.php?name=RizgariNiviskar&cmd=Read&id=22.35,20.03.20015>

⁶⁵⁵ Karatay, Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma, s. 220.

⁶⁵⁶ Karatay, Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma, s. 222.

⁶⁵⁷ Karatay, Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma, s. 224.

Son tahlilde bu tespitlere karşın yapılan eylemlerin genel olarak icra tarzı ve içerisinde şiddet barındırması, taleplerin istenme şekli ve kuşkusuz isyan ya da ayaklanma tarzı bir eyleme dönüşmesi, bu eylemleri “sivil itaatsizlik” dışında bıraktığı görülmektedir. Kaldı ki bahsedilen bu eylemlerde, devletin üniter yapısını bozmayı ve Türkiye’yi bölünmeye götürecek bir sürece sürüklemesi nedeniyle yapılan eylemleri sivil itaatsizlikle bağdaştırmak pek mümkün görülmemektedir.

Sonuç olarak siyasi, dini veya ideolojik amacına ulaşmak için her türlü aracı meşru gören, amaca giden yolda engel olarak gördükleri her şeyi -hiçbir ayırım gözetmeksizin- ölçsüz ve kuralsız, şiddet, korku ve tehdit yöntemleriyle hedef alan terörizm, sivil itaatsizlikten tamamen farklıdır. Ancak her türlü kitle ve toplumsal hareketleri amaçları doğrultusunda kullanmayı ihmal etmeyen terör örgütleri sivil itaatsizlik eylemlerini de kendi amaç zeminine çekmekten de geri kalmamaktadır. Terörizm, hiçbir zaman ve hiçbir yerde, hukuka uygunluğu ve meşruluğu olmayan insanlık dışı bir eylemdir. Sivil itaatsizlik ise demokratik ve hukuksal bir sistemde, anayasal sisteminin özüne ve geneline dokunmaksızın belirli, somut, ciddi ve tekil haksızlığa karşı, kamuya açık ve aleni, siyasi ve hukuki sorumluluğun üstlenildiği, sonuç verme olasılığı yüksek, hiçbir şiddeti içermeyen ve toplumsal adalet anlayışı ile kamu vicdanına hitap eden yasa dışı meşru bir çağrıdır⁶⁵⁸.

C. Hukuk İhlallerine Karşı Bir Eylem Tarzı Olarak Sivil İtaatsizlik

Sivil itaatsizlik, yasal ancak meşru olmayan icraatlara karşı, militan bir tavır ve direniş biçimidir. Fakat yalnızca hukuksuzluğu ve haksızlığı gidermeyi hedeflediği için, bir sistem değişikliği talebi yoktur. Sivil itaatsizlikle, yasal olmayan politik bir eylem ortaya konur; ancak bu eylem, devrim ve isyandan farklıdır. Çünkü sorunu, sistem değişikliği olarak değil de görev çatışması olarak görür. Bu çatışma esnasındaki tavır, sosyal davranışla; hatta insan davranışının tümüyle eş tutulacak şekilde düşünülmelidir. Bu şekildeki bir tavırda, kişinin iç dünyasını oluşturan inanç ve duygular önemli rol oynar. Bunu söylemek, “*ortak bir adalet anlayışı*” veya “*bir kamu vicdanı*”nın varlığı sorunsalını ortaya çıkarır. Kaynağını bir sözleşme veya

⁶⁵⁸ Taşkın, Terörizm ve Sivil İtaatsizlik, s. 119.

anayasadan almayan bu tür kavramların herkes tarafından farklı yorumlanma ihtimali söz konusu olabilir⁶⁵⁹.

Sivil itaatsizliğin gerekçelendirilmesi, yani demokratik bir rejimi destekleyen adalet ilkeleriyle eş güdümlü olarak hangi koşullarda sivil itaatsizlik yapılabileceği; sivil itaatsizliğin, çoğunluğun adalet duygusuna yönelik bir eylem olarak değerlendirilmesinin bu şekilde eylemi hangi koşullarda ve ne zaman haklı kıldığını değerlendirmek gerekmektedir. İlk olarak, çoğunluğa yapılan siyasi çağrılarının her zaman iyi niyetle yapıp reddedilmiş olduğunu ve genel geçer çözüm yollarının denenmiş olduğunu varsayabiliriz. Bu çerçevede, örneğin, mevcut siyasi partiler azınlığının taleplerine kayıtsızdır ve protesto edilen yasaları kaldırma, en azından değiştirme girişimleri daha fazla baskı ile karşılaşmıştır. Nitekim kamu kurumları çoğunluk olan yönetimin denetimi altındadır. Sivil itaatsizliğin, hukukun egemenliği çerçevesinde, sadakat sınırları içinde bir siyasi eylem biçimi olarak tanınması gerektiği düşünülse de sivil itaatsizliğin işte bu değerlendirmeler kapsamında girilen pek de iç açıcı bir eylem olmadığına hesaba katılması gerekir. Dolayısıyla bu yola genellikle genel kabul gören demokratik süreçler sekteye uğradığında son çare olarak başvurmak gerekir. Bu bağlamda, sivil itaatsizlik, normal bir siyasi eylem değildir ve haklı olduğunda ciddi bir sorun var demektir. Yasada vahim bir adaletsizlik olduğu gibi, bu adaletsizliği ortadan kaldırmaya direnen siyasi ve otoriter güçler de vardır⁶⁶⁰.

İkinci olarak, sivil itaatsizlik, çoğunluğun adalet duygusuna seslenen bir siyasal eylem olduğundan, bu şekilde bir eylemin genel olarak adaletin esas ve açık bir şekilde ihlal edildiği vakalarda ve tercihen düzeltildiği takdirde süregelen adaletsizlikleri engellemek ve yok etmek için bir temel teşkil edecek olgularla sınırlandırılması gerekir. Dolayısıyla sivil itaatsizlikte, toplumsal adalet ve eşit özgürlük ilkesinin ihlal edilmesiyle, fırsat eşitliğini garanti altına alan ilkeleri çığneyen engellerle sınırlandırmaya yönelik varsayımlar vardır. Bu ilkelerin yerine getirilip getirilmeyeceğini söylemek pek de kolay değildir, fakat bunların temel eşit siyasi özgürlükleri, yurttaşlık özgürlüklerini (bunlara vicdan hürriyeti ve düşünce

⁶⁵⁹ Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, s. 93-94.

⁶⁶⁰ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Gerekçelendirilmesi*, s. 175.

özgürlüğü dâhildir) ve fırsat eşitliğini garanti altına aldıklarını düşünürsek, kendi ilkelerine uyulup uyulmadığı genellikle açıktır⁶⁶¹.

Bir diğeri, sivil itaatsizlik; muhalefet eden kişinin, aynı orantıda, aynı yöntemle benzer bir haksızlığa maruz kalan herkesin de aynı şekilde eylem yapma hakkı olduğunu kabul etmeye hazır olduğu durumlarla sınırlı olmalıdır. Dolayısıyla benzer durumlarda, diğer kişilere de sivil itaatsizlik eyleminde bulunma yetkisi verilmeli ve onların böyle bir muhalefet yapmalarının sonuçlarına da katlanılmalıdır⁶⁶². Son tahlilde, pozitif yasaların, her zaman adaleti gerçekleştirme noktasında yetersiz kaldığı yönündeki bir anlayışla temellenen sivil itaatsizlik, adaletsiz olduğunu düşündüğü pozitif hukuk kuralına yine bir pozitif yasaya aykırı davranarak karşı çıkmaktadır. Bu çerçevede eylemcinin amacı bu şekilde davranarak, hem eleştirdiği yasanın ahlakiliği sorununu tartışmak hem de yasa eğer anayasaya aykırı ise buna dikkat çekmektir. Buradan hareketle bir sivil itaatsizlik eyleminin en belirgin unsuru yasa karşıtı bir eylem olmasıdır sonucuna da varılabilir.

D. Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizliğin Meşruluğu Sorunu

1. Direnme Hakkı

a. Genel Olarak

Baskıya karşı direnme, her insanda mevcut, doğal ve tepkisel bir davranıştır. Konunun önemi açısından ilk olarak “*direnme bir hak mıdır?*” ya da hangi durumlarda bir “*hak niteliğine dönüşür?*” sorularının cevaplanması gerekmektedir. Direnmenin hak olarak kabul edilebilmesi için hukukça korunması, başka bir deyişle hukukça korunan koşullara uygun olması gerekir⁶⁶³.

⁶⁶¹ Rawls, Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi, s. 175.

⁶⁶² Rawls, Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi, s. 176.

⁶⁶³ Taşkın, Baskıya Karşı Direnme Hakkı, s. 37.

Direnme, kelime anlamı olarak “*Herhangi bir düşüncede, bir istekte veya bir durumda karşı koyma, ayak direme inat etme veya mukavemet gösterme*”⁶⁶⁴ anlamına gelmektedir. Direnme hakkı ise en sade şekliyle “*devlet organlarının tasarruflarına karşı girişilen olağan hukuk yollarınca öngörülmuş davranışlar dışındaki her türlü davranış*”⁶⁶⁵ olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir tanıma göre direnme hakkı; hukukun dışına çıkarak ya da hukuk dışı yollarla iktidara gelen ve hukuksuzluğu devam ettiren dolayısıyla meşruiyetini kaybeden keza, gücünü baskı ve zulüm aracına dönüştüren bir siyasal iktidara karşı, hukuka itaati sağlamak, toplumu zulüm ve baskıdan kurtulmak için son bir çare olarak girişilen, toplumsal kabul gören aktif bir direnme şeklidir⁶⁶⁶. Yahut da anayasa ve yasalara aykırı davranışlarıyla hukuksal dayanaklarını yitiren dolayısıyla hukuku dışlayan, hukuk devleti yerine baskı rejimi kuran bir iktidara karşı, başkaldırma hakkı olarak tanımlanmaktadır⁶⁶⁷.

Direnme hakkı, meşru yolun sonuna gelindiği, hukukî zeminde yapılacak hiçbir şeyin mevcut olmadığı bir ortamda başvurulacak bir yoldur. Demokratik yollarla siyasî iktidarı değiştirme yolu açık ise, anayasal düzen dışına çıktığı iddia edilen kurumların hukukî zeminde sınırlanması mümkün ise, meşru direnme hakkını kullanmaktan bahsetmek hukukî zeminde mümkün değildir. Bu şartlarda yapılacak hukuk dışı eylemler, direnme hakkı değil, isyandır. Suç teşkil eden eylemlerde bulunmaktadır. Dolayısıyla bu yönde bir çağrıda bulunmak, hukuk dışı isyanları, anarşi ve terörü desteklemek olacaktır⁶⁶⁸.

Baskıcı yönetime ve zorbaya karşı direnmek meşru bir hak ve görevdir. Direnme ancak demokrasi rejimini yıkanlara karşı söz konusudur. Bazı yazarlara göre, fertlere direnme hakkının tanınması da gereklidir nitekim kanun dışı keyfi hareketlere karşı

⁶⁶⁴ Hasan Eren, Nevzat Gözaydın, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 381; Esat Şener, *Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2001, s. 171.

⁶⁶⁵ Ekiz, *Genel Kamu Hukuku Açısından Direnme Hakkı*, s. 5; Ekici, *Direnme Hakkı*, s. 79.

⁶⁶⁶ Taşkın, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı*, s. 38-39.

⁶⁶⁷ Yılmaz Aliefendioğlu, “Direnme Hakkı”, *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, Ed. Yasemin Özdek, *TODAİE*, 2002, s. 395.

⁶⁶⁸ Adnan Küçük, *Demokratikleşme Süreci*, 13.02.2011. Zaman.

fertleri koruyabilmek için onların ellerine etkili silahlar vermek önemlidir⁶⁶⁹. Bu bakımdan baskıya karşı direnen fert meşru savurma durumunda olacaktır. Bu bağlamda fertlerin devlet içinde bir varlık ve değer olduğunu kabul eden ve onlara direnme hakkını tanıyan ilk pozitif metin 4 Temmuz 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirisi olmuştur⁶⁷⁰.

b. Direnme Hakkının Konusu ve Unsurları

Hukuk gibi direnme hakkı da insanlık tarihi ile yaşıttır. İktidarı ele geçiren kişi, grup ya da güçlerin meşruluk oluşturma çabaları onları hukuk kurallarını kendi istekleri gibi değiştirmeye ya da hukuk tanımazlığa götürürken haksızlığa ve zalimlere karşı boyun eğmeme, insanlık onurunun ve doğal hukukun bir gereği olarak direnme hakkını doğurmuştur⁶⁷¹. Esas olarak, bir yöneticinin veya yönetim kadrosunun, en temel normları (Ahlaki, hukuki vs.) ihlal etmesi durumunda yönetilenlere genellikle bir hak olarak tanınan direnme, kurulu düzeni kökten değiştirmek isteyen devrimden oldukça farklıdır. Ancak, şiddete dayalı olarak uygulandığında, direnmeyi devrimden ayıran çizgi giderek kaybolmakta; daha doğrusu böyle bir direnme, aynı zamanda başarılı da olmuşsa, devrimin yolu açılabilir. Keza her devrim bir direnme sayılabilir ama her direnme bir devrim değildir⁶⁷².

Bir hak olarak direnme, ancak bir hükümetin icraatına bağlı olarak, değerlerin, çıkarların ve inançların baskı altında kalması veya zedelenmesi durumunda ortaya çıkabileceği söylenebilir. Yine de bu gibi durumlar, bir direnmenin ortaya çıkması için her zaman yeterli olmayabilir. Şöyle ki, itaatsizlik, büyük ölçüde meşruluk inancının kaybolmasına bağlı olsa da yönetimin zor kullanması, tahammül sınırlarının aşılmamış olması, yönetilenlerin karşı çıkma kapasitelerinin bulunmaması, dinsel ve ahlaki gerekçelerin bu tür bir davranışı tasvip etmemesi,

⁶⁶⁹ Göze, Baskıya Karşı Direnme Hakkının Kabul Edildiği Pozitif Hukuk Metinleri ve Anayasalar,s. 29-33.

⁶⁷⁰ Göze, Baskıya Karşı Direnme Hakkının Kabul Edildiği Pozitif Hukuk Metinleri ve Anayasalar, s. 29-33.

⁶⁷¹ Ekici, Direnme Hakkı, s. 90.

⁶⁷² Ernest Van den Haag, *Political Violence and Civil Disobedience*, New York: Harper Row Publisher's, 1972, s. 6.

direnmenin ortaya çıkmasına engel olabilir⁶⁷³. Öte yandan, gelenek, görenek, alışkanlık, ceza korkusu ve nihayet çaresizlik duygusu gibi psikolojik faktörler itaatın devamında rol oynayabilir. Ancak meşruluğunu kaybeden yönetimlerin, yalnızca kuvvete dayanarak sonsuza kadar devam ettiği görülmemiştir⁶⁷⁴.

Direnme hakkının unsurlarını; direnme hakkının tanımı ve tarihi gelişiminin ışığında, bu hakkın unsurlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Hukukun dışında olan bir siyasal sistemin varlığı,
- Siyasal iktidarın meşruiyetini kaybetmesi,
- Hukuka aykırılığın zulüm ve baskı hâline gelmesi,
- Direnme hakkının hukukun üstünlüğü için kullanılması,
- Direnme hakkının son çare olması ve ancak ulusça kullanılması⁶⁷⁵.

c. Direnme Hakkının Tarihçesi

aa. Eski Çağlarda Direnme Hakkı

Direnme hakkı, hukuki bir kavram olarak incelenmeden önce siyasi bir kavram olarak eski çağlardan beri öneme sahip olmuştur. Direnme hakkı siyasal düşünce alanında, zulme karşı direnme olarak ele alınmıştır. Sokrates'in⁶⁷⁶ başına gelenler bu konuda önemli bir örnek oluşturmaktadır.⁶⁷⁷ Yine eski çağlardan direnme hakkına dair örnek Antigone hadisesidir. Antigone, Kreon'un, kardeşine ölüm cezası vermesine ve bunu yerine getirmesine karşı çıkmaz. Sadece ölünün ortada bırakılmasının insan onuruna aykırı olduğunu savunmuştur. Kardeşinin cesedini

⁶⁷³ Kotil, *Yönetenler Yönetime Neden ve Nasıl İtaat Ederler?*, s. 18.

⁶⁷⁴ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 50.

⁶⁷⁵ Ekici, *Direnme Hakkı* s. 82.

⁶⁷⁶ Sokrates ile ilgili geniş açıklama için çalışmanın birinci bölümünde yer alan *Sivil İtaatsizliğin Bir Öncüsü Sokrates* başlığına bkz.

⁶⁷⁷ Ayşe Hür, *Direnme Hakkında 'Ölçü' Nedir?*, (Erişim) <http://www.izmirizmir.net/ayse-hur-direnme-hakkinda-8216;olcu-nedir-y1685.html>, 10.02.2016.

Kreon'a karşı gelmesine rağmen gömen Antigone, hakkında verilen idam cezası infaz edilmeden intihar eder. O'na göre, özgürlük ve insan onuru yoksa her şey mubahtır dolayısıyla direnme hakkı da bir anlamda özgürlüktür. Bu bağlamda Sokrates ve Antigone örneği özgürlük ve insan onurunun kutsallığının ve bu kutsallığın korunması amacına yönelik direnme hakkının birer örneğidir⁶⁷⁸.

bb. Orta Çağ'da Direnme Hakkı

Anayasacılığın gelişiminde hukuk dışı yönetime karşı direnme hakkının tanınması Orta Çağ'da oldukça yaygındır. Hem İngiltere'de hem de Kıta Avrupası'nda ki Orta Çağ sosyal düzeninde direnme hakkı her zaman var olmuştur⁶⁷⁹. Zulme karşı direnme problemini ilk defa Orta Çağ Hıristiyan felsefesi ortaya atmıştır. Direnme hakkının pozitif hukuktaki ilk izleri, Magna Carta Libertatum'da (*Büyük Özgürlük Berati*, 1215) dolaylı bir şekilde görülmektedir. (mad. 52) Magna Carta'da bağlılığın güvencesini oluşturan hükme göre, Kral John'un, Berati ciddi biçimde ihlal etmesi durumunda 25 barondan oluşan kurul, krala karşı savaş açma hakkına sahip olmaktadır. Bu dönemde zulme karşı direnme, toplu ve bilinçli bir halk hareketi olarak değil de sadece "*zalimlerin öldürülmesi*" açısından ele alınmıştır. Orta Çağ'da zulme karşı direnme konusunu en ciddi ve sistemli bir şekilde inceleyen Thomas Aquinas'e göre, halk, iktidarı zorbalıkla ele geçiren veya meşru yoldan gelmekle beraber sonradan zulüm yoluna sapan hükümdara karşı ayaklanmak ve onu devirmek hakkına sahiptir⁶⁸⁰.

cc. Yeni Çağ'da Direnme Hakkı

Yeni Çağ'da direnme hakkının baş savunucusu ise John Locke'tur (1632-1704). Locke, halkın direnme hakkını toplum sözleşmesinin tabii ve mantıklı bir sonucu olarak görür. Locke, "*Hükümet Üzerine*" adlı yapıtında erkler ayrılığı ilkesine vugu yapmaktadır. Bozulan erkler ayrılığı neticesinde tüm erk eğer tek bir güçte (özellikle de yürütmede) birleşecek olursa, "*yönetimlerin bozulması*" denen süreç yaşanmaya

⁶⁷⁸ Ekici, *Direnme Hakkı*, s. 2.

⁶⁷⁹ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 8.

⁶⁸⁰ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 302-303.

başlar. Böyle bir durumda yürütme erki, tüm yetkileri sınırsız ve kontrolsüz biçimde kullanmaya başlar. Locke, buna karşı halkın eline de güçlü bir silah olarak “*direnme hakkı*” nı vermiştir⁶⁸¹.

Locke’a göre direnme hakkı, halkın yönetime karşı çıkararak, onu değiştirerek yerine yenisini getirme yönündeki eylemi ifade etmektedir; ancak düşünür, halkın bu eylemi şiddet kullanarak gerçekleştirmesini doğru bulmaz. Eylemin, halkın haklı isteklerini, iktidar sahiplerinin keyfi yönetiminin karşısında direnerek, iktidarın bu tarz yönetime geçmeden önceki meşru durumuna dönmesini sağlamayı amaçlaması gerekmektedir. Bir başka deyişle Locke, direnme hakkını “*kanlı bir ayaklanma*” ya da halk hareketi olarak değil; “*uzlaşma hakkı ve aracı*” olarak düşünür. Halkın, uzlaşma sağlanana kadar direnme hakkı vardır⁶⁸². Görüldüğü gibi direnme hakkı Locke için bir düzeni koruma aracıdır. Ve Locke, asla bir devrimci değildir. 21. Yüzyılda direnme konusu üzerinde en çok duran hukukçulardan biri Burdeau’dur. Burdeau direnme hakkını teşkilatlanmamış, diğer deyişle kullanım ölçütleri pozitif hukukça belirlenmemiş bir yaptırım saymaktadır⁶⁸³.

2. Doğal ve Pozitif Hukuk Açısından Direnme Hakkının Değerlendirilmesi

a. Doğal Hukuk bakımından Direnme Hakkının Değerlendirilmesi

Direnme hakkı, esas olarak doğal hukuk anlayışında geçerlidir. Nitekim doğal hukuk açısından direnme hakkı meşrudur. Dolayısıyla direnmenin doğal bir hak olarak kullanılması için herhangi bir düzenlemeye gerek yoktur⁶⁸⁴. Pozitif hukukun, direnme hakkını doğrudan öngörmesi, düzenlemesi veya peşinen meşru sayması mümkün görülmemektedir. Zira direnme hakkının anayasada ya da yasalarda düzenlenmesi, kendi içine bir anarşi mayası katılmış olması demektir⁶⁸⁵.

⁶⁸¹ Mehmet Akad, Bihterin Vural Dinçkol, *Genel Kamu Hukuku*, 8. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2013, s. 132.

⁶⁸² Akad, Dinçkol, *Genel Kamu Hukuku*, s. 109-110.

⁶⁸³ Ömeroğlu, *Direnme Hakkı, Meşruluğu ve Pratik Değeri*, s. 107.

⁶⁸⁴ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik*, s. 71.

⁶⁸⁵ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 306.

Taşkın, doktrinde direnme hakkına yer verilmekle, bireye istisnai durumlar için yasalara aykırı davranma ve kendisine yapılan zulmü şiddet kullanarak bertaraf edebilme hakkı tanınmış olunacağını belirtmektedir. Bu durum insan hak ve özgürlüklerinin egemenlik karşısındaki kuvvetliliğinin kabul edildiğini göstermektedir. Evrensel hukuk kuralları ile devletin kanunları çakışırsa kişinin devletin kanunlarına itaatsizlik yapma ve direnme hakkı doğar. Dolayısıyla direnme hakkının temel bir hak olarak anayasada yer almasına imkân yoktur. Çünkü kuvvete başvurma ve ayaklanmanın hukuken öngörülmesi ve düzenlenmesi diye bir hak pozitif metinlerde düzenlemez. Kaldı ki direnme bir hak olarak hukuk metinlerinde tanınsa dahi bu hakkın pratikte kullanılmasını engellemeye yönelik pozitif hukuk hükümleriyle de çelişecektir⁶⁸⁶. Bununla birlikte uygulamada, anayasasında direnme hakkına yer veren devletlerin aynı zamanda ceza kanununa koyduğu hükümlerle, yerleşmiş siyasal düzeni zor kullanarak değiştirme girişimlerini ağır ceza tehdidiyle yasakladığı görülmektedir⁶⁸⁷. Dolayısıyla baskıya karşı direnmenin temel bir hak olarak anayasalarda yer almasının pratik bir değeri yoktur. Ancak teorik olarak, kişi hak ve hürriyetleriyle hukukun üstünlüğüne saygılı olmayı hatırlatmak gibi sınırlı bir faydası olabilir⁶⁸⁸.

Direnme hakkını tanıyan anayasalardan, 1847 Liberya Cumhuriyeti Anayasası'nın başlangıç bölümünde ve ilk maddesinde doğal hukuk ve toplum sözleşmesi anlayışına uygun biçimde hükümetin gerekirse değiştirilebileceğinden ve ona karşı direnebileceğinden söz edilmektedir. 1945 Guetemala Anayasası'nın 2. Maddesi'nde de cumhurbaşkanlığı görevinin ancak sıra ile yerine getirileceği ve bu ilkenin ulusal siyasetin temeli olduğu belirtildikten sonra bu ilke çiğnenirse toplumun isyan edebileceği öngörülmektedir⁶⁸⁹. Direnme hakkının pozitifleştirilemeyeceği düşüncesi kabul edilmekle birlikte, bu hakkın hukuk metinlerinde nasıl "evcil" hale getirildiği, direnmeye hak hatta görev olma niteliğini kazandırma açısından önem

⁶⁸⁶ Taşkın, Baskıya Karşı Direnme Hakkı, s. 58-59.

⁶⁸⁷ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 310.

⁶⁸⁸ Taşkın, Baskıya Karşı Direnme Hakkı, s. 59.

⁶⁸⁹ Yetkin, *Siyasal İktidara Karşı Direnme ve Devrim*, s. 101.

kazanmaktadır⁶⁹⁰. Direnme hakkının hangi koşullarda gerçekleştiği ve ne tür bir hak olduğu noktasında, bu haktan söz eden temel metinler şöyle sıralanabilir:

b. Pozitif Hukukta Direnme Hakkının Düzenlendiği Metinler

aa. İnsan Hakları Belgelerinde Direnme Hakkı

12 Haziran 1776 Tarihli, Virginia İnsan Hakları Bildirgesi, “*yetersiz*” hükümete karşı isyan hakkını da içeren insanın doğuştan gelen doğal haklarını beyan etmek üzere hazırlanan bir belgedir. 3. Madde ..Herhangi bir yönetim bu göreve layık olmadığını gösterir ya da bu görevi hiçe sayarsa, toplumun çoğunluğunun, kamu yararına en uygun gördükleri bir biçimde, bu yönetimde ıslaha gitmek, yönetimin yapısını değiştirmek ya da yönetimi ilga etmek hakkı doğar. Bu hak vazgeçilemez, devredilemez ve iptal edilemez bir haktır⁶⁹¹.

26 Ağustos 1789 Tarihli, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi 2. Madde: “*Her siyasal toplumun amacı, insanın doğal ve zamanaşımı ile kaybedilmeyen haklarını korumaktır. Bu haklar; özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnmedir*⁶⁹²”. Hükümüne yer vermiştir. Bu Bildirge’ye göre, bireylerin doğal hakları, siyasal iktidarın sınırlarını belirler. Dolayısıyla siyasal iktidarın yetkilerini aşarak kişinin hak ve özgürlüklerini çiğnemesi ve bireyler üzerinde baskı kurması durumunda “*baskıya karşı direnme hakkı*” doğar⁶⁹³.

1793 tarihli Haklar Bildirisi, direnme hakkını açık ve net bir biçimde düzenlenmiştir. Şöyleki Bildiri’nin 35. Maddesine göre, “*Hükümet halkın haklarını çiğnediği zaman isyan etmek, halk için ve halkın her kesimi için hakların en kutsalı ve ödevlerin en gereklisidir*”. Bildiri’nin 34. Maddesine göre ise, “*Toplumun tek bir üyesine zulüm yapıldığı zaman, bütün topluma zulüm yapılmış demektir. Topluma zulüm yapıldığı*

⁶⁹⁰ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik Hakkı*, s.46.

⁶⁹¹ Muzaffer Sencer, “İnsan Hakları Açısından Amerikan Devrimi”, İnsan Hakları Yıllığı, C. 9, *TODAİE* Y., Ankara, 1987, s. 95.

⁶⁹² (Erişim) <http://www.turkhukuk sitesi.com/showthread.php?t=2719>, 12.06.2004.

⁶⁹³ Aliefendioğlu, *Direnme Hakkı*, s. 396.

zaman da onun her üyesine zulüm yapılmış demektir". Fransız İhtilali'nden bu güne bazı anayasalarda direnme hakkına değinilmiş fakat ifade biçimi yumuşatılmıştır⁶⁹⁴.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin başlangıç kısmında, *"İnsanın zulüm ve baskıya karşı son çare olarak ayaklanmaya mecbur kalmaması için insan hakları, hukuk rejimi ile korunmalıdır."* Düzenlemesi bulunmaktadır⁶⁹⁵. Bildiri'de, baskıya karşı direnmeyi diğer insan hakları arasında belirli bir *"hak"* olarak doğrudan sayılmamış, bütün yasal yollara başvurulduktan sonra ancak son çare olarak başvurulabileceğini kabul etmişlerdir. Bildirge, insan haklarının hukuksal normlarla korunamaması durumunda, halkın direnme hakkını kullanmasını haklı bir neden olarak kabul etmektedir. Şüphesiz burada korunan, zulme ve baskıya karşı, halkın direnme hakkıdır⁶⁹⁶.

1776 Amerikan ve 1789 Fransız İhtilallerinden sonra direnme hakkı bu ülkelerin anayasa metinlerindeki yerini korumakla birlikte önemini yitirerek pozitif hukukta düzenlenmemiştir⁶⁹⁷. Direnme hakkı, yukarıda örnekleri verilen insan hakları belgeleri ve anayasalara, ulusal ve uluslararası metinlerde muhteva kazandırılmadan doğal hukuk ve toplumsal sözleşme kuramlarının bir ürünü olarak pozitif hukuka girebilmiştir⁶⁹⁸. İçerik kazandırılarak hukuksallaştırılması söz konusu olamayan direnme hakkı ile ilgili bu tür bir düzenleme; sistemin meşruiyetinin olmadığını kendisinin onaylaması anlamına geleceğinden ve tehlikeli girişimlere neden olacağından pozitif hukukta açıkça yer almaması anlamlı kabul edilebilecektir⁶⁹⁹.

bb. Bazı Devlet Anayasalarında Düzenlenen Direnme Hakkı

Baskıya karşı direnme hakkı, 1791, 1793 ve 1795 Fransız Anayasaları'nın başlangıç bölümlerinde insan hakları bildirileri içinde yer almıştır. Daha sonra, Fransız

⁶⁹⁴ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, s. 307.

⁶⁹⁵ Aliefendioğlu, *Direnme Hakkı*, s. 397.

⁶⁹⁶ Taşkın, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı*, s. 54.

⁶⁹⁷ Taşkın, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı*, s. 51.

⁶⁹⁸ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik*, s. 106.

⁶⁹⁹ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 195.

İhtilali'nin etkisinde kalan XIX. ve XX. Yüzyıl Avrupa Anayasaları'nda klasik hak ve özgürlükler arasında düzenlenmiştir⁷⁰⁰. Bununla birlikte 1946 ve 1958 tarihli Fransız Anayasaları 1789 Bildirgesine gönderme yaparak dolaylı olarak direnme hakkını kabul etmiştir⁷⁰¹.

1949 tarihli Alman Anayasası'nın 20/4 maddesi demokratik ve sosyal devleti berteraf etmeye çalışanlara karşı Almanların direnme hakkı olduğunu belirtmiştir. Ancak bu hakkın kullanılabilmesi için başka yol ve yöntem kalmaması gerekmektedir⁷⁰². Keza 1959 Alman Anayasası, 20. maddesi ile direnme hakkını teminat altına almıştır. Şöyle ki bu madde ile türev kurucu iktidar (yani Anayasa'yı değiştiren güç), anayasayı değiştirme hakkını kullanırken halka ait bu yetkiyi ortadan kaldıracak şekilde kullanamayacaktır⁷⁰³. Bununla birlikte direnme hakkı bazı muhteva ve şekillerde bazı anayasalarda düzenlenmiştir. Örneğin 1911 tarihli Portekiz Anayasası'nın 37. Maddesi, 1947 tarihli Meksika Birleşik Devletleri Anayasası'nın 39. Maddesi, 1947 tarihli Bremen Anayasası'nın 19. Maddesi⁷⁰⁴.

8 Ocak 1962 tarihli El Salvador Anayasası 5. Maddesi'nde Cumhurbaşkanı'nın bir dönemden fazla görevde kalamayacağı kuralının ihlali halinde vatandaşlar için isyan zorunluluğu vardır hükmünü getirmiştir. Bu hükümle El Salvador Anayasası direnme hakkının da ötesinde, saldırma görevi vermiştir⁷⁰⁵. 1975 tarihli Yunanistan Anayasası'nın 120. Maddesi Anayasayı cebren ilga etmeye teşebbüs edecek herkese karşı vatandaşların direnme hakkına ve hatta ödevine sahip olduğunu düzenlemiştir⁷⁰⁶. 5 Mart 1978 tarihli Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası'nın 58. Maddesi'nde halkın saldırılara karşı direnme hakkından söz etmiş; ancak saldırının yönetenlerden mi yoksa dışarıdan gelen bir saldırı mı olduğunu açıklanmamıştır.

⁷⁰⁰ Aliefendioğlu, *Direnme Hakkı*, s. 396.

⁷⁰¹ Ömer Ömeroğlu, "Direnme Hakkı, Meşruluğu ve Pratik Değeri", *EÜHFD*, C. XIII, S. 1-2, 2009, s. 108.

⁷⁰² Ömeroğlu, *Direnme Hakkı, Meşruluğu ve Pratik Değeri*, s. 108.

⁷⁰³ İbrahim Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, Legal Yayıncılık, İstanbul, Ekim 2005, s. 32.

⁷⁰⁴ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik*, s. 107-108.

⁷⁰⁵ Cem Eroğlu, *Anayasayı Değiştirme Sorunu*, Ankara, 1974, s. 174.

⁷⁰⁶ Ömeroğlu, *Direnme Hakkı, Meşruluğu ve Pratik Değeri*, s. 108.

Eski Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Anayasası başlangıç kısmının yedi numaralı bölümünde devletin amaçları arasında boyunduruk biçimlerinden kurtuluş için haklı mücadele veren bütün halklara destek sağlamak da sayılmıştır. Bununla eski Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti Anayasası tüm dünya halkı için direnme hakkını kabul etmiştir⁷⁰⁷.

cc. Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları'nda Direnme Hakkı

Türk Anayasaları'nda direnme hakkı doğrudan düzenlenmemiştir ve düzenlenmesi de beklenmemelidir. Ancak adalet idesinin gerçekleştirilmesi noktasında, vatandaşların tüm yasal yollar tüketildikten sonra sivil itaatsizlik benzeri bir hakkın kullanılmasını kendilerinde hak kabul edebileceği gibi böyle bir anlayışın demokratikleşmeye katkı sağlayacağı da değerlendirilmiştir⁷⁰⁸.

T.C. Anayasaları'nda direnme hakkı, ilk kez 1961 Anayasası'nın başlangıç bölümünde⁷⁰⁹ yer almıştır. Ancak 1982 Anayasası'nda direnme hakkına açıkça yer verilmemiştir⁷¹⁰. 1982 Anayasası, direnme hakkına normatif bir değer tanımak istememiştir. Bu tutumun nedeninin öncelikle anlaşılır olduğu söylenmelidir. Direnme hakkının Anayasa ya da yasalarda açıkça tanınması halinde, kendilerinde üstün siyasi güçler bulunduğu iddiasındaki bir takım insanlar, kendilerine bu hakkı tanıyarak toplumu bir iç savaşa götürebilecektir. Dolayısıyla özgürlüklerin korunması için teminat olan anayasa ve özgürlük ortamı, kendilerinde direnme hakkı görece yok edilebilecektir⁷¹¹.

1982 Anayasası, direnme hakkına yer vermediği halde, anayasaya aykırılık iddiasıyla Sosyalist Parti aleyhinde açılan parti kapatma davasında, pek çok kararında olduğu

⁷⁰⁷ Ömeroğlu, Direnme Hakkı, Meşruluğu ve Pratik Değeri, s. 108-109.

⁷⁰⁸ Anbarlı, Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği), s. 196.

⁷⁰⁹ 1961 Anayasası'nın Başlangıç bölümü: Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan; Anayasa ve Hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti, ifadesini içermektedir. Dolayısıyla Türk Anayasacılık tarihinde ilk kez bir anayasada direnme hakkından söz edilmiştir.

⁷¹⁰ Ekici, Direnme Hakkı, s. 85.

⁷¹¹ Anbarlı, Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği), s. 203-204.

gibi insan haklarını üstün kural (superior rules), kabul eden Anayasa Mahkemesi, direnme hakkının; insan haklarına ilişkin tarihi belgeler olan İngiltere’de 1215 Büyük Özgürlük Fermanı (Magna Carta Libertatum, Madde. 61), 1628 Haklar Dilekçesi (Petition of Rights), 1679 Habeas-Corpus Act, 1689 Haklar Bildirgesi (Bill of Rights) gibi Anayasal Belgelerde, 1776 Virginia Haklar Bildirgesi’nde (Madde. 3), Fransa’da, 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’nde (Madde. 2), farklı ifadelerle Federal Alman Anayasası’nın 20. Maddesinde ise bazı koşullarla yer aldığını ve böylece direnme hakkının, anayasa hukukuna yabancı sayılmayacak bir kavram olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Anayasa Mahkemesi direnme hakkını, bireysel özgürlüklerle ilgili olduğu gerekçesiyle tanıırken, bu hakkın, bir sınıfın diğer sınıflar üzerinde egemenlik sağlamasının yolu şeklinde yorumlanarak parti kapatılamayacağı görüşündedir. Dolayısıyla mahkeme, parti programının 18. Maddesinde direnme hakkına yer veren Sosyalist Parti’nin kapatılma istemini reddetmiştir⁷¹².

Direnme hakkı, hukuktan ayrılmış bir hükümet yerine hukuka uygun bir hükümet kurmak amacını taşıdığı için isyan değildir. Haklılığını kaybeden hukukun güç kullanmaya devam etmesi, güçlülerin zayıfları ezmesi anlamına geldiğinden zayıfların da güçlülere karşı⁷¹³ direnme hakkını kullanması sonucunu doğurur. Direnme hakkı kullanılırken halk meşru savunma durumundadır. Hiç şüphesiz kamu işlerindeki küçük yolsuzluklar yüzünden direnme hakkı kullanılmaz. Fakat uzun süren suistimaller, sahtekârlıklar, yalanlar, halka açık bir fikir verirse direnme hakkından söz edilebilecektir⁷¹⁴.

Kuşkusuz, meşru bir iktidarın her hukuka aykırı hareketi direnme hakkını vermez. Hukuka aykırılığın ağırlığı ve sürekliliği direnme hakkını belirler. Temel hak ve özgürlüklerin, demokratik toplum düzeninin gereklerine uymayacak biçimde sistemli olarak sınırlandırılması ya da kullanılmasının sürekli durdurulması bu kapsam içinde düşünülebilir. Baskı, zulüm ve hukuk dışı uygulamalar karşısında, hukuksal başvuru

⁷¹² Bkz., K.1988/2, K.1988/1, RG 16.5.1989-20167. Ayrıntılı bilgi için bkz., Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 384.

⁷¹³ Taşkın, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı*, s. 53.

⁷¹⁴ Taşkın, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı*, s. 53.

yollarının kapalı ya da etkisiz olması, tüm yasal yollar denenmesine karşın sonuç alınamaması; toplumda, temel hak ve özgürlüklerin sürekli daraltılması karşısında ortak tepkiyi gösterecek yeterli ve etkili hukuksal başvuru yerlerinin olmaması ya da bireylerin kendilerini ifade edebilme yollarının engellenmesi, direnme hakkının kullanılmasını meşrulaştıracaktır⁷¹⁵.

Siyasal doktrinde zalim ve otoriter yönetimlere karşı aktif direnme hakkı adı altında şiddet ve silah kullanmayı içeren direnme vardır⁷¹⁶. Aktif direnme; baskı idaresini kuvvet ve gerekirse şiddet yoluna başvurmak suretiyle devirme hedefini güden direnme şeklidir. Genel olarak isyan ya da ihtilal hareketi olarak adlandırılan bu saldırgan direnme, pratik bakımdan bir kuvvet çatışması niteliğini taşır. Haklılık veya haksızlık sorunu bir yana, sosyolojik gerçek olarak bir kuvvet çatışması şeklinde kendini gösterir. Dolayısıyla aktif direnmenin pratik değerini bu açıdan ölçmek gerekir. Bugün devlet içinde üstün fizik kuvveti elinde bulunduran “ordu”dur. Çağımızın teknolojisi, orduyu karşı gelmez bir güç haline getirmiştir. Bu nedenle “orduya karşı ihtilal yapılamayacağı” ister istemez kabul edilmektedir. 1789 ve 1848 tipi halk ihtilallerinin artık tarihe karışmış olduğu söylenebilir⁷¹⁷.

Duguit’e göre, saldırgan karşı koyma ve savunucu karşı koyma, aktif direnme özelliği taşımaktadır. Saldırgan karşı koyma tarzı, isyanla özdeştir. İhtilal, isyan, başkaldırma ve ayaklanma arasında farklılıklar bulunmaktadır. İsyân, teşkilatlı bir grubun mevcut politik ve toplumsal düzeni ani olarak değiştirmek amacıyla başvurduğu şiddet hareketi biçiminde tanımlanabilir⁷¹⁸. Bu durumda meşru düzene plansız programsız hareketlerle karşı gelme “ayaklanma”, meşru düzeni açıkça reddetme “başkaldırmadır”. Devrim ise toplumsal ve siyasal yapıda, üretim güçlerinin ve üretim ilişkilerinin gelişmesindeki köklü dönüşüme denk düşmektedir⁷¹⁹. Devrim böylelikle bir toplumsal sınıfın, kurulu kamusal siyasal

⁷¹⁵ Aliefendioğlu, *Direnme Hakkı*, s. 397-398.

⁷¹⁶ Duran, Laik ve Otoriterlerin Hükümetlerine Karşı ‘Müsbet Hareket’ (Sivil İtaatsizlik) ve Dindar Demokratların Hükümetlerine Destek, s. 85.

⁷¹⁷ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 315.

⁷¹⁸ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 12.

⁷¹⁹ Aşukin, Butirskiy, *Politika Sözlüğü*, s. 60.

düzeni değiştirmek amacı ile devlet gücünü ele geçirmesi ve kendi düzen özlemini gerçekleştirmek için eylemde bulunmasıdır⁷²⁰.

Özet olarak, direnmenin hak olarak kabul edilebilmesi için hukukça korunması, başka bir deyişle hukukça korunan koşullara uygun olması gerekir. Kişisel alanda meşru savunma (meşru müdafaa) saldırıya karşı koyma ya da direnme, hukukça korunmaktadır⁷²¹. Normatif olarak düzenleme altına alınmayan direnme hakkı meşru, fakat yasal olmayan bir haktır. Soyut olarak meşru olan bir hak, uygulama şekli itibarıyla gayrı meşru bir duruma düşebilir. Örneğin, baskı ve zulmü sona erdirmek amacıyla ve halkın da desteğini alarak iktidarı deviren bir hareket veya güç, daha sonra kendisi zulüm ve baskı yönetimine yol açmışsa söz konusu direnme meşruiyetini kaybeder. Direnme hakkının anayasalarda düzenlenmemesinin nedeni, bu hakkın hangi şartlarda kullanılacağına ilişkin somut kriterlerin belirlenememesidir⁷²². Çünkü en iyi niyetlere sahip olan bir ihtilal bile halkın vicdanını alt üst eder, iç güvenliği bozar, herkes tarafından tanınan devlet otoritesini tehdit eder, var olan hürriyeti de ortadan kaldırarak ciddi sorunlara neden olur.

Keza soyut olarak meşru olan bir hak, uygulama şekli itibarıyla gayrı meşru bir duruma düşebilir. Örneğin, baskı ve zulmü sona erdirmek amacıyla ve halkın da desteğini alarak iktidarı deviren bir hareket, bir başka zulüm ve baskı yönetimine yol açabilir dolayısıyla söz konusu direnme meşruiyetini kaybeder⁷²³. Bu nedenle baskıya karşı aktif direnme içerdiiği şiddet ve diğer olumsuz unsurlar yönünden sivil itaatsizlikten tamamen ayrıdır⁷²⁴.

Bir hareket biçimini hak olarak kabul edebilmek için ne zaman ve hangi şartlar altında kullanılabileceğini belirlemek gerekmektedir. Fakat yönetenlerin haksız

⁷²⁰ Hikmet Kıvılcımlı, Devrim Nedir?, Köxüz Dijital Y., (Erişim) <https://www.marxists.org/turkce/kivilcimli/kitaplar/devrim-nedir.pdf>, 27.04.2016.

⁷²¹ Friedrich Christoph Dahılman,“Sivil İtaatsizlik Üzerine”, *Özgürlük Yazıları* (iç.), der. C. Can Aktan, İ. Yaşar Vural, Çizgi Kitabevi, Konya 2003, s. 97.

⁷²² Dahılman, *Özgürlük Yazıları*, s. 97.

⁷²³ Friedrich Christoph Dahılman,“Sivil İtaatsizlik Üzerine”, *Özgürlük Yazıları* (iç.), der. C. Can Aktan, İ. Yaşar Vural, Çizgi Kitabevi, Konya 2003, s. 97.

⁷²⁴ Sivil itaatsizlik, hukuka aykırı somut bir eylem veya karara, direnme ise siyasal düzene karşı yapılır.

eylemlerinin ne zaman baskıya dönüşeceğini, bu baskının hangi boyutta zulüm olarak kabul edilebileceğini belirleyen hiçbir ölçüt olmadığı düşüncesindeyiz. Keza direnmeyi hak olarak kabul eden sistemler ve düşünürler ne zaman ve hangi şartlar altında kullanılabileceği konusunda bir ölçütü ortaya koyamamışlardır. Kaldı ki anayasalarında direnmeyi hak olarak kabul eden hukuk sistemleri bu anayasalara dayanarak yaptıkları ceza kanunlarında direnmeyi, hatta teşebbüsü ve bazen hazırlık hareketlerini bile suç saymıştır⁷²⁵. Bunun için direnme olgusuna normatif değer tanımaktan kaçınılmalıdır. Bir şekilde hukuki metinlere girmiş direnme hakkını simgesel ve yöneticilere hukuk devleti sınırlarından sapmamaları konusunda bir uyarı anlamında görmek gerektiği düşünülmektedir⁷²⁶.

Sonuç olarak denilebilir ki, eğer bir yönetim tüm uygulamaları ile hukuku ve temel insan haklarını çiğneyerek, hukuk devleti, ifade hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti gibi hukukun evrensel ilkelerini ortadan kaldırarak insan haklarını çiğneyen uygulamalara başlamışsa toplumların o yönetimin haksız uygulamalarına karşı, şiddet içermeyen, sivil itaatsizlik veya pasif direniş şeklinde yöntemlerle o yönetime karşı itiraz hakkı bulunmaktadır. Bu hak, tamamen hukuki, vicdani ve felsefi temeli olan, temel bir insan hakkıdır.

3. Sivil İtaatsizliğin Meşruluğu Sorunu

Doktrinde sivil itaatsizliğin meşruluğu konusunda çeşitli yaklaşımlar vardır. Fakat ilk olarak meşruiyet, pozitivist yaklaşımda “*bir işlemin ya da bir olayın pozitif nitelikteki bir hukuk normuna uygun olması*” şeklinde anlaşılmaktadır⁷²⁷. Lakin bu tanım meşruiyet kavramını tam olarak ifade etmede yetersizdir. Sadece bu kavramın dar anlamını içermekte dolayısıyla kavramın içeriğinin bütün yönlerini ortaya koyamamaktadır. Meşruiyet kavramı, yetkili organlar tarafından konulmuş olan herhangi bir norma uygun olmayı ifade eden yasallık kavramından ayrılmaktadır. Nitekim hukuk kurallarının da meşruluğu önem arz etmektedir⁷²⁸. Kanuna uygun

⁷²⁵ Ömeroğlu, Direnme Hakkı, Meşruluğu ve Pratik Değeri, s. 114.

⁷²⁶ Murat Sevinç, “Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak Açlık Grevleri”, *AÜSBFD*, 2002, S. 57-1, s. 131.

⁷²⁷ Ender Ethem Atay, “Hukukta Meşruiyet Kavramı”, *GÜHFD*, C. 1, S. 2, Aralık 1997, s. 121-122.

⁷²⁸ Atay, Hukukta Meşruiyet Kavramı, s. 121-123.

olan yasaldır; ancak her yasal olan kanun meşru olmayabilir. Bununla birlikte hakkaniyete uygun olan yasa ise meşrudur. Kanunun herhangi bir hükmünü ihlal eden bir davranış hiçbir zaman yasal olmayacaktır, yalnız şartlara göre meşru olabilir. Bu durumun doğal neticesi olarak meşruluk, pozitif hukuku aşan bir sorundur. Yasallık, meşruluğun sadece karinesi olabilir. Dolayısıyla sivil itaatsizlik, eylemlerde yasaya aykırılık kurucu unsur olduğundan, sivil itaatsizlik, hiçbir takdirde yasal olmayacaktır. Sivil itaatsizliğin meşruluğunun hukuki değil, fakat siyasi, ahlaki planda tartışılabileceği kabul edilmiştir. Böyle bir sonuca varmaya ahlakiliğin, hukukiliği aşan bir unsur olması, sivil itaatsizliğe pozitif hukukta yer vermenin istenilmeyecek bir normalleşme etkisine neden olacağı, her türlü risk ortadan kaldırıldığı takdirde sivil itaatsizliğin ahlaki temelini sorgulanacağı ve dolayısıyla onun kamuoyuna çağrı etkisinin zayıflayacağı gibi etkenler neden olmuştur⁷²⁹.

Sivil itaatsizliğin meşruluğu, demokratik hukuk devletinde dahi hukuki düzenlemelerin ahlaki olarak da meşru olmayabileceği ihtimali üzerine temellendirilmiştir. Hukuki meşruluk konusunda çalışmalar yapan Dreier⁷³⁰, sivil itaatsizlik, çalışmaların merkezinde bu eylemin hukuki değil siyasi ve ahlaki meşruluk özelliğinin bulunduğunu ifade etmektedir. Söz konusu yaklaşımlardan herhangi birisi kabul edilse dahi bir sivil itaatsizliğin, meşruluğunu koruyabilmesi için, protestonun ağır haksızlıkları hedef alması ve bu haksızlıkların giderilmesinin yasal olanaklarının söz konusu olmaması veya tüm yasal yolların tükenmiş olması ve herhangi bir sonuç alınamamış olması, itaatsizlik eyleminin diğer insanların maddi ve manevi varlıklarına zarar vermemesi ve demokratik hukuk devleti bu tarz protestoların anayasal düzenin işleyişini tehlikeye sokmaması⁷³¹ bağlamında; ancak meşruluğu mümkün olabilmektedir.

Hukuki pozitivizm taraftarlarının benimsediği görüşe göre meşruluk, pozitif hukuk normuna uygunluktur. Meşruluğun bu dar tanımında sözü edilen, yasal olma

⁷²⁹ Uran, 1960 Sonrası Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Eylemleri, s. 132-133.

⁷³⁰ Ralf Dreier, “Sivil İtaatsizliğe İlişkin Onüç Tez”, *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi Sempozyumu Özel Sayısı 11-12*, 1992, S. 36-41, C. 3-4, Temmuz-Aralık 1993, s. 695.

⁷³¹ Uran, 1960 Sonrası Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Eylemleri, s. 133.

halidir⁷³². Ancak bu konudaki sorunlu alan, pozitif hukuka uygun her kuralın meşruluğu sağlayamaması noktasında başlamaktadır ki tarih, yasallığın beraberinde meşruluğu getirmediği örnekleriyle dolu olması durumu da bunu doğrulamaktadır. Meşruluğunu tabii hukuktan alan sivil itaatsizlik eylemleri, yasalarla örülmüş pozitif hukuka karşı kamu vicdanına çağrı yapmak açısından yetersiz olabilir⁷³³. Adaletin gerçekleşmesi ve özgürlüğün sağlanması bağlamında sivil itaatsizliğin meşruluğu incelendiğinde ilk dikkati çeken, sivil itaatsizlik eylemlerinin adaletsiz olduğuna inanılan yasaların ve uygulamaların değiştirilmesi ve sonlandırılması hedefine yönelik olmasıdır. Bir başka önemli beklenti de siyasi iktidardan, daha fazla özgürlük talep edilmesidir. Sivil itaatsizlik eylemlerine sosyolojik açıdan bakıldığında eylemlerin haklılığı ve meşruluğu tartışması, kamuoyu vicdanında karşılık bulabilmesi ölçüsündedir⁷³⁴.

Sivil itaatsizliğin meşruluğu, ilk olarak hukuka uygunluğu bağlamında ele alınmaktadır. Farklı hukuk anlayışları ve yorumları çerçevesinde sivil itaatsizliğin insan hakları arasında yer alıp alamayacağı tartışılmaktadır. *Doğal hukuk* anlayışı çerçevesinde sivil itaatsiz, bireylerin herhangi bir olay karşısındaki direnmeleri ahlaki olarak gerekçelendirilebiliyorsa, bir hak olarak görülmekte ve olumlanmaktadır⁷³⁵. Ancak *pozitif hukuk* çerçevesinde aynı anlayış geçerli değildir. Montaigne'nin "*yasalara doğru oldukları için uyulmaz, yasa oldukları için uyulur*" sözü, pozitif hukukun temel ilkelerinden birisi haline gelmiştir. Selçuk'un ifadesiyle, herhangi bir direniş eyleminde amacın ahlaki olması, pozitif hukuka aykırı olan eylemi meşru kılmaz. Çünkü neyin hukuka uygun olduğunu ceza yasaları belirlemiştir⁷³⁶. Sivil itaatsizliğin, doğal bir hak olduğu halde pozitifleştirilemeyeceğini söyleyen Ökçesiz, direniş hakkının hukuksal meşruluğu sorununu şu şekilde izah eder. Bir hakkın hukuksal meşruluğu, anayasal düzlemde temel hakların -özellikle düşünce ve toplantı özgürlüklerine ilişkin temel hakların-

⁷³² Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 127.

⁷³³ Karakaş, *Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?*, s. 188.

⁷³⁴ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 128.

⁷³⁵ Özekeş, *Ülkemizde Hukukun Vicdan ve Ahlak Sorunu*, s. 2.

⁷³⁶ Selçuk, *Sivil İtaatsizlik*, s. 72-73.

koruma alanında yer alan eylemleri kapsamı durumunda mümkün olacaktır. Dolayısıyla olağan durumların pasif direnmesi olarak sivil itaatsizlik, pozitif hukukun üstün normları adına alt hukuk normlarının çiğnenmesidir⁷³⁷.

Özetle, temel haklar geniş yorumlandığında sivil itaatsizliğin meşru bir hak olduğu söylenebilir. Buna rağmen direnme hakkı pozitifleştirilemez; çeşitli hukuk metinleri “*direnme hakkı*”ndan, olağan ve doğal bir hak olarak söz etmektedir. Direnme hakkının ancak anayasanın çerçeve kuralları⁷³⁸ mantığı içinde düşünüleceğini açıklayan Ökçesiz, direnme hakkının yasalaşamayacağını şu ifadelerle vurgulamaktadır.

“Direnme, genel olarak insan hakları ile anayasanın ortadan kaldırılması tehlikesi doğduğunda toplumun geneli için meşru görülebilmektedir. Bunun dışında aydınlanma temelinde oluşturulan pozitif hukukun belirli yasalara karşı direnme ehliyeti vermesi düşünülemez”⁷³⁹.

O halde, sivil itaatsizlik eylemlerinin legalleştirilmesi (bir hak olarak anayasada yer alması), istenmeyen durumlarla karşılaşma sonucunu doğuracağı için pek uygun değildir. Kuşkusuz, her tür kişisel riskin ortadan kalktığı durumlarda, kuralların çiğnendiği protesto eyleminin ahlaki temeli sorunlu hale gelir. Keza, böyle bir durumda eylemin mesaj etkisi de azalacaktır. Şu halde sivil itaatsizlik yasallık ile meşruluk arasındaki sınırdaki kalmalıdır. Bu sayede sivil itaatsizliğin pozitif hukukun ötesinde bir anlamının olduğu fark edilebilir⁷⁴⁰. Sonuç olarak sivil itaatsizliğin, pozitif hukuk açısından değilse de doğal hukuk anlayışı çerçevesinde meşruiyetinden söz edilebilmektedir⁷⁴¹. Fakat sivil itaatsizlikte, ahlak ile yasallık arasında kalan ve

⁷³⁷ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik Hakkı*, s. 46-47.

⁷³⁸ Çerçeve anayasa: Sadece genel ilkeleri ortaya koyup bunların uygulanmasını kanunlara bırakma amacı güden anayasa tipidir. çerçeve anayasanın en önemli özelliği sadece genel hükümleri belli olması, ayrıntılara fazla inmemesinden dolayı günün şartlarına göre daha çabuk değişim gösterebilmesi ve sürekli kendini modernleştirebilmesidir. Bu konuda bkz., Küçük, *Anayasa Hukuku*, s. 19-21.

⁷³⁹ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik Hakkı*, s. 45-48 ve 58-59.

⁷⁴⁰ Habermas, *Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletin Denektaşı*. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı, s. 132-133.

⁷⁴¹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 264-267. Sivil itaatsizliğin meşruiyeti meselesi hakkında daha ayrıntılı açıklama için bkz., Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 239-390.

pek de mutlu olmayan teorik bir evlilik söz konusudur⁷⁴². Bu konudaki tartışmalarda ahlakiliğin yasallığı aşan bir olgu olduğu ve yasallığın da her zaman ahlakiliği içermeyebileceği⁷⁴³ göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin, belirli bir toplumda yasa kürtağı serbest bıraktığı halde yaygın ahlak buna karşı gelebilmektedir⁷⁴⁴.

Sivil itaatsizlik, çoğunluğun adalet duyusunun adresinde, siyasi bir eylem olmasına rağmen, çoğunluk bu konuyla ilgili hareketsiz ve vurdumduymaz bir halde iken, sivil itaatsizliğin meşruiyetinin ikinci koşulu yerine gelmiştir denilebilir. Örnek vermek gerekirse, siyasi partiler, hem azınlıkların taleplerine, hem de protesto edilen yasaların iptaline yönelik eylemlerde ve gösterilerde kayıtsız kalabilmektedir. İşte bu durumda sivil itaatsizlik eylemine başvurmak kaçınılmaz olabilir⁷⁴⁵. Yine bu bağlamda, örneğin, eğer bir yasa, zayıf ve savunmasız bir azınlığın dinini yasaklayarak “eşitlik ilkesi”ni ihlal ederse (siyasi partiler ve çoğunluğa yapılan samimi çağrı yanıt bulmazsa), bu durumda normal politik kurallar aracılığıyla yasaya karşı gelmek beklenemez. Keza bu durum içerisinde sivil itaatsizlik eyleminin hafif kalacağı ifade edilmektedir⁷⁴⁶.

Sivil itaatsizliği meşrulaştıracak bir diğer ilkenin anlaşılması -ve belki de kabulü- oldukça güçtür. Nitekim bu konuda Rawls, hem sivil itaatsizliğin âdil ve meşru olduğu bir zemini örneklendirmektedir, hem de bu durumda siyasal otoritenin hatta rejimin karşılaşacağı sorunları dillendirmektedir. Bu durumda eylemlerin hareket noktası da adalettir. Keza, bu hareketlerin aynı zamanda olma ihtimalleri düşük de olsa mümkün olabilir. Fakat bu imkânın vuku bulduğu bir anda, var olan anayasal rejimi zedeleyecek durum söz konusu olabilir⁷⁴⁷. İşte açıklanan bu durumda, gerekli olan, haksızlıklara muhatap olan azınlıklar arasında politik işbirliği oluşturmaktır. Bu işbirliği sayesinde gruplar, eylemlerini herkesin hakkını kullanabileceği bir şekilde

⁷⁴² Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 77–78.

⁷⁴³ Freeman, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, s. 124; Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 261-263.

⁷⁴⁴ Çağlayanereli, *Sivil İtaatsizliğin Katılımcı Demokrasi Bağlamında Farklı Görünümleri*, s. 13-14.

⁷⁴⁵ Rawls, *A Theory of Justice*, s. 373.

⁷⁴⁶ Macit, *Şiddet İçermeyen Bir Eylem: John Rawls’da Sivil İtaatsizlik*, s. 144.

⁷⁴⁷ Rawls, *A Theory of Justice*, s. 374.

koordine edebileceklerdir. Dolayısıyla itaatsizliği aşırı bir boyuta vardırmayarak, demokratik kurumlara karşı yükümlülüklerini ihlal etmemiş olacaklardır⁷⁴⁸. Başka bir ifadeyle; burada sivil itaatsizlik uygulamasıyla ilgili bir sınır ve ölçü konulmaktadır. Bu sınır ise sivil itaatsizliğin var olan anayasal sistemi zedeleyecek şekilde kullanılmaması yönündedir⁷⁴⁹. Bu nedenle de sivil itaatsizliği mümkün kılan koşulları incelerken ilk olarak iktidarın değişen yapısını araştırarak incelemek gerektiğini ve iktidarın kaynağının toplumda arandığı bir dönemin başlangıcı ile sivil itaatsizlik eylemleri arasında aslında bir paralellik olduğunu söyleyebiliriz.

Sivil itaatsizlikte önemli olan, “*kamusal alan*⁷⁵⁰”ın özgün olması nedeniyle devletin baskısından özerk bir varlığının olması gerektiğidir. Çünkü sivil itaatsizlik eylemi açısından bu durum birbirini besleyen bir süreçtir. Yani sivil itaatsizlik, böyle bir kamusal alandan cevap alabileceği gibi, kamu alanında bu temel değerler çerçevesinde şekillenmesine de yardımcı olacaktır. Devlet baskısından kurtulmuş ve ucu açık bir iletişimle kurulan toplumda sivil itaatsizlik eylemleri demokratik hukuk devletinin meşruiyetinin adeta bir garantörüdür. Sivil itaatsizlik eylemlerinin haklılığı, demokratik hukuk devletinde de yasal düzenlemelerin gayri meşru olabileceği, yasallık ve meşruluk kavramlarının ise örtüşmeyebileceğine dayanır⁷⁵¹.

⁷⁴⁸ Gülriz Özkök, *John Rawls'ın Adalet Görüşü Bakımından Devlet Problemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Ankara, 1999, s. 257-258.

⁷⁴⁹ Macit, *Şiddet İçermeyen Bir Eylem: John Rawls'da Sivil İtaatsizlik*, s. 144.

⁷⁵⁰ Kamusal alan: Ayrım gözetilmeksizin herkesin katılımına açık olan, zorlama söz konusu olmaksızın kamuya ait ortak meselelerin konuşulduğu, tartışıldığı ve bu yolla ortak iyinin/genel çıkarın tespit edildiği bir mekândır. Kamusal alanın en önemli niteliği tüm vatandaşlara açık olmasıdır. Kamusal alanın bir bölümü, özel vatandaşların birbirleriyle bir kamu organı oluşturdukları her türlü iletişim sayesinde meydana gelir. Buna göre, kamusal alan içinde bireyler ne özel alanın üyeleri olan işadamları/işkadamları ya da profesyoneller gibi, ne de devlet bürokrasisinin yasal yaptırımlarına mâruz kalan anayasal düzenin üyeleri gibi davranabilirler. Dolayısıyla kamusal alan, bireylerin sadece toplumsal çevrelerinde herhangi bir sınırlama olmaksızın başka bir ifadeyle, kendi düşüncelerini özgürce açıklayıp yayımlama hakkı ve özerk grup örgütlenmeleri kurma hakkının garantisinde altında- hemen herkesi ilgilendiren sorunlar hakkında birbirleriyle etkileşimde bulunabildiklerinde alanlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Fazıl Hüsnü Erdem, “Müdahale, Mücadele ve Müzakere Mekânı Olarak Kamusal Alan”, *Kamusal Alanda Din-Siyaset-Toplum İlişkileri, Köprü Dergisi*, Yaz 2007, S. 99.

⁷⁵¹ Karakaş, *Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?*, s. 188.

Rawls, Habermas ve Arendt, sivil itaatsizlik eylemlerinin meşruluklarını, bu eylemlerin “*devrimci olmayan*” niteliğine bağlamaktadır⁷⁵². Habermas’a göre, bir demokratik hukuk devletinde sivil itaatsizlik, adeta demokrasinin koruyucu misyonuna sahiptir. Çünkü demokratik hukuk devleti, demokratik müzakere ortamının önünü açmadığı bir anda, çoğunluk ilkesi yozlaşabilir⁷⁵³. Fakat demokratik tartışma ortamı idealleştiği ve hukuki güvenceye bağlandığı takdirde, çoğunluk ilkesi “*ilkesel ve söylemsel zeminde yürüyen*” belli bir olgunluğa ulaşabilir⁷⁵⁴.

İlk olarak, çoğunluğa yapılan normal siyasi çağrılarının her zaman iyi niyetle yapıp reddedilmiş olduğunu ve aslında genel kabul gören çözüm önerilerinin de denenmiş olduğunu varsayabiliriz. Bu yüzden örneğin siyasi partiler azınlığın iddialarına kayıtsızdır ve protesto edilen yasaları kaldırma veya değiştirme girişimleri daha sert baskıyla karşılaşmış olabilir. Çünkü yasal kurumlar çoğunluğun kontrolü altındadır. Sivil itaatsizlik hukukun egemenliğine sadakat sınırları içinde siyasi bir eylem tarzı olarak kabulü gerektiği düşünülse de bu tarz eylemlerin belirli sınırlar içerisinde girilen ve pek de umut vaat etmeyen bir eylem tarzı olduğunun altını çizmek gerekir. Dolayısıyla bu yola, genel geçer demokratik süreçler akamete uğradığında son çare olarak ancak başvurulmalıdır. Dolayısıyla sivil itaatsizlik normal bir siyasi eylem değildir ve eylemin yapılışı haklı ve meşru görüldüğünde ortada insan hakları ihlallerinin olduğu ya da siyasal otorite tarafından hukukun çiğnendiği kabul edilmektedir⁷⁵⁵.

Sivil itaatsizlik, genel olarak adaletin esaslı ve bariz bir şekilde ihlal edildiği durumlarda söz konusudur. Dolayısıyla sivil itaatsizlikte, eşit özgürlük ilkesinin ihlal edilmesiyle ve fırsat eşitliğini koruyan açık makam ilkesini çiğneyen engellerle sınırlandırmaya yönelik bir varsayım vardır. Bu ilkelerin yerine getirilip getirilmediğini söylemek ise pek de kolay değildir. Fakat bunların temel eşit siyasi özgürlükleri, yurttaşlık özgürlüklerini -tabii ki vicdan hürriyeti ve düşünce özgürlüğü

⁷⁵² Jürgen Habermas, *Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 52-53; Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 56; Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 81.

⁷⁵³ Habermas, *Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü*, s. 47.

⁷⁵⁴ Mustafa Bayram Mısır, “Azınlığın Kamusal Alana Girişi ya da Sivil İtaatsizlik Eylemlerinin Meşruluğu”, *Ankara Barosu Dergisi*, S. 4, Yıl 2005, s. 67-68.

⁷⁵⁵ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi*, s. 175.

dâhildir- ve fırsat eşitliğini güvence altına aldıklarını varsayarsak, kendi ilkelerine uyulup uyulmadığı çoğu kez nispeten açıktır⁷⁵⁶.

Eşit özgürlükler, toplumsal kurumların görünür yapısıyla tanımlanır ve bu bağlamda toplumsal düzenlemelerin metne dâhilse de tanınmış pratiğine dâhil edilmeleri gerekir. Şu halde azınlıklar oy verme ya da belirli siyasi makamlara yükselme hakkından mahrum edildiklerinde, bazı dini gruplar baskı gördüğünde ve başkalarına ekonomide fırsat eşitliği verilmediği zaman, aslında bu durum çoğu zaman açıktır ve adaletin sunulmadığına pek de şüphe yoktur. Sivil itaatsizlik eylemcisi, benzer bir şekilde aynı haksızlığa maruz kalan herkesin de bu şekilde bir protesto etme hakkı olduğunu kabul etmeye hazır olduğu vakalarla sınırlı olmalıdır. Yani benzer durumlarda ve aynı şekilde, başkalarına da bu tarz eylemde bulunma yetkisi vermeye ve onların bunu yapmalarının sonuçlarını kabul etmeye hazır olmalıdır. Dolayısıyla örneğin, temel özgürlüklerin kasten ve açıkça çiğnenmesine karşı gösterilen yaygın sivil itaatsizlik eyleminin toplumdaki adaletin seviyesini yükselteceğini ve bu sayede insanların, gerek kendilerine, gerekse birbirlerine duyduğu saygıyı artırmayı sağlama aracı olacağını iddia edebiliriz⁷⁵⁷.

a. Anayasal Demokrasilerde Direnmenin Meşruluğu

Anayasal bir devlet düzenini devrimle değiştirmeyi amaçlayan sivil itaatsizlik eylemlerinin veya direniş hareketlerinin meşruluğu, adaleti gerçekleştirdiği ya da gerçekleştirmediği düşünülen bir siyasal rejim içinde tartışılabilir. Demokratik toplumlarda sivil itaatsizliğin şekli ve direnişin boyutları ile ilgili olarak şu temel meşruiyet ilkelerine ve zeminine sahip olunması beklenir⁷⁵⁸: Demokratik bir devlet, daha üst bir adalet amacıyla oluşturulan mekanizmaların ve hukuksal yapının bu amacı engelleyici hale gelebileceklerini ve çatışma ihtimalini dikkate alacaktır. Bu tür bir demokrasi, sivil itaatsizliği yapısında gerekli olabilecek düzeltmeler ve iyileştirmeler için kamuoyuna bir çağrı işlevi görmesi nedeniyle makul karşılayabilir. Bir devletteki demokrasi çöküş sürecine girdiğinde vatandaşların haklarını

⁷⁵⁶ Rawls, Sivil İtaatsizliğin Gerekçendirilmesi, s. 175.

⁷⁵⁷ Rawls, Sivil İtaatsizliğin Gerekçendirilmesi, s. 175-176.

⁷⁵⁸ Anbarlı, Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu, s. 96.

kullanmaları çok zorlaşacak ve demokrasinin çöküş sürecinde önceden doğal olan şeyler de direniş olarak algılanabilecektir. Dolayısıyla demokratik davranış, çöküş halinde sistem karşıtı bir direnme pratiğine dönüşür. Demokrasinin çöküş sınırı olan diktatörlükte yasaların meşru saymadığı eylemler demokrasinin korunması adına meşru sayılabilir⁷⁵⁹.

Kant'a göre, anayasal bir demokratik devlette, adaletin temini amacıyla direnmenin gerçekleştirilmesi imkânsız olup, kamusal iradeyi yansıtan egemene direnme mümkün değildir. Halk egemenliğine dayanan demokratik ülkelerde vatandaşlar, hem kanun yapıcı, hem de kendi yaptıkları kanunlara direnenler olamazlar. Kant, anayasanın kusurlu olması karşısında savunulacak bir isyan ya da devrim hakkını onaylamamakla birlikte, yasal bir reformun yapılabileceğini düşünmektedir⁷⁶⁰. Kant'ı böyle düşünmeye iten neden, devrim hakkının savunulması durumunda, tüm anayasal devletlerin tehlike altına gireceği korkusu ve belki hukuk devleti kabul edilen devletlerde de bir kargaşa ve iç savaş ortamının oluşma ihtimali ve kaygısıdır⁷⁶¹.

Liberal demokrasi, siyasal otoriteye itaat ilişkisinin çehresini değiştiren bir anlayışa sahip bir durumda iken, sivil itaatsiz eylemi de kamu yararına gerçekleştirilen bir eylem tarzı olması nedeniyle meşru sayılabilecektir. Nitekim demokrasi ve anayasacılık gelenekleri, ortak yaşama ilişkisi içerisinde liberal ve demokratik politikayı esas alarak şekillendirirken, siyasal otoriteyi de pozitif hukukla sınırlandırmaktadır. Bu bağlamda halk egemenliği ve halk katılımı da aynı işlevi yerine getirmektedir. Bu noktada sivil itaatsizlik eylemcisi politikanın doğasını eylemleriyle değiştirirken, sahip olduğu vatandaşlık kimliğiyle eylemini gerçekleştirdiğini iddia etmektedir. Politik yapının tüm üyeleri için geçerli olmayan bu eylem şekli, genelde çoğunluktan farklı inançlara sahip gruplar tarafından

⁷⁵⁹ Saner, *Demokrasilerde Direnme Sorumluluğu Üzerine*, s. 174.

⁷⁶⁰ Immanuel Kant, *The Doctrine of Right, Part I: Public Right*, In Gregor, *The Metaphysics of Morals*, Cambridge University Press, 1996, s. 93-98'den aktaran, Andrew Calabrese, "Virtual Nonviolence? Civil Disobedience and Political Violence in In The Information Age", Vol. 6, No. 5, May 2004. (Erişim) www.emeraldinsight.com/researchregister, 23.03.2015, s. 327.

⁷⁶¹ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 134.

gerçekleştirilmektedir. Sivil itaatsizlik, sınırlandırılmış bir yönetimi esas alan liberal anayasacılık tasarımı içinde bireysel özgürlüğü sağlamaktadır⁷⁶².

Zashin'e göre, siyasal otoritenin kontrolündeki bu eylem biçimi, katılımı gerçekleştirdiği noktada meşru bir rol de üstlenebilecektir. Liberal demokrasi, yurttaşın yalnızca bu şekilde katılımını sağlamakla kalmayıp, örgütsel eyleme de izin vermektedir. Dolayısıyla birey, sivil itaatsizlik eylemini organize etmekle veya düzenlenen bu eylemlere katılmakla, hükümetten bazı şeyler talep etmekte, böylece düşüncelerini açığa vurmakta ve yönetime öneri, telkin ve hatta bir nevi uyarılarda bulunmaktadır. Sivil itaatsiz eylemcisi sahip olduğu bu özellikleriyle, yönetime katılma hakkının bilincindedir ve yeri geldiğinde bu hakkını kullanacağını bu eylemle göstermektedir. Ancak sıradan bir birey ya da vatandaşta bu bilinç pek de olmadığı için sivil itaatsizlik, mantıklı ve akla uygun bir eylem de değildir⁷⁶³.

b. Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizliğin Yeri

Toplumda, pozitif yasalar zamanla toplumsal yaşayışa ayak uyduramayarak güncel ve meşruluğunu kaybederek toplum yaşantısı ve beklentisi ile uyumsuz hale gelebilmekte, dolayısıyla bu yasaların değişmesini amaçlayan sivil itaatsizlik eylemleri, kamuoyunda belirli bir meşruiyet kazanarak büyük bir değişim ve dönüşüm rüzgârı estirebilmektedir⁷⁶⁴. Aslında bu durum tabiidir. Nitekim demokratik toplum düzeninde normların varlığı ve uygulanır olması bunların haklılığını ve meşruluğunu kanıtlamaz. Dolayısıyla toplumsal yarara uygunlukları açısından normlar üzerinde tartışıldığında, normların ussallık artışı sağlanarak toplumsal beklentileri karşılamaları gereklidir⁷⁶⁵.

Habermas'a göre, genelde modernizmi, özelde ise hukuk devletini tamamlanmış bir yapı olarak kabul edemeyiz. Aksine hukuk devleti; zedelenebilir ve yıpranabilir, yanılırlara ve yanlışlara sürüklenebilir. O halde hukuk devletinin değişen koşullara

⁷⁶² Anbarlı, Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu, s. 96-97.

⁷⁶³ Eliot M. Zashin, *Civil Disobedience and Democracy*, New York: The Free, 1972, s. 9.

⁷⁶⁴ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 104-107.

⁷⁶⁵ Atiker, *Bireyselleşme ve Toplumsal Farklılaşma*, s. 187.

ayak uydurarak yeniden kurulması, korunması, yenilenmesi gerekebilir. Hatta denilebilir ki, hukuk düzeni ve hukuk bilimi zaman içerisinde ahlaki olarak yozlaşarak amacından sapabilir. Yazar, bu duruma çarpıcı bir örnek olarak 30 Ocak 1933 (Hitler’in seçimle ve yasal olarak iktidarı ele geçirmesi) tarihini gösterir. Yazar’a göre, bu gibi menfi durumlara karşı devletin ve hukuk düzeninin kendisini sürekli olarak koruması, yenileyerek canlı tutması gerekir. Devleti ve toplumu buna benzer kötü örneklerden koruyabilmek için devlet, yurttaşlarına pozitif hukuk düzenine sadık, fakat olağanüstü koşullarda da yasallığın yasal biçimde ve meşru olarak ihlalini fark edebilecek ve gerektiğinde ahlaki öngörülerle yasal olmayan davranışlara girebilecek; toplum vicdanı, duyarlılık, karar verme yetkisi ve risk alma sorumluluğu edinebilecek bir siyasal ve kültürel ortamı sağlamalıdır⁷⁶⁶. Nitekim Yazar’a göre, benzer bir görüşü Mustafa Kemal “*Nutuk*”ta dile getirmiştir. Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti’ni ve Türk bağımsızlığını Türk gençliğine emanet ettiği bu belgede dış saldırganlardan daha vahim olmak üzere, gaflet, dalalet ve hatta hıyanet içerisinde olabilecek yönetime karşı Türk Gençliğini topyekûn itaatsizlikle görevlendirmiştir⁷⁶⁷.

Rustin’e göre, toplumsal tutarsızlıkları açığa çıkarmak ve düzeltmek amacı güden sivil itaatsizlik eylemi, hem bir haktır, hem de demokratik hukuk devletinin yurttaşları için bir görevidir⁷⁶⁸. Keza Jaspers’e göre; demokrasinin ortadan kalkma tehlikesi var ise, toplum için bir görev olan sivil itaatsizlik yerine getirilmiyorsa, bu durum, o toplumun siyasal bir suç işlediği anlamına gelmektedir. Yazar, bu durumu şu örnekle açıklamaktadır: Hitler Almanya’ında Almanların bütün baskı ve kötü muamelelere rağmen tepki vermemesini siyasal bir suç modeli olarak değerlendirmektedir⁷⁶⁹. Sivil itaatsizliği kültür bağlamında ele alan Leca’ye göre, sivil itaatsizlik demokratik bir ortamda bireyin ve farklı alt kültürlerin özel alanı ile

⁷⁶⁶ Habermas, *Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı*. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı, s. 124-125.

⁷⁶⁷ Habermas, *Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı*. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı, s. 124-126.

⁷⁶⁸ Bayard Rustin, “Sivil İtaatsizlik Üzerine”, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş* (iç.), çev. C. Hakan Arslan, ed. Ercan Hamzaoğlu, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s. 128.

⁷⁶⁹ Karl Jaspers, *Schicksal Und Wille Autobiographische Schriften*, München: Herausgegeben Hans Saner, 1967, s. 36’dan aktaran; Hasan Çiçek, “Karl Jaspers’in Siyaset Anlayışında Politik Suç Kavramı”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, S. 37, 2003/1, s. 148.

kamusal alan arasındaki sınırdaki meydana gelmektedir. Sivil itaatsiz birey, grup genel yurttaşlık aidiyetine sahip olmakla beraber güncel yaşam alanı ile ilgili farklı aidiyetlerini sürdürmek, korumak ve olası baskıdan kaçınmak istemektedir. Katılımcı demokrasi anlayışı çerçevesinde bireyin, grubun bu talepleri haklı ve anlamlıdır. Devlet ve birey olarak iki vazgeçilmez ögenin birbiriyle olan ilişkilerinin en iyi düzeye kavuşmasında sivil itaatsizliğin önemli bir rol üstlendiğine inanılmaktadır⁷⁷⁰. Rustin'e göre; sivil itaatsizlik, inanç ve kişisel özgürlüğü garanti eden önemli bir mekanizmadır⁷⁷¹.

Toplumsal yaşamda karşılaşılan bir gerçektir ki, sivil itaatsizlik eylemlerinin siyasal söylemi güçlü ise devleti ve siyasal otoriteyi, ekonomik söylemi ağır basmakta ise sermayeyi rahatsız etmekte ve yerine göre sert tedbirlerle engellenmeye çalışılmaktadır. Bunlardan farklı olarak biçimsel alan (politika ve ekonomi) ile doğrudan ilgisi olmayan çevre, kadın, eşcinsellik ve savaş karşıtlığı gibi sivil itaatsizlik eylemlerine daha bir tolerans tanınmaktadır. Şu halde her ne kadar engellenmeye çalışılsa da sivil itaatsizlik eylemleri, bir siyasal parti gibi yasaklanabilecek oluşumlar değildir. Bu durumda sivil itaatsizlik eylemlerinin kurumsallaşması ve demokrasinin yerleşerek kökleşmesi adına, hem kamuya, hem de sivil toplum kuruluşlarına, hem de vatandaşa sorumluluklar yüklemektedir⁷⁷². Özetle, sivil itaatsizlik eylemleri kamuoyunda ihlal edilen yasanın meşruiyeti konusunda gündem oluşturarak bir tartışma başlattığı için toplumu bir adım daha ileri götürerek demokratik gelişmeye katkı sağladığı söylenebilir⁷⁷³.

Birçok Avrupa ülkelerinde anayasal düzlemde sistem değişikliğini hedefleyen eylemler yaşanırken, sivil itaatsizlik olarak nitelendirilen ilk eylem Thoreau tarafından 1848'de Amerika'da gerçekleşmiştir. 1980'lere gelinceye kadar Avrupa'daki sistem karşıtı hareketlerle sivil itaatsizlik eylemleri arasında amaç ve

⁷⁷⁰ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 262-264.

⁷⁷¹ Rustin, *Sivil İtaatsizlik Üzerine*, s. 129-131.

⁷⁷² Habermas, *Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletin Denektaşı*. Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı, s. 126-129.

⁷⁷³ Yılmaz Aliefendioğlu, "T.C. Anayasalarında Devlet Anlayışı", *Türk Ortadoğu Amme İdaresi Dergisi Enstitüsü Dergisi*, c. 26, S. 2, Ankara, Haziran 1993, s. 11-13.

eylemsellik bakımından büyük farklar olsa da, bu iki hareket tarzı bir bütün olarak ele alınarak aynı süreç içerisinde değerlendirilmelidir⁷⁷⁴.

Toplumsal bozulmaya, köleliğe, her türlü baskıya ve hak ihlallerine karşı itiraz etmek, insanlığın bir gereği ve aynı zamanda sorumluluğudur. Yeniçeri'ye göre, İtaatsizlik özgürlüktür, insan doğasının karmaşıklığı, bencilliği, iyimserliği ya da kötümserliği sosyal ve siyasi tarihi temelinden sarsmaktadır. Eşyanın tabiatı gereği ortaya çıkan siyasi, nefsi ya da sosyal olguları yakından tanımak sosyal çözümlenelerde bize önemli katkılar sağlayacaktır⁷⁷⁵.

Fromm'a göre, itiraz ve itaatsizlik, her zamanda ve koşulda öncelikle dinamizm kaynağıdır. Her karşı çıkış, otomatik ve standart karar verme mekanizmalarına kendi kendini kontrol etme imkânı verecektir. Fakat yıkıcı, tahrip edici ve topluma, kamuya zarar verici itaatsizliğin fonksiyonel hale getirilecek biçimde yönetilmesi gerekir. Her itiraz ve itaatsizliğin bir erdem, her itaatkârlığın da kölelik olduğunu söylemek de yanlıştır⁷⁷⁶. Bir yönetim liyakati, uzmanlığı, hakkaniyeti ve bilgiyi kullanma gücünü göz ardı ederek tasarrufta bulunursa itaatsizlik meşruiyet kazanır. “*Cahilin âlim, zalimin mazlum, güçlünün güçsüz, çoğunluğun azınlık*” üzerindeki hakları neyse, diğerlerinin onlar üzerindeki hakları da aynıdır. Yetki, üstün emretme hakkı olduğu kadar, astın da kabulüne bağlıdır. Gereğesi, mantığı, haklılığı ve liyakati olmayan uygulamalara itaat etmek insanlığa veda etmekle aynıdır. Türkiye’de belirli bir zaman dilimi içerisinde yetki verilen insanların tahakküm tesis etmeye yönelik tavırlarına karşı koymak temelde insanlık kültürüne hizmettir⁷⁷⁷.

Demokratik rejimlerde sivil itaatsizliğin esas olarak *düzeltilici bir fonksiyonu* vardır. Bu tür rejimlerde sivil itaatsizliğe başvuranlar karşı çıkılan devlet icraatının veya hükümet politikasının herkesi bağlayan anayasa ya da toplumsal sözleşmeye aykırı olduğunu, bu nedenle değiştirilmesini veya düzeltilmesini isterler. Başarılı olmaları

⁷⁷⁴ Karakaş, Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?, s. 178.

⁷⁷⁵ Özcan Yeniçeri, “Konformizm, Yozlaşma ve İtaatsizlik”, *Prof. Dr. Mustafa E. Erkal'a Armağan Özel Sayı 2*, S. 44, 2011, s. 81.

⁷⁷⁶ Erich Fromm, *İtaatsizlik Üzerine Denemeler*, çev. Ayşe Sayın, Yaprak Yayınları, İstanbul, 1987, s. 13.

⁷⁷⁷ Yeniçeri, Konformizm, Yozlaşma ve İtaatsizlik, s. 86.

durumunda ise bu düzeltme gerçekleşir ve sistem esas unsurları ile işlemeye devam eder. Bu bağlamda sivil itaatsizliğin; bu rejimlerin anayasalarında öngörülen düzeltme mekanizmalarının işleyişine benzer bir etki etme rolü ve görevi vardır⁷⁷⁸.

Coşar, demokratik olmayan ülkelerde ise sivil itaatsizliğin esas olarak bu tür bir meşruiyet oluşturucu; dolayısıyla yapıcı ve kurucu bir işlev üstlenebileceğini belirtmektedir. Doğru söylem biçimlerinin kullanılması, eylemlerde belli bir tutarlılığın sağlanması durumunda, toplumsal adalet duygusuna hitap eden eylemin zamanla belli bir meşruiyet içermesi mümkündür. Yani bir taraftan topluma başvurulurken, bu başvurunun kendisi zaman içinde bir kamusalılık yaratacak, ortak adalet anlayışını, dolayısıyla kamu vicdanını geliştirecek ve yeniden oluşturacaktır. Demokratik anayasal rejimlerde sivil itaatsizlik, gelecekte yaşanması, var olması istenen ilişkilerin ilk adımlarını oluşturabilir. Yoğun kamplaşmaların ve kutuplaşmaların yaşandığı bu tür rejimlerde atılacak bazı sembolik özellikteki adımlar kritik bir görev üstlenecek, bu sayede toplumda belli bir hoşgörü ortamının oluşmasına ve bir diyalog imkânının ortaya çıkmasına katkı sağlayabilecektir⁷⁷⁹.

Demokratik devlet, vatandaşlarının, anayasal olarak korunan bireysel inançları ve düşünce özgürlüğü karşısında doğal olarak tarafsızdır. Fakat yine demokratik devlet yasallığın ve hukuka itaatin genel kabul gören ahlaki esasları karşısında elbette ki kayıtsız ve tarafsız değildir. Demokratik bir devlette toplumun vicdanı, herkesi ilgilendiren konulara değin uzanır. Dolayısıyla kategorik olarak meşruiyete esas olan anayasal ilkelerin gerçekleştirilmesi ya da bunlara uyulmasını, konunun dışında tutacak hiçbir mercii olamaz. Özellikle de müdahaleci devletin politikalarıyla toplumsal yaşamın temellerine müdahalesini artırması gerektiği göz önünde tutulduğunda bu husus kaçınılmazdır. Sivil itaatsizliğin gerekçesi ve meşruluğu vicdani olmasına bağlıdır, bu bağlamda anayasal uzlaşmaya uymayı taahhüt etmektedir ve özel inançların kabulü çabalarıyla karıştırılmaması gerekir. Nitekim Thoreau, Gandhi ve King, kölelik ve insan hakları ihlallerine karşı çıkarken kendi

⁷⁷⁸ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 23.

⁷⁷⁹ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 23-24.

bireysel inançlarını tabulaştırmamışlar, aksine pozitif hukuk kurallarının uygulanma biçimini eleştirmişlerdir⁷⁸⁰.

Sivil itaatsizlik, demokratik hukuk devleti çerçevesinde düşünülmesi gereken bir eylem türüdür. Bu tarz eylemlerin, sadece bir hukuk devleti içerisinde düşünülebileceği açıktır; ancak liberal demokratik hukuk devleti, var olan ve ulaşması mümkün bir hukuk devleti türleri içinde yer alır. Bu durum ise, sivil itaatsizlik eylemlerini, liberal demokratik hukuk devleti geleneğine sahip Batılı Ülkeler'e özgü bir eylem türü kılmaktadır. Batılı, fakat liberal olmayan bir hukuk devleti düzeni, örneğin bir sosyal hukuk devleti konsepti de vardır. Böyle bir konsept bağlamında sivil itaatsizliğin anlamı, yeri ve işlevinin ne olacağı öteden beri meçhul durumdadır⁷⁸¹.

II. DÜNYA VE TÜRKİYE'DE SİVİL İTAATSİZLİK ÖRNEKLERİ

Sivil itaatsizlik, hukuk devleti temeli içinde yasallık ve meşruiyet kavramları arasındaki sorun ve gerilimden beslenir. İlk olarak *“kaçak köleler yasasının bilinçli olarak ihlal edilmesi”* şeklinde bir eylem olarak gerçekleştirilen sivil itaatsizlik, Thoreau'nun eylemi ve bildirisi ile teorik bir zemine oturmuştur. ABD'de anti-köleciler hareketleri, anti-ırkçı hareketler, Vietnam Savaşına karşı yürütülen protestolar ve direniş eylemleri takip etmiştir. Avrupa'da ise 1960 sonrası yeni toplumsal girişim ve hareketlerle, örneğin kadın hareketi, barışçı, çevreci ve eşcinsel hareketler vb., özellikle de nükleer silahlanmaya karşı yürütülen barışçı ve çevreci eylemler eşliğinde kamuoyunda yer edinmiştir. Bu süreç, sivil itaatsizlik eylem ve eylemcisinin, isyancı, devrimci, anarşist bir yapıdan, devleti, siyasal otoriteyi esas olarak tanıyan bir yapıya dönüşmesi ile aynı zamanda karşı çıkılan devlet ve hükümet kararlarının değişen yapısıyla sonuçlanmıştır⁷⁸².

⁷⁸⁰ Habermas, Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı. Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı, s. 136-137.

⁷⁸¹ Özlem, Sivil İtaatsizlik ve Liberalizm, s. 279.

⁷⁸² Karakaş, Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?, s. 184-185.

Sivil itaatsizlik eylemlerinin etkinliğinde, eylemlerin ne tür bir toplumda ve hangi hukuk düzeninde gerçekleştirildiği veya gerçekleştirilmeye çalışıldığı önem taşımaktadır. Nitekim 1960 sonrası gündeme gelen yeni toplumsal hareketleri sivil itaatsizlik penceresinden ele alacak olursak; pek çoğu sivil itaatsizlik özelliğindedir. Keza bu hareketler, kısmen de olsa amaçlarına ulaşmışlardır. Amerika'daki ırk ayrımcılığı ve köleciliğe karşı yürütülen özellikle sivil itaatsizlik bağlamında ele alabileceğimiz King'in hareketi de pozitif yeni anayasal düzlemlerle başarıyla sonuçlanmıştır. Hindistan'da ise Gandhi'nin İngiliz yönetiminin kanunsuz uygulamalarını hedef alan kitlesel hareketi ise sivil itaatsizliğin yasaları ve hatta yönetimi de değiştirebileceğinin güzel bir örneği olmuştur. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, tarihteki sivil itaatsizlik uygulama ve örnekleriyle şimdiki uygulamaların ve eylemlerin sivil itaatsizliğe yüklenen misyonun farklılık gösterdiği görülmektedir. Gandhi'nin, Thoreau'nun, Luther'in sivil itaatsizlik eylemleri ve eylemlerden beklentileri daha radikal bir karşı koyuşa, ayrıca net bir duruşa ve daha ahlaki bir temellendirmeye sahiptir⁷⁸³.

Sivil itaatsizlik düşüncesinin, 20. Yüzyılda⁷⁸⁴ başka birçok eylemin esin kaynağı olduğu bilinmektedir. Bunlardan en önemlileri, yine aynı yüzyılda Amerika'da çok ciddi bir sorun olan ve ırk ayrımcılığına karşı barışçıl eylemler yürüten King'in eylemleri, Danimarkalıların ülkelerindeki Yahudileri Nazilerden korumak için yaptığı destek eylemleri, Meksika'nın yoksul Chiapas eyaletinin hayatta kalmak için giriştikleri özel yaşam alanları oluşturma mücadelelerini sayabiliriz. Fransa köylülerinin mücadelesi ise barışçıl itaatsizlik eylemlerinin hâlâ dünya çapında güncelliğini koruduğu gözlemlenmektedir⁷⁸⁵.

A. Dünyada Sivil İtaatsizliğe Yönelik Bazı Örnekler

Dünyada tarihsel süreç içerisinde cereyan eden sivil itaatsizlik eylemleri incelendiğinde, bu eylemlere ilk olarak, Socrates'le başvurulduğu görülmektedir.

⁷⁸³ Karakaş, Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?, s. 185-186.

⁷⁸⁴ Modern sivil itaatsizlik eylemleri hakkında ayrıntılı açıklamalar için bkz., Bove, Luneau, *Sivil İtaatsizliğe Çağrı*, s. 93-165.

⁷⁸⁵ Karatay, Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma, s. 209-210.

Baskıya karşı direnmenin tarihi ve düşünsel kaynaklarının ortaya konulması sırasında farklı kültürlerin ve siyasal düşünürlerin kimi zaman sivil itaatsizlik biçiminde yorumlanabilecek pasif direnme konusuna atıf yaptıkları görülmüştür. Bu doğrultuda sivil itaatsizlik, Socrates'in Yunan yasalarına karşı sergilemiş olduğu tavırdaki gibi bazen bir eylem biçimi, bazen Protestan düşünürlerin geliştirdikleri pasif direnme doktrini, değişen zaman ve toplumsal ihtiyaç ve beklentiye bağlı olarak da Gandhi'nin eylemlerindeki gibi bir ulusal kurtuluş mücadelesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan toplumsal ve siyasal değişim imkânı olarak organize şiddet dışı direnişin, 20. Yüzyıl'a damgasını vuran bir fenomen olduğu söylenebilir⁷⁸⁶.

Çalışmanın bu başlığında, son yıllarda dünyada sergilenen önemli sivil itaatsizlik eylemlerine, eylemlerde uygulanan yöntemler ve sonuç alınabilirlikleri açısından değinilecektir. Nitekim bütün dünya ülkelerinde az çok bu eylem tarzı kullanılmaktadır. Fakat çalışmamızda bir sınırlama yapma gerektiğinden karakterize edilebilecek ülke örnekleri kısa da olsa incelenecektir.

1. Amerika'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri

ABD tarihi içinde bir değerlendirme yapıldığında, sivil itaatsizlik yolu ile elde edilen hak ve özgürlüklerin diğer ülkelere göre oldukça fazla olduğu görülecektir. Bu doğrultuda sivil itaatsizlik konusu İngiltere ve Amerika açısından kıyaslandığında, gerek teori ve gerekse pratikte ciddi farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu durumun nedeni ise sorunun iki ülkede farklı tarihsel kökenleri olmasıdır. Bu kapsamda öne çıkan örnekler, eylem özellikleri ve sonuçları itibariyle aşağıda değinilmiştir. ABD'de sivil itaatsizliğin ciddi bir sorun olarak ortaya çıkması uzun politik bölünmeler ve siyasi sorunlar sonucunda gün yüzüne çıkmıştır. Sivil itaatsizlik konusunda felsefi bir literatürün oluşumuna neden olan ve ulusal düzeyde bir tartışmaya yol açan ilk siyasal olay kölelik krizidir. Amerikan iç savaşından önce Kongre, sahiplerinden kaçan kölelere yardımcı olan yine Amerikan vatandaşı Kuzeylilerin cezalandırılmalarını öngören Kaçak Köleler Yasası'nı (Fugitive Slave Act) çıkarmıştır⁷⁸⁷.

⁷⁸⁶ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 115-116.

⁷⁸⁷ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 75-80.

ABD’de kölelik karşıtı eylemler doğrultusunda ilk olarak kölelerin Kuzey’de güvenli bölgelere ya da sınırı aşarak Kanada’ya kaçmalarına yardımcı olunmuştur. “*Yer altı demiryolu*” olarak adlandırılan gizli yollar ağı, 1830’larda kölelerin özgürlüğe kavuşmasında önemli bir araç olarak işlev görmüştür⁷⁸⁸. Kölelik karşıtlarının köleliği bir vicdan ve insanlık sorunu olarak görmelerine yönelik çabalarına karşın, Kuzeylilerin çoğunluğu bu insani duyarlılığa karşı kayıtsız kalmış, hatta bazıları da açıkça karşı olmuşlardır. Yine bu eylemler amacı doğrultusunda, kölelik karşıtlarının bir diğer önemli sivil itaatsizlik eylemi, Washington’da köleliğe son verilmesi için Kongre Üyelerine psikolojik baskı amacıyla birçok dilekçe yazmalarıdır⁷⁸⁹.

ABD’de son yüzyılda gözlemlenen kölelik karşıtı eylemler ve gösteriler ile Martin Luther King’in öncülüğünü yaptığı eylemler (zenci hareketleri), uzun yıllar süren ve çoğunlukla da sivil itaatsizlik eylemleriyle amacına ulaşan zorlu ve uzun bir hak ve özgürlük mücadelesidir⁷⁹⁰. Yine bu bağlamda ABD’de sergilenen sivil itaatsizlik eylemleri, kuruluş dönemine rastlayan kurucu eylemler şeklinde değerlendirilebilir. Bu çerçevede ilk organize sivil itaatsizlik eylemi, Amerikan kolonilerinde İngiliz Pul Yasası’nın uygulanmasına karşı verilen tepkilerle ortaya konmuştur. Amerikan Kolonileri, İngiltere’de var olan ciddi ekonomik problemlerini, Pul Yasasıyla çözmeyi amaçlayan İngilizlerin bu niyetini anladıkları anda yasaya karşı ciddi direniş göstermiş, bu direnmiş eylemleriyle başarıya ulaşmışlardır⁷⁹¹.

ABD’de yaşanan Yehova Şahitleri, dini inançları gereği bayrağa selam durmayı kabul etmedikleri için büyük bir kriz çıkarmıştır. Fakat birçok ABD eyaletinin yasalarında çocukların her sabah okulda bayrak önünde saygı duruşunda bulunmaları

⁷⁸⁸ 1840’lı yıllarda, kölelik karşıtı bu eylemler çerçevesinde faaliyet gösteren yerel derneklerin sayısı yaklaşık 2000, üyeleri ise 200.000’ni aşmıştır. ABD’de 1776 Bağımsızlık Bildirgesi’nden önce koloniler, özgürlük bildirileri ve anayasalarla temel hak ve özgürlükleri tanıdıklarını duyururken, köleliğin kaldırılması yaklaşık yüzyıl sonrasına yani 1865 yılına kadar gecikmiştir. Zencilere karşı ırkçı ve âdil olmayan yasalar, nihayet 1960’larda etkisini yitirmeye başlamıştır. Bu konuda bkz., Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 115-122.

⁷⁸⁹ Bu eylemler kapsamında, Kongre dilekçelerin işleme konulmasını belirsiz süreyle ertelemiş ve bu susturma yöntemi ancak 1844 yılında iptal edilmiştir. (Erişim) <http://ankara.usembassy.gov>, 09.03.2015.

⁷⁹⁰ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 119.

⁷⁹¹ John W. Whitehead, “Civil Disobedience And Operation Rescue: A Historical And Theoretical Analysis”, *Washington And Law Review*, C. 48, 1991, s. 77-79.

öngörülüyordu. Yehova Şahitleri'nin bu yasaya uymamaları, Federal Yüksek Mahkeme'nin en önemli kararlarından birinin çıkış temelini oluşturmuştur. Bu durum sonucunda yaşanan sorun esas olarak bir sivil itaatsizlik olayı olarak değerlendirilmiştir⁷⁹².

Militarizm karşıtı sivil itaatsizlik eylemleri birçok ülkede düzenlenmiştir. Bu eylemlerden ABD'de düzenlenenlerden bazıları ise şunlardır: Askerlik görevinin ya da onun yerine, yapılması istenen kamu görevinin yapılmaması. 1966'da üç muvazzaf askerin Vietnam Savaşını protesto eden bir basın açıklaması yapması. 1967 yılında yine Vietnam Savaşı gerekçe gösterilerek 50 adet askeri kimlik kartının imhası. 1968'de askere alma dosyalarının temsili bir eylemle tahrip edilmesi. 1970 yılında Kamboçya'ya yapılan askeri müdahaleyi protesto etmek için Minnesota Üniversitesinde boykot yapılması ve 1983 yılında Pentagon'a ait bir hava üssüne girilerek askeri bir aracın tahrip edilmesidir⁷⁹³.

ABD'liler, sivil itaatsizliğin, kendi toplumlarının siyasi kültüründe –resmi olmasa da- meşru bir yeri olduğunu düşünmektedirler. Altmışların Yurttaş Hakları Hareketi'ne, Vietnam Savaşı'na karşı yapılan eylemler değerlendirildiğinde ABD'lilerin çoğunluğu bu trajik olayların yaşanmış olmasından üzüntü duymamaktadır. Nitekim ABD'de sivil itaatsizlik nihayetinde korku verici bir olgu ve siyasi bir hareket değildir. Sonuç olarak, ABD'de geçmişte yaşanan sivil itaatsizlik hareketleri, 21. Yüzyılda politik olarak merkezde yer alan siyasiler ve sol kesim hatta çoğu yurttaşlar tarafından oldukça pozitif olarak görülmekte ve desteklenmektedir. Dworkin'e göre, sivil itaatsizlik tarzı eylemler olduğu için toplumun kolektif ahlaki duyarlılığı gelişmiş dolayısıyla bu eylemler sayesinde ABD daha iyi bir ülke haline gelmiştir⁷⁹⁴.

⁷⁹² Dworkin, *Sivil İtaatsizliğin Etiği ve Pragmatizi*, s. 144-145.

⁷⁹³ Ayrıca 1955'te New York'ta sivil savunma tatbikatı sırasında barınaklara gidilmemesi. 1958'de Hawaii'de nükleer silah tatbikat alanına girme eyleminde bulunulması, yine bu doğrultuda 1958'de nükleer silahlanmayı protesto amacıyla vergi ödenmemesi ve nükleer denizaltıların üretiminin protesto edilerek engellenmesi amacıyla denizaltıların üretimlerinin yapıldığı fabrikaların işgal edilmesi. Bkz., Candan, Bilgin, *Sivil İtaatsizlik*, s. 80.

⁷⁹⁴ Dworkin, *Sivil İtaatsizliğin Etiği ve Pragmatizi*, s. 147.

Fakat ABD’de Thoreau’nun sivil itaatsizlik adlı makalesine karşı ciddi bir resmi tepki oluşmuştur ⁷⁹⁵ . Thoreau’nun sivil itaatsizlik eserinin, zenci hakları mücadelesinde hâlâ günümüze kadar devam eden güçlü bir etkisi olmuştur. 19. Yüzyılda Güney Afrika, Hindistan ve Danimarka’da etkili olan sivil itaatsizlik eylemleri, dünyanın dört yanına ulaşmış ve nihayet kendi çıkış yurdunda da büyük rolü gözlenmiştir. Vietnam Savaşı’na karşı gösterilen direnişte, eylemciler üniversite kampüslerinden New York Borsasına kadar birçok yerde, kentlerin ana caddelerinde, sanayi bölgelerinde, hatta askeri bölgelerinde, Beyaz Saray’da, Pentagon’da dahi, tıpkı gençlerin askerliğe çağrı belgelerini kamuoyunun önünde yakmasında olduğu gibi boy göstermiştir. Şu halde bu eylemler aradan yıllar geçmiş olmasına rağmen Thoreau’nun sivil itaatsizlik düşüncesinin ve makalesinin güncelliğini ve etkinliğini koruduğunu göstermektedir⁷⁹⁶.

Çevrenin korunması amacıyla düzenlenen bir diğer sivil itaatsizlik eylem türü de, bir yerleşim yerine doğrudan zararlı olduğu düşünülen çalışmanın protestosu amacıyla yapılan eylemlerdir. ABD’de 1958 yılında Tusacora Kızılderilileri’nin yaşamış oldukları yerleşim yerlerinde sel baskınlarının meydana getireceği iddiasıyla hafriyat araç ve taşıtlarını engellemeleri buna bir örnektir⁷⁹⁷. Özetle, sivil itaatsizlik, ABD mirasının bir parçası olarak ülkenin kuruluşunda, hukuk sistemi ve politikasındaki gelişmelerde, isyan, anarşizm veya kaosa sürükleyici şiddet gibi eylemlere başvurmaksızın, bütün kazanımlar da yasal olmayan ve fakat meşru yollarla doğal hakların elde edilmesi için başvuru demokratik bir yöntem olarak kullanılmıştır.

2. Almanya’daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri

Demokratik Batı Ülkeleri başta olmak üzere özellikle de Almanya’da silahlanmayı, askerlik hizmetini, meşru olmadığına inanılan bir savaşı veya işgali protesto etmek

⁷⁹⁵ Örneğin, roman yazarı Upton Sinclair, sosyalist partinin adayı Norman Thomas, Mother Earth’ün yayıncısı Emma Goldman, Thoreau’nun makalesini kamusal alanlarda okudukları için tutuklanmıştır. Sinclair 1930’lu yıllarda Kaliforniya’da bir grev sırasında, Thomas 1930’ların sonunda, Jersey City’li Frank Hauge’nun (“Ben yasanın ta kendisiyim”), politik yönetim biçimi karşısında Emma Goldman 1917’deki zorunlu askerlik çağrısındaki toplantılar sırasında “*Sivil İtaatsizliği*” okudukları için tutuklanmışlardır. Bkz., Thoreau, Gandhi, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, s. 36-37.

⁷⁹⁶ Thoreau, Gandhi, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, s. 40.

⁷⁹⁷ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s.75-76.

ve askeri eylemin haksızlığını dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla çeşitli sivil itaatsizlik eylemleri düzenlenmiştir. Bunlardan en çok dikkat çeken İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Almanya’da gerçekleştirilen birçok sivil itaatsizlik eylemi söz konusudur. Bu kapsamda gerçekleştirilen eylemlerden bazıları 1951 yılında yeniden ordu kurulmasını protesto amacı ile -yasaklanmış olmasına rağmen- imza toplanması, 1958 yılında Alman Sosyal Demokrat Partisi’nin gençlik örgütünün nükleer silahları protesto etme amacıyla tramvay raylarına oturmaları, 1971 yılında bir askeri tatbikata karşı bazı lise öğrencilerinin bu tatbikatı boykot ederek tatbikat alanını kuşatmaları ve 1982 yılında bir askere alma dairesinin önünde celp belgelerinin yakılmasıdır⁷⁹⁸.

Sivil itaatsizlik eylemlerinin çoğunluğu, çevrenin korunması amacıyla özellikle nükleer enerji üretimini engellemek için büyük çaplı protestolar şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, 1975 yılında Almanya’da, ormandaki ağaçları keserek nükleer enerji santrali kurulması için yapılan alan genişletme çalışmalarını engellemek amacıyla inşaat alanı, eylemciler tarafından işgal edilmiştir. Bu tarihten sonra da Almanya’da nükleer enerji santrali yapılmasına karşı ve nükleer atıkların depolanmasını protesto amacıyla insandan halı, kilise işgali, ağaçlara sarılma, yolu trafiğe kapatma gibi değişik sivil itaatsizlik eylemleri düzenlenmiştir. Almanya’da yarım asra yakın bir süre içinde devam eden nükleer karşıtı eylemler, 2011 yılında Alman Meclisinin aldığı aşamalı bir biçimde 2022 yılında nükleer enerji üretiminin tamamen iptali kararı ile amacına ulaşmıştır⁷⁹⁹.

1973’te ölümcül kazaların yoğunlukla meydana geldiği geçit üzerinde tren raylarının 30 saat süreyle abluka altına alınarak tren seferlerinin engellenmesi. Yine çevreci gruplar tarafından yeni atom silahlarının yerleştirilmesini protesto etmek amacıyla metro istasyonlarında bulunan imdat frenlerinin eylemciler tarafından eş zamanlı olarak çekilmesi. 1977 yılında Elektrik parasının atom enerjisinden elde edilen kısmının ödenmemesi için kamuoyuna çağrı yapılması. 1980 yılında balıkçılar

⁷⁹⁸ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 62-74.

⁷⁹⁹ Çelebi, *Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik*, s. 90-91.

tarafından, Bayer ve Leverkusen firmalarının merdivenlerine kimyasal maddelerden zarar görmüş ölü balıklarla dolu torbaların bırakılması⁸⁰⁰.

3. Avusturya'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri

1983 yılında Avusturya'da meydana gelen sivil itaatsizlik örneklerinden bazıları şunlardır: Liman yapımı için yer açma çalışmaları kapsamında ağaçların kesimini engellemek için ağaçlara sarılarak bu işlemin gerçekleşmesine mani olmak. 1984'te Greenpeace üyelerinin, enerji santralının çevreye zararlı maddeler yaymasını protesto etmek amacıyla santralin bacasını işgal etmeleri. Yine bu grubun, 1985'te bir askeri tören geçişi sırasında oturma eylemi düzenleyerek törenin yapılmasını engellemesi⁸⁰¹.

4. Danimarka'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri

Sivil itaatsizlik eylemlerinin dünyayı kuşatan bir eylem olduğu birçok örnekte görülmektedir. Örneğin Danimarka'da Thoreau bir halk kahramanı olarak kabul edilmektedir; nedeni ise: Thoreau'nun sivil itaatsizlik eserinin, 2. Dünya Savaşı sırasında Nazi İstilasına karşı oluşturulan direniş gruplarınca bir cephane gibi kullanılmasıdır. Bu kitap, Danimarkalıları daha ileri direniş eylemlerine yönlendirme aracı olarak savaş yılları boyunca gizlice elden ele dolaşmıştır. Daha sonra Naziler, Danimarka'daki Yahudileri belirgin bir duruma getirmek için, giysilerinin sırtlarında altı uçlu sarı bir yıldız bulundurmalarını öngören yasa çıkarmışlardır. Fakat Danimarka halkı, Yahudi olsun olmasın, hatta dönemin Danimarka Kralı Christian başta olmak üzere sırtlarında sarı yıldızlarla sokaklarda dolaşmışlar, bu eylem sonucunda çıkarılan yasa uygulanmaz hale gelmiştir⁸⁰².

Kral Christian'ın benzer birçok sivil itaatsizlik eylemine katılması üzerine Naziler, Krala ilginç bir ceza vererek, onu sarayda tutmuşlar ve halka da, onun çok hasta olduğunu söyleme yolunu seçmişlerdir. Fakat Danimarka halkı bu duruma kayıtsız

⁸⁰⁰ Özge Dertdeğil, *Gezi Parkı Direnişi Sürecinde Grafik Tasarımın Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Grafik Tasarımı Anasanat Dalı, İstanbul, 2015, s. 28.

⁸⁰¹ Dertdeğil, *Gezi Parkı Direnişi Sürecinde Grafik Tasarımın Rolü*, s. 29.

⁸⁰² Thoreau, Gandhi, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, s. 35.

kalmayarak, her gün ülkenin dört bir tarafından olmak üzere Krala çiçekler göndermişler, adeta başkent Kopenhag'a giden bütün yollar çiçek taşıyan insanlarla dolup taşmıştır ve trafik işlemez, günlük işler yapılamaz hale gelmiştir. Bu durum karşısında çaresiz kalan Naziler, ansızın Kralın iyileştiğini duyurmak ve geriye kalan işgal yıllarında da Krala kendi ülkesinde tam bir özgürlük vermek durumunda kalmışlardır⁸⁰³.

5. Fransa'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri

Fransa'da cereyan eden sivil itaatsizlik örneklerinden bazıları şunlardır: 1966'dan beri Mururoa'daki nükleer denemeleri protesto amacıyla vergi ödemekten kaçınan bir grup sivil itaatsizler, Sorbonne Üniversitesi binasının 13 Mayıs 1968 tarihinde sivil itaatsizler tarafından işgal edilmesi, 04.09.1971-17.10.1971 tarihleri arasında atom reaktörü şantiyesinde 40 günlük oturma eylemi ve Greenpeace'in, Mururoa'daki nükleer santral faaliyetlerini ve nükleer denemeleri protesto amacıyla yaptıkları eylemler⁸⁰⁴. Paris'te 1972 yılında askerlik hizmetinden kaçınanların bir askeri tören geçidinde pasifist parolalar söyleyerek birlikte yürümeleri.

6. İngiltere'deki Sivil İtaatsizlik Eylemleri

Sivil itaatsizlerin İngiltere'de yaptıkları eylemlere örnek olarak: Kendilerini "Operation Gandhi" ismiyle tanıtan grubun İngiltere Savunma Bakanlığı'nın girişinde, 11.01.1952 tarihinde yaptıkları oturma eylemi. Greenpeace'in, eylem gemisi "Sirius" tarafından İngiliz nükleer atıklarının Atlantik Okyanusuna bırakılmasının engellenmesi ve silah sergisi önünde insandan halı yaparak protesto edilmesi. 1968'de Londra'da bulunan basın mensuplarının parlamento konuşmalarını yayınlama yasağını çiğneyerek yayın yapmaları. 20.12.1958'de Nort Pickenham'da füze üssüne giden yolda 37 kişinin tutuklanmasına neden olan oturarak ablukaya alma eylemi⁸⁰⁵ gösterilebilir.

⁸⁰³ Thoreau, Gandhi, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, s. 35-36.

⁸⁰⁴ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 83-84.

⁸⁰⁵ Taşkın, *Terörizm ve Sivil İtaatsizlik*, s. 136.

7. İtalya'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri

İtalya'da sergilenen sivil itaatsizlik eylemlerine örnek olarak: 1956 yılında ülkede yaşanan işsizlik sorununu protesto amacıyla, yasadışı ve kendiliğinden yol yapımına başlanması ve 05.01.1986'da ülkenin savunma sanayine ve silaha harcadığı bütçeyi protesto amacıyla vergi boykotu yapılması. 1919'da sivil itaatsizlik eylemcilerince, Sicilya Adalarında toprak işgalleri. 1977'de öğrenim koşullarının değiştirilmesi ve köklü reformların yapılması için aşırı sağ şiddet eylemlerini protesto amacıyla Roma Üniversitenin kendi öğrencileri tarafından işgal edilmesi. Yine 24.12.1982 tarihinde Sicilya'da “*antimilitarist şiddetsiz yürüyüş*” kapsamında Cruise Misile füze üssünün yapımının engellenmesi. Ayrıca 05.01.1986'da silahlanma harcamalarını protesto etmek amacıyla başlatılan vergi boykotunun Triest Katolik Piskoposunca onaylanması⁸⁰⁶.

8. Japonya'daki Sivil İtaatsizlik Eylemleri

Japonya'da sergilenen sivil itaatsizlik eylemlerine örnek olarak: 1974'de askeriyeeye ayrılan bütçeyi protesto etmek için vergileri ödemekten kaçınma girişimi. Greenpeace'in, 21.12.1987 tarihinde 15 metrelik lastik balinasıyla, Japon balina avlama gemilerinin okyanusa açılmalarının engellenmesi⁸⁰⁷.

Özetle, bu kapsamda diğer ülkelerde de sivil itaatsizlik eylemlerine rastlanmaktadır. Örneğin, Belçika'da askeri bölgeye izinsiz girilmesi, İsrail'de 1982 yılında bir grubun o yıl Lübnan'a yapılan saldırıyı protesto amacıyla askere gitmeyi reddetmesi ve yine İsrail'de 1987 yılında projede görevli bir mühendis tarafından İsrail nükleer silahlarının gizli belgelerinin yayımlanması dünya çapında gündeme gelen militarizm karşıtı bazı sivil itaatsizlik örnekleridir⁸⁰⁸.

⁸⁰⁶ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 88-89.

⁸⁰⁷ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 89.

⁸⁰⁸ Candan, Bilgin, *Sivil İtaatsizlik*, s. 81.

B. Türkiye’de Sivil İtaatsizliğe İlişkin Örnekler

Çalışmanın bu başlığında Türkiye’de gerçekleşen zaman ve mekân itibariyle incelenen sivil itaatsizlik eylemleri ve yapılaş tarzları, özellikle sivil itaatsizliğin unsurlarını bünyesinde barındırıp barındırmadığı ve eylemlerin amaca ulaşabilirlik noktasında değerlendirilmeye tabi tutulacaktır. Türkiye’de sivil itaatsizlik eylemlerine ilk olarak 1969 yılında başvurulmuştur; fakat yaygınlaşması ve ülke gündemine yerleşmesi 1980’li yılları bulmuştur. Bir geçiş dönemi de sayılan 1980’li yıllar, Türkiye’de yaşanan askeri darbe, küreselleşme, yeni liberalizm ve özelleştirmeye dayalı ekonomi politikalarının etkisi altında geçirilen zor ve problemlili yıllardır. Bu geçiş yıllarında, özellikle Kasım 1983’de yapılan genel seçimlerden sonra, Türkiye’deki tartışma konuları büyük oranda devletin ekonomideki rolünü en aza indirmek gibi sorunlarla sınırlı kalırken, piyasa yönelimli reformlara, ulus ve devletin birliği anlayışından açık kopuşu içeren söylemler eşlik etmiştir. Özelleştirme politikalarının devleti küçülterek daha demokratik ve şeffaf kılmak söylemi, demokratik hakların pratikte aksamasına neden olmuştur. Yeni yönetim tekniklerinin, emeğin istihdam güvencesini olumsuz yönde etkilemesiyle, örgütlü işçi hareketi de zayıflatılmış, işçi ve memurların hak ve özgürlük mücadelesinden önemli silahı; örgütlü gücü elinden alınmıştır⁸⁰⁹.

Türkiye’de o yıllarda yaşanan dönüşüm, başta işçiler olmak üzere toplumun diğer kesimlerini sivil itaatsizlik tarzı eylemlerde bulunmaya sevk etmiştir. Bu çerçevede, 1969’dan itibaren Türkiye’de görülen ve toplum hayatını etkileyen sivil itaatsizlik eylemleri, ses getirme, kamu vicdanına çağrı, müzakere ve uzlaşma amacının gerçekleştirilmesinde etkili tek yol biçiminde değerlendirilebilir. Türkiye’de, toplum ve siyasal otorite açısından sivil itaatsizliğin hangi anlamlara geldiği soruları, müzakerenin ya da uzlaşmanın sağlanmasında sivil itaatsizliğin nerede yer aldığı sorusundan önce gelmektedir. Dolayısıyla yer ve zaman itibariyle Türkiye’deki sivil

⁸⁰⁹ Yeşim Edis Şahin, “Küreselleşme Yoksullaşma ve İnsan Hakları”, *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları* (iç.), ed., Yasemin Özdek, TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, Ankara, Mayıs 2002, s. 587-596.

itaatsizlik olayları değerlendirilirken devletin ve toplumun eylemlere bakışı, bu bağlamda yukarıdaki soruların da cevaplarını oluşturacaktır⁸¹⁰.

Türkiye’de sivil itaatsizlikle ilgili müzakerelerde genellikle, konunun ve kavramın tam olarak anlaşılmasından kaynaklanan bir takım hatalı değerlendirmeler yapıldığı da gözlemlenmektedir. Özellikle bu müzakerelerde, bireysel ya da toplumsal her eylemsel ifade biçiminin sivil itaatsizlik eylemi olarak anılmasından, unsurları içinde barındırmadığı halde, eylemlere meşruluk kazandırma çabalarına kadar uzanan geniş bir alanda yer verilmiştir. Yukarıda açıklanan sivil itaatsizliğin unsurları, bu hareket tarzını; aktivist, anarşist, ihtilal, isyan ve sıradan yasa ihlalcilerinden ayrılan yönleri üzerinde ayrıntılarıyla durulmuştur. Fakat Türkiye’de bu tür eylem ve hareketlerle sivil itaatsizlik arasında bir bağ kurulmakta ve böylelikle gerek sivil itaatsizlik gerekse karşılaştırmasında incelendiği belirtilen hareket düzeyleri arasında bir kavram kargaşası yaşanmaktadır. Nitekim kavramın felsefi ve hukuksal yönü nedeniyle düşünce açıklamasında bulunma ihtiyacının yer aldığı kabul edilmektedir. Örneğin Türkiye’deki trafik sorunu dahi bu bağlamda değerlendirilebilirken, bir yazar anarşistleri dahi sivil itaatsizlik eylemcisi olarak görmektedir⁸¹¹.

Türkiye’nin siyasal sistemi yukarıda açıklanan ve demokratik hukuk devletinde olması gereken özelliklerden birçoğuna sahiptir. Bu çerçevede Türkiye’de adı konmasa da öteden beri sivil itaatsizlik diye adlandırılacak eylemler gündeme gelmektedir. Türkiye’deki ilk sivil itaatsizlik örneği, genişliği ve etkisi açısından 1969 yılında Türkiye Öğretmenler Sendikası tarafından düzenlenen öğretmen boykotudur. Ses getiren eylemlerden birisi de 1995 yılında yazar Yaşar Kemal’in “*Der Spiegel*” dergisinde yayımlanan bir yazısının suç kapsamında değerlendirilmesi üzerine bir eylem başlamış, bu kapsamda “*Düşünceye Özgürlük*” adlı bir kitap hazırlanmıştır. İçerisinde Yaşar Kemal’in söz konusu yazısı ve buna benzer şekilde “*düşünce suçu*” olarak nitelendirilen ve yargılanan başka yazıların da bulunduğu bu kitabın yayımlanması ve yayımlayanların da kendilerini ihbar etmeleri,

⁸¹⁰ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 207.

⁸¹¹ Bu konudaki tartışmalarla ilgili olarak bkz., Murat Yalçın, *Yedi Fiil, Etik ve Haklar Salı Toplantıları 1997-1998*, YKY, İstanbul, 1999, s. 194,199.

diğer bir sivil itaatsizlik örneğidir⁸¹². Bu kitap, daha önce de 24 yazarın yazılarını bir araya getiren *Düşünce Özgürlüğü ve Türkiye* adlı kitabın toplatılarak yayımcıları olan Yaşar Kemal ve Erdal Öz hakkında dava açılmasına bir tepki olarak hazırlanmıştır. Keza 1080 kişi aynı “suça” imza atarak bir sivil itaatsizlik hareketine girmişlerdir. Daha sonra bunlara birçok isim düşüncelerini söyleyerek ya da yazarak desteklerini göstermişlerdir⁸¹³.

27 Mayıs 1995’ten bu güne 700 haftayı aşan eylemlerimle, Galatasaray Lisesi önünde toplanan kayıp yakınlarının oturma eylemi, kayıp yakınları ve onları destekleyenler bütün yasal yolları denedikten sonra, başka çareleri kalmadığı için, bu yola başvurmuşlardı. Şu halde, “Cumartesi Anneleri” diye adlandırılan eylemcilerin bu itaatsizlik eylemi yasa dışı fakat tartışılmayacak düzeyde meşrudur. Nitekim eylemciler eylemlerinin sorumluluğunu üstleniyor; devlete, “Biz meşru bir şey yapıyor, sadece kayıplarımızı arıyoruz; dolayısıyla bizi zaten yargılayamazsınız.” mesajı veriyorlardı. Birçok kez gündeme gelen gözaltılara rağmen, eylemcilere dava açılmamış olması, bu konuda vurgulanması gereken önemli bir husustur. Özetle: Cumartesi Anneleri kamu vicdanına seslenen, meşru bir çizgide kalmaya özen gösteren bir sivil itaatsizlik eyleminin, makalelerle, kitaplarla ve türkülerle çoğalabileceğinin dolayısıyla topluma mal olabilmesi, kamuoyuna vermek istediği mesaja ulaşması adına çok başarılı bir örneğidir.

1. Sivil İtaatsizlik Niteliğindeki İşçi ve Memur Eylemleri

Türkiye’de işçi sınıfının tarihinde, toplu iş sözleşmesi süreçlerinden sonuç alınamaması ya da yasal yollarla otoritelerin sorunların çözümü konusunda ikna edilememesi durumunda, işçilerin pasif direnme veya sivil itaatsizlik türü eylemlere başvurarak, gerek siyasal otoriteye, gerekse toplum vicdanına seslendiği görülmektedir⁸¹⁴. Çalışmanın bu başlığında eylemin yapılış yöntemi ve amacıyla sivil itaatsizliğin unsurlarını barındırarak öne çıkan başlıca direnme örnekleri incelenecektir. Türkiye’de 1969 yılında meydana gelen Çorum Alpagut’ta bulunan

⁸¹² Dertdeğil, *Gezi Parkı Direnişi Sürecinde Grafik Tasarımın Rolü*, s. 25.

⁸¹³ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 26-27.

⁸¹⁴ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 210.

Kömür İşletmeleri'nin çalışanlarca işgal edilmesi ve işçi denetiminin kurulması, ortaya çıkan işçi tepkisi, pasif direnmeyle dışa vurulmuştur. Keza 1969'da ortaya çıkan TÖS olarak bilinen “*Öğretmenler Boykotu*”, Türkiye’de sivil itaatsizliğe ilişkin ilk örnekler olarak değerlendirilmektedir⁸¹⁵. Türkiye’deki bu iki eylem, sivil itaatsizliğin unsurlarından olan yasaya aykırılık, şiddetsizlik, alenilik, hesaplanabilirlik ve kamu vicdanına çağrı gibi pek çok ögeyi içinde barındırmaktadır. Sergilenen bu sivil itaatsizlik örneği neticesinde, işçilere alacaklarının ödenmesi ve işten atılan işçilerin işe tekrar alınması ile amacına büyük ölçüde ulaşmıştır⁸¹⁶.

Diğer taraftan, Türkiye’de ses getiren, yüz bini aşkın öğretmenin “*öğretmenlerin insan onuruna yakışır bir yaşam tarzından ve koşullarından mazeretsiz olarak yoksun bırakıldıkları, Anayasada ifadesini bulan laiklik ilkesinin, eğitim alanında hiçe sayıldığı ve düşünce özgürlüğünün kabul edilmediği*” gibi gerekçelerle dört gün boyunca süren boykot neticesinde birçok öğretmen meslekten alınmış ya da çeşitli idari soruşturma neticesi cezalandırılmıştır⁸¹⁷.

Birer işçi eylemi niteliğinde olan 1989 yılında yapılan “*Bahar Eylemleri*”⁸¹⁸ ve 3 Ocak 1991 tarihinde sergilenen “*Genel Direniş*”⁸¹⁹ eylemleri de birçok yönüyle sivil itaatsizlik eylemleri olarak adlandırılabilir. Alınan “*bir gün işe gitmeme kararı*”, Türkiye’de çok sayıda siyasi parti, sendika, oda ve birlik tarafından desteklenmiş; gazetelerde birçok kişi ve kuruluşun destek ilanları yayınlanmıştır. Yapılan bu sivil itaatsizlik eylemine karşı Hükümet tarafından verilen tepki, katılımcılara bir tür tehdit biçiminde değerlendirilmiştir. Bakanlar Kurulu’nun 26.12.1990 tarihli toplantısında, 3 Ocakta yapılması planlanan eylemin, yasadışı olduğu belirtilerek sert bir genelge yayınlanmış, 3 Ocak günü işe gitmeyenlerin işten çıkartılacağı ve haklarında dava açılacağı belirtilmiştir. TRT’de 1 Ocak 1991 tarihinde yayınlanan bir

⁸¹⁵ Yakup Coşar, “Kavram Ve Eylem Olarak Sivil İtaatsizlik”, *Varlık Dergisi*, S. 1074, 1997, s. 2-7; Uran, 1960 Sonrası Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Eylemleri, s. 134.

⁸¹⁶ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 211.

⁸¹⁷ Candan, Bilgin, *Sivil İtaatsizlik*, s. 84-85.

⁸¹⁸ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 211.

⁸¹⁹ Uran, 1960 Sonrası Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Eylemleri, s. 135.

programda da Türkiye Gazetesi Başyazarı Yalçın Özer ve Prof. Dr. Sulhi Dönmezer, genel eylemin yasadışı olduğunu iddia etmişlerdir⁸²⁰.

Bahar Eylemleri'nde bıyık kesme (yarım bırakma), saç kazıtma, sakal bırakma, çıplak ayakla yürüme, yemek boykotu, iş yavaşlatma, işe geç gelme, toplu viziteye çıkma, trafiğe engel olma, toplu boşanma davası açma, topluca simit yeme eylemi, siyah çelenk bırakma, toplu yürüyüş yapma, viziteye çıkmama gibi çok sayıda grev dışı eylem türleri uygulanmıştır. Sayılan eylemlerin birçoğu yasa ve yönetmeliklere aykırı olmaları ve sivil itaatsizliğin çeşitli unsurlarını barındırmaları açısından sivil itaatsizlik olarak tanımlanabilir örneklerdir⁸²¹. Yapılan bu eylemler pozitif hukuk normunu ihlal etmekle birlikte açık biçimde gerçekleştirilen, şiddetten uzak olmaları nedeniyle, kamu vicdanını rahatsız etmeyen tipik sivil itaatsizlik eylemleridir. Türkiye'de gerçekleştirilen ve sivil itaatsizlik bağlamında değerlendirilebilecek eylemlere örnek olarak:

- 12 Nisanda Cibali ve Cevizli Sigara, Üsküdar, Bomonti Bira, Mecidiyeköy Likör, Paşabahçe Rakı, Tekel Genel Müdürlüğü Vergisiz Satışlar işyerlerinden 15 bin civarında çalışanın viziteye çıkması,
- Cevizli Tekel fabrikasında çalışan 8 bin işçinin Kartal SSK Hastanesi'ne kadar yaklaşık 4 kilometrelik yolu 4 saatte yürümeleri,
- 24 bin çelik işçisinin 9 Şubat 1989'dan itibaren 3 ay boyunca kesintisiz iş yavaşlatma, vizite, yürüyüş, sakal bırakma, yemek ve servis boykotu gibi eylemleri,
- Mayıs ayında 1500 karayolu işçisinin Diyarbakır'da, açtıkları toplu boşanma davası.

⁸²⁰ 3 Ocak Genel Eylem kararı sonucunda, Kamu İşveren Sendikaları 31.1.1991 günü Ankara 1, 6 ve 8. İş Mahkemelerine başvurarak bu eylemin “yasadışı grev olduğunun tespiti ve ihtiyati tedbir” isteminde bulunmuşlar, fakat başvurulardan istedikleri sonuçları alamamışlardır. Ancak yapılan başvuruya bağlı kovuşturma sonucunda, Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı, Türk-İş Başkanlar Kurulu üyeleri hakkında 26.12.1991 tarihinde 2822 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası'nın 25/3 Maddesini ihlal ettikleri iddiasıyla, Ankara Asliye Ceza Mahkemesi'nde dava açmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Faydalı, “Türkiye İşçi Emekçi Hareketinin Tarihsel Mücadele Süreçleri ve KESK”, (Erişim) http://www.yapiyolsen.org/tieh_cfaydali.htm, 14.04.2015.

⁸²¹ Candan, Bilgin, *Sivil İtaatsizlik*, s. 85.

3 Ocak 1991 tarihinde sergilenen *Genel Direniş* adı verilen eylem de, tüm Türkiye’de bir gün işe gitmeme tepkisiyle bir sivil itaatsizlik örneği sergilenmiştir. 90’lı yıllar boyunca özlük haklarının yetersizliği ve sendikal hakların olmayışı protesto edilerek, bazı memur sendikaları tarafından “*işe gitmeme, iş yavaşlatma, sakal bırakma, toplu viziteye çıkma, oturma eylemi*” gibi birçok sivil itaatsizlik eylemleri sergilenmiştir⁸²². 2002 yılında Sağlık Bakanlığınca yürürlüğe konulan bir uygulamayı, sağlık sektörüne ve eczacılara darbe vuracağı gerekçesi ile eczacılar tarafından gerçekleştirilen (nöbetçi eczaneler hariç olmak üzere), kepenk kapatma eylemi de şiddet barındırmaması, kamuoyunda sergilenmesi, Eczaneler Hakkındaki Kanunun ve Türk Ceza Kanununun ilgili maddelerini ihlal etmesi ve yasa dışı olması nedeniyle bir sivil itaatsizlik örneği olarak nitelendirilmektedir⁸²³.

2. Çevrenin Korunmasına Yönelik Eylemler

Çevre konusundaki eylemlerin aslında çok eskilere uzanmamakla birlikte az sayıda olduklarını belirtmek gerekir. Türkiye’de sivil itaatsizlik eylemleri, çevre konusuna, duyarlı farklı kişi ve örgütler tarafından gerçekleştirilmekle birlikte, bu çalışmada kamuoyunun gündeminde en çok yer alan örgüt ve oluşumların eylemlerine yer verilerek değerlendirme yapılacaktır.

Türkiye’de 1980’li ve 1990’lı yıllar, bazen yasal hak arama özgürlüğünün kullanımını kısıtlamış, bazen de yasaya aykırı olmakla birlikte, kamuoyunun dikkatini çekecek biçimde şiddet içermeyen sivil itaatsizlik eylemlerinin gerçekleştiğine sahne olmuştur. Çevrenin korunması amacıyla gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemleri, diğer yasal eylem ve kampanyalar yanında taşıdıkları ayırt edici özellikleriyle, Türkiye için yeni bir çevre hareketleridir ve genellikle toplumu bilinçlendirme ve çağrı işlevi üstlenmiştir. Ayrıca bu tür eylemlerin bazılarında da yasal yollardan sonuç alınmadığı dönemlerde başvurulmuştur⁸²⁴.

⁸²² Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 215-216.

⁸²³ Uran, 1960 Sonrası Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Eylemleri, s. 141.

⁸²⁴ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 219.

Bu çerçevede, “Eurogold” adında bir şirket tarafından Bergama’da siyanürle altın aranması karşısı eylemleri, halkın, yerli ve yabancı basın dikkatle izlediği gözlenmiştir. Bu olay, sivil itaatsizlik örneği olması açısından önemli olmakla birlikte, kamuoyunda da büyük etki yaratmıştır. Bergama köylüleri tarafından siyanürle altın aramaya karşı, on yılı aşkın bir süre mücadele verilmiştir⁸²⁵. Eylemler, siyasi iktidarın mevcut hukuk norm ve mahkeme kararlarına uymaması sonucunda gerçekleşmiştir. Şöyle ki, İzmir İdare Mahkemesinin verdiği karara rağmen madenin belirtilen yöntemle altın aramaya devam etmesi, siyasi iktidarın hukuk kurallarını uygulamadığı sonucunun doğmasına neden olmuştur. Hukuksal tüm yolları deneyen Bergamalılar, “Bergama Yurttaş Girişimi” adlı oluşumla sivil itaatsizlik olarak yorumlanabilecek eylemler düzenlemişlerdir. Bu eylemlerden bazıları şunlardır:

- Ocak 1997 referandumu: Sekiz köyde yapılan referandumda, katılanların tümü “siyanüre hayır” oyu kullanarak referanduma farklı bir boyut kazandırmıştır. Bu sonuçlar ise bölge halkının madeni istemediğini ortaya koymaktadır. Referanduma katılım %85 gibi büyük bir çoğunlukla olmuştur. Bu katılım oranı ve köylülerin hiçbir dayatma olmaksızın düzenledikleri bu eylem, mücadelenin demokratik niteliğine bir vurgudur⁸²⁶.

- Köylülerin 22 Nisan 1997 tarihinde maden sahasına girmesi: Eurogold’un, İzmir Valiliği’nin iptal kararına rağmen faaliyetini sürdürmesi üzerine, Bergamalı köylüler, anılan tarihte madene girmişler, bu eylemde 19 kişi gözaltına alınmış, ifadeleri alındıktan sonra serbest bırakılmışlardır. Yine bu eylemde sivil itaatsizliğin unsurlarından biri olan cezai sorumluluğu üstlenmenin, bu eylemciler tarafından göze alındığı görülür.

- Nüfus sayımına katılmama eylemi: Bergama’ya bağlı Çamköy, Narlıca, Pınarköy, Aşağı Kırıklar, Tepeköy ve Yalnızev köylerinde yaşayanlar, siyanürlü madeni kapatmayan yetkilileri protesto etmek amacıyla 30 Kasım 1997 tarihinde yapılan

⁸²⁵ Gürçan Koçan, Ahmet Öncü, “Bergama Köylüleri ve Çok-Katlı İktidar Bağlamında Sosyal Hareketlerin Siyasi Gücü”, *Türk Sosyal Bilimler Derneği Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*, 21-23 Kasım 2004, Ankara, s. 49-50.

⁸²⁶ Koçan, Öncü, “Bergama Köylüleri ve Çok-Katlı İktidar Bağlamında Sosyal Hareketlerin Siyasi Gücü”, s. 49-50.

nüfus sayımında sayım memurlarına kapılarını açmayarak sayıma katılmamışlardır. Dönemin İzmir Valisi Erol Çakır, yasa gereği adalet mekanizmasının işletileceğini söylerken, iki köyde yaşayan bazı vatandaşların kapılarını açmadığını kaydetmiştir. Köylüler bu eylemi, kendilerini yok sayarak taleplerine olumlu cevap vermeyen siyasi otoriteye tepki göstermek amacıyla düzenlediklerini ancak taleplerinin kabul edilmesi halinde vatandaşlık görevlerini yerine getireceklerini söylemişlerdir⁸²⁷.

Yine çevreci eylemlere örnek olarak, *Greenpeace* Örgütü üyelerinin, Türkiye’de sivil itaatsizlik eylemi niteliğinde pek çok eylem gerçekleştirdiği görülmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: Aliğa’da yüksek oranda asbest⁸²⁸ içeren Hollanda’ya ait bir geminin sökülerek parçalanması için gelmesinin engellenmesi. 14.11.2006 tarihinde, Gökova Körfezinde yapılması planlanan termik santralinin “*nükleer güç santrallerinin kurulması ve işletilmesiyle enerji satışına ilişkin yasa tasarısı*”nı protesto etmek amacıyla *Greenpeace* Örgütü üyelerinin, TBMM yakınında “*nükleer enerji ölümcüldür*” yazılı pankartlar açarak ölü taklidi yapmalarıdır⁸²⁹. Eylem sırasında pankart açma, işgal ve izinsiz gösteri yapma eylemleri sergilemişlerdir⁸³⁰.

Kuruluş amacı dünyada sivil itaatsiz eylemler gerçekleştirmek olduğu bilinen *Greenpeace*, Türkiye’de de çevre konusuna dikkat çekmeyi amaçlayan ve kamuoyunun dikkatini çekmek için, kendilerini bazen çevreye zarar veren bir fabrikanın çitlerine zincirleyen, bazen köprülere ya da gemilere tırmanarak tehlikeye dikkat çeken eylemcileriyle, sivil itaatsizlik kavramıyla adeta özdeşleşmişlerdir. *Greenpeace* eylemcilerinin, eylemleri sırasında şiddete başvurmamaları, eylemleri topluma duyurma çabaları ve eylem sonucunda gözaltına alınmaları, hatta eylem tamamlanmadan, kolluk kuvvetlerine mukavemette bulunmamaları, eylemcilerin tam bir sivil itaatsiz olduğunu ve sergilemiş oldukları eylemlerin ise örnek bir sivil

⁸²⁷ Ekici, *Direnme Hakkı*, s. 89.

⁸²⁸ Asbest: Çevreye ve insan sağlığına zarar veren ve kansere yol açan, tehlikeli bir maddedir.

⁸²⁹ *Milliyet*, 15.11.2006.

⁸³⁰ Belirtilmelidir ki; burada adı geçen olaylara tepki olarak sergilenen eylemler yalnızca *Greenpeace* örgütü üyelerinkiler değildir, ayrıca birçok sivil toplum kuruluşu ve herhangi bir örgüte üye olmayan vatandaşlar da bu tarz sivil itaatsizlik unsurları taşıyan birçok farklı eylem bu çerçevede yapılmıştır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz., Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 220-221; Uran, 1960 Sonrası Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Eylemleri, s. 139.

itaatsizlik olarak gösterilebileceği belirtilmelidir. Ayrıca Denizli'nin Honaz ilçesine bağlı Aşağıdağdere köyünde kurulan mermerocağı ve fabrikanın kapanması amacıyla köylülerin, 28 Mart 2004 yerel seçimlerinde oy kullanmayarak seçimi boykot ettikleri de bilinmektedir⁸³¹.

3. “İnanca Saygı Düşünceye Özgürlük İçin El Ele” Eylemi

Üniversitelerde başlayan başörtüsü yasağına karşı 1980'lerde kamuoyunda süregelen başörtüsü eylemleri, kamusal alan ve tüm okullarda başörtüsünün yasaklandığı 1978-1980 yıllarında, getirilen yasakların muhatabı çok sayıda olmadığı için başlangıçta sistemli bir direnişle karşılaşmamıştır. Haksız olan ve meşru olmayan bahanelerle derslere alınmayan öğrenciler, önce fakültelerinde protesto eylemlerini başlatmışlar ardından bunu İstanbul Beyazıt Meydanı'ndaki oturma eylemleri izlemiş ve imza kampanyaları bu eylemlere eşlik etmiştir. Şerife Katırcı isimli bir kadının TBMM'nin bahçe duvarında yasağı protesto etmek amacıyla açlık grevine başlaması da basın ve kamuoyu tarafından ilgi ile izlenmiştir⁸³².

Bu kapsamda 11 Ekim 1998 tarihinde, yıllardır süren ve başörtülü öğrencilerin eğitim hakkını engelleyen, kendi üniversitelerine alınmayan başörtülü öğrenciler, başörtüsü yasağına tepki olarak tüm ülkeyi kuşatan, oldukça geniş çaplı bir eylem yapılmıştır. “İnanca saygı düşünceye özgürlük için el ele” başlığıyla gerçekleştirilen eylemde, insanların inanç özgürlüklerine saygı duyulması için el ele tutuşularak kilometrelerce uzunluğunda insan zincirleri oluşturulmuştur. Bu eyleme Türkiye genelinden milyonlarca insan katılırken, İstanbul'da başörtüsü yasağının en sert şekilde uygulandığı Cerrahpaşa Tıp Fakültesinin önünden başlayan insan zinciri aralıksız olarak Bolu'ya değin uzanmış, Bolu'da ise kalabalık bir asker grubu tarafından, zincirin devam ettirilmesi engellenmiş ve insan zincirinin Ankara'ya kadar uzanma planının önüne geçilmiştir⁸³³.

⁸³¹ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 230.

⁸³² Karakaş, *Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?*, s. 175.

⁸³³ Ekici, *Direnme Hakkı*, s. 89.

Bazı yerlerde askeri güçlerin engellemesi nedeniyle kesintiye uğramasına rağmen “*inanca saygı, düşünceye özgürlük için el ele*” adıyla İstanbul’dan Van’a ve Artvin Hopa’ya kadar adeta bütün Türkiye’yi kuşatan bir eylem gerçekleştirilmiştir. Türkiye’nin büyük bir kesiminde milyonlarca insan aynı gün -11 Ekim 1998 Pazar ve aynı saatte 11.00’de- kilometrelerce uzunlukta insan zinciri oluşturmuşlardır. Yapılan bu eylemin amacı gerçekte, üniversite yönetimlerinin ve bu duruma kayıtsız kalan siyasi otoritenin büyük bir haksızlığına ve zulmüne karşı, toplumun belli bir kesiminin duyarlılığını ve tepkisini gösterme çabasını taşımaktadır. Devletin başörtüsü ile ilgili uyguladığı baskıya karşı halkın çoğunluğu tepki göstermiş, Türkiye’de o tarihteki yönetimin baskılarının halk tabanından hiçbir destek görmediğine yönelik etkili bir eylem yapılmıştır⁸³⁴. Söz konusu yasak, “*kanunlar esas alınarak uygulandığı belirtilmişse de*” yarattığı eşitsizlikten dolayı ahlaka ve hukuka uygun değildir. Bu çerçevede eylemi gerçekleştirenler kamuda çalışma haklarını kaybetmişler buna rağmen şiddete başvurmamışlardır. Her ne kadar bu yasak on altı yıl sürdürülmüşse de sonuçta hukuka aykırı olduğu kabul edilmiş ve kaldırılmıştır.

4. “Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık” Eylemi

Susurluk kazası sonrasında ortaya çıktığı düşünülen devlet ve çete bağlantılarına karşı bir hareket ve tepki biçiminde gelişen ve büyük protestolarla devam edilen “*Sürekli aydınlık için bir dakika karanlık*” eylemi, ilk başlarda yasadışı unsur taşımadığı için sivil itaatsizlik eylemi olarak nitelendirilemez. Fakat Türkiye’de ilk kez karşılaşılan büyük çapta ve kapsamlı bir yurttaş inisiyatifi olduğu görülen bu eylemin, kamuoyuna çağrı⁸³⁵ niteliği taşıdığı için önemli bir işlevi olduğu söylenebilir. Eyleme katılan binlerce kişi, hükümetin, yanlış politikalarına karşı olduklarını belirtirken, bu eylem 1 Şubat 1997 Cumartesi gecesini saat 21.00’de

⁸³⁴ Ekici, Direnme Hakkı, s. 89.

⁸³⁵ Kamuoyuna yapılan bu çağrı şöyledir: “Suç örgütlerini kuranların ve onlara görev verenlerin mutlaka yargı önüne çıkartılması konusundaki kararlı isteğimi göstermek, olayı soruşturan kişi ve mercilere destek vermek, demokratik, çağdaş, şeffaf hukuk devleti özlemini duyurmak için; 1 Şubat 1997 tarihinden itibaren her gün saat 21.00’de ışığı bir dakika süreyle kapatıyorum. Ve ülkede yaşayan herkesi 1 ay süreyle saat 21.00’de ışıklarını kapatmaya çağırıyorum. Bu çağrı yurttaşan yurttaşaya yapılmıştır...” Bu eylemi düzenleyenlere göre, Türkiye’de 23 milyon civarında kişinin bu eylemelere katıldığı görülmüştür. (Erişim) <http://www.newtactics.org/Symposium/Presentations/WK416/WK416ESslides.ppt#256,1>, 20.03.2015.

başlamış ve tam 37 gün aralıksız sürmüştür. Ancak eylemler sırasında zaman zaman Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Yasası'nın ihlal edilmesi, eylemlerin bazı unsurları ile sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebileceği şeklinde yorumlanmaktadır⁸³⁶.

Susurluk skandalı ile ilgili pek de bir gelişme kaydedemediklerini düşünen eylemciler, 6-23 Nisan 1997 tarihlerinde “*İsyan ediyorum, ısrar ediyorum*” ve “*Çetelere dokunun, dokunulmazlıkları kaldırın!*” Sloganlarıyla basından siyasilere ve kamuoyuna seslenmişlerdir. Ayrıca bu çağrılarla, politikacılara çağrı niteliği taşıyan ve çoğu kez içinde ironi barındıran değişik ilanlarla dönemin etkili siyasetçilerinden olan Demirel'den, Çiller'e, Baykal'a ve diğer siyasilere yönelik eleştiriler eşlik etmiştir. 9 Kasım 1998'de Meclise yönelik çağrı (ve belki de uyarı) eylemi, Susurluk ile gündeme gelen Sedat Edip Bucak ve Mehmet Ağar'ın dokunulmazlıklarının kaldırılması ile sonuçlanmıştır⁸³⁷.

5. Türkiye’de Sivil İtaatsizliğe Yönelik Diğer Bazı Örnekler

Türkiye’de sivil itaatsizlik eylemlerine örnek olarak değinilmesi gereken bir diğeri de 2011 yılı baharında Barış ve Demokrasi Partisi'nin (BDP) düzenlediği eylemlerdir. Söz konusu eylemlere ilişkin iki farklı görüş öne sürülmektedir. Bu görüşlerden tarafımdan da benimsenen ilki, söz konusu eylemlerin BDP'nin şiddet ve terörle arasına mesafe koymaması ve toplumda infiale yol açacak ve adeta bir kaosa sürükleyecek bir amacı taşıması endişesiyle sivil itaatsizlik eylemi sayılamayacağı görüşüdür⁸³⁸. Diğer görüşe göre ise söz konusu eylemler yalnızca kendi çerçeveleri açısından değerlendirildiğinde, sivil itaatsizliğin en önemli unsuru olan şiddetten kaçınmayı içerisinde barındırmakta ve bu nedenle sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilmelidir⁸³⁹.

⁸³⁶ Taşkın, *Terörizm ve Sivil İtaatsizlik*, s. 137; Uran, *1960 Sonrası Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Eylemleri*, s. 65; Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 235-237.

⁸³⁷ Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 236.

⁸³⁸ Çelebi, *Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik*, s. 95-96; Taşkın, *Terörizm ve Sivil İtaatsizlik*, s. 137.

⁸³⁹ Karatay, *Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma*, s. 222.

2000’li yıllarda, hem Türkiye’de hem de dünyada sıkça gündeme gelen sivil itaatsizlik eylemlerinden biri de, elektronik sivil itaatsizlik eylemleri olarak da adlandırılan sanal ortamda gerçekleştirilen, başta devlet kurumları olmak üzere büyük şirketler, bankalar, üniversiteler ile protesto edilmek istenen kurumların internet sitelerinin *hack*’lenmesi (ele geçirilerek sistemin çökertilmesi) eylemleridir. Söz konusu eylemler arasında Türkiye’de de en çok ses getirenlerden bir tanesi *Anonimous* (isimsiz ya da anonim) adlı aktivistler grubunun gerçekleştirdiği siber saldırılardır. Söz konusu eylemler, sivil itaatsizliğin birçok unsurunu barındırmakta fakat en önemli unsurlarından biri olan eylemi gerçekleştirenlerin kimliklerinin belirli olması ve eylemin sorumluluğunu kabul etmeleri ilkelerini taşımadıkları için bu tarz eylemler sivil itaatsizlik olarak nitelendirilmeyecektir.⁸⁴⁰

Demokratik hakların elde edilmesi için iş bırakma eylemi, önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Fakat insan sağlığının önemi ve sağlık hizmetlerinin önceliği, yapılan işi tümüyle bırakmaya izin vermeyecek kadar hassastır. Bu bağlamda 6 Ocak 1971’de personel kanununun getirdiği yeni düzenlemelere karşı, Ankara ve İstanbul’daki hastanelerde çalışan tüm sağlık personelinin iki gün süreyle -tabiki acil servisler dışında- iş bırakmaları ile başlayan ve halen ara ara devam eden ve kamuoyunda “*Beyaz Eylemler*” olarak bilinen eylemlerin bir kısmı, sivil itaatsizlik eylemleriyle bağdaşmaktadır.

Beyaz Eylemler’e örnek olarak 1989’da gerçekleştirilen Sağlık Bakanlığının bahçesine gömlek bırakma eyleminde, eylemi gerçekleştirenler için, 2911 Sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu’nun 28. Maddesindeki suç unsurlarının oluştuğu kanaatine varılmıştır⁸⁴¹. Dolayısıyla eylem, sivil itaatsizliğin tüm unsurlarını taşıyan sembolik nitelikteki bir eylemdir. 5 Kasım 2003’te ve 24 Aralık 2004’te bir gün süreyle iş bırakma eylemleri ya da sağlık mensuplarının kendi ifadeleri ile “*hizmet üretmeme eylemi*”, halkın sağlığı için “*ulaşılabilir, eşit, nitelikli ve ücretsiz sağlık hizmetlerinden faydalanması ve insanca yaşanabilir ücret*” amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda Türkiye genelinde yapılan eylemlerde

⁸⁴⁰ Tunç, Kanunsuz Ama Meşru: Sanal Ortamda Sivil İtaatsizlik ve İnternet Korsanlığı, s. 198.

⁸⁴¹ Ata Soyer, *Bir Muhalefet Odağı Olarak Tabip Odaları Bir Eylem Biçimi Olarak Beyaz Eylemler*, Sorun Yayınları, İstanbul, 2005, s. 160-179-211.

sağlıkçıların amacı maaşların artırılmasıyla birlikte, hastayı müşteri olarak gören anlayışların bir yana bırakılıp, kişilerin sağlık hizmeti alımında sadece kimlik belgelerinin yeterli olması gibi insani haklar noktasındaki talepleri de yansıtmaktadır⁸⁴².

Türk Tabipler Birliği ve Sağlık ve Sosyal Hizmet Emekçileri Sendikası üyesi doktorlar ve sağlık personeli tarafından gerçekleştirilen beyaz eylemlerin bir kısmının, kanuna aykırılığı, şiddetsizliği ve ahlakiliği, yapılan eylemlerinin sivil itaatsizlik çerçevesinde değerlendirilmesini gerektirmektedir. Eylemin yasal olmadığı, Haydarpaşa Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi Başhekimisi imzalı bir yazıyla duyurulmuş, ayrıca eylemlere katılanları belirlemek için hastanede bir komite oluşturulacağı açıklanmış, İstanbul İl Sağlık Müdürü de eylemciler hakkında yasal işlemin yapılacağını belirtmiştir⁸⁴³. Bu kapsamda yasaya aykırı eylem nedeniyle çalışanların eylem sonucundaki cezai işlemlere hazır oldukları söylenebilir ki bu durum, beyaz eylemleri tipik sivil itaatsizlik eylemi yapmaya yetmektedir.

⁸⁴² Anbarlı, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, s. 217.

⁸⁴³ Milliyet, 25.12.2003.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYADA VE TÜRKİYE’DE VİCDANİ RED KAVRAMI

I. VİCDANİ RED KAVRAMI, TARİHİ GELİŞİMİ VE NEDENLERİ

A. Vicdani Red Kavramı

Vicdani red hakkı, kaynağını vicdan kavramından almaktadır. Dolayısıyla vicdani red hakkının içerik ve anlamını doğru ve tam olarak anlayabilmek için, öncelikle vicdan ve vicdan özgürlüğü kavramlarına ve gelişimine inmek gerekir. Nitekim bu şekildeki bir analiz, daha sonra vicdani red hakkı üzerine yürütülecek hukuki değerlendirmelerin de daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Vicdani red, vicdan ve vicdan özgürlüğü kavramlarının gelişimiyle paralel bir şekilde gelişme gösterdiği düşünülmektedir. Bu bağlamda, vicdani red kavramının gelişimi bu çalışma içerisinde incelenecektir. Daha sonra bu bölümde çeşitli vicdani red türlerinin doğuşu ve kabulüne de değinilecektir. Bu çerçevede gerek dünyadaki redciler gerekse Türkiye özelinde redciler incelenirken, Türkiye’deki redcilerin dünyadakilerden varsa farklılığı irdelenecektir. Keza yine bu bölümde vicdani reddin kamuoyunda nasıl yorumlandığı da incelenecektir.

Bireyin benlik bütünlüğünün sahibi olan vicdan, temelinde, bireyin öznel tanımına dayalı değer ifadesidir. Benliğin bütünlüğünü bozacak her türlü davranıştan kaçınmayı emreden bu ahlaksal erdem, bireyin kendi kişiliğine yabancılaşmasının engellenmesi açısından da bir anlamda “içsel” bir benlik duygusunu koruma edimidir. Vicdan her zaman insanidir. Nitekim haksızlığın yapıldığı dünya ile yahut bu haksızlığın, dünyanın geleceğine ilişkin sonuçlarıyla ilgilidir. Vicdan, bireysel benlik ve onun korunması için gayret eder. Vicdanın sesi, apolitik olduğu kadar da, aslında son derece subjektiftir de. Tüm vicdani kuralların belirleyici unsuru, insanın kendi benliğine olan ilgisidir. Nihayet bunlar, bireye, toplumda birlikte yaşama kültürünü ve toplum yaşamını çekilmez kılacak şeyleri yapmaktan alıkoyar. Dolayısıyla vicdan sözcüğünü bugün, ahlak ve hukuk bütünlüğü içinde

değerlendirdiğimizde, içimizde bilinçle özdeşmiş gibi olan bir vicdanın daimi varlığı kabul edilir⁸⁴⁴.

Arendt'e göre, vicdanın sesi; doğal ışık (lumen naturale) haline gelerek, insanlara doğal bir yasanın bilgisini aktarmadan önce, ilahi bir sestir ve ilahi kuralları bildiriyordu. Yaratanın sesi olan vicdan, insanlığa, geçerliliği "*insandan çok Yaratanın sesini dinle*" kutsal emrine dayanan pozitif kurallar öngörüyordu⁸⁴⁵. ABD'li sosyolog Michael Walzer'e göre de vicdan kavramı; aslında ilahi buyrukların geçerliliğinin düşünüldüğü, ahlaki muhakeme etkisinin sezgisel olarak oluşturulduğu ve telkin edildiği bir tür içsel hesaplaşma alanıdır⁸⁴⁶. Vicdanın ahlaki ve zorlayıcı özelliği ile vicdani red, bireyin kendi benliğini, ahlaksal bütünlüğünü ve değerini koruma adına ortaya koyduğu eylemdir. Bireyin sosyo-politik karakteri, toplumsal beklentisi ve dünya görüşü ya da kendi "*iyi*"sinin, toplumun ortak değeri ya da "*iyi*"siyle uyuşmadığı durumlarda, bireyin kendi değerlerini ve ahlaksal bütünlüğünü korumak için, toplumun "*genel iyi*"si olan normlara uymayarak, yasanın gerektirdiği yükümlülüğü yerine getirmeme temelinde şekillenen vicdani red, tam da bu noktada öznel, bireysel bir tavır alışı ifade eder⁸⁴⁷.

Vicdani red kavramı, kişinin "kendi vicdanının sesine uygun hareket etmesi şeklindeki durumlarda söz konusu olabilir⁸⁴⁸." Bu kavramı destekleyecek önemli tarihsel bir örnek, "*vicdani red*" kavramının 1890'lı yıllarda, zorunlu aşı uygulamasına karşı ortaya çıkmasıdır⁸⁴⁹. Bu bağlamda ahlaki ve dini değerler nedeniyle kürtaja karşı çıkmak da vicdani red terimi kapsamında değerlendirilmektedir.

⁸⁴⁴ Hıdır Tok, *Bir Eylem ve Toplumsal Hareket Yöntemi Olarak Anti Militarizm ve Vicdani Red*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s. 87.

⁸⁴⁵ Arendt, *İnsanlık Durumu*, s. 295-296.

⁸⁴⁶ Michael Walzer, *Obligations: Essays on Disobedience, War and Citizenship*, Harvard University Press, Massachusetts, 1970, s. 121.

⁸⁴⁷ Tok, *Bir Eylem ve Toplumsal Hareket Yöntemi Olarak Anti Militarizm ve Vicdani Red*, s. 87.

⁸⁴⁸ Marie France Major, "Conscientious Objection and International Law: A Human Right?", *Case Western Reserve Journal of International Law*, Vol. 24, 1992, s. 350.

⁸⁴⁹ Charles C. Moskos, John Whiteclay, *The Secularization of Conscience, The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance*, New York: Oxford University Press, 1993, s. 11.

Bu çerçevede vicdani redci ise; kendi değerleri ile ters düşen bir norm veya yasanın değişmesi hususunda itiraz eden kişi değil ancak yasa karşısında kendi ahlaksal bütünlüğünü korumayı amaçlayan ve bu amaç için vicdani kanaatini yasaya uymama şeklinde sergileyen kişidir. Ahlaksal inanç veya değer ile yasanın yüklediği sorumluluk arasındaki ince çizgide açığa çıkan bu uymama hali, aslında “*politik yapıdan bir sapma*” halidir. Bu sapma, vicdani redcinin “*kendi öznelliğini*” toplum karşısında, hatta önünde görmesinden ortaya çıkar. Bir ahlaksal tutum olarak vicdani redde sorumluluk, dünyaya ilişkin değil; fakat bireyin kendisine ilişkindir. Bu önceki tutum nedeniyle vicdani reddin temel dayanağı olan bireysel ve içsel değerler genelleştirilemez, çünkü bu tarz kanaatler özeldir ve dolayısıyla diğerleriyle ilişkilendirilemez⁸⁵⁰.

İnsanın kendi iç âleminde hayat bulan kurallar yahut “*vicdani ses*”in kaynağı, ister ilahi, ister evrensel bir güç olsun veya bireyin kendi öz benliğine özgü ortaya koyduğu “*bağımsız*” değerler olsun, her durumda vicdani red, değişik toplumsal ve politik unsurların dışında kalacak olan bir özneliğin dışı vurumudur. Nitekim vicdani red, bireyin kendi iç dünyasında “*kötü*” olarak yer bulan bir edimi gerçekleştirmeyeceği iradesine dayanır. Vicdani red, uyulması reddedilen yasanın haksızlığını, ya da âdil olmadığını değil, fakat bireyce kötü kabul edilen bir buyruğa karşı kişi merkezli olan bir karşı tutumdur. Vicdani redci, kendi bireysel değerleri doğrultusunda insan öldürme eylemini gerçekleştiremeyeceği için, orduya dâhil olma yükümlülüğünü yerine getiremeyeceğini ilan eder, aslında burada söz konusu olan, savaşı engelleme değil, bireyin kendi vicdani değerleri gereği bu savaşta yer alamayacağını beyandır⁸⁵¹.

Toplumsal uzlaşmayı reddetmedikçe ve değiştirmeye yönelmedikçe, bireyin kendi hakkını koruma adına bir kurallar bütünü içerisinde, bireyin genellikle “*çatışmaksızın*” itirazı ve reddi, bir hak olarak görülebilir. Vicdani reddin toplumsal konsensüsü bozmaksızın kabul edilebilecek bir hak olarak algılanması önündeki en önemli sorun, her bireyin, aslında toplumsal sözleşmenin tarafı olduğu ilkesiyle

⁸⁵⁰ Nilgün Toker, “Vicdani Red, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 80-81.

⁸⁵¹ Toker, Vicdani Red, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme, s. 82.

temellenen, yasaya uyma ahlaksal yükümlülüğü arasındaki çelişkidir. Bu çelişki, bireyin öznelliğini ve benliğini, dolayısıyla ahlaksal bütünlüğünü zedeleyecek bir yasanın âdil olamayacağı görüşüyle birleştiğinde, vicdani red, adalet ilkesi gereğince kabul görmesi gereken bir kavram ve hak haline gelir. Nitekim bu noktada açıklamak gerekir ki, bir ahlaksal edim olan vicdani red, yasanın âdilliğini ve meşruluğunu sorgulayan bir kavram değil, yasaya uymanın kendi iç dünyasında yaratacağı çelişkiyi açıklayan bir tutumdur. Bu çerçevede adalet, vicdani reddin ediminin kriteri değil, vicdani reddin bir hak olarak onaylanmasının şartıdır⁸⁵². Vicdani red, liberal düşüncede olduğu gibi, temel insan haklarından da biri değildir; ancak topluma ve kamuoyuna, insanlığa ve geleceğe karşı ahlaki ve siyasi bir sorumluluk taşır. Şu halde vicdani red; yalnızca dini inanç ve vicdan özgürlüğü ile sınırlandırılmaksızın, seküler, natüralist ve hümanist ahlak ve vicdana da dayandırılmalıdır⁸⁵³.

Vicdani red, bireyin iç âleminde ortaya çıkan ve bu nedenle de belli bir değer doğrultusunda açıklanarak kavramsallaştırılan savaş karşıtı bir tutumdur. Vicdani red, öznel bir kavram olduğundan, tanımların çeşitli olması da doğaldır. Vicdani reddin kişisel bir seçim olması, bu görüşü doğrulamaktadır. Bireyler tercihlerini yaparlarken değişik yöntemlere başvurdukları gibi, kavramları oluşturan öğelere de farklı görev yüklerler. Dolayısıyla bu husus da tanımların farklılaşarak çeşitlilik arz etmesine neden olmaktadır. Vicdani red tanımlarını temel olarak iki gruba ayırmak mümkündür. İlk grubu *geniş anlamda* vicdani red, ikinci grubu ise *dar anlamda* vicdani red tanımları oluşturmaktadır⁸⁵⁴.

1. Geniş Anlamda Vicdani Red

Geniş anlamda vicdani red: Vicdani ilkelere göre hareket etme ihtiyacından dolayı kişinin, kendi ilke ve kurallarıyla çelişen norm ve emirlere uymama tavrı olarak

⁸⁵² Toker, Vicdani Red, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme, s. 83-84.

⁸⁵³ Taha Parla, “Vicdani Reddin Felsefi Gereklere”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 95.

⁸⁵⁴ Yasemin Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2010, s. 17.

tanımlanabilir⁸⁵⁵. Başka bir ifadeyle; bir bireyin yahut grubun, vicdani saikleriyle, üstün bir ahlaki nedenle, kanuni yükümlülüklerini yerine getirmekten iradi olarak kaçınmasıdır. Aslında bu tanım, sadece zorunlu askerlik hizmetine değil birçok alan için geçerli olan bir vicdani red açıklamasıdır. Örneğin, vergi ödemekten kaçınma, geniş anlamda vicdani red uygulamasıdır⁸⁵⁶.

O halde, geniş anlamda vicdani red; pozitif hukukun düzenlediği yasal bir zorunluluğa veya izin verdiği bir alanda, dini inançlar ya da bir takım ahlaki, siyasi değerler doğrultusunda “*uymam*” şeklinde tanımlanabilir⁸⁵⁷. Speck’e göre; vicdani redci sayısı kadar vicdani red tanımı⁸⁵⁸ da vardır, fakat bu konuda da genel geçer bir tanım mevcuttur. İşte bu en yaygın tanımı ile askerlik hizmetine karşı vicdani red; kişinin, dini, siyasi, ahlaki ve benzeri nedenlerle askerlik hizmetini, silah kullanmayı veya orduya hizmet etmeyi, ya da silahlı kuvvetlerde görev üstlenmeyi reddetmesidir⁸⁵⁹.

2. Dar Anlamda Vicdani Red

Dar anlamda vicdani red ise; yalnızca zorunlu askerlik hizmetine karşı uygulanan vicdani reddir. Şu halde çalışmamızın konusunu oluşturan vicdani red, dar anlamda vicdani red olduğu için, bu bölümde ağırlıklı olarak ikinci grupta yer alan yani dar anlamda vicdani red tanımlarına değinilecektir.

Vicdani red; vicdani veya politik inanç ve kanaatler nedeniyle zorunlu askerliğe karşı çıkış olarak tanımlanabilir⁸⁶⁰. Vicdani red, savaşta yer almayı veya savaş için

⁸⁵⁵ Toker, *Vicdani Red, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme*, s. 80.

⁸⁵⁶ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 17.

⁸⁵⁷ Abdurrahman Eren, “Türk Hukukunda Vicdani Red”, *AÜSBFD*, S. 61/3, Temmuz-Eylül 2006, s.104.

⁸⁵⁸ Andres Speck, “Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları: Savaş Karşıtı Uluslararası Hareket İçinde Red”, *Birikim Dergisi*, S. 207, Temmuz 2006, s. 42.

⁸⁵⁹ Dilan Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 5.

⁸⁶⁰ Uluslararası Af Örgütü Uluslararası Vicdani Ret Konferansı, 01.01.2007, (Erişim) <http://www.amnesty.org.tr/yeni/index.php?view=article&catid=70&id=584&option=comcontent>, 11.06.2015.

hazırlanmayı doğru bulmayan kimselerin askere gitmeyi reddetmesidir. Savaşa ve öldürmeye karşı olmak ve bu nedenle askere gitmemek, vicdani red olarak adlandırılır⁸⁶¹. Vicdani red; en yalın anlamıyla ahlaki tercih, dini inanç ya da politik nedenlerle askere gitmeyi reddetmektir. Bir diğer tanım ise vicdani redciler üzerinden yapılmıştır: Vicdani redciler, felsefi görüşlerinin barışçı olduğunu ileri sürerek askerlik yapmayı reddeden kişiler olarak tanımlanabilir⁸⁶².

Ancak Dünya’da ve Türkiye’de vicdani red kavramına baktığımız zaman, bu kavram ve tanımın farklılık gösterdiği, dolayısıyla vicdani redciler arasında değişebildiği görülmektedir. Vicdani red, bazıları için şiddetin ve savaşın her türüsüne karşı çıkmak iken, bazıları için de sadece belirli orduların gerçekleştirdiği savaşlara dâhil olmamak şeklinde açıklanabilir. Bir başka farklı gerekçe ile örneğin; Yahova Şahitleri gibi dini gruplar için, seküler hiçbir orduda yer almayarak, savaşmamak olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bazı vicdani redciler, militarizme, militarizmin en güçlü uygulayıcısı olan orduya her şekilde karşı çıkarak, alternatif hizmeti de reddederken, bazı vicdani redciler, yalnızca alternatif hizmeti kabul etmektedir⁸⁶³.

Kavram ve tanımların önemini ve oluşturduğu zenginliği dışlamamak adına, “*tek tip*” bir tanım yaparak, bir takım tanımları dışarıda bırakmak yerine, bu tanımların her birine yer vermek daha kapsayıcı olacağından, bu noktada birbirinden farklı vicdani red tanımlarına yer vermeye çalışılacaktır. Bu çerçevede değişik vicdani red tanımlarını açıklamak gerekirse, “*seçici politik red*”; resmi baskıcı ordularda yer almayı reddederken, farklı siyasi veya dinsel değerler uğruna savaşan ordulara yahut gerillalara katılmayı kabul etme durumudur. “*Gri red*” olarak açıklanan vicdani red tanımı ise; asker kaçağı, ordudan firar, sağlık gibi nedenlerle elde edilen “*muafiyet*” ya da “*gönüllü sürgün*”, yani ömür boyu askerlikten kaçma durumudur. Türkiye’de de bulunan vicdani redcilerin çoğunluğunun oluşturduğu “*total red*” ise; askerliğin, ordunun ve savaşın her türüsünü reddetmek ve hatta alternatif askerlik hizmetinin ve toplumun militarizasyonunu sağlayan kamu hizmetine ve bağlı tüm hiyerarşik

⁸⁶¹ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 17.

⁸⁶² Ersin Kaya, “Vicdani Ret Uygulaması ve Türkiye”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Eylül 2006, s. 35.

⁸⁶³ A. Serra Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 39.

yapılara ve tahakküm içeren ilişkiler biçimine karşı gelme durumudur. “*Sivil red*”, alternatif hizmeti sivil olması şartıyla kabul etme durumudur⁸⁶⁴.

Vicdani redcilerin yapmış olduğu tanımların yanı sıra uluslararası kuruluşların da açıkladığı tanımlar vardır. Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisinin 26 Ocak 1967 tarih ve 337 Sayılı Kararı doğrultusunda vicdani red; askerlik hizmeti yükümlüsü kişilerin, dini, ahlaki, manevi, insani, felsefi veya benzer nitelikte etkenlerden kaynaklanan gerekçelerle silahlı askerlik hizmeti yapmayı reddetmesidir⁸⁶⁵. Uluslararası Af Örgütü, vicdani redciyi: Vicdani ya da ahlaki değerlerinden dolayı silahlı kuvvetlerde görev almayı, savaşlarda ya da silahlı çatışmalarda doğrudan veya dolaylı görev almayı reddeden kişi olarak tanımlamaktadır. Bu, bütün savaşlara katılmayı reddetmese dahi, bir savaşın amaç ve tarzına katılmadığı için reddetmesini de içerir. Ayrıca vicdani reddini açıklayamayan yahut açıklamayı reddeden ve sivil alternatif kamu hizmetini de yapmayı reddeden, bir şekilde yapamayanları da, düşünce mahkûmu olarak tanımlar. Ayrıca vicdani gerekçelerle askerlik hizmetinden muaf tutulmayı sağlayacak derecede makul girişimlerde bulunmasına rağmen, izinsiz olarak silahlı kuvvetlerden ayrıldıkları için hapsedilenleri de düşünce mahkûmu olarak kabul eder⁸⁶⁶.

Vicdani red; kişinin, dini, siyasi, ahlaki nedenlerle askerlik hizmetini, silâh altına alınmayı reddetmesidir⁸⁶⁷. Gerekçesi ne olursa olsun vicdani red, askerliğin, yani silâh altına alınmanın reddedilmesidir⁸⁶⁸. Vicdani red, kişinin, ahlaki tercih, dini inanç, felsefi görüş ya da politik nedenlerle askeri eğitim ve hizmette bulunmayı,

⁸⁶⁴ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 39.

⁸⁶⁵ Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 18.

⁸⁶⁶ O. Sönmez, “Vicdani Red”, Uluslararası Af Örgütü, “9 Aralık Mehmet Tarhan’la Uluslararası Dayanışma Günü” nedeniyle, davayla ilgili kaygı ve tavsiyelerini içeren bir açıklama yaptı. (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org>, 09.07.2015.

⁸⁶⁷ Ertuğrul Cenk Gürcan, “Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Ret: Bir İnsan Hakkı (mı)?”, *AÜSBFD*, S. 62, Ocak- Mart 2007, Ankara, s. 93.

⁸⁶⁸ Murat Sevinç, “Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği”, *AÜSBFD*, S. 61/1, Ocak-Mart 2006, Ankara, s. 300.

silah taşımayı ve kullanmayı reddetmesidir. Tüm bu red nedenleri vicdani neden olarak kendisini gösterir⁸⁶⁹.

Vicdani reddin iki boyutu olduğu yönünde bir genel kanaat vardır: Birinci boyut, vicdani reddin, tüm savaflara karşı bir duruş olması ve savaşta yer almanın reddi anlamına gelmesi; ikinci boyut ise, zorunlu askerliğe karşı çıkış anlamına gelmesidir. Bu iki farklı boyut, kimi vicdani red tanımlarında bir arada bulunurken, vicdani red hakkındaki bazı görüşler, savafla katılımın reddedilmesini, vicdani red için zorunlu görmemektedir. Ancak vicdani red hakkındaki bazı değerlendirmelerde ise, her iki boyuta da rastlanmamaktadır. Keza vicdani red hareketleri içerisinde farklı gruplar bulunmaktadır. Bunların birbirlerinden ayrıldığı noktaların, vicdani reddin kapsamı, niteliği, uygulama tarzı hakkındaki düşünceleri ve reddin yöneldiği hedefin niteliği olduğu söylenebilir⁸⁷⁰.

Bu gruplardan en etkili ve büyük olanları, sivil alternatif kamu hizmetini “*sivil olduğu için*” kabul eden “*sivil redciler*”, resmi, baskıcı ordularda yer almayı reddederken, devrimci veya dinsel ordulara katılmaya razı olan “*seçici, politik redciler*”, antimilitarist ve anarşist bir bakış açısıyla savafla, savaşmayı, öldürmeyi, askerliği, alternatif kamu hizmeti seçeneğini ve dolayısıyla askerliğin diğer bütün alternatiflerini reddeden “*total redciler*”dir. Bununla birlikte orduların ve askerlik sisteminin var olmasını savunan fakat işgale katılmayı ve savaşmayı reddeden “*asker redci*”, askerlik yapmaktan yakalanıncaya kadar kaçan asker kaçağı niteliğindeki “*gri redci*” ve geri hizmette angarya hizmeti vererek askerlik yapmayı kabul eden redci gruplar da vardır⁸⁷¹. Sivil redciler, alternatif hizmeti sivil olması şartıyla kabul etmektedirler. Nitekim sivil redciler, savafla katılımın reddedilmesini, vicdani red kavramı bakımından gerekli görmemektedir. Bu nedenle sivil redcilerin zorunlu askerliğe karşı duruşlarıyla, vicdani reddin sadece ikinci boyutuna dayandıklarını söyleyebiliriz.

⁸⁶⁹ Ümit Kardaş, “Modern Devlet, Ordu ve Vicdani Ret İtirazı”, *Birikim Dergisi*, S. 207, Temmuz 2006, s. 39.

⁸⁷⁰ Sevinç, Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği, s. 301-302; Gürçan, Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Ret: Bir İnsan Hakkı (mı)?, s. 93-94.

⁸⁷¹ Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, s. 49.

Günümüzde, askerlik yapmaksızın, alternatif sivil kamu hizmetini de reddeden insanlardan oluşan “*total red*” hareketi; Türkiye, Avrupa, Latin Amerika ve Afrika’nın çeşitli ülkelerinde etkisini sürdürmektedir. Bu hareket, devletin, bireyler üstündeki hiçbir tasarrufunu kabul etmemesi ve uluslararası savaş ilkelerine hiçbir şekilde hizmet etmeyi reddetmesi sebebiyle, savaş karşıtlığının gerçek radikal boyutu olarak ortaya çıkmaktadır⁸⁷².

Mehmet Tarhan, total red hareketini; vicdani reddin antimilitarist, anarşist yorumu olarak ifade etmektedir. Ona göre, total red, “*salt askerlik yapmamakla yetinmeyip, militarizm ve ona içkin ayrımcılık ve tahakküm biçimleriyle yüzleşmeyi ve reddetmeyi, ya da en azından bu yolda çalışmayı öngörür*”⁸⁷³. Total red hareketi, savaşa ve savaşa katılmaya karşı bir duruş sergilemekle birlikte, zorunlu askerliği ve alternatif hizmeti de reddetmektedir. Bu da, total red hareketinin bu iki boyutu da içerdiğini göstermektedir.

Özet olarak vicdani redci, ahlaki değerleri, dini inanç ya da politik nedenlerle askere gitmeyi, silah taşımayı ve kullanmayı reddetmektedir. Kişiyi vicdani redci olmaya sevk eden nedenler ise bireyden bireye farklılık göstermektedir. Bu saiklere örnek olarak; bireyin emir almayı ve vermeyi, itaat etmeyi ve hükmetmeyi benimsemeyerek, ahlaki ilkeleriyle bağdaştıramaması; şiddet kullanmayı ve insan öldürmeyi öğrenmek istememesi; savaşlara karşı olması ve savaşların uygulayıcısı ve aktörü olan ordulara hizmet etmek istememesi; dini inançları nedeniyle her türlü şiddete ve baskıya karşı olması; siyasi düşüncesi çerçevesinde ordusuz, sınırsız, devletsiz, özgür bir dünyada yaşamak istemesi gösterilebilir. Bu nedenler, vicdani redcinin hangi motivasyonla hareket ettiğini ve vicdani red kararını nasıl aldığını göstermektedir. Tabii ki bir kimseyi vicdani redci olmaya yönelten nedenler bunlarla da sınırlı değildir⁸⁷⁴.

⁸⁷² Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, s. 49-50.

⁸⁷³ Orhan Aslan’ın Mehmet Tarhan ile Taksim’de 15.05.2007, tarihinde yaptığı röportajdan aktaran Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, s. 50.

⁸⁷⁴ Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, s. 50.

Birleşmiş Milletlerin 1983 yılında sunmuş olduğu E/CN.4 Sub.02/1983/30 nolu ilk rapor ise şu tanımı içermekteydi⁸⁷⁵:

“Vicdan ile samimi etik kanaatler kastedilmektedir, bunlar dinsel ya da hümanizm kaynaklı olabilir. İki büyük kanaat kategorisi öne çıkıyor. Birine göre öldürmek her koşulda yanlıştır (pasifist red), diğerine göreyse zorun kullanımı bazı durumlarda meşrudur, ama başka bazı durumlarda değildir ve dolayısıyla bu diğer durumlarda reddetmek bir gerekliliktir (askerlik hizmetinin kısmı reddi)”

BM tanımına benzer tanımlar, vicdani red yasasının temelini oluşturmasına rağmen, uluslararası savaş karşıtı hareket içerisinde, tanımın çok daha ilerisine gidilerek, vicdani reddin, toplumun de-militarizasyon sürecine etkisi vurgulanmaktadır. 1973 yılında İtalyan vicdani redci Pietro Pinna'nın yapmış olduğu tanım, yaşanan değişimi ve kavram üzerinden yapılan ilişkilendirmeyi net bir şekilde ortaya koymaktadır⁸⁷⁶.

“Vicdani red, antimilitarist eylemin bir odak noktası. Fikre sadakatin canlı örneği olarak, tartıştırıcı ve harekete geçirici bir odak olarak işlev görüyor. Vicdani red daha geniş devrimci strateji için de temel bir gösterge sunar, bu da sorumluluğun, özerkliğin ve bireysel inisiyatifin kabulü ve üstlenilmesidir. Vicdani red bir referans olarak işlev görür, sosyal yaşamın diğer herhangi bir alanında ‘vicdani red’ konseptinin genişletilmesi için paradigmatiktir⁸⁷⁷”.

Bu bağlamda dünyada ve Türkiye’de vicdani red hareketine ve hareket içerisinde “vicdani red” kavramına bakılacak olunursa, kavramın tarihsel süreç içerisinde değiştiği ve hatta kişiden kişiye farklılık gösterdiği görülecektir. Bu doğrultuda vicdani reddin arka planını oluşturan, dini ya da politik duruş, vicdani reddin hedefi ve kapsamı açısından belirleyici olabilir.

⁸⁷⁵ Speck, Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları, s. 43.

⁸⁷⁶ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 40.

⁸⁷⁷ Speck, Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları, s. 43.

B. Vicdani Reddin Tarihi Gelişimi

“Askerlerin kanına işlemiş olan yüksek disiplin düşüncesi, onların adalet düşüncesini zayıflatmaya yetmez mi? Disiplin demek itaat demektir.” (Emile Zola)⁸⁷⁸.

Savaşa katılmanın reddedilmesi, savaşın kendisi kadar eskidir. Dolayısıyla vicdani reddin ortaya çıkışı da savaşların tarihi kadar eskidir denebilir. Tarihsel süreç içerisinde ilk olarak gözlemlenen vicdani red vakası; İlkçağ’da Kuzey Afrika’daki Numibya ülkesinden Maximilian adında 21 yaşındaki bir genç, Roma ordusuna çağrılmasına rağmen savaşmayı reddettiği için orduya katılmamış ve dönemin Roma yönetimi tarafından idam edilmiştir. Bu nedenle Maximilian, bilinen ilk vicdani redci olarak kabul edilmektedir⁸⁷⁹. Vicdani red, uzun süredir var olan bir fenomen olmasına rağmen, ancak yakın zamanlarda dünya kamuoyunu, silahlı kuvvetleri ve dolayısıyla toplumu etkileyen önemli bir faktör haline gelmiştir⁸⁸⁰. Keza Gandhi, askerlik ödevini bir hastalık semptomuna benzetmiştir. Zira vicdani reddin, aynen vatanseverlik gibi, etkisiz olduğunu ve devlet ile toplumun tamamen şiddetten arınmış bir ortamda yeniden şekillendirilmesi gerektiğini de belirtmiştir⁸⁸¹.

İlk kez 5 Eylül 1789 tarihinde Fransa’da başlayan zorunlu askerlik, orduya asker kazandırmanın etkin bir aracı olarak hayata geçirilmiş, “savaşın modernleşmesi” ile birlikte savaş karşıtı direnişte gün yüzüne çıkarak kamuoyunda daha örgütlü olarak kendini göstermiştir⁸⁸². Vicdani red kavramı, her ülkede farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Örneğin, Almanya’da iyi organize olmuş ve oldukça etkili bir barış hareketi sonucunda ve geniş bir toplumsal uzlaşmayla kabul edilmişken, diğer Avrupa ülkelerinden Fransa, İspanya ve İtalya’da özerk hareketler sonucu başlayan sivil itaatsizlik eylemleriyle kendisini göstererek farklı şekillerde gelişmiş ve

⁸⁷⁸ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 50.

⁸⁷⁹ Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 9.

⁸⁸⁰ Alper Kasımoğlu, “Türk Hukuku’nda ve Mukayeseli Hukukta Vicdani Ret”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Nisan- Ekim 2013, s. 56.

⁸⁸¹ Merton, *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş*, s. 57-87.

⁸⁸² Speck, *Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları*, s. 45.

yayılmıştır. Fransa’da birbirinden bağımsız çok sayıda küçük örgütlenmenin ulusal düzeydeki etkinlikleri, İtalya’da lobcilik ve revizyon hareketi olarak ortaya çıkmıştır. İspanya’da ise “eğer hiçbirimiz askere kaydolmazsak zorunlu askerlik sona erer” sloganı ile küçük fakat etkili birçok grubun sivil itaatsizlik eylemleriyle sonuca varılmıştır⁸⁸³.

Roma’nın 4. Yüzyılda Hristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte, Hristiyanlar Roma ordusunda görev almaya başlamış, buna rağmen birçoğu savaşı reddetmiştir. Bunlar, dünyanın ilk kitle ya da grup halinde ortaya çıkan vicdani redçileri olarak tarihte yer almışlardır. Ayrıca, o dönemde Yahudiler de Roma Ordusuna katılmayı reddetmiş ve bu görevden muaf tutulmuşlardır⁸⁸⁴. Batı’daki vicdani red, anılan dönemde Hristiyanlık’taki pasifizm etkisinden esinlenmiştir. Bu anlayışa göre, ne olursa olsun insan öldürmek son derece kötü bir davranıştır. Benzer inançsal ilkeler farklı dinler için de geçerlidir. Özellikle Budizm savaşa karşıdır ve güce karşı direnmeyi emretmiştir. İslam dini ve Yahudilik ise pasifist dinler değildir. Ancak her iki dinde de, kesin olarak “öldürmeyeceksin” ifadesini belirten dini emirlere rastlanacaktır⁸⁸⁵. Zorunlu askerlik hizmetine karşı, vicdani red direncinin kökenlerine, ilk olarak Orta Çağ’daki Orta Avrupa Feodal Beylikleri’nde rastlanabilir. Bu dönemde çeşitli Hristiyan tarikatları, feodal beylerle anlaşmalar yaparak bir çeşit “savaş vergisi” ödeyip, üyelerini askerlik hizmeti ve savaş dışında tutmayı başarmışlardır. Kendi aralarında bir nevi anlaşma kabul edilen bu durumu ilk ihlal eden, feodal beyliklerin ya askerlik ya da savaş vergisi zorlamasına karşı ilk etkili sert çıkışı gerçekleştiren Almanya’daki “Wiedertaeufer” tarikatı, hem askerlik hizmetini hem de savaş vergisi ödemeyi reddetmiş; ancak bu karşı çıkış feodal rejimle birlikte hareket eden Katolik Kilisesi’nin desteğiyle kanlı bir şekilde

⁸⁸³ Rafael Ajangiz, *Conscientious Objection in Spain*, (Erişim) zentralstelle-kdv.de/z.php?ID=235, 29.05.2015.

⁸⁸⁴ Moskos, Whiteclay, *The Secularization of Conscience, The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance*, s. 6-7.

⁸⁸⁵ Barış Esmer, *Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret*, Propaganda Yayınları, İstanbul, 2012, s. 45.

bastırılmıştır⁸⁸⁶. Daha sonra Baptistler, Wiedertaeufer tarikatının başlattığı yoldan ilerlemişlerdir⁸⁸⁷.

Benzer bir olayda, Orta Çağda 11. Yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti egemenliğindeki bir Müslüman tarikatının savaş döneminde dahi orduya katılmayı reddettiği için ortadan kaldırıldığına dair bazı iddialar da bulunmaktadır⁸⁸⁸. Tarihsel gelişim sürecinde 17. Yüzyıl'a gelindiğinde Avrupa'dan (özellikle İngiltere'den) Amerika'ya göçler başlamış, pasifist dini inanca sahip gruplar “büyük göç dalgası” neticesinde Kuzey Amerika'da yeni koloniler üzerinde etkili olmuşlardır. Şiddetin her türüsüne karşı olan, din ve vicdan özgürlüğünü savunan bu dini gruplar; büyük ordulara, askeri birliklere ve askeri hizmetin de her türüsüne de karşı durmuşlardır. Bu topluluklara yapılan korkutma ve baskı yapma, hapse atma, mal varlıklarına el koyma gibi bir takım yaptırımlarla da istenilen netice alınamayınca uzlaşma yoluna gidilmiş; para ya da yerine asker yollama gibi yöntemlerle varlıkları ve davranışları meşrulaştırılmıştır⁸⁸⁹.

1689 yılına gelindiğinde, İngiltere'de, John Locke “Hoşgörü Üstüne Bir Mektup” adlı bir kitabında, dini inanışları ne olursa olsun, tüm insanlar için eşit devlet koruması ihtiyacına vurgu yapmıştır. Yine bu bağlamda Locke, “Vicdan özgürlüğü herkesin doğal hakkıdır.” Diyerek, bu kavramın önemine atıf yapmıştır⁸⁹⁰. Tarihsel gelişmelere paralel olarak 18. Yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkan Quaker tarikatı, inançları gereği savaşmayı, askerlik yapmayı ve hatta vergi vermeyi reddetmişlerdir. Quaker Tarikatı, İngiltere'de açık ve net bir şekilde görülen tavırlarındaki tutarlılıkla

⁸⁸⁶ Zehra Kafkaslı, “Her Şey Vatan İçin (!)”, *Güncel Hukuk Dergisi*, S. 3, Mart 2006, s. 39.

⁸⁸⁷ Moskos, Whiteclay, *The Secularization of Conscience, The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance*, s. 7-8.

⁸⁸⁸ İnsan Hakları Gündemi Derneği, Vicdani Ret Hakkı ve Türkiye, Basın Açıklaması: 10 Ağustos 2007.

⁸⁸⁹ Moskos ve Chambers'a göre; bu “tutarlı” ve “uzun soluklu mücadele” modern vicdani reddin oluşmasını sağlamıştır.

⁸⁹⁰ Jonh Locke, *A Letter Concerning Toleration*, J. Brook, Huddersfield, 1976, s. 61-62.

günümüzdeki anlamıyla “*vicdani redci*” olarak açıklanabilen ilk grup olarak adlandırılmaktadır⁸⁹¹.

Modern öncesi batı toplumlarında savaşmaktan kaçınma eylemi, aslında yasal bir çerçevede düzenlenmemiş; o dönemki devletler, genellikle tutarsız biçimde vicdani redcileri, ya görmezden gelmiş ya da bazı dönemlerde çok sert cezalara çarptırmıştır. Erken modernleşme döneminde ise devletler resmi olarak vicdani reddi kabul ederek, vicdani reddin kapsamını sadece dini gerekçelerle sınırlı tutmuştur. Protestan devrimiyle ortaya çıkan Quaker, Menonit, Brethren ve sonrasında gelen Yehova Şahitleri ve 7. Gün Adventistleri, vicdani red hareketinin öncülüğünü yapmışlardır. Devletin vicdani redcilerle anlaşarak bu sorunu çözmek için attığı ilk adım, vicdani redcilerin askeri birimlerde silahsız olarak görevler yapmasına izin vermek şeklinde olmuştur⁸⁹².

18. Yüzyıl’a gelindiğinde, vicdan ve vicdan özgürlüğü kavramları içselleştirilmeye başlanmıştır. Örneğin Kant, vicdanın temellerini incelemiştir. Düşünüğe göre, insanın vicdanının sesini dinlemesi kişinin kendisine karşı olan ödevlerinden biridir ki, her bireyin vicdanı iyi kötü ikileminde bir tercihte bulunacağından, insanın kendi vicdanına kulak vermesi önem taşır⁸⁹³. Modern ulus devletlerin inşasının başlamasıyla, “*yurttaşın yönetme meşruiyetinin*” temeli kabul edilmiştir. Böylece ulus devlet sınırları içerisinde yaşayan vatandaşa bazı hak ve sorumluluklar vermiştir⁸⁹⁴. Doğaldır ki ulus devletin ideolojisi, milliyetçilik, bunun temelinde öncelikle “*vatan*” kavramı olacaktır. Dolayısıyla askere alınmış yurttaşlara, ölüm de

⁸⁹¹ Kafkaslı, Her Şey Vatan İçin (!), s. 39-40.

⁸⁹² Suavi Aydın, “Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratmadaki Rolü”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 26.

⁸⁹³ Immanuel Kant, *Religion Within the Limits of Reason Alone*, III. Kitap “The Victory of the Good over the Evil Principle, and the Founding of a Kingdom of God on Earth’ General Observation”, Harper Torchbook, New York, 1960, s. 129.

⁸⁹⁴ Modern devlet, “Avrupa’da feodal dağılımın coğrafi ve siyasi merkezileşme yoluyla aşılması sonucu ortaya çıkan, ‘iktidarın çoklu yer ve kaynakları üzerine kurulmuş toplumlardan, tek bir meşrulaştırıcı yapıya dayanan toplumlara geçiş’ süreci olarak adlandırılacak bir devlet tipidir”. Mithat Sancar, “Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti”, *Doğu Batı Dergisi*, S. 13, Kasım-Aralık-Ocak 2000-2001, s. 26. Modern Devlet hakkında daha ayrıntılı açıklama için bkz., Christopher Pierson, *Modern Devlet*, çev. Dilek Hattatoğlu, Chiviyazıları, İstanbul, 2000.

dâhil her türden maddi, manevi kayıplar karşısında “*vatan sağ olsun*” dedirtebilecek bir ideolojik çerçeve yaratmak, asker edileceklerin bu yönde doktrine edilmeleri ve daha da önemlisi bu soyutlama karşısındaki fedakârlığa ikna edilmeleri gerekmektedir⁸⁹⁵.

Yirminci yüzyıla gelindiğinde önce Prusya, sonrasında Almanya tarafından oluşturulan zorunlu askerlik ve rezerv ordular, I. Dünya Savaşı sırasında birçok Avrupa ülkesince benimsenerek militer yapılar oluşturulmuştur. Vicdani reddin dini boyutundan çıkıp politik ve ideolojik bir tavır ve duruş haline gelmesi, bu döneme rastlamaktadır⁸⁹⁶. Rusya’da Liberal Geçici hükümet, vicdani reddi tutuklananları serbest bırakmıştır. Başlangıçta dini redciler için alternatif servisler önerme girişimi sonuçsuz kalmışsa da 1918 ve 1921 arası yaşanan çatışmalar boyunca Sovyet hükümeti vicdani redcilere geçici alternatif servislerde çalışma imkânı tanımış ancak 1924 sonrası bu durum sınırlandırılmıştır⁸⁹⁷.

Fakat asker olmayı ve savaşa katılmayı reddedenler yalnızca dini inanışları sebebiyle karşı çıkmıyorlardı, Hristiyan pasifist direnişçilere, anarşistler ve sosyalistler de dâhil olmuşlardı⁸⁹⁸. Yaşanan gelişmeler doğrultusunda Norveç 1922 yılında dini inanç ve diğer vicdani gerekçelerle askerlik yapmayı reddeden vicdani redcilere alternatif hizmet yapma imkânını veren bir yasa çıkardı. Artık bu yasayla vicdani reddin yalnızca dini gerekçelere değil, etik ve politik gerekçelere de dayanabileceği

⁸⁹⁵ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 43.

⁸⁹⁶ Anılan dönemde, orduya katılmayı yahut savaşmayı reddedenler, değişik şekillerde cezalandırılmıştır. Özellikle “İngiltere’de birçok kişi, sırf bu nedenle hapsedilmiş, Almanya’da ruh hastalıkları hastanelerine kapatılmış, Rusya’da 4-6 yıl arası hapis cezalarına çarptırılmışlar ya da kurşuna dizilmişler, Fransa’da ise 20 yıl gibi ağır hapis cezasına hükmedilmiştir. Yaşanan bu gelişmeler doğrultusunda, 1916’da Anglosakson Ülkelerinde ve Kuzey Avrupa Ülkelerinde (Danimarka, Norveç, İsveç ve Hollanda) dini nedenlerle askerliği reddederek orduya katılmama yasal olarak kabul edilmişti. Bkz., Moskos, Whiteclay, *The Secularization of Conscience, The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance*, s. 11-14.

⁸⁹⁷ Esmeray Güler, Bekir Fatih Meral, Nail Anıl Cinisli, *Vicdani Retçiliğin Tarihsel Gelişim Süreci*, (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org>, 15.09.2015.

⁸⁹⁸ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 44.

benimsenmişti. Bu yasaya bağlı olarak vicdani reddin sekülerleşme sürecinde önemli gelişmeler kaydedilmeye başlandı⁸⁹⁹.

Sanayi Devrimi sonrası, Avrupa’da birçok devlet tarafından dini temelli vicdani red kabul edilerek, vicdani redcilere alternatif olarak sivil hizmetlerde çalışma hakkı tanınmıştır. Fakat alternatif sivil hizmetler zorunlu askerlik süresinden daha uzun tutulmuş, karşılığında ise daha az bir ücret ödenmiştir. Bu dönemde kilise, alternatif hizmette bulunanlarla devlet arasında uzlaştırıcı bir rol üstlenmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası Batı toplumlarında, dini temelli vicdani red ağırlığını kaybederek yerini seküler redde bırakmıştır. Dolayısıyla kilise de bu konudaki üstlenmiş olduğu aktif rolünü antimilitarist gruplara terk etmek zorunda kalmıştır. Zamanla mücadele alanı askerlik yapmak zorunda bırakılan sivillerin askere gitmeme haklarını kullanabilmelerinden, askerlik mesleğini yapanların bundan vazgeçme haklarını kazanabilmelerine doğru vicdani redcilerin lehine genişlemiştir. Bu çerçevede alternatif sivil hizmetlerin caydırıcı ağır koşullarının hafifletilmesine de bu dönemde başlanılmıştır⁹⁰⁰. Tüm bu gelişmeler sonucunda İngiltere’de 1921 yılında WRI (War Resisters International-Uluslararası Savaş Karşıtları) örgütü kurularak dünyadaki savaş karşıtı güçlenen hareketin ve vicdani red hakkının tanınması için mücadele eden yapılanmaları ve örgütleri destekleyen uluslararası bir kuruluş halini almıştır⁹⁰¹.

Antik Yunan’da zorunlu askerlikten bahsedilebileceği gibi, Roma İmparatorluğu tarihine bakıldığında da gönüllü askerlik sisteminin varlığı; fakat zorunlu askerliğin de kural olduğu görülmektedir. Roma yurttaşları için askerlik hizmetine katılmak doğal bir hak iken, geç dönem Roma’sında paralı askerlik yaygındır⁹⁰². Mezopotamya’da da ülke dışından gelebilecek saldırılar için daimi hazır kuvvet olan bir orduya sahip olmak gerektiği düşüncesiyle erkekler için sayım yapılmış ve kabile şeflerine kendi gruplarını hazırlamalarını, katılmak istemeyenlerin krala karşı gelmiş sayılacağı belirtilmiştir. Hammurabi Kanunlarında zorunlu askerlik ve savaş ile ilgili

⁸⁹⁹ Güler, Meral, Cinisli, *Vicdani Retçiliğin Tarihsel Gelişim Süreci*, (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org>, 15.09.2015.

⁹⁰⁰ Esmer, *Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret*, s. 46.

⁹⁰¹ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 44.

⁹⁰² Philip Marcus, “Some Aspects of Military Service”, *Michigan Law Review*, Vol. 39, 1941, s. 913-914.

hükümlere yer verilmiş, Hitit Kanunlarının aksine Hammurabi Kanunları, herhangi bir savaş söz konusu olduğunda bir kişinin kendi yerine başkasını göndermesinin mümkün olmadığını yasayla düzenlemiştir⁹⁰³.

Fransa'da 1793 Ağustos'unda ilk toplu askere alma eylemi gerçekleştirilmiştir. Fransız Devrimi sonrası her vatandaşa zorunlu askerlik yükümlülüğü ve hakkı tanınmış, fakat hizmet yükümlülüğü genel olsa da aslında ordu gönüllü birliklerden teşekkül etmiştir. Eylül 1798'de ise Jourdan Kanunu ile zorunlu askerlik yasal zemine bağlanmıştır. Fransa'da yaşanan restorasyondan sonra genel ve zorunlu askerlik hizmetinden vazgeçilmiş, yalnızca ülkenin fakir ailelerinden seçilen profesyonel bir ordu oluşturulmuştur. Ayrıca soylulara ve orta sınıfa, kendileri yerine başkasını askere gönderme hakkı tanınmış, böylece bu zümrenin adeta askerlikten muaf tutulmasının önü açılmıştır. Nitekim Fransa'nın bu dönemde uyguladığı sistem pek çok ülkede uygulanmaktaydı. Prusya'da Eylül 1814 tarihinde "*Zorunlu Askerlik Kanunu*" kabul edilmiştir. Bu yasayla erkeklerin orduda bir yıldan üç yıla kadar hizmet süresi öngörülmüştür. Avrupa, genel ve zorunlu askerliği barış döneminde dahi gerekli görmüş, ABD ve İngiltere'de de bu sistemin kabulünden sonra, zorunlu askerlik uygulaması adeta evrensel bir hale gelmiştir⁹⁰⁴. Fakat ABD, zorunlu askerlik uygulamasını, yalnızca Amerikan İç Savaşında ve 20. Yüzyıl'ın büyük savaşlarında geçici olarak uygulamış, Vietnam Savaşı'nın sonuna doğru 1969'da bu sistemi, bırakmıştır. İngiltere ise 1916 yılında kabul ettiği bu sistemi 1963 yılında terk ederek profesyonel orduya geri dönmüştür.

İspanya'da, zorunlu askerliğin kaldırılmasında insumisos⁹⁰⁵ adlı grubun etkisi büyüktür. Zorunlu askerliğin kaldırıldığı ülkelerde vicdani redçiler için de mücadele alanı daralmıştır. Yaşanan bu gelişmeler doğrultusunda, daha önceki zorla orduya asker alma sistemine göre hareket eden geleneksel vicdani redçi gruplar, yapılan yeni düzenlemelere göre yeni taktik geliştirme yoluna gitmişlerdir. Birtakım gelenekçi

⁹⁰³ Victor H. Matthews, "Legal Aspects of Military Service in Ancient Mesopotamia", *Military Law Review*, Vol. 94, 1981, s. 142-143.

⁹⁰⁴ Erik Jan Zürcher, *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 13-16.

⁹⁰⁵ İnsumisos, İspanya'daki vicdani redçilere verilen ad olmasına rağmen, onlar, vicdani reddin vicdan boyutundan ziyade ret boyutuna, yani itaatsizliğe önem vermektedirler.

vicdani red hareketleri, bu değişim sürecinde yeniliğe bağlı yeni sebeplerle red hareketlerini sürdürmüştürler. Örneğin, Belçika'dan Forum voor Vredesactie vicdani red grubu gösterilebilir. Belçika'da faaliyet gösteren Forum voor Vredesactie ise başta Avrupa'daki nükleer silahlara, -özellikle de Körfez'e gönderilecek ABD askeri sevkiyatının, Almanya'daki depolardan Antwerp limanına sevkine karşı- düzenli fakat şiddetsiz ve aracısız doğrudan eylemle “barış inşası” adıyla büyük etkinlikler tertiplemişlerdir⁹⁰⁶.

Belirtmek gerekir ki, çeşitli vicdani red hareketleri, zorunlu askerlik hizmeti sorununu yukarıda açıklanan durumdan daha ileri bir boyuta taşıyarak; aslında gönüllü askerlik hizmetinin de bir tür zorunlu hizmet sayılabileceğini iddia etmişlerdir. Nitekim askere “gönüllü” gitmek de çoğu zaman aslında “ekonomik zorunlu nedenlerden” ileri gelmektedir. Gerçekten de, barış hareketine dâhil olanların genelde orta kesimden, paralı askerlik yahut gönüllü askerlerin de büyük kısmının işçi ve dolayısıyla fakir zümrelerden ve göçmenlerden meydana gelmesi, bu düşünceyi doğrular niteliktedir⁹⁰⁷.

Bu bağlamda, vicdani red konusunda dünyanın geldiği bu ileri safhaya rağmen, I. Dünya Savaşı'nda 9,8 milyon insanın hayatını kaybetmesi ve milyonlarca insanın sakat kalması, “savaşların insan kaynağını kurutmaya” yetmediği görülmüştür. Nitekim “savaşın kutsanması” devam ettikçe ve ekonomik ya da modern anlamda sömürgecilik bitmediğinden 20. Yüzyıl'a savaşlar yüzyılı denilmektedir⁹⁰⁸. Bu kapsamda, I. Dünya Savaşı sırasında 3500, II. Dünya Savaşı sırasında 37.000 ve Vietnam Savaşı sırasında 200.000 vicdani redci savaşın bir parçası olmayı reddetmiştir⁹⁰⁹.

⁹⁰⁶ Bu gruplara, İspanya'dan adını Alternativa antimilitarista–MOC olarak değiştiren Movimiento de Objeción de Conciencia (MOC) adlı vicdani red grupları gösterilebilir. Fakat diğer ülkelerde aynı gelişme görülmemiştir. Zamanla İspanyol redciler, askerliği redcilikten vergi reddine (Objeción Fiscal) dönmüşlerdir. Speck, Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları, s. 42.

⁹⁰⁷ Speck, Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları, s. 45.

⁹⁰⁸ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 44.

⁹⁰⁹ Özgür Heval Çınar, “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de Vicdani Ret”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 72, 2007, s. 94.

Fakat dünyada, savaş karşıtı eylemler ve büyük toplumsal ve kitle hareketlerinin olduğu, bu bağlamda da insan hakları anlamında vicdani red konusunda en somut adımların, II. Dünya Savaşı bitiminde atılmaya başladığı görülmektedir. Vicdani red hakkının pozitif hukuk düzleminde yasalaşması, bu doğrultudaki en önemli gelişmedir ki, bu durum ilk Almanya’da yaşanmıştır. Adeta dünyayı savaşa sürükleyen Nazi siyasetinin tekrar güçlenmesinden endişe duyan Batılı Devletlerin de baskısıyla, 1949 yılında Almanya Cumhuriyeti, vicdani red hakkını yasalaştırmıştır. 1949 Almanya Anayasası’nın 4/3 Maddesine göre; “*Hiç kimse vicdani kararına karşı silahlı savaş hizmetine zorlanamaz*⁹¹⁰”.

II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan büyük trajedi ve ölümler sonrası vicdani red tanımı genişletilmiş ve birçok kamu kurum ve kuruluşlarda alternatif sivil servisler oluşturulduğu görülmüştür. Zorunlu askerlik, alternatif sivil hizmetin ilk olarak 1963 yılında İngiltere’de ve 1973 yılında ABD’de hayata geçirilene kadar devam etmiştir⁹¹¹. Dolayısıyla yaşanan bu gelişmeler ışığında, dini temelli vicdani redciler dışında; vicdani, etik, felsefi ve ahlaki temellere dayanan kişilerin de savaşıma ve dolayısıyla savaşlara karşı oldukları sürece, vicdani redci olarak kabul edilmesinin, yani seçici reddin yolu açılmıştır⁹¹².

Özet olarak aslında buradaki sorun, var olan zorunlu askerliğin kaldırıldığı yahut vicdani red hakkının tanındığı birçok ülkede yaşanan, vicdani red talebini “*ahlaki ve vicdani ilkelere bağlama*”, redcinin gerçekten savaşa karşı olduğu ve bu durumu bütün benliğiyle de ortaya koyması gerektiği iddiasıyla da örtüşmektedir. Şu halde, bir kişinin ahlaki değerlerini ve ilkelerini sorgulama, dolayısıyla vicdan muhasebesini yapma ve gerçekten savaş karşıtı olup olmadığını değerlendirme tekelinin; kişinin vicdanı dışında, başka kişilerin elinde ve kanaatinde olması, başlı

⁹¹⁰ Moskos, Whiteclay, *The Secularization of Conscience, The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance*, s. 11-12.

⁹¹¹ İngiltere’de bu aşamaya gelinmesinde WRI örgütünün etkisi çok önemlidir. ABD’de ise Vietnam savaşı ve anılan dönemde etkin mücadele veren savaş karşıtı grupların rolü büyük olmuştur. 1970 yılında ABD Yüksek Mahkemesi (Supreme Court), konuyu bir aşama ileriye taşıyarak, “vicdani red konusunda yalnızca dini değerlerin değil, aksine artık, seküler, felsefi ve ahlaki inançların da, önemli ve bağlayıcı olduğuna kanaat getirmiştir. Bkz., Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 45.

⁹¹² Moskos, Whiteclay, *The Secularization of Conscience, The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance*, s. 14.

başına değerlendirilmesi gereken bir konudur⁹¹³. Son tahlilde, zorunlu askerliğin kaldırıldığı ülkelerde, vicdani red itirazları, eylem dayanaklarını kaybetmiş, dolayısıyla süreç içerisinde etkisizleşmiştir. Keza, bu süreçte insanların orduya gönüllü katılımı gerçekleşmiş, böylece bireylerin vicdani red hareketlerine dâhil olmasını gerektiren, siyasi otoriteden gelen baskı ve zorlama sonucu, motivasyonun yitirilmiş olduğunu söyleyebiliriz⁹¹⁴.

C. Vicdani Red Nedenleri

Vicdani redcileri çeşitli özellikleri bakımından alt gruplara ayırmak mümkündür. Ancak bu sınıflandırmanın en temel düzeyi, kişiyi vicdani redde yönelten motivasyonun dini ya da seküler olmasıdır. Bu başlık altında açıklanacak husus çok da ayrıntıya girmeden temel içerikleriyle yapılacak bir ayrımında, genel olarak vicdani redcilerin red sebeplerinin saptanarak belirlenmesidir. Bu çerçevede vicdani red nedenlerinin üç gruba ayrıldığı söylenilebilir: Bunlar dini, ahlaki ve politik nedenlere dayanarak askerlik yapmayı reddedenlerdir. Din temelli redde, redci, görüşlerinin altyapısı olarak kutsal kitaptaki metinleri görmektedir. Ahlâki yahut vicdani kanaatlerini esas alan redciler, askerlik hizmetine karşı redlerini etik ve içsel bir duyguya veya kaideye bağlarken, askerliği politik düşünceden dolayı reddedenler ise uluslararası hukuk veya iç hukuk ile siyaset doğrultusunda belirli bir savaşa katılmayı, dolayısıyla savaşmayı reddederler. Redcilerin, bu görüşleri doğrultusunda, zorunlu askerlik ile ilgili tavırları da farklılık göstermektedir. Nitekim bir grup redci, askerlik hizmetinin her türüne karşı çıkarken, sivil bir hizmette bulunmayı istemekte, bazıları da ordu içinde, fakat silahsız bir görev üstlenmek istemektedir⁹¹⁵. Üçüncü bir grup ise her tür laik otoriteye ya da belirli bir siyaset izleyen rejime hizmeti reddedebilir. Devletlerin de bu farklı kategorilerdeki redcilere karşı izlediği tutum değişmektedir. O halde vicdani reddin, her zaman dinsel bir ilkeye bağlanması gerekmemekte fakat çeşitli ahlaki ve felsefi değerler de aslında vicdani red gerekçesi

⁹¹³ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 45-46.

⁹¹⁴ Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, s. 60.

⁹¹⁵ Matthew Lippman, “The Recognition of Conscientious Objection to Military Service as an International Human Right” , *California Western International Law Journal*, Vol. 21, No 31, 1990-1991, s. 31.

olarak değerlendirilmektedir. Avrupa Konseyi üyesi devletlerin bir kısmında ve Avrupa Birliği Anayasası'nda, vicdani red, sadece dini bir nedene bağlanmamış, aksine seküler yahut felsefi ya da vicdani karakterli diğer manevi kriterleri de kabul yoluna gitmiştir⁹¹⁶.

1. Niteliklerine Göre Vicdani Redci Olanlar

a. Dini Gerekçelerle Vicdani Redci Olanlar

Dini nedenler, vicdani red kavramının ilk olarak ortaya çıkmasına neden olan bir durumdur⁹¹⁷. Bilinen ilk vicdani redcilerin, dini inançları sebebiyle öldürmeyi, dolayısıyla orduda yer almayı reddedenlerden oluştuğunu söyleyebiliriz. George Fox tarafından 17. Yüzyıl'da kurulan ve Protestanlığın bir kolu olan Quaker adlı dini harekette somutlaştığı görülmektedir. Evrensel Barış Kilisesi'nin mensuplarından Quakerlar, anılan dönemde askerlik hizmetinde bulunmayı tutarlı biçimde ve topluca reddeden ilk topluluktur. Menonit, Brethen, Dunker, Amiş gibi diğer Protestan mezhepler de vicdani reddi kabullenmişlerdir. Pasifist gelenekten gelen bu mezhepler, her türlü savaşa karşıdırlar ve kendilerini “*direnmeyen*” (non-resistant) ya da “*savunmasız Hristiyanlar*” olarak adlandırmışlardır⁹¹⁸.

Nitekim Hristiyanlık dininin şiddeti dışlaması bu konuda oldukça etkili olmuştur. İncil'in “*Matthew*” bölümünde “*Düşmanlarınızı seviniz*” ifadesi yer almaktadır. 16. Yüzyıldan günümüze Protestan kiliseleri içerisindeki bazı gruplar ki bunlar Menonitler, Baptistler, Quakerler- silah kullanmayı ve savaşmayı, hatta küçük kavgaları dahi On Emir içerisinde yer alan “*Öldürmeyeceksin*” emri doğrultusunda reddetmiştir⁹¹⁹. Quaker örgütü de, dini ve ahlaki inançlara ters düştüğü gerekçesiyle

⁹¹⁶ (Erişim) <http://www.bartleby.com/65/co/conscien-ob.html>, 04.07.2015.

⁹¹⁷ Ulrich Bröckling, “Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 70-71.

⁹¹⁸ Lev Tolstoy, *Tanrı'nın Egemenliği İçinizdedir: Mistik Bir Din Değil Yeni Bir Yaşam Anlayışı Olarak Hristiyanlık*, çev. Dominik Pamir, Kaos Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 25-29.

⁹¹⁹ Erik Jan Zürcher, “Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçakçılığı”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 59.

bu hizmeti reddetmiş, üyeleri de 1917'den itibaren askerlik hizmetine alternatif olabilecek hizmetleri belirleme konusunda etkili çalışmalar yapmışlardır. Quaker'ların pozitif hukuk düzenini, inançlarına aykırılık nedeniyle reddetmeleri pozitif hukuk ile inançlar arasındaki çekişmenin iyi bir örneğidir⁹²⁰.

Dini nedenlerle vicdani red, her ne kadar Hristiyanlık inancıyla ortaya çıkmışsa da pek tabidir ki diğer dinlere inanan kişilerin de kendi inançları doğrultusunda bu nedeni ileri sürerek vicdani redci olmaları doğaldır. Nitekim halen zorunlu askerlik sistemi olan ve askeri çatışmaların yoğun biçimde devam ettiği İsrail'de, Haredi Musevileri (Ultra Ortodoks Museviler), İsrail devletinin kurulduğu 1948'den bu güne askerlik hizmetinde bulunmayı reddetmektedirler⁹²¹. Çağımızda ve özellikle günümüzde dini nedenlere bağlı olarak öne sürülen vicdani red örneklerine en fazla Yehova Şahitlerinde rastlanmaktadır. Yehova Şahitleri, inanışları gereği zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmektedirler. Bu inancı benimseyenler, inançlarının temel esaslarını pasifizmin oluşturduğunu, dolayısıyla savaşa ve şiddete dair her tür hareketin ve eylemin kendilerine yasak olduğunu açıklamaktadırlar⁹²².

Yapılan araştırma kapsamında pek çok kaynakta izine rastlanmış olsa da, İslam tarihinde, savaşı ve savaşmayı reddeden bir topluluğa ya da akıma rastlanmamıştır. Bu maddi gerçeğe rağmen, İslam'ın savaşçı bir öğreti olduğu varsayımının doğru olduğu söylenemez. Sufilik, Bektaşilik ve Mevlevilik gibi pek çok barışçı ve hümanist yorumu da bulunan İslam dini, diğer dinlerle paralellik içinde savaşa ve öldürmeye ilişkin katı kurallar koyarak, bu konuda derin bir ahlaki öğreti benimsemiştir. Buna rağmen İslam dinine mensup topluluklar arasında vicdani red tutumunu geliştirmiş olanlara rastlanmaması, ancak İslam coğrafyasının kültürel farklılıklarıyla açıklanabilir⁹²³.

Dini sebepli vicdani reddin ortaya çıkardığı birçok zorluk bulunmaktadır. Bu zorluklardan ilki, bir dinin esaslarının kendi mensupları arasında dahi farklı

⁹²⁰ Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 19.

⁹²¹ Esmer, *Türkiye'de ve Dünyada Vicdani Ret*, s. 26.

⁹²² Semiz, *Hukukta Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Vicdani Ret*, s. 19-20.

⁹²³ Esmer, *Türkiye'de ve Dünyada Vicdani Ret*, s. 26.

anlaşıyor veya yorumlanıyor olmasıdır. Aynı dine mensup iki kişiden biri, inandığı dinin silah taşımayı yasakladığını ileri sürerek vicdani redci olduğunu açıklarken diğerinin, inandığı dinde böyle bir yasak olmadığına inanması ve askerlik hizmetini yerine getirmesi halinde kamusal barışın bozulması riski bulunmaktadır. Bu tür bir durumda, dini inanışlara ilişkin esas ve uygulamalar, kişilerin bireysel dünyalarından çıkmakta ve kamusal alana ziyadesiyle taşmaktadır. Kişilerin kendi içsel yaşamlarında farklı uygulamalara sahip olmaları bir sorun teşkil etmezken, farklı uygulamaların, vatandaşların yükümlüsü oldukları bir hizmette ortaya çıkması, en basit nitelemeyle toplum tarafından “*adaletsizlik*” olarak nitelenebilir. Şöyle ki, bir ülkede farklı dinlere inanan kişilerden belli bir dine mensup olanlar askerlik hizmetini yerine getirir, diğerleri getirmez ise bu durumun ciddi sıkıntılara yol açacağı açıktır⁹²⁴.

Aslında birbirinden farklı mezhep yahut gruplar olsalar da burada isimleri geçen tüm topluluklar, tüm farklı dinlerin kitap ve öğretilerinde ifade bulan “*öldürmeyeceksin*” emrini hiç bir şekilde taviz vermeksizin takip etmek konusunda ısrarcı olan pasifist gruplardır. Kendi inançları doğrultusunda şiddetten uzak bir yaşam sürmeyi “*samimiyetle*” benimsemiş bu insanlar için yasal düzenlemeler yoluyla askerlik hizmetinden muaf tutulmanın imkânı pek çok dünya ülkesinde hazırlanmıştır⁹²⁵.

O halde vicdani red uygulamasının tarihine bakıldığında, dini sebepli vicdani reddi hukuki olarak düzenleyen ve kabul eden ülkelerin karşılaştığı temel zorluğun hangi dinin kurallarının, vicdani red sebebi olarak kabul edilebileceğini tespit etmek olduğu görülmektedir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri’nde 1917 yılındaki kanunla dini sebebe dayanan vicdani red uygulaması düzenlenmiş ve kanunla kabul edilmiş dinlerin mezheplerine mensup olanların bu uygulamadan yararlanabilecekleri öngörülmüştür. İleriki yıllarda ise bu uygulamanın alanı, “*dini inanış ve uygulamaları gereği*” silahlı askerlik hizmetini yerine getirmek istemeyen “*herkes*” ibaresinin dâhil edilmesiyle genişletilmiştir⁹²⁶. Bu noktada, Amerika Birleşik

⁹²⁴ Abe Fortas, *Concerning Dissent and Civil Disobedience*, New York: The New American Library, 1968, s. 99-100.

⁹²⁵ Esmer, *Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret*, s. 26.

⁹²⁶ Fortas, *Concerning Dissent and Civil Disobedience*, s. 99-100.

Devletleri'nin laik yapılı bir devlet olmadığını hatırlatmak gerekmektedir. (Ancak bu durumum fiili tatbikatlar bağlamında biraz sorunlu olduğu kanaatindeyiz).

Dini temelli vicdani red, Türkiye için değerlendirildiğinde; Türkiye'nin laik bir ülke olması, bu nedenle dini temelli bir vicdani reddin kabulünü hukuki olarak zor kılmaktadır. Ayrıca yapılacak yeni bir yasal düzenlemenin de, sorunu çözmeye yetmeyeceği bir diğer anayasal ilke daha söz konusudur. Şöyle ki 1982 Anayasa'sının "*Din ve vicdan hürriyeti*" başlığını taşıyan 24. Maddesinin 3. fıkrası şöyledir: "*Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz*". Bu maddeye göre, hiç kimse dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz, dolayısıyla herkes dini inanç ve kanaatlerini gizleme hakkına sahiptir. Şu halde dini bir nedene bağlı vicdani reddi kabul etmek, kişileri dini inançlarını açıklamaya yönlendirecektir. Nitekim bu durum, Anayasa'da güvence altına alınmış olan ilkenin amacıyla da örtüşmemektedir⁹²⁷.

Bir başka açıdan değinilmesi gereken bir diğer konu ise; insanların inandığı din veya mensubu olduğu inanış, askerlik hizmetini yerine getirmeyi yasaklaması halinde dahi, bu "*vatan hizmeti*"ni yerine getirmek isteyen vatandaşların karşılaşacakları muhtemel menfi hadiselerdir. Şöyle ki, bu vatandaşlar, aynı inanışa ve dini hassasiyete sahip kişilerce inanç esaslarına yahut ortak dini değerlere aykırı davrandıkları bahanesiyle adeta bir sosyal grup baskısına maruz kalabilecekler ve hatta ayrımcılığa da uğramaları söz konusu olabilecektir. İşte bu halde sosyal huzur ortamı kaybolacak ve kamu düzeni zedelenecektir. Doktrinde, vicdani red, bütün sonuçlarıyla değerlendirildiğinde, kamu düzenini sarsıcı nitelikte olduğu yönünde bir görüş de mevcuttur⁹²⁸.

b. Vicdani-Ahlaki Nedenlerle Redci Olanlar

Vicdan kelimesi; Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde "*Kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve*

⁹²⁷ Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 21.

⁹²⁸ Reşat Volkan Günel, Emrah Kırıt, *Ulusal ve Uluslararası Hukukta Vicdani Ret*, İstanbul, (basım yılı ve yayınevine ulaşılamamıştır), s. 86.

kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç” şeklinde açıklanmıştır⁹²⁹. Vicdani sebeplerle vicdani redciler: Vicdani ve ahlaki kanaatlerinin kapsamına göre vicdani redciler; tüm savaşlara karşı olan total yahut evrenselci vicdani redciler (ki bu grup devletler tarafından çoğunlukla reddedilmeyen gruplardır). Bir de seçici (kısmi) vicdani redciler olmak üzere tasniflere ayrılmaktadır. Seçici vicdani redciler; belli bir savaşa (örneğin, Fransa’da Cezayir Savaşı’na, ABD’de Vietnam Savaşı’na karşı çıkıldığı gibi), belli bir askeri operasyona (örneğin, İsrail’in Lübnan’ı işgalinde olduğu gibi) ya da belli tür bir silahın kullanımına (nükleer silahlar gibi) karşı olabilirler⁹³⁰.

Vicdani gerekçelerle red durumunda; her şeyden önce, kişinin, vicdani, ahlaki yahut insani değerler düzleminde adeta kişiyle içselleşmiş bir nedene dayanarak vicdani redci olduğunu ileri sürmelidir. Dolayısıyla askerlik görevi süresince iç âleminin yani vicdanının elvermeyeceği bazı davranışları, iş ve eylemleri yapmaya zorlanacağını ortaya koyması gerekmektedir. Oysa hukuka saygı gösteren ve hukuk kuralları çerçevesinde etkinliklerini sürdüren bir orduda görev yaparken kişinin vicdanını rahatsız edecek nitelikte bir eylemde bulunmasının mümkün olamayacağı da ifade edilmektedir⁹³¹.

Diğer yandan, günümüzde tam da gelinen bu noktada, zorunlu askerlik hizmetine, vicdani ve ahlaki temel ilkeler dışında kalan gerekçelerle itiraz edildiği, dolayısıyla dini, vicdani yahut ahlaki olarak zorunlu askerliğe veya ordulara karşı olmanın ötesinde belirtilen bu nedenler dışında da itiraz edildiği genel kabul görmektedir⁹³². Dünyanın büründüğü maddi boyut, bireyin kişisel değerinin gittikçe azalması, kişilerin ve hatta grupların ekonomik güce dayanmayan etkinliklerinin çoğu zaman

⁹²⁹ Türk Dil Kurumu Resmi Sitesi, Büyük Türkçe Sözlük, (Erişim) <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=veritbn&kelimesec=329686>, 14.07.2015.

⁹³⁰ İsrail’in Lübnan saldırılarını meşru müdafaa değil bilakis karşı gelinerek suçlanması gereken bir saldırı olarak gören ve böyle bir saldırının ahlaki hiçbir gerekçesi olamayacağını dolayısıyla İsrail ordusunda görev almayacağını belirten bir grup İsrail vatandaşının oluşturduğu Yesh Gavul (Bir sınırı var) Örgütü bu tür retçiliğe bir örnektir. Bu konuda ayrıntılı açıklamalar için bkz. Eileen P. Flynn, *My Country Right or Wrong?: Selective Conscientious Objection In The Nuclear Age*, Loyola University Press, Chicago, 1985, s. 35.

⁹³¹ Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 20.

⁹³² Kardaş, *Modern Devlet, Ordu ve Vicdani Ret İtirazı*, s. 40.

sonuçsuz kalması bu duruma neden olmuştur. Vicdani ve insani bir gerekçeyle tüm dünyada gündeme taşınan savaşa karşı olmak ise artık vicdani redde indirgenemeyecek bir kavram olarak kamuoyunda karşılık bulmaktadır. Nitekim vicdani reddin savaşa karşı bir duruş olma özelliğini kaybettiği, doğrudan vicdani red destekçilerince dile getirilmektedir. Bu bağlamda Tony Smythe, vicdani reddin bir hak olarak tanınmasının, günümüz savaş karşıtı mücadele açısından alakasız olduğunu vurgulamaktadır⁹³³. Bu konuda dikkat edilmesi gereken önemli bir ayrıntı ise; askerlik hizmetinin sadece savaş yapmaya indirgenmiş olmasıdır. Özellikle Türkiye’de askerlik hizmetinin, savaş yapmaya karşılık gelmediği izahattan varestedir. Ülkemizde, askerlik her şeyden önce (en azından ilkokul mezunu dahi olmayan, yaşadığı şehrin dışına çıkmamış kişiler için) birçok fonksiyonu olan bir eğitim ve milli görev süreci ayrıca olgunlaşma dönemidir⁹³⁴.

Vicdani red savaş karşıtlığı ikileminde, pasifist Kurt Hiller, 1931 yılında şu açıklamayı yapmıştır: “*Vicdani reddi, savaş karşısında her derde deva ilaç olarak görenlerden müteşekkil savaş karşıtı kesim, gelişmelerin -savaş tekniği ve politik teorideki gelişmelerin- gerisinde kalmıştır*”⁹³⁵.” Yukarıdaki açıklamanın 1931 yılında yapılmış olmasına dikkat etmek gerekmektedir. Nitekim günümüzde bilimin, teknolojinin ve insan hak ve hürriyetinin geldiği nokta göz önüne alındığında, açıklamanın önemi daha da artmaktadır. Yine bu konuda Bröckling ise kanaatini şu cümlelerle ifade etmiştir: “*Vicdani reddin, askeri aparatı, geçmişte olduğu varsayıldığı gibi, ihtiyaç hissettiği insani kaynaklar eksilterek, frenleyen ya da bloke eden bir mücadele aracı olarak işlevi kalmadı*”. Dolayısıyla savaşların engellenerek barışın tesisi noktasında aslında vicdani reddin işlevsiz kaldığını vurgulamaktadır⁹³⁶.

⁹³³ Speck, Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Anahatları: Savaş Karşıtı Uluslararası Hareket İçinde Red, s. 49.

⁹³⁴ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 23.

⁹³⁵ Bröckling, *Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret*, s. 73.

⁹³⁶ Bröckling, *Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret*, s. 77.

c. Yetkili Organlar İle İşbirliğinin Derecesine Göre Vicdani Redciler

Vicdani redcileri birbirinden ayıran, başka bir anlatımla onları sınıflandıran; bir anlamda özellikle devletin yahut ordunun uzantıları sayılan askerlik şubesi veya benzer kuruluşlarla işbirliği yapma isteğinin derecesine göre bir temellendirme yapılmaktadır. Bu çerçevede vicdani redciler üç alt grupta; silahsız (savaşmayan-noncombatant) redciler, alternativist redciler ve total redciler olarak sınıflandırılmaktadır. Savaşmayan vicdani redciler, hiçbir şekilde silah kullanmaksızın ordu içinde değişik birimlerde hizmet vermeyi kabul eden kişilerdir. Bu kişiler en yaygın şekliyle, askeri hastanelerde ya da ilgili birimlerinde görev üstlenirler. Dolayısıyla bu tür redciler, askeri sistem ile en az sorun yaşayan yahut orduları en az meşgul eden redci gruplardır⁹³⁷. Nitekim bu tür anlayışa sahip redcilerin, aslında askeri işleyişe katkıda buldukları da olmuştur; hatta bu kişilerden ilk olarak Desmond Doss, İkinci Dünya Savaşı sırasında Amerikan Ordusunda Tıbbi Müfreze’de görev yapmış ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Meclisi’nden onur madalyası (Congressional Medal of Honor) almıştır. Thomas W. Bennett adında bir diğer redci ise Vietnam Savaşında Amerikan Ordu doktoru olarak görev üstlenmiş ve büyük katkısı için ABD Meclisinden onur ödülü dahi almışlardır⁹³⁸.

Alternativist vicdani redciler, askerlik hizmeti yerine kamu kurumları veya özel kurumlarda alternatif hizmete katılmayı kabul eden kişilerdir. Bu redcilerin çoğu güvenlik, sağlık veya kültür hizmetlerinde bulunurlar. Birçok ülkede, alternatif bir hizmet yerine getirme isteği vicdani redcilerin “*samimiyet*”ini ortaya koyan de facto (fiili) ölçüt kabul edilmiştir. Total vicdani redciler, zorunlu askerlik hizmeti hususunda, yetkili organlar ile işbirliğinin her şeklini reddeden kişilerdir. Alternatif hizmet programlarına –bu hizmetlerin askerlik ile ilgisi olmasa da- katılmayı reddederler, çünkü genel olarak devletin bu alandaki otoritesini kabul etmezler.

⁹³⁷ Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 42.

⁹³⁸ Esmer, *Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret*, s. 27.

Sonuç olarak bu tür redciler, modern demokratik devletlerde hapis cezası ile cezalandırılması en muhtemel grubu teşkil ederler⁹³⁹.

Bununla birlikte, zorunlu askerlik görevini kabul etmeyen, fakat onun yerine birçok devletin kabul ettiği ikame alternatif sivil hizmetlerde sorumluluk üstlenmeyi kabul eden vicdani redciler de her geçen gün yaygınlaşmaktadır. Aslında pek çok ülkede alternatif sivil kamu görevinde yer almak vicdani redcilerin “*samimiyet*”lerinin bir anlamda ölçütü olarak değerlendirilmektedir. Oysaki alternatif sivil hizmette bulunmayı tercih eden vicdani redciler, çoğu ülkede uygulanan ve söz konusu askerlikten daha uzun bir süre devletin belirlediği bir başka sivil kamu işi ücretsiz yahut çok düşük bir ücretle yapmaktadırlar. Bu alternatif işler genellikle hastanelerde veya yaşlı ve çocuk bakım evlerinde hastalara ve yardıma muhtaç insanlara bakmak, parklarda temizlik veya okullarda bir görev üstlenmek olarak değişebilmektedir⁹⁴⁰. Ancak bu gibi alternatif hizmetlerde bulunmayı kabul etmeyen “*total*” vicdani redciler de yok değildir.

d. Politik Vicdani Redciler

Vicdani red, bireyselleşme ve sekülerizasyon süreciyle birlikte, gerek kamu otoritesi, gerekse pasifist ve antimilitarist gruplarca siyasallaştırılmıştır. Genel zorunlu askerliğin tesisi, askerlik hizmetinin ideolojik anlamda kutsanışıyla beraber gerçekleşmiştir. “*Vatan hizmetine kayıtsız kalanlar*”, vatana ihanet veya hainlikle suçlanarak dışlanmışlardır. Vicdani red nedenleri incelendiğinde açıklanması en zor grup olan politik vicdani redcileri, sınırlı olarak nitelemek aslında pek de kolay ve doğru olmayacaktır⁹⁴¹.

Zira Dünya’da kişi sayısı kadar da düşünce ve kanaat olduğu göz önünde tutulursa, bu durumun nedeni anlaşılacaktır. Politik nedenlerle vicdani redci olmak, askerlik hizmeti yükümlüsünün zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi politik

⁹³⁹ Moskos, Whiteclay, *The Secularization of Conscience, The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance*, s. 4-6.

⁹⁴⁰ Moskos, Whiteclay, *The Secularization of Conscience, The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance*, s. 4-6.

⁹⁴¹ Kasımoğlu, *Türk Hukuku’nda ve Mukayeseli Hukukta Vicdani Ret*, s. 60-61.

düşüncelerine aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmesi anlamına gelmektedir. Şu halde siyasi nedenlere örnek olarak kişinin, kendisini antimilitarist olarak tanımlaması ve askerlik hizmetini militarizmin bir parçası olarak kabul etmesi, devletin uyguladığı güvenlik ve askeri nitelikli politikaları tasvip etmemesi, hatta bu politikalara karşı olması, dolayısıyla bu politikaların içerisinde bulunmaktan kaçınması şekline değerlendirilmektedir⁹⁴².

Yaşanan pratik gelişmeler ışığında vicdani red, olgunluk aşamasına erişerek, vatandaşların hayatına ilişkin karar alma sürecinde devlete karşı kişisel bir çıkış olarak varlık göstermektedir. Özetle vicdani red karşı çıkışı artık; dini gerekçelerle beraber, seküler ve politik bir çerçevede dillendirilmeye başlanmıştır. İşte bu bağlamda vicdan özgürlüğünü artık, din eksenli değil daha geniş bir düzlemde ele almak gereklidir. Örneğin, 1970’te ABD Yüksek Mahkemesi, vicdani red hakkının yalnızca dini nedenlere indirgenemeyeceği belirten bir karara varmıştır⁹⁴³.

Yaşanan büyük savaşlar propagandacıları, radikal pasifist ve anti militaristleri vicdani red itirazıyla karşı karşıya bırakmışlardır. Bununla birlikte savaş destekçileri de, militarist gruplar gibi devletler ve savaş arasında temel ve kurucu bir bağ olduğu konusunda ısrarcı olmuştur. Ancak radikal savaş karşıtları, yaşanan gelişmeler ışığında tersi yönde bir kanaate varmış ve savaş propagandasına ve çığırkanlığına karşı kamuoyunu etkileyecek şekilde vicdani reddin savunuculuğunu yapmışlardır. Yaşanan gelişmeler sonucunda vicdani reddin bir politik mücadele aracı olarak keşfedilmiş, dolayısıyla devletin savaş sürdürme yeteneğini kitlesel vicdani red eylemleriyle etkili ölçüde zayıflatabilmenin önü açılmıştır. 19. Yüzyılın sonlarında ve özellikle 20. Yüzyıl’da vicdani reddin politik düzleme kayması sonucu önceki redcilerde olan samimiyet ve vicdani redciliğin içselleştirilmesi, anılan dönemde azaldığı görünür hale gelmiştir. Bu bağlamda, pasifist mezheplerin üyelerine, vicdani redleri için din merkezli itirazlardan farklı gerekçelerle öne süren yeni redciler

⁹⁴² Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 28.

⁹⁴³ Mahkeme, 1970 tarihli Welsh/Birleşik Devletler davasında, “*ahlaki değerlerin ve manevi inançların*” dini kanaatler kadar geçerli olduğuna karar vermiştir. Özgür Heval Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red Ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 35.

eklenmiş, antimilitarist ideolojinin yanında, yalnızca belli ordularda ya da belli savaşlarda hizmet etmeyi reddedenler ortaya çıkmıştır⁹⁴⁴.

Sonuç olarak, dini temelli vicdani red kavramı aşularak, seküler ve politik nitelik taşıyan red çıkışlarıyla, bu hak ve kavram genişletilmiş. Böylece; bu geniş tanıma ve kabul sayesinde dini nedene dayanmayan vicdani redciler de bu haktan yararlanır olmuştur. Dolayısıyla bu kişilerin de vicdan özgürlüğü güvenceye alınmış olmaktadır.

2. Vicdani Red Türleri

a. Basit Vicdani Redciler

Geçmişten günümüze değin, askerliği tamamen reddetmeyen bir grup redci olagelmiştir. İşte bu bağlamda basit vicdani reddi, “*zorunlu askerlik hizmetini, ordu da yahut bünyesinde ve üniformalı bir şekilde yapmayı reddetmek*” şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu tür redlerde, askerlik hizmeti yükümlüsü kişi, bir asker olarak orduda görev yapmayı reddetmektedir ve fakat askerlik hizmetine muadil olarak silahlı askerlik hizmeti dışında herhangi bir vatan hizmetinde bulunmaktan da kaçınmamaktadır. Dolayısıyla basit vicdani reddin en yaygın uygulaması, orduda asker olarak görev yapmayı reddedenlerin bir sivil kamu hizmetinde belirli süre çalışmalarınıdır. Basit vicdani reddin, vatan hizmetini yerine getirmekten kaçınmak olmadığına özellikle dikkat etmek gerekmektedir. Günümüzde Almanya ve Avusturya’da basit vicdani reddin hukuki olarak düzenlenmiş olduğu görülmektedir⁹⁴⁵.

Belirtmekte yarar var ki; basit vicdani redcilerin karşılaştıkları önemli bir sorun söz konusudur: Çoğunlukla devletler, sivil hizmetin, nerede, nasıl ve ne kadar olacağını kendi iç mevzuatlarında düzenlemektedirler. Fakat vicdani redcilerin bu alternatif

⁹⁴⁴ Ulrich Bröckling, *Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 71.

⁹⁴⁵ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 32.

hizmette bulunmayı reddetmeleri durumunda çoğunlukla cezalandırıldığı görülmektedir⁹⁴⁶.

b. Total Vicdani Redciler

Total ya da kökten redciler, diğer vicdani redcilerden farklı olarak, zorunlu askerlik hizmetini yalnızca silahlı kuvvetler bünyesinde yerine getirmeyi değil; orduda hizmette bulunmanın muadili olan herhangi bir sivil hizmeti de reddederler. Dahası, açıklanan total red deklarasyonlarına baktığımızda, bu kişilerin, devletle aralarındaki vatandaşlık bağı reddettikleri ve vergi vermek de dâhil olmak üzere devletle hiç bir ilişki içine girmek istemedikleri ve bir ülkenin vatandaşı olmayı dahi kabul etmedikleri görülmektedir. Total redciler, bugün dünyanın hemen her yerinde hapsedilmeye ve kötü muameleye maruz kalmaya devam etmektedirler⁹⁴⁷. Total red kavramını benimseyen anarşist çevreler ise bu tutumu şu şekilde ifade etmektedir⁹⁴⁸:

“Devlet en büyük düşman olup, bir insanın kendi kararlarını kendisinin verememesi, özgürlüğün inkârıdır. Bu nedenle, biz de devleti ve devlet adına birilerini öldürmemiz gerektiği fikrini inkâr ediyoruz.”

Total redcilerin temel dayanak olarak iddia ettikleri en yaygın gerekçe şudur: *“Total redciler, dini, ahlaki, felsefi ve siyasi inançları gereği hiçbir şekilde devletin silahlanma planlarının bir aleti olmak istemedikleri bu nedenle de devlete hizmet anlamına gelen sivil hizmeti de kabul etmemektedirler⁹⁴⁹.”* Bu gerekçenin gerçekçi ve kendi temelinde de tutarlı olduğunu ileri sürmek pek de mümkün değildir. Nitekim askerlik hizmetinin gayesi ve çerçevesi, devletin silahlanma planlarıyla sınırlı değildir. Nihayet sivil bir kamu görevi yapmanın silahlanmayla veya savaşla doğrudan bir ilgisi olmadığını belirtmek gerekmektedir. Örneğin, bir devlet

⁹⁴⁶ Avusturya’da alternatif hizmet, bir vatan hizmeti olup, vicdani redciler, Avusturya Sivil Hizmet Yasası’nın 54(a) ve Askeri Ceza Kanunu’nun 7. Maddesinin 1. ve 2. Fıkraları ile 12. Maddesinin 1 ve 2. Fıkraları kapsamında bu görevi ifa etmektedirler. Aktaran; Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 161-163.

⁹⁴⁷ Esmer, *Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret*, s. 28.

⁹⁴⁸ Felicity Goodall, *A Question Of Conscience: Conscientious Objection In The Two World Wars*, United Kingdom: Sutton Publishing, 1997, s. 17.

⁹⁴⁹ Kardaş, *Modern Devlet, Ordu ve Vicdani Ret İtirazı*, s. 40.

hastanesinde hastabakıcılık yapmanın veya bir üniversite kütüphanesinde çalışmanın silahlanmayla veya savaşla arasında bağlantı kurulması izaha muhtaçtır⁹⁵⁰.

Bir total redci olan Baldwin, 30 Ekim 1918 tarihinde yaptığı açıklamada, askerlik yoklamasına neden katılmadığını şöyle ifade etmektedir⁹⁵¹: ABD askeri yoklamasına katılmamasındaki zorunlu neden, devletçe hangi gerekçe ile olursa olsun, savaş ve barış döneminde, insan hayatına el konulması ilkesine tavizsiz karşı olmasıdır. İnsan hayatına el konulmasını bireysel özgürlük, demokratik hürriyet ve Hristiyan öğretisinden doğup yeşeren tüm ideallerle doğrudan çelişir bulmaktadır.

Zorunlu askerliğin anayasal bir yükümlülük olduğu ülkelerde, devletle kökten redciler arasında var olan mücadele artarak devam etmiştir. Şöyle ki, devletin savaşa karar verme, vergi toplama gibi temel özelliklerini kökten sorgulayan total red, zamanla devlet otoritesine toptan bir başkaldırı ve itaatsizlik haline dönüşmüştür. NATO, Birleşmiş Milletler (BM) ve AB gibi uluslararası kuruluşlarla -en azından kendi sınırları içerisinde- sıcak savaş ihtimalini en aza indiren devletler, yurttaş devlet çatışmasının da önüne geçecek yasal düzenlemelerle askerlik hizmetini anayasal bir vatandaşlık ödevi olmaktan çıkartmaya başlamışlardır. İşte bu noktada total red, kendiliğinden amacını yitiren vicdani reddin başlattığı mücadele alanını doldurmuş ve antimilitarist mücadele kültürünü sürdürmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede zorunlu askerlik hizmetinin kaldırılmasıyla somut mücadele temelini yitiren vicdani red, ideolojik temellerine geri dönerek mücadele objesi olan militarizmi tekrar odağa yerleştirmiştir. Yaşanılan gelişmeler ekseninde son yıllarda birçok kadın da total redlerini açıklamış, başta İspanya olmak üzere tüm Avrupa’da ve Türkiye’de, devletin militarist yapılarına ve “*erkek egemen toplumsal yapıya ve ayrıma*” karşı duruşlarını, total red bağlamında bir tepki olarak ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla erkek vicdani redcileri destekleyen eş, anne, kardeş figürünün yerine kadınlar da antimilitarist mücadelede daha etkin bir rol üstlenmişlerdir⁹⁵².

⁹⁵⁰ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 30-31.

⁹⁵¹ Spencer C. Tucker, der., *The Encyclopedia of World War I-a Political, Social, and Military History*, ABD-CLIO, Santa Barbara- Kaliforniya, 2005, s. 1568.

⁹⁵² Esmer, *Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret*, s. 28-29.

Özet olarak; total redciler, askeri sistemle, savaş veya barış dönemlerinde olsun, devletle tek tür konuda ve özellikle askeri işbirliği söz konusu olduğunda askerlik hizmetini reddetmektedirler. Fakat bu tarz redciler, gerek kamuoyunda, gerekse iç hukuk ve uluslararası hukukta destekten yoksun durumdadırlar.

c. Seçici Vicdani Red

Seçici vicdani red kavramı bazı kaynaklarda “*selektif vicdani red*” olarak anılmaktadır. Seçici vicdani red, zorunlu askerlik hizmetine karşı olmamak ve fakat bazı kuvvet kullanma etkinliklerine veya savaşlara katılmayı reddetmek olarak tanımlanmaktadır. Nitekim bu tür redcilerin, zorunlu askerlik görevlerini yerine getirmeleri konusunda bir itirazları bulunmamaktadır. Fakat askerlik dönemlerinde, ordulara katılmayı vicdani yahut ahlaki açıdan doğru bulmadıkları gibi şiddete başvurma ya da bazı savaşlara katılmayı da reddetmektedirler. Ayrıca seçici redciler; söz konusu savaşta veya çatışmada belirli silahların yahut askeri metotların kullanılmasını reddederek bu eylemlerde yer almazlar. Keza seçici redcilerin bu itirazlarının temel çıkış noktası uluslararası hukuk ve insan haklarına dayanmaktadır⁹⁵³.

Seçici vicdani red, özellikle Birinci Dünya Savaşı’nda bazı barış gönüllülerinin, insan hakları örgütlerinin, sosyalist ve antimilitarist siyasi hareketlerin, vicdani redcilere katılmasıyla, bir siyasi duruş haline gelmiştir. Yine bu çerçevede seçici vicdani reddin tarihteki en bilinen ve etkili örneği Vietnam Savaşı sırasında yaşanmıştır. Birçok Amerikan askeri, Vietnam Savaşı’nın haksız bir savaş olduğunu ileri sürerek, Vietnam’a gitmeyi reddetmiş ve ordudaki görevlerine Vietnam dışında devam etmeyi talep etmiştir⁹⁵⁴. Seçici redcilerin içerisinde yer almayı, dolayısıyla savaşmayı reddettikleri birçok örnek mevcuttur. Örneğin; Lübnan Savaşı, Körfez Savaşı, Irak Savaşı ve Afganistan Savaşı⁹⁵⁵. Zorunlu askerlik hizmetinde seçici vicdani reddin en yaygın olarak rastlandığı ülke İsrail’dir. Itai Swirski isimli İsraili

⁹⁵³ Özgür Heval Çınar, *A View on International Implementation of the Right to Conscientious Objection*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, *Conscientious Objection: Resisting Militarized Society*, Zed Books, Londra ve New York, 2009, s. 183-197.

⁹⁵⁴ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 31.

⁹⁵⁵ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red Ve Türkiye*, s. 45-46.

bir asker, seçici vicdani reddini şu nedenlerle açıklamaktadır: 10 yıl subay olarak İsrail Ordusunda görev yapan yaklaşık bir yıl Lübnan ve bir buçuk yıldır da, haksız yere işgal edilmiş topraklarda, yani Gazze ve Batı Şeria’da görev yaptığı bu vesileyle birçok şehir ve bölgede bulunan Redci kendini, İsrail’e sadık gerçek bir Siyonist olarak gördüğünü ifade etmektedir. Dolayısıyla her zaman her yerde ülkesi için savaşmaya hazır olduğunu belirtirken 3,5 milyon masum Filistinli’yi hiçbir haklı sebep olmaksızın öldürerek İsrail’in ulusal güvenliğini tehlikeye atmaya razı olmadığını vurgulamaktadır⁹⁵⁶. Swırskı, bu düşüncesiyle esasında sadece askerliği değil İsrail’in haksız olarak işgal ettiği Filistin savaşını da eleştirmektedir.

Seçici vicdani red hakkı, aslında hem profesyonel askerlerin, hem diğer askerlerin talep edebileceği bir insan hakkıdır. Nitekim seçici red, çağımızda profesyonel temelinde en çok gündeme gelen vicdani red şeklidir. Zira profesyonel askerlerde - aynen zorunlu askerler gibi- dini, vicdani, ahlaki ve manevi yahut felsefi kanaatler doğrultusunda bazı savaşlara katılmayı reddedebilmektedirler⁹⁵⁷. Bu bağlamda profesyonel askerler için de görev esnasında ortaya çıkan vicdani red kanaati ve talebi uluslararası insan hakları hukuku kapsamında güvence altındadır⁹⁵⁸. İşte tam da bu noktada, seçici redcilikten kaynaklanan önemli bir sorun; askeri bir etkinliğin veya savaşın, haklı ya da haksız olduğuna, her askerlik yükümlüsünün kişisel olarak karar vermesinin ortaya çıkaracağı karmaşadır. Öyle ki, hukuk öğretisinde, kuvvet kullanmak zaten yasaklanmış; kuvvet kullanımının yasal sınırları ve meşru olduğu yerler belirtilmiştir. Kaldı ki, şiddet ve silah kullanmaya karar verilmesinin elbette ki siyasi bir yönü de bulunmaktadır. Bu siyasi yön de, her vatandaşın, konu hakkında bir fikir sahibi olmasını doğal olarak sonuçlamaktadır. Ancak askerlik ödevi gibi hukuki ve milli bir yükümlülüğün içerdiği yükümlülüğün, askerlerin kişisel politik görüşleri doğrultusunda düzenlenmesi oldukça güç olacaktır⁹⁵⁹.

⁹⁵⁶ Itai Svırskı, *Askerliği Reddim Hem Siyasi Hem Vicdani*, 09.03.2004, pr. 3, (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=5&ArsivAnaID=18309>, 26.9.2015.

⁹⁵⁷ Emily N. Marcus, “Conscientious Objection as an Emerging Human Right”, *Virginia Journal of International Law*, Vol. 38, 1997-1998, s. 541.

⁹⁵⁸ Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, Tavsiye Karar No: 2010/4, 24 Şubat 2010, pr. 42; AKPM, Tavsiye Karar No: 1518, 2001 pr. 5 (iii).

⁹⁵⁹ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 32.

Halen günümüzde Avrupa Devletleri'nin çoğu seçici vicdani reddi tanımamışlardır. Hatta seçici vicdani reddi bir hak olarak vatandaşlarına veren ülkeler dahi, hal ve koşullara göre davranarak, zaman zaman bu hakkın kullanılmasında çelişkiye düşmektedirler⁹⁶⁰. Seçici vicdani reddi kaynaklanan bir diğer “sorun” ise, bu hakkın uygulama alanının ne kadar olacağı veya genişleyebileceği sorunudur. Şöyle ki, tıpkı askerlik ödevi gibi hukuki bir yükümlülük olan vergi ödevinin de, seçici vicdani red ileri sürülerek kimi zaman yerine getirilmesi, kimi zaman ise yerine getirilmemesinin nasıl açıklanabileceği, bu sorulardan bir tanesidir. Vergi ödevi kapsamında, vergilerin, vatandaşlar tarafından, nitelikleri doğrultusunda ödenmesi de, bu kapsamda değerlendirilebilir⁹⁶¹.

d. Kadın Vicdani Redciler

Yapılan çalışmalara bakıldığında, genelde vicdani red kategorileri incelenirken, cinsiyete dayalı bir vicdani red ayrımı yapılmadığı görülecektir. Nitekim zorunlu askerlik yükümlülüğünün, yalnızca erkekler için geçerli olduğu düşünülerek, kadın vicdani redcilerin değerlendirmeye tutulmaması tehlikesine karşı kadınların da, bu “hak mücadelesi” içinde bir şekilde yer aldığına değinmek durumundayız. Şöyle ki, ilk olarak erkek vicdani redciler, zorunlu askerliğe karşı mücadele yürütürken, zamanla bazı redcilerin eşleri de, kendi zeminlerinde eylemsel mücadelelerini vermişlerdir⁹⁶². Zamanla, eşlerini destekleyen kadınların bu etkili girişimiyle, kadın vicdani redciler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Kadınlar için zorunlu askerlik uygulaması⁹⁶³nin olduğu İsrail’de, kadınlar askerlik görevinin doğrudan muhatabı olarak savaşmaktan kaçınmışlar, dolayısıyla vicdani red hakkının kabul edilmesi için hukuki ve sosyal mücadele yürüterek seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Diğer

⁹⁶⁰ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red Ve Türkiye*, s. 50.

⁹⁶¹ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Red*, s. 32.

⁹⁶² Nitekim bu durum özellikle 1. Dünya Savaşı’nda kendini göstermiştir. Gerçekten de o yıllarda onlarca kadın, hem eşlerinin zorunlu olarak orduya katılmasını, hem de bu savaşın meşruluğunu tartışmışlardır. Bkz., Goodall, *A Question Of Conscience: Conscientious Objection In The Two World Wars*, s. 54.

⁹⁶³ İkinci Dünya Savaşı sırasında kadınların da askere alınması yaygın bir uygulama iken, özellikle İngiltere ve Sovyet Rusya’da askere alınan kadınların sayısı oldukça fazladır, bugün için tipik örnek olarak İsrail kalmıştır. Bkz., *Women and War*, (Erişim) <http://www.iwm.org.uk/>, 18.1.2016.

yandan, bazı ülkelerde, zorunlu askerlik hizmeti yükümlüsü olmayan, fakat militarizm karşıtı mücadele yürüten kadın vicdani redciler de bulunmaktadır⁹⁶⁴.

Altınay'a göre, zorunlu askerlik; askerlik görevi esasında, bireyle devlet arasında ki yurttaşlık ilişkisini belirleyen, böylece asker olmayan kadını farklılaştıran ve ayrıştıran bir uygulamadır. Bu ayrıştırma sonrası, “devlet için en yararlı ve kutsal görev” olan askerliğe, kadınların dâhil edilmemesi, onları, erkek karşısında zayıf düşürecek ve adeta ikinci sınıf vatandaş kategorisine koyacaktır. Özetle, kadınların vicdani red tavırları, ataerkil iktidar ilişkilerini, devlet, yurttaş, askerlik ve benzeri yapıları, şiddetin her türünü sorgulayan bir yapıdadır ve kadın vicdani redcileri de bu anlatılanlar çerçevesinde değerlendirmek yerinde olacaktır⁹⁶⁵.

II. VİCDANİ REDDİN UNSURLARI VE TÜRKİYE'DEN ÖRNEKLER

A. Vicdani Reddin Unsurları

Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde bir eylemin genel anlamda vicdani red olarak nitelendirilebilmesi için başlıca üç temel unsurun varlığına ihtiyaç vardır. Bunlardan ilki; vicdani red açıklamasının, dolayısıyla eylemin, o ülkenin de pozitif yasalarınca düzenlenmiş olan bir yükümlülüğün reddine ilişkin olmasıdır. İkinci olarak; bu karşı gelişin veya reddin, kişisel bir nitelik taşıması, yani öznel ve bireysel itiraz ve reddi içermesidir. Üçüncüsü ise; Vicdani red açıklamasının, bireyin gerçekten de dini inanç, ahlaki kanaat, felsefi bakış ya da siyasi ve sosyolojik bir duruştan kaynaklanan derin bir zorlamanın, dolayısıyla bu öznel değerlerin içselleştirilmesi sonucu oluşan vicdani sesin sonucu ortaya çıkmasıdır. Keza bu sayılan unsurlardan birinin yokluğu, vicdani reddi veya itirazı, vicdani ve bireysel olmaktan çıkartır⁹⁶⁶.

⁹⁶⁴ Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 43.

⁹⁶⁵ Ayşe Gül Altınay, Tanıl Bora, “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik* (iç.), C. 4, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 356-357.

⁹⁶⁶ Ömer Anayurt, “Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme”, *Mülkiye Dergisi*, C. 31, S. 254, 2007, s. 152.

1. Vicdani Red İtirazının Yasal Yükümlülüğe İlişkin Olması

Vicdani reddi, sivil itaatsizlikten ayıran⁹⁶⁷ belki de en ince ayırım, vicdani reddin ilkesel düzlemde, bireysel yasal yükümlülüklerin reddedilmesi, yani söz konusu ülke yasalarınca, zorunlu askerlik hizmeti olarak düzenlenen askerlik ödevinin reddi yatmaktadır. O halde bir itirazın vicdani red kapsamında değerlendirilebilmesi için, kişisel bağlamda, yani o redci vatandaş için de bağlayıcı olan bir yükümlülüğün varlığı şarttır. Birey, yasal bir zorunluluk içermeyen bir norma karşı geliyor veya reddediyor ise, zaten kişinin bu tavrı ve itirazı, hangi gerekçeyle olursa olsun, vicdani bir red niteliği taşımaz, dolayısıyla vicdani red kapsamında değerlendirilemez. Örneğin bir ülkede pozitif yasaları gereğince zorunlu askerlik söz konusu değil ise, keza o ülkede ordu profesyonel birliklerden oluşmuşsa, kişinin askerliği reddetmesi ancak politik bir tavidir. Bu itirazın özelliğine yahut tavrın niteliğine ve eyleminin koşullarına göre bir başka protesto grubu içerisinde değerlendirilebilir. Ancak yasal yükümlülüğün kaçınılmasından söz edilemeyeceğinden vicdani reddin varlığından bahsedilemez⁹⁶⁸.

Belirtmekte yarar vardır ki, vicdani reddin bahsedebilmek için anılan yasal yükümlülüğün herhangi bir yasal yükümlülük değil, aksine askerlik hizmetine ilişkin olması gerekir. Yoksa birey için karşı konulamaz veya derinden benimsenmiş de olsa, farklı bir yükümlülükten kaçınmak, vicdani red statüsünü kazandırmayacaktır. Örneğin ırk ayrımcılığını esas alan bir yasal yükümlülüğün yerine getirilmemesi, vicdani bir red çerçevesinde değerlendirilemez. Keza Uluslararası Af Örgütü de, vicdani reddi, ordularda hizmet etmeyi yahut savaşlara veya silahlı operasyon ve çatışmalara doğrudan ya da dolaylı katılmayı içeren düzenlemelere uymamak, böylece bu tarz organize kuruluşlarda herhangi bir misyon üstlenmemek olarak değerlendirmektedir⁹⁶⁹. Tam da bu nokta da belirtilmelidir ki, vicdani reddin bir birey ve yurttaş hakkı olarak düzenlendiği bir ülkede, vicdani red eyleminin, yasal yükümlülüğün reddine ilişkin olması unsuru artık söz konusu olamayacaktır. Nitekim

⁹⁶⁷ Bu bölümün sonunda vicdani red bağlamında sivil itaatsizliğe, dolayısıyla farklarına ayrıntılı olarak değinileceğinden burada ayrıntıya girilmeyecektir.

⁹⁶⁸ Anayurt, Avrupa'da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 152.

⁹⁶⁹ (Erişim) http://www.amnesty-turkiye.org/sindex.php3?sindex=vifois0912200503_ 18.09.2015.

anılan ülkenin hukuk sistemi belirli koşullar altında zorunlu askerlik hizmetinin yerine getirilmemesine zaten imkân tanımaktadır⁹⁷⁰.

2. Yasal Karşı Koyuşun Bireysel Bir Nitelik Taşması

Vicdani red, kişinin kendi dünyasında var olan, dolayısıyla adeta bireyle özdeşleşen bir nitelik taşıdığı için, kişisel bir tavır ve itirazdır. İşte bu nedenle; bireyin doğrudan kendi adına ve hesabına yasal yükümlülüğü reddetmesini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla başkası adına bu çerçevede yapılan girişim ve hareketler vicdani red bağlamında değerlendirilemez. Ancak şartları taşıyorsa, sivil itaatsizlik hareketi olarak veya bir başka eylem hüviyetine konulabilir. Dolayısıyla bu unsur, hareketi, sivil itaatsizlikten ayırmaktadır. Çünkü sivil itaatsizlik, daha önce açıklandığı üzere; vicdani reddi farklı olarak, kamusal ve toplumsal bir nitelik taşır. Başka bir deyişle vicdani red, bireysel bir duygu ve hareket ve çıkar iken; sivil itaatsizlik, doğrudan kamusal eyleme ve en nihayet toplumsal çıkarlara yönelik bir grup girişimidir. Örneğin, zorunlu askerlik yükümlüsü olmayan bir engellinin, bireysel ya da topluca savaş karşıtı bir eylemde bulunması veya askerliğin kaldırılması yönünde eylemlerde bulunması vicdani red kapsamında değerlendirilemez. Fakat askerlik yükümlüsü bir kişinin, kendi askerlik çağrı pusulasını yakması, zorunlu askerlik hizmetini ifa etmeyeceğini beyan etmesi, vicdani red olarak değerlendirilecek bireysel bir protesto eylemidir⁹⁷¹.

3. Vicdani Reddin Karşı Konulamayacak Meşru Bir Gerekçesinin Olması

Vicdani red, zorunlu askerlik hizmetinden “*bir şekilde*” kaçınma eylemidir. Vicdani red itirazında, kişi, aslında kendisinin de karşı koyamayacağı, vicdanın baskısı ve bireysel moral bütünlüğünün bir zorlamasıyla karşı karşıya kalmaktadır. Başka bir ifadeyle, bireyi birey yapan kendi öz düşünce ve kanaatlerin ve şahsi değerlerin baskısıyla bu yasal hizmeti yapmaktan kaçınmaktadır. Dolayısıyla bu karşı duruşun temelinde, yasal yükümlülüğün, salt siyasal düşüncelerine aykırılık oluşturması yatmamaktadır. Örneğin, savaş ülkenin ekonomik çıkarlarına zıt olduğu için savaşa

⁹⁷⁰ See William H. Herr, *A Thoreau: Civil Disobedient?*, Ethics, C. 85, S. 1, 1974, s. 87.

⁹⁷¹ Anayurt, Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 153-154.

karşı olmak, vicdani red olarak kabul edilemez. Çünkü vicdani red amaçlı savaş karşıtlığı, dinsel bir inancın, felsefi bir kanaatin yahut ahlaki vicdani bir düşüncenin ürünüdür. Vicdani red; inancı ve kanaati, her ne olursa olsun, hiçbir savaş içerisinde fiilen yer almamayı, savaşı besleyici bir etkinlik içerisinde bulunmamayı, savaşa kaynak oluşturabilecek faaliyetlerden, emir ve yükümlülüklerden kaçınmayı emretmektedir. İşte bu ince ayrıntıda vicdani red, sivil itaatsizlikten ayrılmaktadır. Çünkü sivil itaatsizlikte genelde bir grup hareketi söz konusudur yahut siyasal gerekçelerle hareket edilmektedir. Tabii ki, bu hassas ayırımı ve sınırlarını çizmek pek de kolay değildir⁹⁷².

Vicdani reddin en temel sorunlarından biri, karşı konulamaz ve meşru nedenlerin neler olduğunu saptamaktır. Nitekim bu konuda bir fikir birliği yoktur fakat genel kanaat; bu meşru zorlayıcı nedenlerin sınırlı olarak düşünülmemesi yönündedir. Bu bağlamda zorunlu askerlik hizmetinden kaçınma ve buna ilişkin diğer yükümlülükleri üstlenmeme, her ne kadar vicdani reddin tarihsel sürecinde sadece dinsel gerekçelere dayandırılması söz konusudur. Ancak günümüzde yalnızca dini nedenle sınırlandırılmaması, seküler, ahlaki ve felsefi hassasiyetlerin de esas alınması, soyut da olsa bir kavramsal eşik çizmektedir. Dolayısıyla günümüzde vicdani reddin temelini, pasifist bir dini gruba mensubiyet (Religiou Society of Friends-Quaker'lar, Dukhabor'ler, Yehova Şahitleri) veya bireysel yahut insani (humaniterian) bir düşüncenin, inancın oluşturabileceği ortak paydasında birleşilmektedir. Özetle burada temel ölçüt derin ve karşı konulamaz, kişiyle bütünleşik (deeply-held) bir moral, etik, dinsel, felsefi inanç gereği savaş ve öldürmeye ve bunlara esas teşkil edebilecek hizmet ve faaliyetlere katılmamasıdır⁹⁷³.

B. Türkiye'de Vicdani Red

Türk toplumsal yapısının askerliğe ilişkin dinamiklerinin yüceltilmesi ve militarizmin eleştirisi, vicdani reddin hukuki boyutlarıyla birlikte ilerlemektedir. Şu

⁹⁷² Anayurt, Avrupa'da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 154.

⁹⁷³ Herr, *A Thoreau: Civil Disobedient?*, s. 84.

halde Türk kültürü, toplumsal yapısı ve kamuoyu içerisinde bir değerlendirme yapılırken, askerlikle ilgili argümanlar dikkatle incelenmelidir. Çünkü toplumsal yapıya ilişkin inceleme yapılmadan, sadece hukuksal boyut üzerinde durulması, Türkiye’de bu konunun nasıl algılandığı, tartışıldığı ve karşılandığı konusunda yeterli açıklama yapmaya yetmeyecektir. Bu nedenle; çalışmanın bu başlığında ilk olarak, ordu millet kavramsallaştırılmasına yol açan toplumsal dinamikler, ordu siyaset ilişkilerinin genel görünümü ve bir zihniyet olarak militarizmden bahsedilecektir⁹⁷⁴. Türkiye’nin uluslararası hukuktan doğan ve ayrıca AB’nin bir ön şart koştuğu vicdani red hakkını henüz neden kabul etmediğini anlamak için, genel olarak Türk toplumu için askerliğin önemini, dolayısıyla millet nezdinde ordunun yerini kısa da olsa irdelemek gerekmektedir.

Dolayısıyla, vicdani reddin Türkiye açısından incelendiği bu bölümde; Türk hukukunda vicdani reddin nasıl düzenlendiğine değinilecek, bu çerçevede; zorunlu askerlik ve vicdani reddin 1982 Anayasa’sı temelinde yeri ve konumu incelenerek, pozitif yasaların 1982 Anayasa’sına uygunluğu örnekler üzerinden açıklanacaktır. Bununla birlikte, vicdani redcilerin ve destekçilerinin karşılaştıkları çeşitli cezai davalar ve disiplin işlemleri de ortaya konulacaktır. Bu kapsamda hukuki sorunlara bağlı olarak redcilerin yaşadığı, “*sivil ölüm*”e mahkûm edilmeleridir ki; dolayısıyla bu kavrama da değinilecektir.

Ayrıca, vicdani redde dair yapılan tespitler ışığında ve öncelikle Türkiye’deki vicdani redcilerin yaşadığı durumlar, ardından, vicdani reddin iç hukuktaki yeri ve bu konuya yaklaşımlar ve daha sonra uluslararası hukuka uygun hareket etmek için bu hakkın iç hukukta nasıl uygulanması gerektiği ele alınacaktır. Bu noktada iç hukuk ile uluslararası hukuk arasındaki ilişkinin de anlaşılması önem arz etmektedir. Dolayısıyla yine bu başlık içerisinde; Türk ulusal hukuku ile uluslararası hukuk arasındaki ilişki irdelenecek ve uluslararası antlaşmaların iç hukuktaki etkisine değinilecektir. Türkiye’de askerlik ve orduyla ilgili birçok akademik çalışma bulunmakla birlikte⁹⁷⁵, yine vicdani reddi konu alan akademik⁹⁷⁶ ve diğer birçok

⁹⁷⁴ Şeniz Anbarlı Bozatay, “Türkiye’de Vicdani Ret Tartışmalarının Toplumsal ve Hukuki Boyutları”, *ÇKÜİİBFD*, C. 1, S. 1, Güz 2011, s. 151.

⁹⁷⁵ Ahmet İnsel, “Bir Toplumsal Sınıf Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”, *Bir Zümre, Bir Parti Türkiye’de Ordu* (iç.), der., Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu, Birikim Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 2009; Suat Parlar, *Silahlı Bürokrasinin Ekonomik Politikası*, Mephisto Basım, İstanbul, 2005;

yayın mevcut iken, aslında *sivil itaatsizlik bağlamında vicdani red* konusunda çok az çalışma vardır⁹⁷⁷. Nitekim bu çalışmada, vicdani red kapsamında Türkiye’de yaşanan sorunlara, ayrıca AB yolunda ilerleyen Türkiye’nin uluslararası yükümlülüklerine uygun hareket etmesi için vicdani red konusunda ne gibi yasal düzenlemeleri yapması gerektiğine de değinilecektir.

1. Türkiye’de Vicdani Reddin Ortaya Çıkış Nedeni ve Tarihsel Gelişimi

Bir toplumun adalet duygusu ve vicdanı, o toplumun, tarihi kültürel birikiminin şekillendirdiği toplumsal arka plana bağlı olarak farklı değerlerle oluştuğundan, vicdani reddin değerlendirilmesi de, söz konusu yapıların ve değerlerin etkisinde olacaktır. Bu noktadan hareketle Türkiye’de vicdani red konusundaki tartışmalarda problemin kapsamını, sadece yazılı yasaların çizmediği, siyasal kültüründe ve toplumsal yapısında askerlik hizmetine atfedilen değer de belirleyici olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye genelinde erkek çocuklarına toplumsal cinsiyet rolleri aileler ve toplum tarafından biçilirken, güç ve dayanıklılık gibi askerliği çağrıştıran kavramlar öne çıkarılmaktadır. Türkiye’de, Askerlik yaşına gelen erkekler, “*Her Türk asker doğar*” düşüncesine dayalı biçimde bu hizmete farklı bir seremoni ile hazırlanarak gönderilmektedir. Zorunlu askerliğin yapılacağı ordu “*peygamber ocağı*” olarak değerlendirilirken, aslında gerek mekân, gerekse hizmetin kendisi kutsal hale getirilmekte ve Türkiye’nin bazı yörelerinde hâlâ askerlik görevini yapmayana kız verilmemesi gibi geleneklerle, bu kurum, farklı kanallarla *yüceltilmektedir*. Askerlik kurumunun bu şekilde yüceltilmesinde, ordudaki var olan

Serdar Şen, *Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, Nokta Kitap, İstanbul, 2005; Hikmet Özdemir, *Rejim ve Asker*, Afa Press, İstanbul, 1989; Hıdır Göktaş, Metin Gülbay, *Kışladan Anayasaya Ordu Siyasi Kültürde TSK’nın Yeri*, Metis Yayınları, İstanbul, 2004; Tanıl Bora, “Anti-militarizm, Ordu/Askeriye Eleştirisi ve Orduların Demokratik Gözetimi”, *Birikim Dergisi*, S. 207, 2006, s. 22-26.

⁹⁷⁶ Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender and Education in Turkey*, Palgrave Press, New York, 2004; Can Başkent, *Vicdani Ret Yazıları*, Federe Yayınları, İstanbul, 2010; Didem Oral, *Refusing to Line-up: Conscientious Objection in Turkey-A Milestone in Challenging the Turkish Nation-State*, Studentische Untersuchungen der Politikwissenschaften & soziologie Hegemonic Masculinity through Militarised Medical Discourse in Turkey, Yüksek Lisans Tezi, Central European University, Budapeşte, 2006.

⁹⁷⁷ Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*; Celal Işıklar, *Zorunlu Askerlik ve Vicdani Ret, Dünyada ve Türk Hukukunda*, Adalet Yayınları, Ankara, 2011; Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*.

disiplin anlayışıyla, gençleri sosyalleştirici ve olgunlaştırıcı etkilerinin de olduğu yönündeki kanaat, toplumda günümüzde de geçerli bir olgudur⁹⁷⁸.

1900'lerin henüz başından itibaren büyük oranda askeri makamlar ve yetkililerce Türkiye'de bir ulus devlet inşa etme süreci yaşanmıştır. Kuşkusuz bunda Türkiye'deki militarist⁹⁷⁹ unsurların hukuk sistemi üzerindeki baskın gücü ve rolü yadsınamaz bir gerçektir. Keza Türkiye'nin, askerlik hizmetine ve vicdani redde ilişkin uluslararası standartların dışında kalması ve bunlara uyumsuz mevzuatın hâlâ neden değiştirilmediği anlaşılacaktır⁹⁸⁰.

Tarihten gelen bir söylemle “*her Türk asker doğar*” sözüyle süregelen, “*askere gitmeyen adam olamayacağı*” söylem ve düşünceleriyle yaşayan bir toplum, adeta bir tür militarist kültürün eskisiyle ve kamuoyu algı yönetimiyle şekillenmiştir. Nitekim bu şekilde “*güçlü ordu güçlü Türkiye*” algısı sonucu ordu, Türkiye'nin en güçlü ve etkili anayasal kurumlarından biri haline gelmiştir. Jeopolitik öneme sahip, etrafı düşmanla örülü, her an saldırıya maruz; dolayısıyla koru(n)maya muhtaç olan, bir devlette, doğaldır ki orduların da en güçlüsü ve gelişmiş olmalıdır. İşte ordunun böylesine güçlü olduğu bir devlette ve kültürde dahi, o konuda çok değişik fikir ve kanaatler oluşmaya başladı. O halde bu aykırı düşünce sahiplerine göre; barışçıl, şiddetsiz bir ülke ve toplum yalnızca, şiddet ilişkilerinin, tahakkümün ve hiyerarşinin olmadığı, antimilitarist bir yapıda olmalıydı. Bu çerçevede var olan militarist kültürün değişmesi yahut en azından bu anlayışı benimsemeyen kişiler için hoşgörü ortamının oluşturulması gerekiyordu. Yaşanan bu ve benzer gelişmeler sonucu Türkiye'de vicdani red kavramı duyulmaya ve dillendirilmeye başlandı⁹⁸¹.

⁹⁷⁸ Bozatay, Türkiye'de Vicdani Red Tartışmalarının Toplumsal ve Hukuki Boyutları, s. 155-156.

⁹⁷⁹ Militarizm, modern devlet ve modern ordular döneminde, sosyal psikolojinin terimleriyle söylemek gerekirse “grup temelli eşitsizliklere” dayanan sistemlerin tümünde, sistemin ve düzenin kurulması ve sürdürülmesi amacıyla gerçekleştirilen askeri yapı ve pratiklerin gündelik hayatı biçimlendirmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Melek Göregenli, “Militarizmin İnşasının Aracı Olarak Eşitsizliğin Meşrulaştırılması ve Vatandaşlık”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 49-52.

⁹⁸⁰ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 212-213.

⁹⁸¹ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 49.

Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle son dönemlerinde Kıta Avrupa'sı devletleriyle bir mukayesesi yapıldığında, aslında nüfusun önemli bir oranı zorunlu askerlik hizmetinden muaf idiler. Fakat bu vicdani reddin kaynaklanmıyordu. Şöyle ki; askerlik yapmakla yükümlü olmayan bu kitle, 1909'a kadar, Müslüman olmayanlardan ve Müslüman nüfusun belirli zümrelerinden teşekkül ediyordu⁹⁸². Müslüman olmayan vatandaşlardan ise askerlik hizmetinden muaf olma karşılığında bir muafiyet vergisi (bedel) alınmıyordu. Dolayısıyla ABD'deki ve Avrupa'daki gibi vicdani red hareketini ortaya çıkaran akımlar Osmanlı İmparatorluğu'nda oluşmamıştı⁹⁸³.

Keza İslam ülkelerinde Müslüman bir pasifizm geleneği de söz konusu değildi. Hatta İslam dini, önemli bir pasifist mirasa sahip olmayan tek ilahi dindir. Bu durumda şüphesiz vicdani red kavramı ordunun çoğunluğunu oluşturan fakir, köylü genç erkekler gibi Osmanlı elitleri için de tamamen yabancı bir kavramdı. Dolayısıyla hem İslam inancı, hem Türk kültürü, aile ve toplum yapısı olarak bu tarz düşünce ve hareketlere uzak bir değerler ikliminden geldiği için, Türkiye'de vicdani red düşüncesi gelişmemiştir. Lakin dini ya da politik ilkeler temelinde savaşmayı reddetme olgusu bilinmiyor olsa da, şüphesiz askerlerin ihtilaflarını ortaya koyan çok daha eski yöntemler var ve biliniyordu. Hatta Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusundaki asker kaçaklarının sayısı o sırada Batı ve Orta Avrupa'yla kıyaslanamayacak kadar da büyük rakamlara ulaşıyordu⁹⁸⁴.

Aslında Birinci Dünya Savaşı'na katılan tüm devletler “*asker kaçağı*” sorunlarıyla karşılaştılar. Örneğin; Alman ordusunda, (bu savaşa dâhil olmayan Hollanda, Danimarka, İsveç'e kaçan) 130-150.000 kadar kaçak vardı. Fakat bu sayı, Almanya'da Birinci Dünya Savaşı sırasında askere alınan erkeklerin sayısı olan 13,5 milyonun kabaca yüzde 1'ini teşkil ediyordu. Bu rakamlar İhtilaf Devletleri için de geçerliydi. Nitekim anılan devletlerde savaş dönemlerinde kaçak asker sayısı yüzde

⁹⁸² Bu zümre grubundakiler; İstanbul, Mekke ve Medine'de yaşayan Müslümanlar, ayrıca, hacılar, din görevlileri ve dini okullardaki öğrencilerdir. Bkz., Zürcher, Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçakçılığı, s. 60.

⁹⁸³ Erik Jan Zürcher, “The Ottoman Conscription System 1844-1914”, *International Review of Social History*, C. 43, S. 3, 1998, s. 437-450.

⁹⁸⁴ Zürcher, Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçakçılığı, s. 60-61.

0.74 ve 0.92 arasında değişiklik göstermiş ve yüzde 2'yi geçmemiştir⁹⁸⁵. Ancak, Türkiye'deki kaçak asker sayısı Aralık 1917'de yaklaşık 300.000 rakamına ulaşarak, savaşın ikinci yarısında, şehit düşme ve bulaşıcı hastalıkların da önüne geçerek Osmanlı ordusunda çok farklı boyutlara ulaşmıştır⁹⁸⁶.

Henüz savaşın ilk başlarında dahi, Kafkas bölgesindeki Ermeni kökenli Osmanlı askerleri kaçarak Rus güçlerine katılmıştı (bu durum; Şubat 1915'ten itibaren Ermenilerin silahsızlandırılmasıyla sonuçlanmıştı)⁹⁸⁷; hatta 1917 ve 1918 yıllarında İngiliz güçlerine katılmak üzere Filistin ve Mezopotamya'da sınırı geçen Ermeni ve Arapların sayısı çok artmıştı. Kürt, Türkmen, Pers ya da Arap kabile boyları, zaman ve şartlara göre politik davranarak taraf değiştirme eğiliminde olmuşlardır⁹⁸⁸.

2. Türkiye'deki İlk Vicdani Redciler

Türkçeye, 1990 yılında, Sokak Dergisi ve Güneş Gazetesi yayınıyla giren vicdani red kavramı, Vedat Zincir ve Tayfun Gönül'ün vicdani redci olduklarını açıklamaları ile kamuoyu tarafından duyulmuştur. Fakat bu kişiler, 1992'de bağlantılı oldukları antimilitarist gruplarla beraber Savaş Karşıtları Derneği'ni kurdular. Dolayısıyla bu derneğin faaliyete başlaması ile birlikte vicdani red ve anti-militarizm konusundaki bu çalışmalar, hem kolektif bir nitelik, hem de kamusal alanda görünürlük kazanmış

⁹⁸⁵ (Erişim) <http://www.stephen-stratford.co.uk/desertion>, 20.09.2015.

⁹⁸⁶ Zürcher, Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçakçılığı, s. 61.

⁹⁸⁷ Donald Bloxham, *The Beginning of the Armenian Catastrophe*, Hans-Lukas Kieser ve Dminic Schaller, der Völkermord an den Armeniern und die Shoah, Zürich, 2002, s. 113.

⁹⁸⁸ Zürcher, Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçakçılığı, s. 62. Savaşın sonuna doğru Türkiye'deki asker kaçaklarının sayısı 500 bin'e ulaşmıştı ki, bu durum, savaş meydanında kalan askere oranla çok daha fazlaydı. Hatta bu sayı, çok daha kalabalık olan Alman ordusundaki asker kaçaklarının sayısının üç katından daha fazlaydı. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki asker kaçağı yüzde 20'lere ulaşıyordu. Fakat bu oranın çoğunluğunu azınlık grupların oluşturduğuna dikkat edilmelidir. 1920 yazı boyunca asker kaçaklarının sayısı artmaya devam etti ve 1920 Eylülü'nde Meclis harekete geçti. Hükümetin ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın ısrarlarıyla 11 Eylül tarihinde "*Firari Kanunu*" çıkarıldı ve İstiklal Mahkemeleri kurularak, bu mahkemelere geniş yetkiler verildi. İki hafta sonra bu mahkemelere "*Hıyaneti Vataniye Kanunu*" altında getirilen davalara bakma yetkisi de verildi. Bkz., Stanford J. Shaw, *From Empire to Republic. The Turkish War of National Liberation 1918-1923 a Documentary Study*, C. 3, Bölüm 1, Ankara, 2000, s. 1005-1019.

ve etkisini göstermeye başlamıştır⁹⁸⁹. Doğaldır ki bu isimli bir derneğin kuruluyor olması, gerek kamuoyunun, gerekse devletin de konuya dikkatini çekmiş ve “*gerekli müdahaleler*” kısa sürede yapılmış ve bu dernek kapatılmıştır. Ancak bu dernek, daha sonra İzmir Savaş Karşıtları Derneği ismiyle yeniden kurulmuştur. İzmir Savaş Karşıtları Derneği, o yıllarda birçok konuda faaliyette bulunmuştur. Bunlardan bazıları; insan hakları, cinsiyet ayrımcılığına tepki, şiddetsizlik, Kıbrıs sorunu, Kürt sorunu gibi konulardır⁹⁹⁰.

Derneğin etkinlikleri kapsamında 1993’te vicdani red alanındaki çalışmalarını sürdüren 6 kişi vicdani red beyanında bulunmuş ve yine aynı yıl yurt dışından da katılımcıların olduğu geniş kapsamlı Uluslararası Vicdani Redciler Toplantısı (ICOM) düzenlenmiştir. Nitekim anılan dernek, yalnızca Türkiye sınırlarında değil, uluslararası toplumla da, savaş karşıtı hareketle de etkileşime geçilerek faaliyet alanını genişletmiştir. Fakat vicdani reddin Türkiye gündeminde yer edinerek yayılması, İzmir Savaş Karşıtları Derneği Başkanı Osman Murat Ülke’nin, 7 Ekim 1996 tarihinde 765 sayılı TCK’nın 155. Maddesinde yer alan “*halkı askerlikten soğutma*” suçunu işlediği gerekçesiyle, Askeri Ceza Kanunu’nun 58. Maddesinde düzenlenen “*milli mukavemeti kırma*” fiiline dayanılarak tutuklanması sonrası olmuştur. Ülke’nin tutuklanması üzerine AIHM’e, Türkiye aleyhinde açtığı davayı kazanmasından sonra basında ve toplumda dikkatleri çekmeyi başarmıştır. Ülke, her Türk’ün asker doğmadığı ve Irak savaşı başladığında, “*ölmeyeceğiz, öldürmeyeceğiz, kimsenin askeri olmayacağız*” şeklinde açıklamaları için “*emre itaatsizlik*” ve “*halkı askerlikten soğutmak*” suçlarından yargılanmıştır⁹⁹¹. Mehmet Tarhan ise 27 Ekim 2001’de İnsan Hakları Derneği’nde bir basın toplantısında zorunlu askerlik görevini reddettiğini hatta total vicdani redci olduğunu açıklamıştır⁹⁹².

Osman Murat Ülke’nin, sonu belirsiz askeri birlik, mahkeme ve hapisane kısır döngüsünde başına gelenler, vicdani redci olmayı düşünen pek çok kişinin geriye

⁹⁸⁹ Coşkun Üsterci, Uğur Yorulmaz, “Türkiye’de Vicdani Red”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 218.

⁹⁹⁰ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 50.

⁹⁹¹ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 49.

⁹⁹² Eren, *Türk Hukukunda Vicdani Red*, s. 105.

çekilmesine yol açmıştır⁹⁹³. Ancak belirtmelidir ki; Türkiye’deki vicdani redci sayısı ve red eylemleri, aslında çok az sayıdadır; buna rağmen, uluslararası savaş karşıtları dernekleri ve vicdani redci gruplar, bu konuda Türkiye’de sanki binlerce vicdani redci varmış gibi bir baskı kurma ve kamuoyu oluşturma gayretindedirler.

Vicdani red hakkına ilişkin olarak Birleşmiş Milletler ve Avrupa kurumlarının hazırlamış olduğu belgeler, Türkiye Cumhuriyeti gibi henüz vicdani reddi tanımayan birliğe adaylık yolunda ilerleyen ülkelere açık ve net yasal düzenlemeler yapma yükümlülüğü getirmektedir. Özellikle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Bayatyan, Erçep, Fethi Demirtaş, Sevda ve Tarhan gibi davalarda verdiği yakın tarihli kararlardan itibaren, Avrupa’da bu konuda bir kıstas oluşmuş durumdadır⁹⁹⁴. Dolayısıyla, vicdani reddi pozitif yasalarında kabul etmeyen Türkiye gibi ülkelerin, artık bu kriterleri taşımayarak Avrupa Birliği’nin dışında kalması o ülkeleri zor durumda bırakacaktır⁹⁹⁵.

Türkiye aleyhine açılan ve aleyhine karar verilen bu davalara rağmen, Türkiye’de henüz vicdani red hakkının tanınmamış dolayısıyla vicdani redciler için zorunlu askerlik yerine alternatif sivil hizmet imkânı da sunulmamıştır⁹⁹⁶. Ayrıca, Türkiye’deki vicdani redciler ve onları destekleyenler için bu kanaatlerinden dolayı 10 yıla kadar hapis cezası söz konusu olabilmektedir⁹⁹⁷. Türkiye’de vicdani red

⁹⁹³ Üsterci, Yorulmaz, Türkiye’de Vicdani Red, s. 223.

⁹⁹⁴ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne Bayatyan-Ermenistan’ın, Başvuru no: 23459/03, 07.07.2011; Erçep-Türkiye’nin ise; Başvuru no: 43965/04, 22.11.2011; Fethi Demirtaş-Türkiye ise; Başvuru no: 42730/05, 12.06.2012; Tarhan-Türkiye, Başvuru no: 9078/06, 17.07. 2012’dir.

⁹⁹⁵ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 211.

⁹⁹⁶ Türkiye, Azerbaycan ve Norveç’te alternatif hizmet yoktur. Fakat ilginç olan, Azerbaycan’ın, Anayasası’nda vicdani red hakkını açıkça dile getirmesidir. Azerbaycan Anayasa’sı 76. Madde bkz., Özgür Heval Çınar, “Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış”, der. Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci), *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimleri çinde*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 237. Belirtmek gerekir ki; aslında Norveç, vicdani reddi 1922’den beri tanımaktadır. Fakat alternatif sivil hizmet 2011 yılında idari masrafların yüksek olmasından dolayı kaldırılmıştır. Bkz., Çınar, Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış, s. 243-244; Derek Brett, “Annual Report: Conscientious Objection to Military Service in Europe 2013”, *Avrupa Vicdani Red Bürosu*, Brüksel, 2013, s. 45-47.

⁹⁹⁷ Türkiye’de bilinen vicdani redci sayısı en son 312 kişidir ki, bunlardan 112’si kadındır. Savaş Karşıtları, “Türkiye’de Vicdani Reddini Açıklayanlar”, *Savaş Karşıtları*, İstanbul, (Erişim) http://www.savaskarşıtlar.org/arsiv.asp?ArsivTipID=2_ 23.10.2015; ve Vicdani Red Derneği, “Tarih Sırasına Göre Vicdani Redciler”, *Vicdani Red Derneği*, İstanbul, (Erişim) <http://vicdaniret.org/tarih-sirasina-gore/> adreslerinden ulaşılabilir, 23.10.2015.

hakkına ilişkin hiçbir iç hukuk hükmü olmadığı için, redciler, AİHM'nin "sivil ölüm"⁹⁹⁸ olarak ifade edilen sürece maruz bırakılmakta ve bu konuda umutsuz, fakat eylemli bekleyişleri sürmektedir.

Can'a göre; sorunun ağırlığı normatif olmaktan çok, algısalıdır. Vicdani reddin algıları dramatik biçimde tetikleme çok yönlü olarak işlemektedir. Şöyle ki, Türkiye kültüründe Askerlik peygamber ocağıdır, ondan kaçınmayı meşrulaştıracak bir vicdani gerekçe olamaz. Çünkü kutsala dokunur. Ayrıca Türkler asker millettir ve asker(lik) bu milletin bağrından çıkmıştır. Dolayısıyla ondan kaçınmak, milletin dışına çıkmak demektir, bu ise ihanettir. Yazar'a göre, sorunun farklı bir boyutu da vardır; askerlik, etrafımızı kuşatan düşmanlarımıza karşı ülkemizi korumaktadır. Travmalarla biçimlenmiş düşmandan koruma kutsallaştırıldığından, ondan kaçınmak, travmatik semptomlara yol açacaktır. Oysaki kutsala dokunanın meşruiyeti olamaz. Asker, aynı zamanda rejimin koruyucusudur. Askerlikten kaçınan anayasal düzenin koruyucusu olan silahlı kuvvetleri de zayıflatmaktadır. Türkiye'de ise rejim muhaliflerinin meşruiyetleri yoktur. Bu algıların yalnızca toplumun önemli bir kesimine egemen olmadığı, -bazı kritik tepkilere bakılırsa- devlet algısının temel aygıtını oluşturduğu söylenebilir. Bu açıdan hukuk uygulayıcılarının bu algılardan bağımsız oluğunu ileri sürmek pek de gerçekçi değildir⁹⁹⁹.

Türkiye'de, bugün vicdani redciler arasında farklı politik görüşte olanlar bulunsa da, çoğunluğu anarşistler ve total red tavrını benimseyenler oluşturuyor. Bununla birlikte antimilitarist eleştiri hepsinin ortak paydasıdır¹⁰⁰⁰. Aslında Türkiye'deki vicdani red hareketi, kısa sayılamayacak mücadele tarihine karşın, bugün gelinen noktada mücadelenin gereksindiği nitelikte bir örgütlenmeye ve ortak eylemliliğe sahip olmadığı gibi, hareketin unsurlarında genel bir yorgunluk ve dağınıklık görülmektedir. Tabii ki bu duruma yol açan pek çok neden bulunmaktadır. Öncelikle

⁹⁹⁸ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi "sivil ölüm" ifadesini ilk kez Ülke-Türkiye, Başvuru no: 39437/98, 24 Ocak 2006 (pr. 62) kararında kullanmıştır. Sonrasında mahkeme bu terimi, Erçep-Türkiye (pr. 80) ve Fethi Demirtaş-Türkiye (pr. 107) kararlarında da kullanmıştır.

⁹⁹⁹ Osman Can, "Vicdani Red ve Anayasa", *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 299-300.

¹⁰⁰⁰ Hülya Üçpınar, "Türkiye'de Vicdani Reddin Suç ve Ceza Konusu Olması ve Sonuçları", *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 327.

vicdani red hareketinin kitlesel bir nitelik kazanamamış olmasıdır; yani çoğu marjinal bir grupça benimsenmiş olması, bu hareketi, adeta sığ bir kitleye özgülemiş durumdadır. Bu nedenle, yıllarca yaşanan ciddi zorluklara karşın mücadelenin tüm yükü çok az sayıda redcinin ve aktivistin sorumluluğundadır. Doğaldır ki bu durum, artık sembolleşen redciler ve aktivistlerde genel bir yorgunluğa ve tükenmişliğe (burnout) neden olmaktadır. Öte yandan vicdani redcilerin ve antimilitaristlerin özellikle örgütlenme ve normatif görev ve sorumluluklara karşı mesafeli duruşları, yanı sıra politik perspektif ve ortak tarih konusundaki ilgisizlikleri gibi öznel nedenler de, vicdani red mücadelesini kitleselleştirip güçlendirecek olan plan ve stratejilerin oluşturulmasını oldukça zorlaştırmaktadır. Örneğin bu tür plan ve strateji eksikliğini Yehova Şahitleri'ne, asker kaçakları ve firarilere yönelik yaklaşımlarda görebiliriz. Bu kesimler, toplumun demilitarizasyonu çalışmalarının doğrudan hedef kitlesi olabileceken, vicdani red hareketinin onlara yönelik somut bir politikası ve çalışması hâlâ söz konusu değildir. Üstelik onların sorun ve ihtiyaçlarına dair bilgiler oldukça yetersiz, işbirliği ve dayanışmaya yol açacak ilişkiler ise tamamen rastlantısal boyuttadır¹⁰⁰¹.

AİHM'in Ülke ve Türkiye kararında belirtildiği gibi, Türkiye, hâlâ vicdani redcilerle yönelik yasal bir rejime sahip değildir. Kararın üzerinden uzunca bir zaman geçmiş olmasına karşın, devlet tarafından henüz bu yönde somut bir adım atılmamıştır. Ancak, AİHM kararlarının uygulanmasını denetleyen Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin 5 Haziran 2007 tarihli toplantısının ardından yapılan açıklamada, Türkiye'nin vicdani ve dini nedenlerle askerlik yapmayı reddedenlerin, tekrarlayan şekilde yargılanmalarını ve cezalandırılmalarını önleyecek yeni bir askerlik yasası üzerinde çalışmakta olduğu belirtilmiştir¹⁰⁰². Ayrıca Bakanlar Komitesi'nin açıklamasında, konunun 15-17 Ekim 2007'de yapılacak toplantıda tekrar ele alınacağı ifade edilmiştir¹⁰⁰³.

¹⁰⁰¹ Üçpınar, Türkiye'de Vicdani Reddin Suç ve Ceza Konusu Olması ve Sonuçları, s. 330.

¹⁰⁰² Fakat bu konuda gerek kamuoyunda gerekse toplumun diğer kesimlerine ve akademik camiaya yansımış bir bilgi henüz mevcut değildir.

¹⁰⁰³ Üsterci, Yorulmaz, Türkiye'de Vicdani Red, s. 229; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Üçpınar, Türkiye'de Vicdani Reddin Suç ve Ceza Konusu Olması ve Sonuçları, s. 329-337.

Nitekim Türkiye, AB tarafından, uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerini yerine getirmesi, dolayısıyla vicdani red konusunda yasal bir düzenleme yapması için uyarılmaktadır. Keza AB, üye devletlerin Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın 10/2. Maddesi uyarınca vicdani red hakkını tanınmasını şart koşmaktadır¹⁰⁰⁴. Türkiye hâlihazırda AB Müktesebatı'na uyum için bazı reformlar yapmış durumdadır¹⁰⁰⁵. Fakat vicdani red hakkının tanınması, AB'ye üyelik açısından bir ön koşuldur, bu durum ise Türkiye'yi adeta "sıkıştırmaktadır".

3. Türkiye'deki Vicdani Red Hareketlerinin Farklılığı

Vicdani reddin Türkiye'deki gelişimi; özellikle ABD ve Kıta Avrupa'sındaki süreçlerden oldukça farklı bir yol izlemiştir. Nitekim Türkiye'deki red hareketi, "total redcilik" olarak varlığını sürdürmüştür. "Savaş Karşıtları olarak" örgütlenen ve eylemlerini yapan total redciler, AB standartlarında tanınacak vicdani red hakkının dahi onlar için yeterli olmayacağını, bu doğrultuda zorunlu askerliğe alternatif biçiminde getirilecek sivil hizmeti de kabul etmenin mümkün olmayacağı kanaatindedirler. Çünkü alternatif ikame kamu hizmetinin yalnızca devletin bireye yüklediği bir yükümlülük olduğunu bu nedenle de kabul etmelerinin söz konusu olmayacağını belirtmektedirler¹⁰⁰⁶.

Türkiye'de, bugün vicdani redciler arasında farklı politik görüşte olanlar bulunsa da, çoğunluğu anarşistler ve total red tavrını benimseyenler oluşturuyor. Bununla birlikte antimilitarist eleştiri, tüm vicdani redcilerin ortak paydası olduğu söylenebilir. İşte bu çerçevede, Türkiye'de vicdani redcilik, Uzun'a göre sıra dışı düzeyde anarşizmin etkisi altında taraftar bulma gayretine girerek gelişmektedir¹⁰⁰⁷.

¹⁰⁰⁴ Avrupa Komisyonu, (14 Kasım 2009), "2009 Türkiye Düzenli İlerleme Raporu", SEC (2009) 1334/3, S. 10 ve Avrupa Komisyonu, (9 Kasım 2010), "2010 Türkiye Düzenli İlerleme Raporu", SEC (2010) 1327, S. 24.

¹⁰⁰⁵ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 212.

¹⁰⁰⁶ Bröckling, *Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret*, s. 70-72.

¹⁰⁰⁷ Begüm Uzun, "Türkiye'de Vicdani Ret (1)?", (3.8.2006), (Erişim) <http://www.savaskarsitleri.org/arsiv.asp>, 08.09.2015.

4. Askerlik Ödevinin Türk Hukukunda Düzenlenişi

a. Türkiye’de Askerlik Algısı

Türkiye Avrupa Birliği’ne üyelik için uzun yıllar mücadele eden ve son yıllarda tam üyelik için kısmen de olsa yoğunlaşan müzakere sürecinden geçmektedir. Fakat Türkiye için hatta birçok millet ve devlet için askerlik, yalnızca belli bir süre eline silah alıp, eğitim çalışmalarına katılmak olmayıp vatanseverliğin göstergesi, sorumlu bir yurttaşlık olgusu olarak kabul edilmektedir. Nitekim toplumda da askerlik, erkek olmanın bir gereği olarak nitelendirilmektedir. Kaldı ki Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşunda asker kökenli kişilerin önemli rol aldıkları, ayrıca Türkiye’de üç askeri “*darbenin*” yapıldığını ve bir de ordunun kendisine, sadece ülkeyi iç ve dış düşmanlara karşı koruma görevi vermeyip, Türk Ulusu’nun baştan aşağı koruyup kollanmasında önemli bir aktör olduğunu dikkate aldığımız zaman askerliğin ve askerlik kurumunun Türkiye toplumu üzerinde ne kadar etkili olabileceğini daha iyi tahmin edebiliriz¹⁰⁰⁸. Bir ülkedeki ordunun çok güçlü ve etkin olması, dolayısıyla gözle görülür biçimde egemenliği o ülkenin “*militarist*” olarak nitelenmesine neden olmaktadır. Howard, militarizmi, “*askeri alt kültür değerlerinin toplumun egemen değerleri olarak algılanması*” olarak açıklamaktadır¹⁰⁰⁹. Militarizm: Gerek savaş, gerekse sulh dönemlerinde olsun, militarist ilke ve yöntemlerin, toplumun tüm alanlarında (örn. Hukuki, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi alanlar) etkili biçimde tezahürüdür. Keza, militarizm fikrinde vatanseverlik, askerlik hizmeti ile adeta bütünleşmiştir¹⁰¹⁰. Türkiye’de genç erkekler için askerlik hizmeti yahut Anayasa’da ifade edildiği haliyle “*vatan hizmeti*”, toplum hayatını her dem etkileyen unsurdur. Askerliğini yapmamış olanlar, halen bir takım çevrelerde “*korkak*” veya “*vatan haini*” olarak değerlendirilmektedir. Çünkü “*askerliğin Türk Milletinin hasletlerinden biri olduğu*” düşüncesi, Türkiye toplumunca çok

¹⁰⁰⁸ Özgür Heval Çınar, “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de Vicdani Ret”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 72, 2007, s. 101.

¹⁰⁰⁹ M. Howard, *War and the Nation State*, Clarendon Press, Oxford, 1978, s. 109.

¹⁰¹⁰ Taha Parla, “Vicdani Red”, *Radikal* 2, 30 Ekim 2005, (Erişim) http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=5211, 11.08.2015; A. Vagts, *A History of Militarism Civilian and Military*, The Free Press, New York, 1959; N. Turse, *The Complex How the Military Invades Our Everyday Lives*, Faber and Fabr, London, 2008.

özümsemiştir ve yaygın olarak bu şekilde kabul görmektedir¹⁰¹¹. İşte bu nedenledir ki; askerlik hizmeti, Türk Milletinin, vatani, bayrağı, egemenliği ve milleti için üstlendiği kutsal bir görevdir. Son tahlilde askerlik, kimlik ve statü kazanabilmesinin, erkek olarak sosyalleşip toplumca kabul görmesinin önemli bir evresidir¹⁰¹². Şu halde, militarist temelli bir kültürün önemli bir eşiğini oluşturan askerlik hizmetinin toplumsal meşrutiyyetinin nasıl ve hangi yollarla kurulduğunu anlamak gerekir¹⁰¹³. Bunlara değinirken, vicdani red hakkının tanınmamasının tarihsel, toplumsal ve kültürel sebepleri ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla zorunlu askerlik hizmetinde neden hâlâ böylesine diretildiği sorusuna da bir cevap bulunmuş olacaktır¹⁰¹⁴.

Ordu millet kavramsallaştırılmasına vicdani red bağlamında bakıldığında, vicdani red eylemleri ve söylemleriyle, Türkiye’de silahlı kuvvetlerin Türkiye toplumunun gözündeki değerinin düşürülmesine, toplum ve milletle ordunun bütünleşen yapısının ortadan kaldırılmasına, dolayısıyla ulus devletin yıpratılmasına ve küresel finans uygulamalarının Türkiye halkına dayatılmasına hizmet ettiği şeklinde okunduğu bazı değerlendirmeler dikkati çekmektedir. Hatta “*kökü dışarıda*” olduğu iddiasıyla, vicdani redde Türkiye’de destek verdiği iddia edilen kişilerin isimleri açıkça yazılmaktadır. Kaan Turhan’ın adlarını açıkça belirttiği akademisyen ve gazeteciler ve diğer kesimler, Kemalist devrimle hesaplaşma içine girmekle itham edilmekte ve suçlanmaktadır¹⁰¹⁵.

1789 Fransız demokratik halk girişiminden sonra, Kara Avrupa’da başlayan ve nispeten yeni bir tarihsel değişim olarak ifade edilebilecek ulus-devlet inşa etme

¹⁰¹¹ İstanbul Bilgi Üniversitesi AB Enstitüsü ve Konda Tarafından yapılan bir araştırmada, görüşülen 2.775 kişiden %73,5’i, “Türkler asker milletir” görüşüne katılmıştır. Aynı araştırma ayrıca, görüşülenlerin %81’inin Türkiye’de vicdani red hakkından yana olmadığını da göstermiştir. (İstanbul Bilgi Üniversitesi AB Enstitüsü ve Konda, “Türkiye’de Silahlı Kuvvetler ve Toplum: Anket Sonuçları”, *TÜBİTAK Araştırma Projesi*, İstanbul, 25 Kasım 2011, (Erişim) <http://eu.bilgi.edu.tr/images/picrutes/baskilacakversiyon.pdf>, 19.08.2015. Bu kavram konusunda daha fazla bilgi için bkz. Hüseyin Kıvrıkoğlu, “Sunuş”, *2000’li Yıllara Girerken Türk Ordusu* (iç.), der., Mehmet Özel, Ankara Ticaret Odası ve T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999, s. 11-13.

¹⁰¹² Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 216.

¹⁰¹³ Begüm Uzun, “Türkiye’de Vicdani Red”, *Savaş Karşıtları Sitesi*, İstanbul, 2006, (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=1&ArsivAnaID=34363>, 13.08.2015.

¹⁰¹⁴ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 217.

¹⁰¹⁵ Kaan Turhan, *TSK ve Ulus Devleti Hedef Alan Vicdani Ret*, Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 11-13.

düzleminde askerlik ve modern ulusal askeri birlikler önemli bir konuma yerleşmeye başlamıştır. Bu yeni gelişme, 19. Yüzyılın ortalarında aslında Osmanlı'da da genel kabul görmüş ve Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Anadolu'da da çok etkili olmuştur¹⁰¹⁶. Yaşanan gelişmeler paralelinde, Türk Silahlı Kuvvetleri kendisine iki asıl görev ve sorumluluk yüklemiştir. Bunlardan ilki: Cumhuriyeti ve rejimi koruyacak yeni ve güçlü, militarist bir Türk ulus kimliği oluşturmak. Bir diğeri ise: Türkiye'yi iç ve dış düşmanlara karşı korumak ve bunun için, içerde laik devlet argümanını ciddi şekilde yerleştirmek¹⁰¹⁷. Nitekim silahlı Kuvvetler bu “*asli vazifesini*” yerine getirirken, Türkiye’de birçok askeri darbeler yapmıştır¹⁰¹⁸.

18. Yüzyılda modern ulus-devletlerin inşası fikrinin yerleşmesiyle, ulus-devlet, “*yurttaşın yönetme meşruiyetinin*” temeli olarak görülmüş, böylece *uluslaşmış* bir devletin sınırlarındaki vatandaşlara da bazı haklar verilirken, birtakım misyonlarda yüklenmiştir. Bu yeni sistem aslında kişiye doğrudan hiçbir bireysel menfaat vermediği için, bir ideolojiye gereksinim duymaktadır. Doğal olarak teritoryal ideoloji, milliyetçilik ve onun temeli de “*vatan, bayrak ve ulus*” kavramları olacaktır. Bu bağlamda askerlere, ailelerine ve kamuoyuna, ölüm de dâhil her türden maddi, manevi kayıplar ve sıkıntılar için “*vatan sağ olsun*” dedirtebilecek bir ideolojik çerçeveye bağlamak, dolayısıyla askere alınacak *-çoğu genç erkeklerin-* bu yönde doktrine edilerek eğitilmeleri ve daha da önemlisi, bu soyutlanma ve fedakârlık için ikna edilmeleri gerekmektedir¹⁰¹⁹. İşte tam bu nedenledir ki; askerlik ve militarizmi anlamlandırmaya yönelik yapılan çalışmalarda, bir kamu hizmeti

¹⁰¹⁶ J. Lucassen, Erik J.Zürcher, “Giriş: Zorunlu Askerlik ve Direniş: Tarihi Çerçeve”, *Devletin Silahlanması: Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)* (iç.), der., Erik J. Zürcher, çev. M. Tanju Akad, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 1-22; Ayrıca bkz., Ziya Şakir, *Tazminat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1957, s. 29.

¹⁰¹⁷ Bu konuda, TSK’nin 211 Sayılı İç Hizmet Kanunu’na bkz, 4 Ocak 1961, 10 Ocak 1961 tarihli ve 10703 Sayılı Resmi Gazete, 35. Madde ve Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Yönetmeliği, 6-7-8 Eylül 1961 tarihli ve 10899, 10900 ve 10901 Sayılı Resmi Gazeteler, 85. Madde.

¹⁰¹⁸ 1961,1971 ve 1982’ de üç askeri darbe yaşanmıştır. Bundan başka, Türkiye’de 28 Şubat 1997’de post modern askeri müdahaleler şeklinde darbeler yaşanmıştır.

¹⁰¹⁹ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 42-43.

olarak zorunlu askerlik görevinin çıkış noktası, modernleşme sürecinde ulus-devlet olarak kabul edilmektedir¹⁰²⁰.

Türkiye’de, ordu, toplum ve siyasete dair yapılan açıklamaların çoğu militarizm düzleminde yapılmaktadır. Nitekim ordunun, Türkiye’deki siyasi, hukuksal ve toplumsal etkisinin oranı dönem dönem değişse de, askeri darbe yönetimleriyle şekillenen Türkiye’de militarizm tartışmasız bir gerçekliktir. Türk militarizmi, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkıldığı ve ekonomik gücün çoğunluğu elinde olan gayrimüslim azınlıkların tasfiyesi gibi nedenlerle devre dışı kaldıkları bir süreçte şekillendiğinden, farklı modernleşme biçimleri ile rekabet etmek zorunda kalmamıştır. Ordu, Cumhuriyetin kuruluşundaki birincil rolü ve devamındaki etkinliği sayesinde çizdiği “modernleşme” projesine muhalif gördüğü tüm grupları “çağdaşlaşma ve demokratikleşme karşıtı” olarak yansıtan bir politika ve yöntem izlemiştir¹⁰²¹.

Aslında bu karşıtlığın bir tür “*korku ortamı*” yaratılarak, yeni rejimin ve yapılan askeri darbelerin bir anlamda meşruluğunun sağlanmasına hizmet etmesi amacına dayandığı dikkati çekmektedir. Belirtilen durum, militer anlayışın bazı kritik dönemlerde orduyu göreve çağıran belirli gruplar nezdinde karşılık bulmasıyla da açıklanabilir. Zira rejimin olası kriz durumlarında, ordunun bir aktör olarak müdahalesini bu tarihi geleneğin beslediği söylenebilir. Son kertede; Türkiye’de ordu gibi bir güç odağının karşısında, sivil siyasal güçlerin ve kurumların teslimiyetinin en önemli gerekçesi, yapılan askeri müdahaleler olmuştur. Keza ordunun potansiyel güç kullanmasının fiile dönüşmesi, onun özerk konumunu daha da pekiştirmiştir¹⁰²².

¹⁰²⁰ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 44.

¹⁰²¹ Ömer Laçiner, “Türk Militarizmi I”, *Bir Zümre, Bir Parti Türkiye’de Ordu* (iç.), der., Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu, Birikim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2009, s. 16-18.

¹⁰²² İnsel, *Bir Toplumsal Sınıf Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri*, s. 42-43.

b. Zorunlu Askerlik Hizmetinin Anayasal ve Yasal Boyutu

aa. Anayasal Bağlamda Zorunlu Askerlik Hizmeti

Türkiye’de vicdani redde ilişkin herhangi bir hukuki düzenleme bulunmamaktadır. Türk Hukuku’nda vicdani red, bir hak olarak düzenlenmediği gibi, kendine özgü bir suç tipi ya da kabahat olarak da düzenlenmiş değildir. Bugün gelinen noktada ise; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)’nin vicdani red kararının ortaya çıkmasıyla birlikte, her ne kadar yetkili mercilerin suskunluğu devam etse de, geri dönülmez bir noktaya gelmiş bulunuyoruz. Artık kamuoyunca da gündeme geldiği ve bilindiği gibi, Anayasa’nın askerlik hizmetini zorunlu kıldığını ileri sürmek olanaksızdır¹⁰²³.

Anayasa’nın sistematiğinden ve amaçsal yorumundan, zorunlu askerlik hizmetinin anayasal bir gereklilik olduğu sonucunun hiçbir biçimde çıkarılamayacağı sonucuna ulaşmaktayız. Nitekim 1982 Anayasası’nın “*Vatan hizmeti*” kenar başlıklı 72. Maddesine göre, “*Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin Silahlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir*”¹⁰²⁴ ifadesi yer almaktadır. Dolayısıyla Anayasa’nın 72. Maddesi’nin zorunlu kıldığı tek kategori “*vatan hizmeti*” dir. Ancak bu vatan hizmetinin nasıl anlaşılması gerektiği ve nasıl yerine getirileceği madde içinde bize açıklanmaktadır. Şu halde, hizmetin yerine getirilmesinin biçimleri alternatifli olarak sıralanmaktadır:

Birincisi; Silahlı kuvvetlerde, ikincisi; kamu kesiminde yerine getirme ve nihayet üçüncüsü veya getirilmiş sayılma halidir. Peki, bu üçlü ayırım ne anlama gelmektedir? Silahlı kuvvetlerde vatan hizmetinin yerine getirilmesi, Anayasa’nın öngördüğü tek yol olmadığını göstermektedir. Bunun da ötesinde devletin, vatandaşlara alternatif bir hizmet seçeneği tanımaması, Anayasa’nın lafzına da

¹⁰²³ Can, Vicdani Red ve Anayasa, s. 292.

¹⁰²⁴ Tok, *Bir Eylem Ve Toplumsal Hareket Yöntemi Olarak Anti Militarizm Ve Vicdani Red*, s. 118-119.

aykırılık teşkil etmektedir. Can'a göre ve fikrimizce de; vatan hizmeti, alternatifli olarak öngörülen bir hizmettir ve bu da tartışmasızdır¹⁰²⁵.

1961 Anayasası ise; 60. Maddesinde, bu durumu, “*vatan hizmeti*” kenar başlığı ile “*Yurt savunmasına katılma, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu ödev ve askerlik yükümü kanunla düzenlenir*” şeklinde düzenlemiştir. Nitekim 1961 Anayasası bu düzenleme ile vatan hizmetinin yerine getirilmesini sadece “*askerlik yükümü*” ile sınırlamıştır. Dolayısıyla, anılan Anayasa’da zorunlu askerlik hizmeti yerine, alternatif herhangi bir kamu hizmeti öngörülmesine imkân yoktu. Fakat bu madde, 29.09.1971 tarihinde 1488 Sayılı Kanunla değiştirilmiştir. Bu çerçevedeki değişik 60. Maddeye göre, “*Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu ödevin, Silahlı Kuvvetlerde veya kamu hizmetlerinde ne şekilde yerine getirileceği kanunla düzenlenir*” ifadesine yer verilmiştir. Dolayısıyla 1971 yılı değişikliği ile vatan hizmetinin “*Silahlı Kuvvetlerde*” veya “*kamu hizmetlerinde*” alternatifli olarak yapılabilmesinin önü açılmıştır¹⁰²⁶.

Yukarıda açıklanan çerçevede, 1961 Anayasası’ndan daha ileri bir adım içeren 1982 Anayasası’nın 72. Maddesi’nin açık lafzı da “*veya yerine getirilmiş sayılacağı*” kanunla düzenlenir demekle, devletle hiçbir hiyerarşik ilişkiye girmeksizin, yani kamu hizmetinde de bulunmaksızın vatan hizmetinin yerine getirilmiş sayılabileceğini belirtmektedir. Tabii olarak bunun için yasal düzenleme gerekir. Keza 1982 Anayasası yapılırken, aslında 1961 Anayasası’nın 60. Maddesi benimsenmiş, fakat küçük bir değişiklik yapılmıştır. 1961 Anayasası’nın 60. Maddesindeki “*ne şekilde yerine getirileceği*” ifadesi yerine “*ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı*” ibaresi kullanılmıştır¹⁰²⁷. Yapılan bu değişiklikteki hedef ise, “*Milli Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonunun Değişiklik Gerekçesi*”nde şu şekilde açıklanılmıştır: Vatan hizmetini düzenleyen Danışma Meclisinin kabul ettiği 81. Maddede yer alan “*...Ne şekilde yerine getirileceği*” deyimini “*...Ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı*” şeklinde değiştirilmiştir. Aslında bu yasal düzenlemeyle yurt dışında yaşayan veya işçi sıfatı

¹⁰²⁵ Can, Vicdani Red ve Anayasa, s. 303.

¹⁰²⁶ Eren, Türk Hukukunda Vicdani Red, s. 107.

¹⁰²⁷ Can, Vicdani Red ve Anayasa, s. 304.

ile çalışmakta olan ve oturma hakkına sahip olan askerlik yükümlüsü kişilerin, belli bir miktar para ödemeleri ve iki aylık askerlik temel eğitimine tabi tutulmaları şartıyla, vatan ödevini yerine getirmiş sayılacakları kabul edilmişti. Bu kapsamda, buna benzer şekilde vatan ödevinin yerine getirilmiş sayılacağı durumların gelecekte, kanunla düzenlenmesinin önünü açmak ve kanun koyucuya bu yönde ışık tutarak yol göstermek için maddede gerekli değişiklik yapılmıştır¹⁰²⁸.

Bu bağlamda; Türkiye’de, vatan hizmeti Anayasa’da alternatifli olarak öngörülmüştür. Keza vicdani kanaat, Anayasa’da dokunulmaz, sınırlanamaz, tartışılmaz, kınanamaz, açıklanmaya zorlanamaz, kısacası devlete hiçbir müdahale olanağı tanımaz bir temel hak olarak düzenlenerek teminat altına alınmıştır. Ayrıca, Anayasa’nın 15. Maddesi’nde, savaş, seferberlik ve sıkıyönetim hallerinde dahi¹⁰²⁹ bu çekirdek haklara dokunulamayacağı düzenlenmiştir. Şu halde her iki kategori arasında bir çatışma çıktığında öncelik verilecek kategori, “*anayasa gereği*” vicdani kanaat özgürlüğü olacaktır. Hâlbuki Türkiye’de yasa koyucu vatan hizmetini yasayla düzenlerken, askerliği herkes bakımından zorunlu kılarak, bir anlamda anayasal tercihle açıkça çelişmekte, hatta çatışma içindedir¹⁰³⁰.

Bir diğer açıdan konuyu ele almak gerekirse; 1111 Sayılı Kanun, Anayasa’nın üstünlüğü ilkesinin geçerli olmadığı bir dönemin ürünüdür. Şöyle ki; 1927 tarihli bir düzenleme olan bu yasanın, Anayasa’ya uygun olduğu karinesi çok zayıftır. Çünkü bu Anayasa döneminde ve bu Anayasa’ya uygun davranmakla yükümlü bir yasama organı tarafından çıkarılmamış, aksine Türkiye’nin o günkü “*özel şartları*” doğrultusunda hazırlanmıştır. Kuşkusuz alternatifli hizmet olanağı sunan mevcut Anayasa, yürürlüğe girdikten sonra, bu düzenlemenin Anayasa’ya aykırılığı bugüne kadar ileri sürülmemiştir. Ayrıca bu yasa, Anayasa’nın kapsamını da daraltarak sözüne de aykırılık teşkil etmektedir. Anayasa’nın tanıdığı bir olanağın, yine de Anayasa’da öngörülen zorunluluklar olmaksızın daraltılması, en yalın haliyle, Anayasa’nın lafzına da aykırıdır. Hâlbuki Anayasa’da daraltma yönünde bir

¹⁰²⁸ Eren, Türk Hukukunda Vicdani Red, s. 107-108.

¹⁰²⁹ Savaş, Sıkıyönetim gibi adeta ülkenin yaşam savaşı verdiği bir dönemde dahi bu alanlara müdahale edilemeyeceği güvence altına alınmıştır.

¹⁰³⁰ Can, Vicdani Red ve Anayasa, s. 306.

zorunluluk değil, aksine genişletme ve alternatifleri yaşama geçirme konusunda 24. ve 15. Madde direktifleri yasa koyucuyu tartışmasız bağlamaktadır. Son tahlilde, hiçbir gereklilik ve zorunluluk, insanların temel haklarından ve onurundan daha üstün değildir. İnsan onuruna dokunacak kadar değerli hiçbir kural ve ilke ya da ülke yararı olamaz. Nitekim Anayasa'nın 15. Maddesi, ülkenin varlık mücadelesinin dahi vicdani kanaate dokunulma konusunda bir meşruiyet dayanağını sunamayacağını açıkça vurgulamaktadır¹⁰³¹.

Ayrıca askerlik gibi kutsal, onurlu bir milli ve kamusal hizmetin zorunluluk kaydına bağlanması bir çelişki taşımaktadır. Üstelik kamu görevine kişi vicdani tercihiyle girmektedir (en azından girmelidir). Fakat Türkiye'de askerlik hizmeti zorunludur, bu hizmette kimsenin vicdani kanaati de düşüncesi de sorulmamaktadır. Vicdani kanaat özgürlüğünün, kişinin kamu görevine girmesinden sonra da, hatta askerlik hizmetinde de güvence sağladığını unutmamak ve hatta içselleştirmek gerekir. Kişi askerlik hizmetine başladığında, *“kişi ya da birey”* olmaktan çıkmamaktadır, sadece *“üniformalı bir birey”* olarak hayatını devam ettirmektedir. Bu nedenle kişi, bulunduğu kamu hizmetinde, vicdani kanaatine aykırı bir kararı veya tutumu uygulamaya zorlanamaz. Bu bağlamda asker de, vicdani kanaatine aykırı bir görevde çalıştırılmaz. Kişiler insan onuruna yahut vicdani kanaatlerine aykırı bir emri yerine getirmeye zorlanamaz. Nitekim vicdani red olanağı bulunan Almanya'da, Federal Yüksek İdare Mahkemesinin, 2007 yılında vermiş olduğu bir kararda; bir askerin, vicdani red hakkını kullanmasa dahi vicdani kanaat özgürlüğüne sahip olabileceği kabul edilmiştir¹⁰³².

Ayrıca nüfus artışı ve Türkiye'de yaşanan bazı toplumsal değişim ve hareketlenmelerin de etkisiyle, Milli savunma hak ve ödevi ile ilgili bu maddenin, bazı noktalardan açıklığa kavuşturulması yahut netlik kazanması zorunluluğu, son yıllarda yaşanan bazı sorunların çözümündeki güçlüklerle ortaya çıkmıştır. Nitekim Türkiye'deki zorunlu askerlik yükümlüsü vatandaşların muvazzaflık devresinde bulunanlarının sayısı da artış göstermekte; aslında sayıları ihtiyacın üstünde olan bu kimselerin tamamının askere alınması, Devlet bütçesi açısından büyük maddi

¹⁰³¹ Can, Vicdani Red ve Anayasa, s. 307.

¹⁰³² Can, Vicdani Red ve Anayasa, s. 308.

külfetlere neden olmaktadır. Hâlbuki hızlı bir kalkınma ihtiyaç ve çabası içinde bulunan Türkiye’imizde, askerlik dönemindeki erkek gençlerin enerjisinden, bilgi birikiminden, teknik ve teknolojik donanımından faydalanılması kamu bütçesi ve ülke menfaati çerçevesinde daha yerinde olacaktır¹⁰³³. Türkiye, bu sayede mevcut genç insan gücünden en verimli şekilde yararlanmış olacaktır. Keza, maddede, kenar başlığı da dâhil, yapılan değişiklik bu gerekçeye dayanmakta ve Devlete, “*vatan hizmet*”ini “*askerlik*” veya “*başka kamu hizmetleri*” şeklinde yerine getirme imkânını ihtiyaca göre kullanma yetkisi açıkça verilmektedir¹⁰³⁴.

Eren’e göre; anılan maddede yapılan değişikliğin gerekçesi, konuyu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla vatan hizmetini “*askerlik*” veya “*başka kamu hizmeti*” şeklinde düzenleme yasa koyucunun *takdirinde* ve *tekelindedir*. Gerekçede her ne kadar “*başka kamu hizmeti*” alternatifinin yurtdışında yaşayan vatandaşlara kolaylık sağlamak için yapılmış gibi anlaşılrsa da, son paragrafta konunun yasa koyucunun *takdirinde* olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu doğrultuda, zorunlu askerliğe karşı vicdani red eylemine girişenler için, alternatif bir kamu hizmetinin yasa ile öngörülmesinin önünde Anayasal bir engel söz konusu değildir. Hakeza Yazar’a göre, yasa koyucuya bırakılan bu seçeneğin, parlamenterlerce kullanılmaması ve zorunlu askerlik uygulamasının da Anayasaya aykırı bir yanı bulunmamaktadır. Nitekim Yazar’a göre burada yasa koyucuya verilmiş bir direktif yoktur, yalnızca seçenek vardır¹⁰³⁵, dolayısıyla bu yetkiyi kullanıp kullanamamak yasama organına aittir.

Bizim de benimsemiş olduğumuz, Can’ın değerlendirmelerine göre, 1982 Anayasası; Türkiye’de vicdani reddin hak olarak tanınmasının önünde herhangi bir engel olarak değerlendirilemez. Nitekim Anayasa’nın 72. Maddesinde yer alan; “*Bu hizmetin silahlı kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir*” ibaresi, esasında zorunlu askerlik hizmeti yerine, alternatif sivil hizmetin önünü açmaktadır. Dolayısıyla Anayasa’nın sistematığından ve amaçsal yorumundan, zorunlu askerlik hizmetinin anayasal bir gereklilik yahut

¹⁰³³ Eren, Türk Hukukunda Vicdani Red, s. 108.

¹⁰³⁴ Burhan Kuzu, *Türk Anayasal Metinleri ve İlgili Mevzuat*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 106.

¹⁰³⁵ Eren, Türk Hukukunda Vicdani Red, s. 108.

zorunluluk olduğu sonucunun hiçbir şekilde çıkarılamayacağı sonucuna ulaşmaktayız. Keza Anayasa'nın 72. Maddesinin zorunlu kıldığı tek kategori “*vatan hizmeti*”dir. Ancak bu vatan hizmetinin, nasıl anlaşılması gerektiği madde içerisinde bize açıklanmamaktadır¹⁰³⁶.

Bir diğer önemli nokta ise; vicdani red hakkını “*düşünce, din, vicdan özgürlüğü*” açısından ele almak gerekirse; uluslararası insan hakları bağlamında, benzer şekilde 1982 Anayasası'nın 24. Maddesinde; “*Herkes vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir*” ve 25. Madde “*Herkes düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse... Düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz*” hükümleriyle, düşünce, din ve vicdan özgürlüğünün güvence altına alındığını görmekteyiz. Tam da bu nokta da, Türkiye’de, anayasal güvence altında “*korunan*”, bireylerin düşünce ve vicdan özgürlüğünün, kamusal alanda dile getirildiğinde, “*nasıl*” ve “*neden*” bir suç unsuruna dönüştüğünün algılanması ve açıklanması, vicdani reddin hak olarak tanımlanması sürecinin önünü açacaktır¹⁰³⁷.

Can’a göre; vicdani reddin Anayasa’da somut olarak düzenlenmemiş bir hak olması, onu öngörülen bir olanak olmaktan çıkarmamakta, dolayısıyla “*Anayasa'nın kendi öngördüğü bir olanağın, yine Anayasa'nın 10. Maddesindeki eşitlik ilkesine aykırı olduğunu ileri sürmenin olanaksız*”¹⁰³⁸ olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Eminağaoğlu’na göre; vicdani redçiler için askerlik hizmetinin söz konusu olmaması Anayasa'nın 10. Maddesinde yer alan eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz. Nitekim Anayasa'nın 14. Maddesine göre, Anayasa'nın hiçbir hükmü, özgürlüklerin Anayasa’da belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasına olanak sağlayacak şekilde yorumlanamaz ve değerlendirilemez¹⁰³⁹.

¹⁰³⁶ Can, Vicdani Red ve Anayasa, s. 302.

¹⁰³⁷ Cankur, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, s. 68.

¹⁰³⁸ Osman Can, “*Vicdani Ret, Anayasal Bir Hak mı?*”, (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?Arsiv-TipID=1&ArsivAnaID=27466>, 17.10.2015.

¹⁰³⁹ Ömer Faruk Eminağaoğlu, “*Özgürlük ve Vatan Hizmeti*”, *Radikal*, 22.08.2005.

Bu tespitler ışığında genel olarak şu sonuçlara varmak mümkündür: Evet, 1982 Anayasası bir vicdani red hakkından bahsetmemekte, fakat vicdani reddi de yasaklamamaktadır. Bir ülkede zorunlu askerlik hizmeti sisteminin uygulanması, o ülkede vicdani red hakkının tanınmayacağı anlamına gelmez. Ancak, böyle bir durumda yasal mevzuatın askerlik hizmetini düzenlemesinden sonra, bu hizmetin reddine belli açılardan izin veren düzenlemeleri de açıkça getirmeli ve vicdani redciler için öngörülecek alternatif hizmetin şartlarını ve muhtevasını da belirlemelidir. Yukarıda açıklandığı üzere; Türkiye’de esasında anayasal açıdan askerlik hizmetinin zorunlu olmadığı ve vatan hizmetinin silah kullanılmaksızın ikame bir sivil hizmetle de yerine getirilebileceği savunulabilir. Yasal açıdan vicdani reddin yasaklandığı dolayısıyla askerlik hizmetinin de zorunlu olduğu iddialarına da Anayasa çerçevesinde yanıt vermek gerekmektedir¹⁰⁴⁰ ki bu da pek mümkün değildir.

Özetle; zorunlu askerlik, anayasal bir hüküm yahut direktif olmadığı gibi, askerliği zorunlu olmaktan çıkarmak için de bir anayasa değişikliğine ihtiyaç yoktur. Bu seçeneklerin yasa koyucunun takdirine bırakıldığı, dolayısıyla yasa koyucunun inisiyatifli olmaksızın gerçekleşme şansının olmadığı pekâlâ söylenebilir. Gerçekten de Türkiye’nin içinde bulunduğu koşullar, sorunlar ve beklentiler çerçevesinde vatan hizmetinin nasıl yerine getirileceği konusunda, yasa koyucunun belirli bir takdir yetkisinin olduğu değerlendirilmektedir. Ancak yasa koyucunun takdir yetkisinin yine temel hak ve özgürlükler çerçevesinde değerlendirilerek konunun ele alınması gerektiği düşünülmektedir¹⁰⁴¹.

bb. Zorunlu Askerlik Hizmetinin Yasal Boyutu

Türkiye’de pozitif yasa kapsamında vicdani reddi ele alan, doğrudan ya da dolaylı herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktadır. Ancak konuya ilişkin bir Bakanlar Kurulu kararında vicdani redcilerle tanınan bağışıklıktan bahsedilmektedir. Şöyle ki; Bakanlar Kurulu’nun 1993 yılında yayımlanan bir kararı, “*askerlik hizmetini yapmış sayılma*” durumunu düzenlemeye yöneliktir. Bakanlar Kurulu’nun 05.07.1993

¹⁰⁴⁰ Mehmet Altundiş, “Avrupa Konseyi ve AİHM Kararlarına Göre Türk Hukukunda Vicdani Red Hakkı”, *Yasama Dergisi*, S. 20, Ocak-Şubat-Mart-Nisan 2012, s. 170.

¹⁰⁴¹ Can, Vicdani Red ve Anayasa, s. 304.

tarihindeki (93/4613 Sayılı) kararı, aslında birden fazla tabiiyetli vatandaşların askerlik yükümlülüklerini yerine getirmiş sayılmalarına dair esaslara ilişkindir¹⁰⁴². Bu kararın, konumuz açısından önemli olan yanı, beşinci maddenin ikinci fıkrasındaki düzenlemedir. “*Askerlik yükümlülüğünün yerine getirilmiş sayılması*” başlıklı maddenin ilk fıkrasına göre:

“Yurt dışında doğmak ve ikamet etmek veya kanuni rüşt yaşından önce, ikamet etmek amacıyla yabancı bir ülkeye gitmek suretiyle bulunduğu ülke vatandaşlığını 38 yaşını tamamladıkları yılın sonuna kadar kazananlardan, tabiiyetinde buldukları yabancı ülkede askerlik yaptığını belgeleyenler, askerlik yükümlülüğünü yerine getirmiş sayılırlar.”

Maddenin ikinci fıkrasında ise, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarına tanınmayan “*vicdani redci*” olma hakkı, çifte vatandaşlığı olanlara tanınmaktadır. Fıkra göre:

“Buldukları ülke mevzuatı gereği ihtiyaç fazlası oldukları veya inançları nedeniyle askerlik yapmak istemediklerinden sivil kurum ve kuruluşlarda hizmet yapmak suretiyle askerlik hizmetini tamamlayanlar da bu durumlarını belgelemek kaydıyla askerlik yükümlülüğünü yerine getirmiş sayılırlar.”

Bu karardan hareketle, vicdani redciliğin, çifte vatandaşlık sahipleri açısından kabul edildiği, dolayısıyla mevzuatta bu konuya ilişkin bir düzenleme olmadığı görüşünün eksikliği belirtilmelidir¹⁰⁴³.

Türkiye’de, Anayasa’nın 72. Maddesine göre, askerlik hizmetinin zorunlu kabul edilemeyeceği yukarıda belirtilmişti. Oysa 21.6.1927 gün ve 1111 Sayılı Askerlik Kanunu’nun birinci maddesine göre¹⁰⁴⁴, “*Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek, işbu kanun mucibince askerlik yapmağa mecburdur.*” Görüldüğü gibi, Anayasa tarafından “*vatan hizmeti*” olarak adlandırılan ve yasama organına alternatif hizmete ilişkin düzenleme yapma olanağı tanıyan düzenlemeye karşılık Askerlik Kanunu, askerliğin zorunlu olduğunu hükme bağlamaktadır. Dolayısıyla

¹⁰⁴² 25.7.1993 tarih ve 21648 Sayılı Resmi Gazete.

¹⁰⁴³ Sevinç, Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği, s. 305.

¹⁰⁴⁴ 12-17.7.1927 tarih 631-035 Sayılı Resmi Gazete.

askerliğin vicdani gerekçelerle reddine izin verilmesi durumunda asıl değiştirilmesi gereken söz konusu bu madde olacaktır. Türkiye’de, çeşitli nedenlerle askerliğini yapmayan kişiler hakkında uygulanan ceza hükümleri vardır. Vicdani redcilik de bu nedenlerden biridir. İlginç olan nokta ise, her redcinin aynı şekilde kovuşturmayaya uğramaması, yargılanmamasıdır. Bu nedenle, basında adı duyulan vicdani redciler, yargılanan ve cezalandırılan kişiler oldukları için, toplam sayı yanıltıcı olmaktadır. Türkiye’de vicdani gerekçelerle askerlik hizmetini reddeden kişiler, TCK (Türk Ceza kanunu) ve ACK (Askeri Ceza Kanunu) hükümleri uyarınca yargılanmakta ve hüküm giymektedir¹⁰⁴⁵.

¹⁰⁴⁵ Sevinç, Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği, s. 306.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ULUSLARARASI HUKUKTA VİCDANİ RED VE KRİTERLERİ DÜNYADA İNSAN HAKLARI BAĞLAMINDA VİCDANİ RED ÇALIŞMALARI

I. ULUSLARARASI HUKUKTA VİCDANİ RED

Çalışmanın bu bölümünde; hem uluslararası (BM) hem de bölgesel (Avrupa) seviyede vicdani red konusunun nasıl değerlendirildiği incelenecektir. Dolayısıyla Türkiye, hem BM'nin hem de Avrupa sistemlerinin üyesi olduğu için, bu bölümde ele alınacak konular Türkiye açısından son derece önem taşımaktadır. Ayrıca bu bölüm vicdani red sorunsalının hâlihazırda uluslararası hukuktaki konumunu görmek ve Türkiye gibi, vicdani reddin henüz tanınmadığı ülkeler açısından, bu hakkın getirdiği yükümlülüklerin anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu bölümde alternatif sivil hizmet seçeneğine de değinilecektir. Bu bağlamda; konuyla ilgili uluslararası ve bölgesel belgelerin incelenmesi iki boyutta gerçekleştirilecektir: Birincisi, vicdan özgürlüğünün vicdani red hakkına uygulanabilirliğinin tarihsel gelişimine dair önemli bir kaynak olarak “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nde ve BM ve Avrupa sözleşmelerinde yer alan konuyla ilgili hükümlerin”¹⁰⁴⁶ hazırlık çalışmaları incelenecektir. İkincisi ise; vicdani reddin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü bağlamında hâlihazırdaki kapsamını daha iyi anlayabilmek için BM ve Avrupa mekanizmalarının içtihatlarına değinilecektir.

Ayrıca bu doğrultuda, vicdani red hakkının mevcut kapsamının daha iyi ortaya konulabilmesi amacıyla¹⁰⁴⁷, BM ve Avrupa sistemleri içerisinde yer alıp da yargısal nitelik taşımayan mekanizmaların bu hakka ilişkin kararlarına, tavsiye kararlarına ve

¹⁰⁴⁶ İHEB 18. Madde; MSHS 18. Madde; AİHS 9. Madde.

¹⁰⁴⁷ Vicdani red ile ilgili bilinç artırma kapsamında ve kavram karışıklığına engel olmak üzere Avrupa Konseyi 2002’de bir kitapçık yayımlamıştır. Son birkaç yıldır askerlik hizmetinin vicdani reddin tanınması ve alternatif hizmetin tanıtılması Avrupa Konseyi’ne üyelik kabulünde bir ölçüt olarak ele alınmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Friedhelm Schneider, “Vicdani red Hakkında Avrupa Standartları ve Alternatif Hizmet”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 267-272.

raporlarına da atıflar yapılacaktır¹⁰⁴⁸. Yine bu bölümde Avrupa konseyine üye ülkelerde zorunlu askerlik hizmeti olan ülkeler ve vicdani red ve zorunlu askerlik hizmeti karşısında vicdani red hakkı tanınan ülkeler irdelenecektir. Özet olarak bu bölüm, Türkiye'nin uluslararası insan hakları hukuku çerçevesindeki yükümlülüklerinin neler olduğunun tespiti açısından gereklidir.

Dünyada, vicdani reddin bir hak olarak kabulü yönündeki yürütülen uluslararası ilk çalışmalar 1950'ler kadar geriye gitmektedir¹⁰⁴⁹. O tarihlerden bu yana yaşanan gelişmeler ışığında, bu alandaki çalışmalar, hem sayı, hem de nitelik olarak gitgide artmış ve sonunda bu hak, birçok hükümetler arası¹⁰⁵⁰ ve hükümet dışı¹⁰⁵¹ kuruluşun neredeyse daimi gündem maddesi haline gelmiştir. Son kertede bugün itibariyle, Avrupa Birliği (AB) Temel Haklar Şartı'nın 10/2. Maddesi ve Gençlerin Haklarına ilişkin İber-Amerikan Sözleşmesi'nin 1271. Maddesi, vicdani red hakkını açıkça tanıyan özel hükümler içermektedir¹⁰⁵². Bunun yanı sıra, vicdani red hakkı, Birleşmiş Milletler ve Avrupa mekanizmaları tarafından da, düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün meşru bir ifadesi olarak tanınmaktadır. Bu özgürlük, bütün genel uluslararası ve bölgesel insan hakları metinlerinde bu şekilde yer almaktadır¹⁰⁵³. Ayrıca vicdani red hakkında, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın 1990 yılında

¹⁰⁴⁸ BM İnsan Hakları Komisyonu, İnsan Hakları Konseyi, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, Avrupa Sosyal Haklar Komitesi, AB Parlamentosu.

¹⁰⁴⁹ Bkz. Service Civil International'ın açıklaması, UN Doc. E/CN.4/NGO/1 Add. 1 (1950)

¹⁰⁵⁰ Bkz. Örn. İnsan Hakları Komisyonu, Karar no: 1987/46, 10 Mart 1987; AKPM, Karar no: 337(1967), 26 Ocak 1967 ve Tavsiye Karar no: 816(1977), 7 Ekim 1977 ve 1742(2006), 10-13 Nisan 2006.

¹⁰⁵¹ Hükümet dışı kuruluşların çalışmaları için bkz., Örn. Uluslararası Barış Bürosu, (8 Mart 1971), *"The Role of Youth in the Promotion and Protection of Human Rights, including the Question of Conscientious Objection to Military Service"*, Birleşmiş Milletler Quaker Ofisi: Genevre ve New York.

¹⁰⁵² Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı, 7 Aralık 2000 tarihinde kabul edilmiştir, 2000/C 364/01, OJ C 83, 30 Mart 2010 ve Gençlerin Haklarına İlişkin İber-Amerikan Sözleşmesi, 10/11 Ekim 2005 tarihinde kabul edilmiştir, 1 Mart 2008 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

¹⁰⁵³ Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü şu uluslararası belgelerde tanınmaktadır: İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi'nin (İHEB) 18. Maddesi (10 Aralık 1948 tarihinde kabul edilmiştir, BGMK. RES. 172 A (III); Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin (MSHS) 18. Maddesi (16 Aralık 1966 tarihinde kabul edilmiştir, 23 Mart 1976 tarihinde yürürlüğe girmiştir, 999 UNTS 1719; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 9. Maddesi (4 Kasım 1950 tarihinde kabul edilmiştir, 3 Eylül 1953 tarihinde yürürlüğe girmiştir, ETS 5).

Kopenhag'da gerçekleştirdiği İnsani Boyut Konferansında vicdani reddin, temel bir insan hakkı olduğu belirtilmiştir¹⁰⁵⁴.

A. Avrupanın Vicdani Red Yaklaşımı

1. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nun Vicdani Red Yaklaşımı

Vicdani reddin uluslararası sözleşmelerde doğrudan düzenlenmediği ve uluslararası yargı yetkisine sahip organların da açıkça böyle bir hakkın varlığını tanımadığı daha önce belirtilmişti. Zorunlu askerlik hizmetine karşın vicdani red hakkına dair 1960'lı yıllardan itibaren gerek Birleşmiş Milletler (BM) ve gerekse Avrupa Konseyi (AK)¹⁰⁵⁵ gibi uluslararası kuruluşlar çok sayıda tavsiye kararı almışlardır¹⁰⁵⁶. Fakat Uluslararası alanda, vicdani reddin bir insan hakkı olarak tanınması, ilk defa Avrupa Konseyi Parlamenterler Birliğinin 26 Ocak 1967 tarihli¹⁰⁵⁷, 1967/337 Sayılı önergesi

¹⁰⁵⁴ Anılan bu konferansta Katılımcı devletler vicdani redde ilişkin olarak şu kararları almışlardır: 18/1 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu, herkesin, askeri hizmeti redde hakkı olduğunu tanıdığını kaydederek, 18/2 pek çok katılımcı devlet tarafından, askeri hizmetten vicdani red temelinde muaf tutulmalarına izin veren yeni mesafeler alındığını kaydederek, 18/3 Birçok hükümet dışı örgütün, askerlik hizmetini vicdani red konusundaki aktivasyonlarını kayıtlayarak, 18/4 Vicdani red nedeniyle uygun, ilkesel olarak askeri olmayan veya sivil karakterli alternatif hizmetleri, henüz yapılmayan yerlerde, kamu yararına ve cezai nitelik taşımayacak şekilde, tanıtmayı dikkate alır ve bu konuda hem fikir olur 18/5 - Ayrıca bu konuda kamuoyuna bilgi vermeyi olanaklı kılar 18/6 - İnsani Boyut Konferansı çerçevesinde, zorunlu silahlı hizmeti vicdani red bağlamında, zorunlu askeri hizmetten bağımsızlıkla ilgili insanların benzer soruları ve sorunları olduğunda irtibat halinde olunacak ve bu sorularla ilgili bilgi alışverişinde bulunulacaktır bkz., Conference for Security and Cooperation in Europe, Second Conference on the Human Dimension of the CSCE, Copenhagen, 1990'dan aktaran Sabahattin Nal, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda Vicdani Ret, *MKÜSBED*, c. 7, S. 13, 2010, s. 258.

¹⁰⁵⁵ Avrupa Konseyi üyesi devletlerin vicdani red hakkındaki yaklaşımlarına ilişkin ayrıntılı bilgi için Qv. Derek Brett, *Annual Report: Conscientious Objection to Military Service in Europe 2013*, Athens, October 2013, (Erişim) <http://ebco-beoc.org/files/attachments/2013-EBCO-REPORT-EUROPE.pdf>, 13.10.2015.

¹⁰⁵⁶ Zühtü Arslan, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü*, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara, 2005, s. 59.

¹⁰⁵⁷ Avrupa Konseyi Parlamenterler Birliği'nin 1967 tarihindeki bu önemli kararına (Erişim) <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta67/ERES337.htm> adresinden ve Avrupa Konseyi Parlamenterler Birliği'nin 1977 tarihli tavsiye nitelikli kararına (Erişim) <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta77/EREC816.htm> adresinden ulaşmak mümkündür. Ayrıca Avrupa Parlamentosu kararlarına şu internet adreslerinden erişilebilir:(Erişim), <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=O:C:1983:-068:TOC>; <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=OJ:C:1994:044:TOC>; Bu çerçevede vicdani redle ilgili belge ve yayın bulunabilecek bir adres olan Avrupa Vicdani Ret Bürosu'na da (Erişim) <http://www.ebco-beoc.eu/page/1uside/document/doc2eu.htm> web adresinden ulaşmak mümkündür. 21.08.2015.

ile olmuştur. Bu önergede; zorunlu askerlik hizmeti yükümlülerinin vicdani kanaatler ya da benimsenmiş manevi duygulardan ileri gelen dini, ahlaki, insani, felsefi ve benzeri motiflerle, zorunlu askerlik hizmeti yapmak istemeyenlerin böyle bir hizmetten muafiyet hakkını kullanması gerekir şeklinde bir düzenleme ile kayıt altına alınmıştır¹⁰⁵⁸. Önerge, bu kişilerin alternatif hizmet sunması zorunluluğunu da içerir¹⁰⁵⁹. Bu kapsamda alınan kararların tamamında vicdani red hakkı, inanç özgürlüğünün uzantısı olarak kabul edilmekte ve ilgili devletler bu hakkı tanımaya davet edilmektedir. Üstelik bu hakkın uygulanmasında esas alınması gereken usuller ve askerlik hizmetinin yerine geçecek zorunlu alternatif hizmetin taşınması gereken niteliklerine de yer verilmiştir. Bu doğrultuda günümüzde, Avrupa Konseyi üye devletlerinin tamamına yakını vicdani reddi bir hak olarak tanımakla birlikte, devletlerin büyük bir kısmının bu hakka ilişkin iç hukuk düzenlemeleri yukarıda belirtilen kuruluşların tavsiye kararlarındaki standartların çok gerisinde kalmıştır¹⁰⁶⁰.

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, AİHS'nin 9. Maddesi kapsamında zorunlu askerlik ve vicdanî redde ilişkin birçok dosyayı incelemiş ve karar verilmiştir. Komisyon 1967 yılında, bu konudaki ilk başvuruyu değerlendirirken vicdani red hakkının bu kapsama girip girmediğini sorgulamaksızın 9. Madde bağlamından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Yine bir kararında Komisyon, Sözleşme'nin 9. Maddesinde, zorla çalıştırma sayılmayacak hallere ilişkin 4/3-b Maddesine de temas eden başvuruları da, ihlal bulunmadığı gerekçesiyle reddetmiştir. Örneğin, İsviçre'nin askerlik yapmayı reddeden vatandaşı cezalandırması (A/İsviçre, B.N.: 10340/83,9,4,1984) ve Almanya'nın, vicdani redcinin askerlik yerine sivil hizmetten yararlandırılmaması işlemi (X/F. Almanya, B.N.: 7705/76, 5.7.1977) aleyhine yapılan başvuruları kabul etmemiştir. Üstelik Komisyon, yalnızca Yehova Şahidi gibi belli bazı dinî topluluk üyelerinin askerî hizmetten muaf tutulmasını öngören İsveç mevzuatının, Sözleşme'nin ayrımcılık yasağına ilişkin 14. Maddesiyle bağlantılı olarak 9. Maddesi hükmünü de ihlal ettiği yolundaki şikâyeti (B.N.: 10410/83) de geri çevirmiştir¹⁰⁶¹.

¹⁰⁵⁸ Resolution of the Eur. Consult. Ass., 18 th Sess., Resolution No. 337, 1967.

¹⁰⁵⁹ Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 119.

¹⁰⁶⁰ Ezgi Özlü, "Askerlik Hizmetine İlişkin Vicdani Ret Hakkı", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Doç. Dr. Melike Batur Yamaner'in Anısına Armağan, C. 1, S. 1, 2014, s. 507.

¹⁰⁶¹ Ergin Ergül, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Uygulaması*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2003, s.194; Marie France Major, "Conscientious Objection to Millitary Service: The European

Anılan çerçevede Komisyon'un diğer birçok kararında da ulusal güvenlik ve ordu düzeninin de önemli olduğuna dolayısıyla korunmasının gerekliliğine, zorunlu askerlik bulunan ülkelerde hizmetten kaçınmanın mümkün olmadığına vurgu yapılmaktadır¹⁰⁶².

Ancak Komisyon, maddeyi yorumlarken, askerlik yerine yaptırılan ikame sivil hizmetin 4/3-b Maddesinde yer alan zorla çalıştırma kapsamında olmadığını ve üstelik alternatif kamu hizmetinin öngörülmesinin ilgili devletin takdirine bırakıldığını belirterek başvuruyu reddetmiştir¹⁰⁶³. Yine benzer bir başvuruda Komisyon, İngiltere'ye karşı Arrow Smith uyuşmazlığında, pasifizmin 9. Maddenin kapsamına girdiğini kabul etmekle beraber, bir askerin ordu mensupları arasında dinî inançları nedeniyle diğer ordu mensuplarını askerlikten soğutmaya ya da kaçınmaya davet eden broşür ve bildiri dağıttığı için cezalandırılmasının, milli güvenlik ve silahlı kuvvetlerin disiplini açısından haklı ve meşru olduğuna karar vermiştir¹⁰⁶⁴.

1987 yılında İnsan Hakları Komisyonu, ilk kez, vicdani red hakkını, hâlihazırda İHEB ve MSHS tarafından tanınmış bulunan düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkının bir parçası olarak tanıyan bir karar (1987/46) yayınlamıştır¹⁰⁶⁵. Bu karar büyük öneme sahiptir; çünkü Komisyon, o zamana kadarki görüşünden ayrılarak, ilk kez devletleri vicdanî red hakkını tanımaya ve vicdani redcileri hapsedmekten vazgeçmeye çağırmıştır¹⁰⁶⁶. Komisyon, bu kararda, üye devletlere vicdani red hakkını tanımaları yönünde açık çağrıda bulunmuştur¹⁰⁶⁷. Yine bu kararda

Commission on Human Rights and the Human Rights Committee", *California Western International Law Journal*, Vol. 32, Fall 2001, No: 1, Art. 2, s. 28-29.

¹⁰⁶² M. Tefvik Odman, "Vicdanî Ret (2)", *Güncel Hukuk Dergisi*, S. 7, 2006, s. 45.

¹⁰⁶³ A. Şeref Gözübüyük, "Avrupa İnsan Hakları Komisyon ve Kararlarından Seçme Özetler", *İnsan Hakları Merkezi Dergisi*, C. 3, S. 1, Ocak 1995, s. 37; Major, *Conscientious Objection to Military Service: The European Commission on Human Rights and the Human Rights Committee*, s. 26.

¹⁰⁶⁴ Durmuş Tezcan, Mustafa Ruhan Erdem, Oğuz Sancaktar, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, Seçkin Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2004, s. 423.

¹⁰⁶⁵ İnsan Hakları Komisyonu, Karar no: 1987/46, 10 Mart 1987, pr. 1.

¹⁰⁶⁶ Serkan Köybaşı, "İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi", *Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi*, c. 7, S. 85-86, Kasım-Aralık 2011, s. 4.

¹⁰⁶⁷ İnsan Hakları Komisyonu, Karar no: 1987/46, 10 Mart 1987, pr. 2.

Komasyon, vicdani reddin, dini, felsefi, manevi, ahlaki veya vicdani bir değer ya da kanaatlere dayanan üstün vicdani ve insani duygulardan kaynaklandığını da kabul etmiştir¹⁰⁶⁸. Komasyonun bu kararında ayrıca; alternatif hizmet konusunda da birtakım tavsiyelerde bulunmuştur. Bu çerçevede alternatif hizmet kategorileri şu şekilde özetlenmiştir: Silahlı kuvvetlerde silah kullanmadan üstlenilecek görevler; sosyal hizmet ya da kalkınma hizmeti veya barışa yönelik programlarda hizmet¹⁰⁶⁹. Birinci kategoriye bakarak, silahsız askerlik hizmeti olarak da açıklanan silahsız görevlerin de alternatif hizmet kabul edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu raporda, devletlerin askerlik hizmetlerinden çok da uzun olmayan makul süreli bir alternatif hizmet seçeneği sunmaları gerektiği, aksi takdirde alternatif hizmetin cezalandırıcı nitelik taşıyacağı da¹⁰⁷⁰ vurgulanmış, kuşkusuz anılan kararın içeriğinden, istenilenin böyle bir sonuç olmadığı anlaşılmaktadır. Lippman'a göre, şayet anılan önerge vicdani reddi, din ve vicdan özgürlüğünün içinde değil, fakat ayrı bir insan hakkı olarak tanımış yahut değerlendirmiş olsaydı, daha etkili ve kapsayıcı olurdu. O nedenle, vicdani reddi, bu hakkın bir kullanım şekli olarak görmenin güçlüğü, bu tür geniş kapsamlı hakların, kamu güvenliği ve düzeni gibi genel sınırlama nedenlerine sahip olmasıdır¹⁰⁷¹.

Nitekim Komasyonun bu şekildeki tavsiye kararları karşısında; Batılı Ülkelerin çoğunluğu (yirmi altı devlet) bu kararı desteklerken, Çin ve SSCB'nin de aralarında bulunduğu on dört devlet, zorunlu askerlik hizmetinin, tüm vatandaşlar ve ülkeleri açısından milli bir görev ve aynı zamanda kutsal olduğunu, ya da ulusal anayasalarında zorunlu askerlik hizmetinin şart konulmuş olduğunu gerekçe göstererek bu kararı desteklememişlerdir. Irak, İran ile ve Mozambik ise Güney

¹⁰⁶⁸ İnsan Hakları Komasyonu, Karar no: 1987/46, 10 Mart 1987, pr. 1.

¹⁰⁶⁹ Asbjarn Eide, Chama Mubanga, Carol Chipoya, *Conscientious Objection to Military Service*, UN DOC. E/CN. 4/Sub. 2/200/Rev. 1, Birleşmiş Milletler Yayınları, New York ve Cenevre, 1960, s. 153.

¹⁰⁷⁰ Eide, Mubanga, Chipoya, *Conscientious Objection to Military Service*, s. 153.

¹⁰⁷¹ Lippman, *The Recognition of Conscientious Objection to Military Service As An International Human Right*, s. 53.

Afrika ile aralarında devam eden anlaşmazlıkların bu kararı desteklemelerine engel olduğunu belirterek kararın aleyhinde oy kullanmışlardır¹⁰⁷².

Kuşkusuz, vicdani redci statüsü başvurusunda bulunan kişiler açısından bu karar, uluslararası toplumun onlar lehine verdiği ilk açık ve net bir şekilde destek olması ve bu bağlamda redciler için son derece önemli bir araç oluşturması sebebiyle değer taşımaktadır¹⁰⁷³. Nitekim 1987 tarihli bu İnsan Hakları Komisyonu kararının etkisini, Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunmasına yönelik Alt-Komisyon tarafından aynı yıl içerisinde El Salvador hakkında çıkartılan ve El Salvador hükümetinin zor kullanarak askere alma politikaları karşısında, vicdani reddin tanınması bağlamında, 1987/46 Sayılı Komisyon Kararı'nın önemini vurgulayan kararda görmek mümkündür¹⁰⁷⁴. Birçok farklı ülkeler ve sivil toplum kuruluşlardan Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'ne sunulan değişik talep ve başvurunun ardından, İnsan Hakları Komisyonu bu konuda ek kararlar da çıkartmıştır¹⁰⁷⁵. 1989/59 Sayılı Kararlarda İnsan Hakları Komisyonu ilk kez şu ilkeleri kabul etmiştir:

*İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 18. Maddesinin yanı sıra Medeni ve Siyasi Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 18. Maddesinde dile getirildiği üzere düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkının meşru bir kullanımı olarak askerlik hizmetinin vicdani reddine dair herkese hak tanınması*¹⁰⁷⁶.

Yine bu kararda; vicdani reddin, vicdani ilke, düşünce ve kanaatlerden kaynaklandığı ya da dini veya felsefi bir temele dayanabileceği de ifade edilmektedir. Komisyon, Üye Devletlere, 1987'de, vicdani red hakkını tanıma çağrısında bulunmuştur. Fakat Komisyon, ancak 1989 yılındaki kararında kendisi bu hakkı resmen tanımıştır. Ayrıca seçici vicdani redcilerin durumu, her iki kararda da doğrudan anılmadığından,

¹⁰⁷² Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi, s. 5; Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 89.

¹⁰⁷³ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 90-91.

¹⁰⁷⁴ Birleşmiş Milletler Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunmasına yönelik Alt Komisyon'un, Karar no: 1987/18, 10 Mart 1987, pr. 5; ayrıca bkz. E/CN.4.1988.37 ve E/CN.4/Sub.2.1987.42.

¹⁰⁷⁵ E/CN.4.1989.30;E/CN.4.1989.69;E/CN.4/1989/NGO/18;E/CN.4/1989/NGO/50;E/CN.4/1989/NGO/71; E/CN.4/1989/NGO/72; E/CN.4/1989/NGO/76.

¹⁰⁷⁶ İnsan Hakları Komisyonu, Karar no: 1989/59, 8 Mart 1989, pr. 1.

yine netliğe kavuşmamıştır¹⁰⁷⁷. İnsan Hakları Komisyonu daha sonra 1993/84 Sayılı Kararı çıkartmış ve bu kararda “*askerlik hizmetinin vicdani reddinin, dini, etik veya benzeri kanaatlerden doğan üstün kişisel değerleri de içeren ilkelerden ve vicdani muhakemelerden kaynaklandığını*” belirtmiştir¹⁰⁷⁸. Bu bağlamda Komisyon, zorunlu askerlik hizmetinde kararlı olan üye devletlerin farklı alternatif hizmet biçimleri sunması gerektiğini de vurgulamıştır. Bu alternatif hizmetin kamu yararına olması gerektiği fakat cezai bir nitelik taşıyamayacağı ve silahsız veya sivil nitelik taşıması gerektiği de vurgulanmıştır¹⁰⁷⁹.

İnsan Hakları Komisyonu, İHEB ve MSHS'nin 18. Maddelerinde dile getirildiği üzere; düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkının meşru bir kullanım biçimi olarak askerlik hizmetini vicdanen reddetme hakkını herkese tanıyan 1998/77 Sayılı Karar'ı kabul etmiştir. Bunun yanı sıra, vicdani reddin dini, manevi, etik, insancıl ve benzeri kanaatlerden doğan üstün saikleri de içeren vicdani değerler ve nedenlerden kaynaklandığının da altını çizmiştir. Ayrıca, askerlik hizmetinde bulunmakta olan kişilerin de yani zorunlu asker olsun olmasın tüm bu durumda olanların da vicdani red hakkı talebinde bulunabileceğini de vurgulamıştır¹⁰⁸⁰. Bu da, vicdani redci statüsüne başvurmak için bir süre ya da meslek sınırlaması olmadığı anlamına gelmektedir¹⁰⁸¹.

Komisyon, yine 1998/77 Sayılı Karar'ında; hem vicdani red hakkına, hem de “*vicdani redci statüsü*”nün tanınma yöntemlerinin nasıl olacağına ve hakeza bu konuya ilişkin bilgiye erişimin önemine de vurgu yapmıştır. Nitekim bu bağlamda karşılaşılan dört sorun; bilgiyi kimin sağladığı, kimin aldığı, bilgiye erişim ve söz konusu bilginin niteliği ile ilgilidir ki, anılan kararlar bu sorunların da önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Keza, özellikle vicdani redcilere karşı, hukuken ya da pratikte herhangi bir ırk, din, siyasi, sosyal veya kültürel hakka ve değerlere ilişkin hiçbir ayırım yapılmaması gerektiğine de vurgu yapılmıştır. Üstelik anılan kararda,

¹⁰⁷⁷ Major, *Conscientious Objection and International Law: A Human Right?*, s. 375.

¹⁰⁷⁸ İnsan Hakları Komisyonu, Karar no: 1993/84, 10 Mart 1993, giriş paragrafının son cümlesi.

¹⁰⁷⁹ İnsan Hakları Komisyonu, Karar no: 1993/84, 10 Mart 1993, pr. 6.

¹⁰⁸⁰ İnsan Hakları Komisyonu, Karar no: 1998.77.22 Nisan 1998, pr. 1.

¹⁰⁸¹ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 60-61.

çok önemli bir konuya daha değinilerek, üye devletlere, vicdani red konusunda, yeterli veya hiçbir düzenlemesi olmayan ülkelerde askerlik hizmetinde bulunmayı red ettiği için haksızlığa uğrama korkusu nedeniyle ülkelerini terk etmek zorunda kalan redcilerin siyasi sığınma başvurularını kabul etme çağrısı yapılmıştır¹⁰⁸². Fakat 2006 yılında İnsan Hakları Komisyonu'nun yerine, İnsan Hakları Konseyi geldiği için, yukarıda anılan raporlar veya kararlar doğrultusunda yeni ya da benzer bir karar çıkartmamıştır¹⁰⁸³. Ancak, İnsan Hakları Komisyonu, vicdani redle ilgilendiği 1971 yılından 2006 yılına dek bu hakkın kapsamının tanınması ve geliştirilmesi konusunda etkili bir rol oynamış, dahası Üye Devletlere bu hakkı tanımaları konusunda birçok çağrıda bulunmuştur¹⁰⁸⁴.

Ayrıca Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi bünyesinde kurulan, Keyfi Tutuklamalara Karşı Çalışma Grubu, özellikle Türkiye ve İsrail'deki vicdanî redcilerin tekrarlanan tutuklanmalarını evrensel bir ilke olan; *non bis in idem*'e¹⁰⁸⁵ aykırı bularak bu tür tutuklanmaları keyfi olarak nitelemiş ve tekrarlanmaması yönünde “uyarı”da bulunmuştur¹⁰⁸⁶. Bu Grup, daha sonra konuyu biraz daha ileri taşıyarak 16/2008 Sayılı Görüş'ünde, Halil Savda'nın ilk tutukluluğunun dahi keyfi olduğuna karar vermiştir¹⁰⁸⁷. Böylece bir vicdanî redcinin tutukluluğunun keyfi olarak nitelenebilmesi için tekrarlanması gereği ortadan kalkmıştır¹⁰⁸⁸.

Özet olarak; Komisyon'a göre; isteyen üye devletler, vicdani reddi kabul ederek bireyleri askerlik yükümlülüğünden tamamen muaf tutabilecekleri gibi, vicdani red gerekçesiyle zorunlu askerlik yükümlülerini ikame sivil bir hizmete tabi tutmaları da mümkündür. Ancak bu 4. Maddede düzenlenen zorla çalıştırma ve angarya yasağını

¹⁰⁸² İnsan Hakları Komisyonu, Karar no: 1998.77.22 Nisan 1998, pr. 6, 7, 8.

¹⁰⁸³ En azından bu tez'in yazıldığı tarihe kadar bu konuda yeni bir karar yayınlanmamıştır.

¹⁰⁸⁴ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 90-92.

¹⁰⁸⁵ *Non bis in idem*:

¹⁰⁸⁶ Bkz., Osman Murat Ülke'nin tutuklanması kararı 36/1999, (Erişim) <http://www.wri-irg.org/node/7343>, 23.10.2015.

¹⁰⁸⁷ Bkz., (Erişim) <http://www.wri-irg.org/node/1443>, 24.10.2015.

¹⁰⁸⁸ Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi, s. 6.

da ihlal etmemektedir. Kuşkusuz Komisyon'a göre, 9. Madde, Madde 4/3/b ile birlikte ele alınmalıdır. Çünkü Sözleşme'nin bu maddesi, 9. Maddeye göre daha özel hüküm niteliğindedir¹⁰⁸⁹. Son tahlilde; vicdanî red hakkıyla ilgili uluslararası hukukta gelinen son noktaya değinilecek olursa, hem Avrupa Birliği, hem de Birleşmiş Milletler seviyesinde vicdanî red, artık tam bir hak olarak kabul edilmiş durumdadır. 1980'lerin başında başlayan ve zaman içinde, vicdanî redle ilgili konularda küçük ama istikrarlı bir ilerleme sağlanarak aslında yetkili olan organların bağlayıcı olmayan tavsiye kararları ve açıkça vicdanî red hakkını tanımaktan kaçınan kararlarının ardından bugün gelinen aşamada, vicdani red bağlamında verilen mücadele ve uluslararası kamuoyunda edinilen '*meşruiyetin*' ardından, somut ve net bir sonucun ortaya çıkması için uygun bir ortama ulaşılmıştır. İşte Bayatyan davası, tam da bu ortamdan beslenerek AIHM'nin içtihadında kritik bir değişikliğe neden olmuştur¹⁰⁹⁰.

2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Vicdani Red Yaklaşımı

Vicdani red Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde açık bir şekilde düzenlenmiş değildir. Buna bağlı olarak 2011 yılına dek Avrupa Konseyi yargı organları vicdani reddi çeşitli maddelerle bağlantılı olarak ele almışlar; fakat doğrudan 9. Madde çerçevesinde değerlendirmemişlerdir¹⁰⁹¹. Buna karşın *Bayatyan/Ermenistan* kararıyla birlikte Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadını değiştirerek bu sorunsalda adeta yeni "*ilke*"ye imza atmıştır. Mahkeme, anılan kararlar; vicdani reddin artık başka bir maddeyle bağlantı kurmaya gerek kalmaksızın 9. Madde çerçevesinde ele alınması

¹⁰⁸⁹ Nal, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda Vicdani Ret, s. 264.

¹⁰⁹⁰ Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi, s. 5-6.

¹⁰⁹¹ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. Maddesi şu şekildedir: (1) Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir. (2) Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.

gerektiğine hükmetmiştir¹⁰⁹². Bu bakımdan konuyu *Bayatyan/Ermenistan* kararı öncesi ve sonrası olarak iki alt başlık altında incelemek yerinde olacaktır.

a. Bayatyan/Ermenistan Kararı Öncesi Vicdani Reddin Hukuki Durumu

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin yerleşik içtihatlarına göre, vicdani red hakkı; askerlik hizmeti ile bağdaşmayan savaş karşıtı bir inanca veya kanaate mensup olan kişilerin inanç özgürlüğünün ve insani değerlerin korunması amacıyla, her tür askeri hizmet yükümlülüğüne getirilen bir muafiyettir. Dolayısıyla vicdani red hakkına ilişkin tartışmaların, inanç özgürlüğü noktasında yoğunlaşması, konunun açığa kavuşması açısından önemlidir. Çünkü vicdani red hakkı; sadece içtenlikle benimsenen felsefi bir düşüncenin veya gerçekten mensup olunan savaş karşıtı bir inancın mutlak emirlerini yerine getirmek için talep edilmesi halinde korunmaktadır. Bu sorunsalda “*hangi tür inançlar vicdani red hakkına kaynaklık edebilecek yeterliliktedir?*” sorusuna verilecek cevapla, askerlik yükümlülüğünden kaçmak için hakkın suiistimal edilmesi ihtimalinin önüne geçilebilir¹⁰⁹³. Bu bağlamda daha önce de değinildiği gibi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin vicdani red ile ilgili en açık maddesi, düşünce, din ve vicdan özgürlüğünü düzenlemesi bakımından 9. Maddedir. Ancak, içtihatlar incelendiğinde, Mahkeme'nin vicdani red açıklamasının Sözleşme tarafından doğrudan korunup korunmadığına ilişkin bir değerlendirme yapmaktan kaçındığı, meseleyi Sözleşme'nin 9. Maddesinden ziyade diğer bazı maddeler açısından incelemek yoluna gittiği görülmektedir¹⁰⁹⁴. Bu maddelerin başında da, zorla çalıştırma ya da zorunlu çalışmaya ilişkin 4. Madde ile ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. Madde yer almaktadır¹⁰⁹⁵.

Fakat öncelikle belirtilmesinde yarar vardır ki; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi bünyesinde vicdani red hakkını teminat altına alan doğrudan bir düzenleme

¹⁰⁹² Hasri Bülbül, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret”, *İMÜHFD*, C. 1, S. 2, İstanbul, 2015, s. 110-111.

¹⁰⁹³ Hande Seher Demir, “Vicdani Ret Hakkı”, *Ankara Barosu Dergisi*, S. 4, 2011, s. 242.

¹⁰⁹⁴ D. Christopher Decker, Lucia Fresa, “The Status of Conscientious Objection Under Article 4 of The European Convention On Human Rights”, *New York University Journal of International Law and Politics*, Vol. 33, 2000-2001. s. 381; Gürcan, *Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Ret: Bir İnsan Hakkı (m)?*, s. 101.

¹⁰⁹⁵ Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 112-112.

bulunmamaktadır. Sözleşme'nin koruma organları önünde tartışılmaya başlandığı ilk günden bu güne, vicdani red hakkında yapılan başvurular, esas olarak Sözleşmenin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü düzenleyen 9. Maddesinin ihlali ilkesi çerçevesinde değerlendirilmiştir¹⁰⁹⁶. Koruma organları, yapılan başvuruları incelerken, vicdani red açıklamasının Sözleşme tarafından doğrudan korunup korunmadığına ilişkin bir değerlendirme yapmaksızın, yapılan bir vicdani red açıklamasını Sözleşme tarafından güvence altına alınmış olan diğer haklarla birlikte ele alarak değerlendirmektedir¹⁰⁹⁷. Dolayısıyla yapılan başvurular yalnızca Sözleşmenin 9. Maddesi bağlamında değil, olayın niteliğine göre diğer maddeler açısından da incelenmektedir¹⁰⁹⁸. Fakat bu kapsamda yapılan başvurular esas olarak vicdani red hakkının bir insan hakkı olarak tanınıp tanınmaması yönünde olmayıp, sözleşmecî ülkelerdeki vicdani red hakkının tanınması konusundaki farklı düzenlemelerin ve uygulamaların, ayrımcılık oluşturup oluşturmayacağı noktasında birleşmektedir¹⁰⁹⁹.

Nitekim Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, AİHS'nin 9. Maddesi kapsamında zorunlu askerlik ve vicdanî redde ilişkin birçok dosyayı incelemiş ve karar vermiştir. Bu kapsamda örneğin; Almanya'ya karşı Grandrath davasında (BN: 2299/64), zorunlu askerlik karşılığı alternatif kamu hizmetine tabi tutulan bir Yehova Şahidi'nin sivil kamu hizmetini de yapmak istememesi üzerine cezai soruşturmaya muhatap olmuş, başvurusunun yapmış olduğu başvuru karşısında Mahkeme, Sözleşmenin 4. 9. ve 14. Maddelerinin ihlalinin söz konusu olmadığına hükmetmiştir¹¹⁰⁰. Mahkeme, yine bu davalardan 02/04/1973 tarihli, Avusturya'ya karşı X kararına (B.N.:5591/72), esas uyuşmazlıkta, başvurusunun, dinî

¹⁰⁹⁶ Eren, Türk Hukukunda Vicdani Red, s. 112-113.

¹⁰⁹⁷ Emily N. Marcus, "Conscientious Objection as an Emerging Human Right", *38 Va. J. Int'l L.*, 1997-1998, s. 512-513; Major, Conscientious Objection and International Law: A Human Right?, s. 356.

¹⁰⁹⁸ Gürcan, Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Ret: Bir İnsan Hakkı (m)?, s. 101.

¹⁰⁹⁹ Gilbert Howard, "The Slow Development of the Right to Conscientious Objection to Military Service under the European Convention on Human Right", *European Human Rights Law Review*, 2001, s. 556-557.

¹¹⁰⁰ Kasım Karagöz, "Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı", Prof. Dr. Atilla Özer'e Armağan, *GÜHFD*, Ankara, 2010, s. 878; ayrıca bu konuda geniş açıklamalar için bkz., Major, Conscientious Objection to Military Service: The European Commission on Human Rights and the Human Rights Committee, s. 31.

değerlerinden kaynaklanan red nedenleri doğrultusunda askerlik yapmayı istemediği için cezalandırılması üzerine, zorla askerlik yaptırılmasının Sözleşme'nin 9. Maddesini ihlal ettiği yönünde karar vermiştir.

AİHM'nin Yunanistan'a karşı Thlimmenos kararında da bu konuya değinilerek; Yehova Şahidi olan başvurunun, askerlik yapmayı reddettiği için yargılanıp hapis cezasına çarptırılmasının söz konusu olabileceğine dolayısıyla bunun bir ihlal olmadığına karar vermiştir. Fakat başvurunun yeminli mali müşavirlik mesleğine girmek için yaptığı müracaatı da bu mahkûmiyete gerekçe gösterilerek kabul edilmemesini tekrar cezalandırma olarak değerlendirmiş ve bu konunun AİHS'nin 9. Madde ile bağlantılı olarak 14. Maddelerinin ihlalinin söz konusu olduğu yönünde karar vermiştir¹¹⁰¹.

Türkiye için önemli olan bir dava ise kuşkusuz *Ülke/Türkiye* davasıdır. Bu davada başvuran Osman Murat Ülke, Türkiye'de faaliyet gösteren Savaş Karşıtları Derneği'nin başkanıdır. Ayrıca Ülke, antimilitarist düşünceleri ve savaş karşıtlığı gibi kanaatleri nedeniyle zorunlu askerlik hizmetini reddetmiş bununla birlikte konuyla ilgili yapmış olduğu eylem ve etkinliklerinden dolayı "*halkı askerlikten soğutma*" suçunu işlediği iddiasıyla açılan davada mahkûm edilmiştir. Cezasını çektikten sonra askeri birliğe gönderilen Ülke, vicdani redci olduğunu belirtmiş dolayısıyla üniforma giymeyeceğini, tıraş olmayacağını ve askeri birlikte hiçbir görev üstlenmeyeceğini ifade etmiştir¹¹⁰². Sonuç olarak hakkında; Askeri Ceza Kanunu'nun 87. Maddesi uyarınca "*Emre İtaatsizlikte Israr*" suçunu işlemekten hapis cezası almıştır. Bu cezanın bitiminden sonra Ülke, tekrar birliğine gönderilmiş ve yine aynı nedenlerden dolayı hakkında hüküm verilmiştir. Keza bu kısır döngü 8 kez tekrarlanmış ve Ülke toplamda 701 gün cezaevinde kalmıştır¹¹⁰³.

¹¹⁰¹ Thlimmenos/Yunanistan, B.N. 34369/97, 6 Nisan 2000, bkz., Arslan, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü*, s. 61-62; Tezcan, Erdem, Sancakdar, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, s. 419-420; Karagöz, Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı, s. 886.

¹¹⁰² Bülbül, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret*, s. 114.

¹¹⁰³ Kevin Boyle, "Uluslararası Hukukta Vicdani Red ve Osman Murat Ülke Davası", *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 277.

Osman Murat Ülke'yi vicdan mahkûmu olarak gören Uluslararası Af Örgütü, onun “*döner kapı prensibiyle*” ömür boyu ceza çekmek zorunda bırakıldığını dile getirmiştir¹¹⁰⁴. Ülke, 26 Kasım 1998 tarihinde verilen mahkûmiyet kararından beri tutuklanmamıştır. Ancak, o tarihten sonra her an yakalanıp tutuklanabileceği düşüncesiyle yaşamış dolayısıyla kollukça aranıyor olduğu için saklanmış ve her türlü dernek faaliyetine son vermiştir. Resmî ikametgâhı olmayan Ülke, ayrıca, resmi makamlarla olan tüm irtibatlarını koparmak durumunda kalmış¹¹⁰⁵, hatta nişanlısıyla resmi nikâh dahi yapamamış ve kendi çocuğunu üzerine kaydettirememiştir. Mahkeme, Ülke'nin vicdani kanaati uyarınca yaşayabilmek için mecbur bırakıldığı kaçak yaşamın fiiliyatta bir sivil ölüm durumu teşkil ettiğini dile getirmiştir. Dolayısıyla bu etkilerin demokratik bir toplumda kabul edilmeyecek nitelikte bir ceza rejimine yol açtığı kanaatine varmıştır¹¹⁰⁶. Ülke, AIHM'ye yaptığı başvuruda savunduğu görüşler nedeniyle uğradığı kovuşturma ve mahkûmiyetlerin sözleşmenin 3., 5., 6. ve 9. Maddelerini ihlal ettiğini ileri sürmüştür. Türkiye yetkilileri ise vicdani reddin sözleşme kapsamında tanınan bir hak olmadığı yönünde savunma yapmıştır¹¹⁰⁷. Bu kararlarda Mahkeme; Sözleşme'nin 9. Madde, yani kişinin vicdani kanaat özgürlüğüyle hiçbir bağ kurmaksızın konuyu ele almıştır. Her ne kadar vicdani reddi 9. Madde kapsamında değerlendirmeme hususunda Komisyon içtihatlarıyla aynı doğrultuda karar vermiş olsa da, başvuruyu doğrudan 4/3(b) bağlamında değerlendirme yoluna da gitmemiş ve o nedenle doğrudan da reddetmemiştir. Söz konusu kararlar bu kapsamda değerlendirildiğinde; Komisyon'un daha önceki yerleşik içtihadının değişmesi yönünde bir basamak olarak kabul edilebilir¹¹⁰⁸.

Kuşkusuz emsal olarak kabul edilebilecek kararlarda Mahkeme, vicdani red konusunda bir sorunun olduğunu kabul etmekte ve nitekim bu sorununun daha fazla

¹¹⁰⁴ Boyle, Uluslararası Hukukta Vicdani Red ve Osman Murat Ülke Davası, s. 277.

¹¹⁰⁵ Ülke/Türkiye, s. 41.

¹¹⁰⁶ Boyle, Uluslararası Hukukta Vicdani Red ve Osman Murat Ülke Davası, s. 277-278.

¹¹⁰⁷ A.g.k., s. 48 ve 51.

¹¹⁰⁸ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Ret ve Türkiye*, s. 168; bu dava hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Boyle, Uluslararası Hukukta Vicdani Red ve Osman Murat Ülke Davası, s. 278-286.

göz ardı edilemeyeceği görüşündedir. Ancak bu kararda, Mahkeme'nin, devrim niteliğinde bir karara imza attığını söylemek de mümkün değildir¹¹⁰⁹. Şöyle ki Can'a göre; Mahkeme pekâlâ sözleşmenin 53. Maddesiyle birlikte bir değerlendirme yapabiliirdi. Çünkü 1982 Anayasası, esasen vicdani redde olanak tanımakta, fakat bu olanağın yasayla engellendiğine değinerek başvuruyu bu noktadan inceleyebilirdi. Oysaki Mahkeme, kendini ortak Avrupa standardı olarak görmekte, dolayısıyla bu konuda daha ileri düzeyde güvence sağlayan birçok ulusal düzenlemeleri göz ardı etmektedir. Sonuç olarak: Vicdani kanaat özgürlüğü bağlamında, yalnızca 3. Madde'yle bağlantı bir karar verirken, esas soruna değinmeksizin, sonuçları üzerinde sığ ve yetersiz bir değerlendirme yaparak, bir "iş" daha bitirmenin veya istatistiksel güzellmelerine bir yenisini daha eklemenin ve son sözü söylemiş olmanın "mutluluğuyla" işlerine devam etmektedir. Yazar'a göre Mahkeme, özgürlüklerin dinamiği ve koruyucusu olmaktan çıkmış, hatta haklı olarak elde edilmiş bir saygınlığın ve bu saygınlığın neticesi olan bir otoritenin koruyuculuğunu üstlenmeye başlamaktadır¹¹¹⁰.

Türkiye dışında Avrupa Konseyi'ne üye bütün devletlerin, vicdani reddi bir hak olarak tanınması, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)'nin de vicdani red hakkındaki içtihadının dışına çıkmasına neden olmuştur. Mahkeme, Temmuz 2011'de verdiği Bayatyan/Ermenistan kararı¹¹¹¹ ile bundan önceki içtihatlarının da ötesinde yeni bir çerçevede konuyu ele alarak, vicdani reddi AİHS m. 9'da düzenlenen inanç özgürlüğü kapsamında korumuştur. Bu kararın ardından Mahkeme, Kasım 2011'de verdiği Erçep/Türkiye kararıyla¹¹¹², vicdani red hakkını tanımadığı için Türkiye'yi, AİHM m. 9'u ihlal etmekten mahkûm etmiştir¹¹¹³.

¹¹⁰⁹ Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdani Ret Hakkına Etkisi, s. 5-6; Bülbül, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret, s. 115.

¹¹¹⁰ Can, Vicdani Red ve Anayasa, s. 295.

¹¹¹¹ Bayatyan/Ermenistan, Başvuru No: 23459 / 2003, 07.07.2011.

¹¹¹² Erçep/Türkiye, Başvuru No, 43965/2004, 22.11.2011.

¹¹¹³ Demir, Vicdani Ret Hakkı, s. 243.

Bununla birlikte Sözleşme organlarınca¹¹¹⁴ verilen kararlar, kararın tarafı olmayan diğer sözleşmeciler devletler için “yönlendirici” olmaktan öteye geçemediğinden; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi bünyesinde verilen kararlar Türkiye’ye vicdani red hakkını tanıma yönünde sadece yol gösterici durumdadır¹¹¹⁵. Örneğin Bayatyan/Ermenistan kararı, Türkiye’ye vicdani red hakkını tanıma yönünde sadece ışık tutmaktadır. Kuşkusuz bu anlamda Bayatyan/Ermenistan kararının etkisi, doğrudan Türkiye için verilen Ercep/Türkiye kararı ile güçlenmiştir. Bu kararlar Türkiye, AİHS m. 46/1¹¹¹⁶ uyarınca inanç özgürlüğü kapsamında vicdani red hakkını tanımakla yükümlü hale gelmiştir. Şüphesiz son kertede Ercep/Türkiye kararının gereklerinin nasıl yerine getirileceği Türkiye’nin inisiyatifindedir. Zira Sözleşme’yi ihlâl kararları bildirici niteliktedir dolayısıyla yaptırım yoktur. Ayrıca AİHM kararları, verilen kararın gereklerinin nasıl yerine getirileceğine dair bir şart ve standart belirtmemekte, o nedenle sorunların çözümü ilgili devletin takdirine bırakılmaktadır¹¹¹⁷. Dolayısıyla Türkiye’nin, kararın gereğini yerine getirerek kendi değerlerine uygun bir vicdani red sistemi oluşturmak için çalışmalara başlaması gerektiği söylenebilir.

Yukarıda değinilen kararlardan çıkarılacak sonuç; vicdani red hakkının AİHS m. 9’da korunan inanç özgürlüğü kapsamında değerlendirilemeyeceğidir. Ancak Bayatyan/Ermenistan kararı ile AİHM içtihadını değiştirdiği anlaşılmaktadır. Zira anılan kararlar, savaş karşıtı inançlara mensup kişilerin zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmekten kaçınması, AİHS m. 9 kapsamında güvenceye alınmıştır. Mahkeme öncelikle m. 9’un, m. 4/3-b ile birlikte değerlendirilmesi gerektiği görüşünden farklı olarak, başvurunun yalnızca m. 9 çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği görüşünü benimsemiştir. Bu bağlamda Mahkeme’ye göre; AİHS m. 4/3-b’de sadece, vicdani red hakkı tanınan ülkelerde zorunlu askerlik hizmetine alternatif

¹¹¹⁴ Sözleşme organları ifadesi Avrupa İnsan Hakları Komisyonu’nu, “Eski” Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ni ve 11. Ek Protokol sonrası oluşturulan “Yeni” Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ni kapsamaktadır. Anılan organlar arasında görüş ayrılığı veya özellikle belirtilmesi gereken durumlarda ilgili organa atıfta bulunulacaktır.

¹¹¹⁵ Demir, Vicdani Ret Hakkı, s. 244.

¹¹¹⁶ Ancak belirtmekte yarar vardır ki; AİHS m. 46/1: Kararların bağlayıcılığı ve uygulanması Yüksek Sözleşmeciler Taraflar, taraf oldukları davalarda Mahkemenin kesinleşmiş kararlarına uymayı taahhüt ederler.

¹¹¹⁷ Demir, Vicdani Ret Hakkı, s. 243.

olarak getirilen sivil hizmetin, “zorla çalıştırma yasağı” kapsamında kabul edilemeyeceği düzenlenmektedir. Bunun dışında maddeden vicdani reddin tanındığı ya da tanınmadığı yönünde bir anlam çıkarılamayacaktır¹¹¹⁸.

Mahkeme’ye göre, zorunlu askerlik yükümlülüğüyle, kişinin sahip olduğu inançlar ve değerler arasında yakın bir bağın olması durumunda, vicdani red m. 9’un sağladığı güvenceden yararlanacaktır. Yehova Şahidi olan başvuru, inançları gereği orduda silahsız olsa dahi görev yapmayı reddeden dini bir topluluğun üyesidir. O nedenle Mahkeme, vicdani red dayanağının, başvuru için içselleşmiş ve gerçekten sahip olduğu değerleri olduğundan hareketle; başvuruyu m. 9 kapsamında değerlendirmiş ve başvuru vicdani red hakkının tanınmamasını Sözleşme’ye aykırı bulmuştur. Kararda Mahkeme, gelişen hayat şartlarına ve toplum yapısına göre, hem Avrupa Konseyi üye devletlerinin iç hukuk düzenlerinde, hem de uluslararası alanda vicdani red hakkına ilişkin önemli değişim ve gelişimler yaşandığına, Konsey üyesi devletlerin Türkiye hariç tamamında bu hakkın tanındığına vurgu yapmaktadır. Bu kapsamda, Sözleşme’nin zamanın ve toplumun koşulları ve demokratik ülkelerde egemen fikirler doğrultusunda değerlendirilmesi gereken, vicdani reddi adeta “yaşayan bir araç” olarak gören Mahkeme, değişen toplum şartlarının dikkate alınarak Sözleşmenin yorumunun evrimleşebileceğini belirtmektedir¹¹¹⁹.

Özetle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin içtihatları incelendiğinde, genel olarak, vicdani reddin sözleşme kapsamında bir hak olarak kabul edilebilmesi için bazı önkoşullar arandığı görülmektedir. Kuşkusuz, bu hak alternatif hizmeti redde dayanak yapılamayacaktır. Ayrıca, Mahkemenin vicdani red eylemi ve düşüncesi seçici nitelikte olmayıp, her tür silahlı hareketi kapsayacak şekilde olmalıdır. Üstelik mahkemeye göre; vicdani red bir yaşam biçimi ve dünya görüşü olarak benimsenmeli ve reddin yaşamını buna göre şekillendirdiği inandırıcı bir biçimde ortaya konmalıdır. Keza reddin açığa vurulması sırasında şiddete başvuru/çağrı da yapılmamalıdır¹¹²⁰. Bu önkoşulların varlığına rağmen, mahkemenin bugüne kadarki

¹¹¹⁸ Demir, Vicdani Ret Hakkı, s. 268.

¹¹¹⁹ Demir, Vicdani Ret Hakkı, s. 268; Sevinç, Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği, s. 313.

¹¹²⁰ Gürcan, Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Ret: Bir İnsan Hakkı (m)? , s. 96.

içtihadı göstermektedir ki, askerlik hizmetine karşı vicdani red eyleminin taraf devletlerce cezalandırılması düşünce, din ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde açıkça bir ihlal olarak görülmemiştir. Ancak, çeşitli başvuruların değerlendirilmesinde sunulan karşı oylar¹¹²¹ ve Avrupa Parlamentosu tarafından yayınlanan tavsiye kararları içtihatla değişiklik olmasının yolunu açarak mahkemenin yeni kararlara farklı bir temelde yaklaşabileceğini işaret etmektedir¹¹²².

Son tahlilde; AİHS adeta “*yaşayan bir belge*”dir. Nitekim Sözleşme hazırlandığı yahut kabul edildiğinde vicdani red sorunsalı, bugünkü kadar güncel, etkin ve yaygın değildi. Dolayısıyla kamuoyunu ve Dünya Ülkelerini de günümüzdeki kadar etkilememekteydi. Bu açıdan 1950’li yıllar ile günümüz dünyası arasında çok fark vardır. Tam da bu noktada, sözleşmeyi esnek yorumlayarak zamanın şartlarına göre değerlendirmek önem taşımaktadır¹¹²³. Bu bağlamda AİHS’in kapsamına giren hak ve özgürlükler, kavramlara dayanan bir düzenleme ile somutlaştırılmış durumda olup Mahkeme içtihatları yoluyla, zaman içerisinde değişmekte ve gelişmektedir. Şu halde, bu hak ve özgürlüklerin kapsamı her geçen gün genişlemektedir¹¹²⁴. Mahkeme, önüne gelen olaylarda “*dinamik yorum*” ilkesi çerçevesinde; evrimsel, ileri götürücü, günümüz toplumunun değer hükümlerini ve ihtiyaçlarını, değişim ve gelişimini dikkate almak suretiyle karar vermekte ve “*vermeli*”dir¹¹²⁵. Dolayısıyla bu sorunsalda, zorunlu askerlik hizmetine karşı vicdani reddin, bir *hak* olarak kabulüne ilişkin yolun kapalı olmadığı pekâlâ söylenebilir¹¹²⁶.

¹¹²¹ Nitekim Tsirlis ve Kouloumpus/Yunanistan davasında Yargıç Liddy, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne sunduğu karşı oy gerekçesinde, sözleşmenin vicdani red hakkını da kapsayacak şekilde yorumlanmasının mümkün olduğunu belirtmiştir.

¹¹²² Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 117.

¹¹²³ Decker, The Status of Conscientious Objection Under Article 4 of The European Convention On Human Rights, s. 403.

¹¹²⁴ Şeref Gözübüyük, Feyyaz Gölcüklü, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, s. 51.

¹¹²⁵ Gözübüyük, Gölcüklü, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, s. 142.

¹¹²⁶ Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 118.

b. Bayatyan/Ermenistan Kararı Sonrası Vicdani Reddin Hukuki Durumu

Daha önce çeşitli kararlar ışığında Komisyon'un ve Mahkeme'nin konuya yaklaşımı ele alınmıştı. 1966'dan bu yana Avrupa Konseyi, yargı organlarını meşgul eden vicdani red konusunda farklı yaklaşımlar ortaya koymuş olsa da vicdani reddin bir hak olarak tanınması bakımından *Bayatyan/Ermenistan* kararı milat niteliğindedir¹¹²⁷. Bayatyan, anılan devlette iç hukuk yollarını tükettikten sonra AİHM'ye başvurmuştur. 27 Ekim 2009'da açıklanan İlk Daire kararında AİHS'nin 9. Maddesinin vicdani nedenlerle askerlik hizmetini reddetmeyi kapsamadığından bu davada uygulanmasının imkânsız olduğuna hükmetmiştir. Bunun üzerine dava, Büyük Daire'ye taşınmıştır¹¹²⁸. Bayatyan'ın vicdani red nedeniyle hapis cezasına maruz kalmasını, AİHS'nin 9. Maddesi çerçevesinde değerlendirerek demokratik toplumda yersiz bir müdahale olduğunu belirten Büyük Daire, 7 Temmuz 2011 tarihinde, 16'ya karşı 1 oyla, 9. Maddenin ihlal edildiği kanaatine varmış ve Mahkeme, Bayatyan kararında, İlk Daire'nin kararının, günün şartlarını karşılamadığına vurgu yaparak içtihat değişikliğine gittiğini belirtmiştir¹¹²⁹.

Bayatyan davasında, İlk Dairenin vermiş olduğu karara karşı, başvuranın yapmış olduğu itiraz sonucu, Büyük Daire içtihadını gözden geçirmiş ve vicdani reddi 9. Madde kapsamında değerlendirmeye karar vermiştir. Başvuran Vahan Bayatyan, bir Yehova Şahidi'dir. Dini inançları gereği askerlik hizmetini yerine getirmeyi bilinçli olarak reddetmiş, bunun yerine herhangi bir alternatif sivil hizmet yapmaya hazır olduğunu da belirtmiştir. Ancak Ermenistan, zorunlu askerlik gerekçesiyle Bayatyan hakkında cezai takibat yaptırmış ve onu "*askerlik hizmeti için usulen yapılmış çağrıdan kaçmak*" suçundan mahkûm etmiştir¹¹³⁰. Başvuran, iç hukuk yollarını

¹¹²⁷ Bayatyan/Ermenistan Başvuru No: 23459/03, Karar Tarihi: 07.07.2011, s. 10, (Erişim) <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-105611>, 09.11.2015. Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Taşkazan, "Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye'de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar", *Legal Hukuk Dergisi*, Rona Aybay'a Armağan Özel Sayısı, Aralık 2014, s. 1-40; Erdem İlker Mutlu, Vicdani Ret ve Uluslararası Hukuk II: Sözleşmeyi Bayatyanla Okumak, *HFFD*, C. 5, S. 1, 2015, s. 49-71; Bülbül, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret, s. 109-126; Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdani Ret Hakkına Etkisi, s. 109-126.

¹¹²⁸ Bayatyan/Ermenistan, pr. 71-72.

¹¹²⁹ Taşkazan, Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye'de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar, s. 17.

¹¹³⁰ Bayatyan/Ermenistan, pr. 10-13.

tükettikten sonra AİHM'ye başvurmuştur. Başvuruyu inceleyen İlk Daire, vicdani reddin tanınması hususunda taraf devletlerin seçme hakkı olduğu yönündeki Komisyon kararları gibi 9. Maddenin 4/3(b) Maddesi ışığında değerlendirilmesi gerektiğine karar vermiştir. Ancak başvuran 43. Maddeye dayanarak Büyük Daire'ye itiraz etmiştir¹¹³¹. Bayatyan'ın, Büyük Daire'ye itirazında ileri sürdüğü iddialar şu şekilde açıklanabilir:

Sözleşme'nin hazırlık çalışmalarına bakıldığında; 4/3(b) Maddesinin 9. Maddeyle birlikte değerlendirilmesi kesinlikle hedeflenmemiştir. Şu halde yapılan, 4/3(b)'nin tek amacı 4/2 Maddesi ile garanti altına alınan hakkın sınırlanmasıdır. Bu nedenle, sözleşme vicdani red hakkını doğrudan tanımamakla birlikte reddetmemiştir de. Nitekim sözleşmenin 9. Maddesinin vicdani redcilerle uygulanmaması düşünülmüş veya öngörülmüş olsaydı bu tür bir sınırlamaya sözleşmede değinilebilirdi. Kuşkusuz bu kararıyla Daire, yaşayan bir belge doktrinini nedensiz ve gerekçesiz bir şekilde reddetmiştir. Üstelik içinde yaşadığımız zamanın koşulları göz önüne alındığında vicdani reddin hak olarak tanınması hususunda uluslararası bir konsensüs olduğu açık ve net bir durumdur. Bu bağlamda Mahkeme'nin bu konudaki tutumunu açıkça belirtmesi ve konuyu netliğe kavuşturması vicdani redciler ve dünya kamuoyu için büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede başvuranın red nedeniyle mahkûmiyeti, dini inançlarını açığa vurma hakkına açık bir müdahaledir ve bu müdahale kanunlarla düzenlenmiş değildir. Keza Ermenistan, Avrupa Konseyi'ne katılırken hapis cezalarına mahkûm olmuş tüm vicdani redcileri affetmeyi de taahhüt etmiştir. Oysaki somut durumda Ermenistan Devleti'nce, iç hukukun da bağlı olduğu bu uluslararası taahhüt yerine getirilmemiştir¹¹³².

AİHM Büyük Daire, AİHS'nin, güncel hayat koşulları ve günümüzde demokratik devletlerde daha önemli olan mevcut kavramlara göre tahlil edilmesi gereken canlı bir araç olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda AİHM, AİHS'nin öncelikle insan haklarını koruyan bir mekanizma olduğunu ve üye devletlerdeki değişen koşulları

¹¹³¹ Taşkazan, Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye'de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar, s. 15; Bülbül, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret, s. 116.

¹¹³² Mutlu, Vicdani Ret ve Uluslararası Hukuk II: Sözleşmeyi Bayatyanla Okumak, s. 59; Bülbül, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret, s. 116-117.

dikkate alarak kendisini güncellemesi gerektiğini ifade etmiştir¹¹³³. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Ermenistan'a karşı vermiş olduğu Bayatyan kararı sonrasında vicdani red sorunsalında ilk kez ileri ve net bir hukuki durum meydana gelmiştir. Şöyle ki bu kararda; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin düşünce, din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin 9. Maddesi kapsamına vicdanî red hakkı da dâhil edilmiştir. Nitekim vicdanî red hakkı artık Avrupa kamu düzeninin bir parçası haline gelmiştir. Şu halde Mahkeme kararlarının, Sözleşme'nin ayrılmaz bir parçası olduğu için Bayatyan kararı Türkiye'yi de bağlar niteliktedir¹¹³⁴. Keza AİHM'in Bayatyan/Ermenistan kararı, vicdanî red hakkıyla ilgili bir içtihat değişikliği sonucuna vardığı için de, ayrıca son derece önemli bir karardır. Vicdanî reddin bir hak olarak Mahkeme tarafından kabulü, özellikle Türkiye gibi Mahkeme'nin yargı yetkisini kabul eden, fakat buna rağmen henüz vicdanî red hakkını tanımamış ülkeler için hukuksal açıdan sorunlu ve çelişkili bir durum oluşturmaktadır. Bu çelişkinin giderilmesi, ülkemizdeki vicdanî redcilerin de durumlarını netleştirmek adına önem arz etmektedir¹¹³⁵. Hiç şüphesiz AİHM'nin Bayatyan kararı, vicdanî red konusunda uzun bir mücadele, birikim ve değerlendirme sonucunda ulaşılan son kertedir. Anılan karar öncesinde Türkiye'nin de üye olduğu birçok uluslararası kuruluş tarafından vicdanî red hakkının tanınması yönünde inisiyatifler alınarak somut adımlar atılmıştır¹¹³⁶.

Bayatyan davası, AİHM'ye taşınan üçüncü vicdanî red davasıdır¹¹³⁷. Daha önceki vicdanî red başvurularına bakan organ, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'dur.

¹¹³³ Taşkazan, Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye'de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar, s. 16-17.

¹¹³⁴ Taşkazan, Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye'de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar, s. 16; Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi, s. 2.

¹¹³⁵ Mutlu, Vicdani Ret ve Uluslararası Hukuk II: Sözleşmeyi Bayatyanla Okumak, s. 59-60; Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi, s. 2.

¹¹³⁶ Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi, s. 3; Bülbül, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret, s. 116.

¹¹³⁷ İlk iki davalar ise; Thlimmenos Yunanistan'a karşı ve Ülke Türkiye'ye karşı açılan davalardır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Bayatyan/Ermenistan Kararı Öncesi Vicdani Reddin Hukuki Durumu ve Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nun Vicdani Red Yaklaşımı başlıkları.

Komisyon, kararlarında, AİHS'in 9. Maddesini "*askerî nitelikte bir hizmeti veya inançları gereğince askerlik görevini yapmaktan kaçınan kimselerin durumunu meşru sayan ülkelerde, bu inanca sahip kimselere zorunlu askerlik yerine gördürülecek başka bir hizmeti*" zorla veya zorunlu çalıştırma olarak kabul etmeyen 4. Maddenin 3. paragrafının (b) bendiyle birlikte değerlendirmiştir¹¹³⁸. Ve sonuç olarak anılan davalarda, ülkelerin vicdanî reddi tanıma noktasında takdirlerinin olduğunu belirten bir görüş açıklamıştır¹¹³⁹. Bayatyan, başvurusunda dünyada insan haklarında geline nokta ve içinde bulunulan şartlarda artık, Avrupa Konseyi'ne üye devletlerin neredeyse tamamının vicdanî reddi bir hak olarak tanıdığını, dahası vicdanî red hakkının tanınmasının artık Avrupa Konseyi'ne üyeliğin bir ön şartı olduğunu belirtmiştir. Bayatyan'a göre, bu dava artık onun şahsi davası olmaktan çıkmış, vicdanî reddin tanınmadığı Avrupa Konseyi üyesi ülkelerde ve hatta dünyadaki diğer vicdanî redcileri de ilgilendiren evrensel bir dava niteliğine kavuşmuştur¹¹⁴⁰.

Anılan kararda AİHM, Avrupa Konseyi bünyesinde yer alan organlardan Parlamenterler Meclisi'nin ve Bakanlar Komitesi'nin, Konsey üyesi devletlere birçok kez vicdanî red hakkını tanıma çağrısı yaptığını belirtmiş, ayrıca Konsey'e üye olabilmek için artık bu hakkı tanımış olmak gerektiğini de belirtmiştir. AİHM, Her iki organın da vicdanî red hakkını düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün bir parçası olarak kabul ettiğini açıklayarak, Konsey'e üye ülkelerin büyük çoğunluğunda ve uluslararası organlarda vicdanî red hakkıyla ilgili çeşitli adımlar atıldığını vurgulamıştır. Bu bağlamda Türkiye, Konsey üyesi olduğu için, 2006'dan itibaren toplantılarda, Bakanlar Komitesi'ne, Askerlik Kanunu'nda "*Ülke kararı*"na uygun şekilde bir düzenleme üzerinde çalıştığını bildirmektedir. Ancak o tarihten bu güne

¹¹³⁸ Nitekim 30 Kasım 1974 tarihli ve 22793/93 numaralı Peters Hollanda'ya karşı ve 22 Mayıs 1995 tarihli ve 24630/94 numaralı Heudens Belçika'ya karşı davaları bu nitelikteki kararlara örnek olarak gösterilebilir.

¹¹³⁹ Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi, s. 6.

¹¹⁴⁰ Bülbül, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret, s. 118; Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi, s. 7.

anayasal veya yasal düzlemde herhangi somut bir gelişme veya değişiklik meydana gelmemiştir¹¹⁴¹.

Dünyada vicdanî red bağlamında yaşanan sorunlar, AİHM'nin Bayatyan kararı ile vicdanî reddin uluslararası bir insan hakkı olarak kabulünü yıllardan beri savunan redcilerin, bu konuda faaliyette bulunan sivil toplum kuruluşlarının ve yazarların ulaştığı büyük başarı olarak kabul edilmektedir¹¹⁴². Özet olarak tekrar vurgulamak gerekirse; AİHM, Konsey üyesi devletlerin büyük bir çoğunluğu tarafından vicdanî reddin bir hak olarak kabul edilmesini ve dahası zorunlu askerlik hizmeti öngörülen ülkelerde alternatif kamu hizmeti tesis edilmesini dikkate alarak, AİHS'de açıkça düzenlenmemiş olmasına karşın, vicdanî reddi Sözleşme'nin 9. Maddesi tarafından korunan uluslararası bir insan hakkı olarak değerlendirmiştir. Bu noktada, Sözleşme'nin tek ve nihai yorumcusu konumundaki Mahkeme, yıllar içerisinde ulaştığı kanaat ve geldiği aşama, vicdan ve din özgürlüğü hakkında bir adım daha atarak önemli bir yol kat etmiş ve 9. Madde kapsamını genişletmiştir. Dolayısıyla anılan kararın Türkiye'ye doğrudan bir etkisi bulunmaktadır. Nitekim 1982 Anayasası'nın 90. Maddesinin son fıkrasına 2004 yılında yapılan Anayasa değişikliğiyle aşağıdaki hüküm eklenmiştir¹¹⁴³:

“Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.” Anayasanın bu maddesinden açık ve net bir şekilde çıkartılabilecek sonuç, normlar hiyerarşisinde AİHS'nin *“temel hak ve özgürlükler”* bağlamında, ulusal yasalardan daha üst konumda olduğu, dolayısıyla, bu çerçevede AİHS hükümleriyle çelişen

¹¹⁴¹ Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi, s. 10.

¹¹⁴² Nitekim Vicdanî reddin bir insan hakkı olarak uluslararası toplumda ve kuruluşlarda tanınması için birçok makaleler yayınlanmış bunlardan bazı makaleler şunlardır: Russell Wolff, “Conscientious Objection: Time For A Recognition As A Fundamental Human Right”, *ASILS International Law Journal*, S. 6, 1982, s. 30-70; Matthew Lippman, “The Recognition Of Conscientious Objection To Military Service As An International Human Right”, *California Western International Law Journal*, S. 21, 1990-1991; Marie-France Major, Conscientious Objection And International Law: A Human Right?, Vol. 24, Issue 2, 1992, s. 349-378; Emily N. Marcus, Conscientious Objection As An Emerging Human Right, S. 38, 1997-1998, s. 507-539.

¹¹⁴³ Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'de ki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi, s. 14-15.

yasaların uygulanamayacağıdır. Kuşkusuz AİHM'nin kararlarında belirttiği görüşler, Sözleşme maddelerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Şu halde Konsey üyesi ülkeler için bağlayıcıdır. Son tahlilde tüm üye ülkelerin, Mahkeme'nin içtihadına uygun bir düzenleme yapma sorumluluğu bulunmaktadır¹¹⁴⁴.

Mahkeme, *Bayatyan/Ermenistan* kararından sonra önüne gelen altı davada da ihlal kararı vermiştir. Bunların ikisi yine Ermenistan aleyhine, dördü ise Türkiye aleyhinedir¹¹⁴⁵. *Erçep/Türkiye* davasında Mahkeme Bayatyan kararına atıf yaparak Yehova Şahidi olan Yunus Erçep'in vicdani redci olduğu gerekçesiyle birçok kez mahkûmiyet almasından ve alternatif sivil hizmetin tanınmamasından dolayı Türkiye'yi mahkûm etmiştir¹¹⁴⁶. Bu kararda dikkati çeken Mahkemenin, Bayatyan kararında geliştirdiği içtihadı istikrar kazandırmış olmasıdır. Nitekim Türkiye için önemli olan yönü de burasıdır. Zira Türkiye ilk defa bu kararla vicdani reddin dolayısıyla mahkûm olmuştur¹¹⁴⁷. *Demirtaş/Türkiye* davasında ise Feti Demirtaş aynı gerekçededir, yani bir Yehova Şahidi'dir. Dolayısıyla zorunlu askerlik hizmetini reddettiği için vicdani redci Yunus Erçep'in karşılaştığı durumlar ve sorunlarla o da karşılaşmıştır. Birbirini takip eden soruşturma, kovuşturma ve hapis cezalarının Demirtaş'ı sivil ölüme götürdüğünü yineleyen Mahkeme *Ülke/Türkiye* kararına atıf yaparak 3. Maddenin; *Bayatyan/Ermenistan* ve *Erçep/Türkiye* kararlarına atıf yapmış 9. Maddenin ihlal edildiğine karar vererek Türkiye'yi tazminat ödemek durumunda bırakmıştır¹¹⁴⁸.

Bukharatyan/Ermenistan ve Tsaturyan/Ermenistan kararlarında da Mahkeme Bayatyan/Ermenistan, Erçep/Türkiye ve Demirtaş/Türkiye kararlarıyla bağlantı kurmuştur. Şöyle ki, Mahkeme bu kararlarda, Bayatyan/Ermenistan kararına atıf

¹¹⁴⁴ Mutlu, Vicdani Ret ve Uluslararası Hukuk II: Sözleşmeyi Bayatyanla Okumak, s. 59-60; Köybaşı, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin Bayatyan Ermenistan'a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye'deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi, s. 15.

¹¹⁴⁵ Erçep/Türkiye, B.N.: 43965/04, 22.11.2011; Demirtaş/Türkiye, B.N.: 5260/07, 17.01.2012; Tarhan/Türkiye, B.N.: 9078/06, 17.07.2012, Adalet Bakanlığı gayri resmi çevirisi; Savda/Türkiye, B.N.: 42730/05, 12.09.2012; Bukharatyan/Ermenistan, B.N.: 37819/03, 10.04.2012; Tsaturyan/Ermenistan, B.N.: 37821/03, 10.04.2012.

¹¹⁴⁶ Erçep/Türkiye.

¹¹⁴⁷ Bülbül, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret, s. 120.

¹¹⁴⁸ Demirtaş/Türkiye.

yapmış ve bu dosyalarda da 9. Maddenin ihlal edildiği sonucuna varmıştır¹¹⁴⁹. Savda/Türkiye ve Tarhan/Türkiye kararında ise başvuranlar, vicdani redci olduklarını ileri sürmüşler, ancak bunu ispatlamak için yahut redci statüsünde değerlendirilmek üzere herhangi bir dini inançla bağlarının olduğunu belirtmemişlerdir. Keza antimilitarist ve pasifist ideolojiyi benimsemiş olan başvuranlar, açıklamalarında; şiddetin kendisinin bir insanlık suçu olduğunu ve dolayısıyla zorunlu askerlik hizmetini reddetmelerinin ise askerlik, silah ve barış denkleminde ciddi ve aşılamaz bir çatışma hatta tezatlık oluşturduğunu, bu nedenle benimsemiş oldukları ilkelerle askerliğin bağdaşmadığını açıklamışlardır¹¹⁵⁰. Üstelik başvuranlar vicdani redci olmaları nedeniyle devletin kendilerine yaptırımlar uyguladığını ve ayrıca Türkiye'nin vicdani red hakkına ilişkin henüz yasal anlamda bir girişiminin olmadığına da değinmişlerdir¹¹⁵¹.

Daha önce de değinildiği gibi, Ermenistan iç hukuk sistemi 17 Aralık 2003 tarihine değin alternatif bir hizmet düzenlememişti. Kuşkusuz bu dönem Bayatyan'ın tutuklu kaldığı dönemden sonradır. Yeni getirilen alternatif hizmet yasası, yukarıda görüldüğü gibi, hem silahlı kuvvetlerde silahsız işleri, hem de tamamen silahlı kuvvetler dışındaki işleri kapsamaktadır. Anılan davada, Mahkeme, karşılaştırmalı hukuktan da yararlanmıştı. Bu bağlamda özellikle Konsey üyesi ülkeleri incelerken bazı üyelerin henüz Konsey üyesi olmadan alternatif hizmeti kabul ettiğini vurgulamıştır. Bayatyan kararının 46 ve 47. Paragraflarında değinildiği üzere, ilk olarak İngiltere Birleşik Krallığı¹¹⁵², 1916, Danimarka 1917, İsveç 1920, Hollanda 1920-1923, Norveç 1922, Finlandiya 1931 yıllarında zorunlu askerlik hizmeti karşısında sivil bir alternatif öngördükleri görülmektedir¹¹⁵³. Bununla birlikte Mahkeme, Konsey'e katılarak Sözleşmeyi kabul eden eski Doğu Bloku Ülkeleri, Eski Yugoslav cumhuriyetleri üzerinden örnekler vermiş, son tahlilde Türkiye

¹¹⁴⁹ Bukharatyan/Ermenistan, Tsaturyan/Ermenistan.

¹¹⁵⁰ Bülbul, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret, s. 121-122.

¹¹⁵¹ Tarhan/Türkiye.

¹¹⁵² Her ne kadar Mahkeme, anılan kararında, Birleşik Krallıkta 1916 tarihinde alternatif bir sivil hizmetin olduğundan bahsetmiş olsa da ulaşılan kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayıt bulunamamıştır.

¹¹⁵³ Bülbul, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret, s. 122; Mutlu, Vicdani Ret ve Uluslararası Hukuk II: Sözleşmeyi Bayatyanla Okumak, s. 59-60.

haricinde bu sorunu ulusal düzlemde çözüme bağlamamış devlet kalmadığını belirterek Türkiye'ye hatırlatmada bulunmuştur¹¹⁵⁴.

Mahkeme, Tarhan/Türkiye kararında, başvuranın seküler bir gerekçeyle vicdani redci olmasını şu şekilde değerlendirmiştir:

“Başvuranın vicdani red hakkından yararlanma şartlarını taşıyıp taşımadığını ölçerek belirleyecek bir usulün ve organın bulunmadığını ve bu noktada kuşkusuz cevap aranacak sorunun, Tarhan'ın askerlik hizmetine itirazının hangi ölçüde Sözleşme'nin 9. Maddesini ilgilendirdiğinin saptanması olduğu kanaatindedir”¹¹⁵⁵.

Özetle Bayatyan/Ermenistan kararının ötesinde Tarhan/Türkiye ve Savda/Türkiye davalarında Mahkemeye göre önemli olan sorun; Türkiye'de vicdani red başvurularının değerlendirilmesi için herhangi bir kurul veya organın olmamasıdır. Bu çıkmazda Mahkeme zorunlu askerlik hizmetine alternatif sivil hizmet koyamayan ve keza vicdani redcilerin red başvurularını değerlendirecek bir yapılanmanın olmadığından, Türkiye vatandaşlarının tamamının ortak çıkarları ve vicdani redcilerin özel çıkarları arasında âdilane bir denge sağlayamayacağı düşünülerek, Türkiye'nin 9. Maddeden doğan yükümlülüklerini yerine getirmedikçe dolayısıyla 9. Maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir¹¹⁵⁶.

Son tahlilde anılan kararlardan şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Şayet Konsey Üyesi bir devlette vicdani red başvurularını inceleyecek bir mekanizma yoksa başka bir kritere gerek kalmaksızın o devletin 9. Maddeyi ihlal etmiş olduğu kabul edilecektir. Kuşkusuz Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, bir yandan bireysel mağduriyetleri gidermeye çalışırken diğer yandan da Avrupa düzeyinde asgari bir insan hakları standardı oluşturma gayretindedir. Ancak Avrupa Konseyi'ne üye devletlerin hemen hepsinde vicdani redde ilişkin yasal düzenlemeler birbirinden farklıdır. AİHM vicdani red taleplerinin inceleneceği bir mekanizmanın olmamasını 9. Maddenin ihlali olarak değerlendirirken, bu mekanizmanın işleyişi veya kararları

¹¹⁵⁴ Bayatyan-Ermenistan, pr. 47-49.

¹¹⁵⁵ Rachel Brett, “Askerlik Hizmetinin Vicdani Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), yay.haz., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, 2008, İstanbul, s. 252.

¹¹⁵⁶ Tarhan/Türkiye. Pr. 61-62.

üzerinde devletlerin takdir yetkisini de ortadan kaldırmamaktadır. Ancak Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi vicdani red konusunda R (87) 8 Sayılı tavsiye kararında üye devletlere; Vicdani redci statüsü için yapılan başvuruların değerlendirilebilmesi için elverişli bir yöntem olması gerektiğini yahut ilgili kişinin red nedenlerini açıkladığı bir irade beyanını kabul edebilecek bir organın olması gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda her başvuranın ilk derece mahkeme kararını temyiz hakkının olması fakat bu temyiz merciinin ise askeri makamlardan ayrı ve bağımsız bir şekilde yapılmış olmasını da tavsiye etmektedir. Bilindiği üzere Sözleşme'ye taraf devletler için bağlayıcı olmayan bu kararlar, Mahkemece karar verilirken bu ilkelerin göz önünde bulundurulduğu ve nihai kararların o ilkelere uyulma durumuna göre verildiği söylenebilir¹¹⁵⁷.

AİHM'in, Bayatyan kararı sonrası "yaşayan araç" kuramıyla uyumlu olarak, artık AİHK'nın içtihadını sürdürmenin yanlış olduğunu, güncel sorunlara ve ihtiyaçlara cevap veremediğini dolayısıyla da AİHS'nin 9. Maddesinin, 4/3(b) hükmü kapsamında değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır¹¹⁵⁸. Üstelik AİHM bu kararda; vicdani reddin tüm yönleriyle AİHS'nin 9. Maddesinin bir parçası olduğunu 110. Paragrafında şu şekilde ifade etmiştir:

*"...Mahkeme, 9. Maddenin açıkça vicdani red hakkından bahsetmediğinin farkındadır. Buna karşın, orduda görev alma zorunluluğuyla bir kişinin vicdani veya dinsel veya başka tür gerçek ve derin inanç ve düşünceleri arasında ağır ve engel olunamaz bir çatışmadan kaynaklanması durumunda zorunlu askerlik hizmetine karşı gelmenin, 9. Maddenin sağladığı güvencelerden yararlanmak için yeterli kuvvet, ciddiyet, uyum ve önem seviyesine ulaşmış bir inancı oluşturduğunu kabul etmektedir..."*¹¹⁵⁹.

Dolayısıyla AİHM, vicdani red hakkının sadece dinsel inanç temelli değil seküler değerler ve ilkeler bağlamında da korunacağını vurgulayarak vicdani redcilerin reddi içselleştirerek samimiyetle benimseyen ahlaki/felsefi değer veya samimi inançlara

¹¹⁵⁷ Bülbul, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret, s. 122-123.

¹¹⁵⁸ Bayatyan v. Ermenistan pr. 109.

¹¹⁵⁹ Bayatyan v. Ermenistan pr. 110.

sahip olup olmadığına, bunun için ise her başvurunun kendi özel koşullarına göre değerlendirilmesi gerekeceğini vurgulamaktadır¹¹⁶⁰.

Sonuç olarak, *Bayatyan* kararı vicdani red hakkının AİHS 9. Madde kapsamında değerlendirilmesi ve tanınması bakımından önem arz etmektedir¹¹⁶¹. Tüm bu açıklamalar ışığında *Bayatyan* kararı, bir “*değerler aksiyolojisi*” öngörmektedir. Dolayısıyla göreceli olan yahut bilinemezlik çerçevesinde hayat bulan vicdani red olgusunun “*yaşayan sözleşme*” anlayışı ile din özgürlüğü çerçevesinde göreceli bir değer atfı yaparak “*hukuksal pozitivizm*”e aykırı bir şekilde uluslararası sözleşmeye göreceli eklemeler yapılması normal görülmeye çalışılmaktadır. Kuşkusuz bu durum 21. Yüzyıl küreselleşen hukukunda hissetmeden doğan “*yeni ortaçağ*” anlayışının izlerinden biri olarak görülebilecektir¹¹⁶².

c. AİHM'nin Türkiye Kararlarına Kısa Bir Değerlendirme

Yukarıda açıklanan *Bayatyan* kararından sonra, AİHM önüne gelen vicdani red başvurularını artık AİHS'nin 9. Maddesiyle ilişkilendirmiştir. Kuşkusuz AİHM'ye yapılan bu başvuruların çoğunluğu Türkiye aleyhinedir¹¹⁶³. Tabî ki bu durumun

¹¹⁶⁰ Taşkazan, Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye’de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar, s. 18-19.

¹¹⁶¹ Taşkazan, Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye’de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar, s. 21.

¹¹⁶² Mutlu, Vicdani Ret ve Uluslararası Hukuk II: Sözleşmeyi Bayatyanla Okumak, s. 70.

¹¹⁶³ Yazılı basında çıkan bir yazıya göre: “Genelkurmay Başkanlığı’ndan ‘Vicdani Ret’ Atağı yazılı basında çıkan haberlere göre, AİHM’in vicdani red hakkındaki içtihadını değiştirmesi sonrası, Osman Murat Ülke gibi benzer durumdaki birçok kişinin yaşanan süreçte Türkiye’yi tazminata mahkûm ettirebileceği endişesi taşıyan Genelkurmay Başkanlığı, vicdani red konusunda özel bir çalışma başlattığı ifade edilmiştir. Genelkurmay Başkanlığının talimatıyla Genelkurmay Adli Müsavirliği, tüm askeri mahkemelere gönderdiği yazıda Türkiye’de son yıllarda Yehova Şahitliği gibi nedenlerle vicdani red başvurularının listesini istemistir. Anılan bu yazıda ayrıca, vicdani redcilerle yapılan yasal işlemlerin ve askeri mahkemelerin verdiği kararların da bildirilmesi belirtilmiştir. Bu gelişme sonrası yapılan değerlendirmelere göre, Genelkurmay Başkanlığı vicdani redcilerin AİHM’e dava açmalarını engellemek amacıyla Askeri Ceza Yasası’nda yeni bir düzenleme yapmayı planlamaktadır. Bunun için de Türk Ceza Kanununda inanç ve düşüncelerin askerlik hizmetini yapmaya engel olmadığı, bu nedenle gerek dini gerekse seküler nedenlerle bir muafiyetin söz konusu olamayacağına açık ve net bir şekilde belirtmesi düşünülmektedir. Sibel Hürtaş, “Genelkurmay Başkanlığı’ndan ‘Vicdani Ret’ Atağı”, Sabah, 13 Mart 2006, s. 24. Bu çerçevedeki bir başka gelişme ise; 2006 yılında hükümet, Avrupa İnsan Hakları ve Avrupa Vatandaşlığı sözleşmelerine uyum paketi kapsamında yurtdışında yaşayan ve askerlik hizmetini yapmamış veya zorunlu askerlik hizmetini yapmak istemeyen vicdani redcilerin vatandaşlıktan çıkarılmasını düzenleyen Vatandaşlık Kanunu’nu değiştirmeye karar vermiştir. Ancak planlanan bu değişiklikte “vicdani red”i yasal olarak tanımak yoktur. Bu karşın zorunlu askerlik hizmetini yapmamış olmak da artık vatandaşlıktan çıkarılma nedeni

temel nedeni; Avrupa Konseyi'ne üye devletlerin “*Türkiye haricinde*” tamamında vicdani reddin iç hukuklarında bir hak olarak tanımlanmış olmalarıdır. Buna karşın, Türkiye vicdani red konusunda henüz iç hukukunda herhangi bir düzenleme yapmamıştır. Dolayısıyla yaşanan sorunlarda ilk olarak Türkiye'nin vicdani red hakkına ilişkin bir düzenleme yapmaması nedeniyle Türkiye'nin AİHS m. 9'u ihlal ettiğine hükmedilmiştir. Daha sonraki başvurularda da muhtemelen aynı sorunla karşılaşılacaktır¹¹⁶⁴.

Bu kapsamda *Bayatyan/Ermenistan* kararından sonra, Türkiye aleyhine AİHS m. 9'un ihlaline hükmedilmiş, dolayısıyla *Erçep/Türkiye*, *Savda/Türkiye*, *Demirtas/Türkiye* ve *Tarhan/Türkiye* kararları göstermektedir ki, artık Türkiye'nin AİHS m. 9 uyarınca vicdani red başvuruları konusunda yasal bir düzenleme yapması AİHS m. 46/1 hükmü uyarınca zorunludur. Çünkü Erçep ve Savda kararlarından sonra Türkiye açısından artık durum son derece netleşmiştir ve mevcut yasalarda gerekli değişiklik olmadığı sürece yeni ihlal kararları gelebilecektir¹¹⁶⁵. Nitekim bu hüküm ve Anayasa'nın m. 90/son fıkrasıyla beraber düşünüldüğünde AİHS'nin kanunların üzerinde olduğu, iç hukukla çelişmesi halinde uluslararası hükümlerin geçerli olacağı ve AİHM'nin kararlarının Türkiye için bağlayıcı olduğu konusunda kuşku yoktur. Son tahlilde yukarıda açıklanan bağlamda Türkiye'nin uymakla yükümlü olduğu Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Yargı Mercilerinin oluşturmuş olduğu vicdani red hakkındaki içtihatların, uluslararası karar ve sözleşmelerin Türkiye Yargı ve özellikle Yasama Organlarına etkisinin ne zaman ve nasıl olacağı Türkiye kamuoyunca beklenmektedir¹¹⁶⁶.

olmayacaktır. Bülent Aydemir, “Vicdani Retçilere Umut Işığı”, *Sabah*, 14 Mart 2006, s. 23. “Askerlik Şart Olmayacak Vatandaşlık Yasası Değişiyor”, *Radikal*, 14 Mart 2006, s. 7. Bu dipnot, Cenk Özgen *Türkiye’de Zorunlu Askerlik Ve Profesyonel Ordu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, dipnot 95, s. 43’ten alınmıştır.

¹¹⁶⁴ Taşkazan, *Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye’de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar*, s. 21-22.

¹¹⁶⁵ Mutlu, *Vicdani Ret ve Uluslararası Hukuk II: Sözleşmeyi Bayatyanla Okumak*, s. 70.

¹¹⁶⁶ Köybaşı, *İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi’nin Bayatyan Ermenistan’a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye’deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi*, s. 15; Taşkazan, *Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye’de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar*, s. 22.

Diğer yandan AİHM vicdani redle ilgili vermiş olduğu son kararlarında red hakkının kapsamına bir netlik kazandırılmamıştır. Şöyle ki; vicdani redciler kendi içinde birçok kısma ayrılmaktadır. Total redciler, alternatif hizmeti kabul eden vicdani redciler, seçici vicdani redciler bunlardan bazılarıdır. Örneğin total redciler askerlik hizmetini reddettikleri gibi, alternatif sivil hizmeti de reddetmektedirler. Fakat AİHM henüz bu tür bir şikâyetle karşılaşmamıştır. Avrupa ülkelerinin pek çoğunun profesyonel orduya geçtiği göz önünde bulundurulduğunda alternatif hizmetin de vatandaşlara bir yükümlülük olarak getirilmesinin yaşayan/canlı belge doktrini işletilerek ilerleyen zamanlarda kabul edilemez bulunması öngörülebilir bir olasılıktır¹¹⁶⁷.

Özet olarak Türkiye Avrupa Birliği'ne tam üyelik yolunda ciddi ilerleme kaydetmiştir. Şu halde tam üyeliğin, Türkiye'nin vicdani red hakkını açıkça tanıyan bu hükmü kabul etmesini zorunlu kılacağı kesindir. O halde; uluslararası hukukun vicdani red konusundaki tavrını ilkesel düzlemde kabul edildiği takdirde, evrensel düzeyde Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi, Türkiye'nin de onaylamış bulunduğu bir sözleşme kapsamında vicdani red hakkını artık tanımış bulunmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ise, Ülke/Türkiye kararında, Türkiye'nin vicdani redcilere yönelik uygun bir yasal rejimi bulunmadığını belirterek yasalarını değiştirmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Sonuç olarak; Avrupa Birliği'nin 2000 tarihli, insan hakları bildirisinde, vicdani reddin bir hak olduğuna da açıkça değindiği hatırlanmalıdır¹¹⁶⁸.

B. Avrupa Konseyine Üye Ülkelerde Zorunlu Askerlik Hizmeti ve Vicdani Red

1. Zorunlu Askerlik Hizmeti Bulunmayan Ülkeler

Günümüzde ülkelerin, askerlik hizmeti konusuna farklı şekillerde yaklaştıkları ve her ülkenin kendine özgü politik, kültürel ve toplumsal koşulları doğrultusunda yasal düzenlemeler yaptıkları görülmektedir. Çünkü askerlik kavramının bir ülkede sahip

¹¹⁶⁷ Bülbul, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret, s. 122-123.

¹¹⁶⁸ Boyle, Uluslararası Hukukta Vicdani Red ve Osman Murat Ülke Davası, s. 288-289.

olduğu önem ve değer, devletlerin içerisinde yer aldığı coğrafya dolayısıyla karşı karşıya bulunduğu tehlike ve tehditler, toplumun askerlik kavramına bakışı ve sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi gibi unsurlar ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bu açıdan bazı ülkelerde zorunlu askerlik hizmeti uygulaması bulunmadığı, bazı ülkelerde askerlik hizmetinin zorunlu olduğu görülmekte; üçüncü bir grubu ise zorunlu askerlik hizmetinin olduğu ve fakat vicdani red düzenlemesinin de bulunduğu ülkeler oluşturmaktadır. Dolayısıyla, askerlik hizmetine duyulan ihtiyaç ve ihtiyaç duyulan asker sayısı ülkeden ülkeye değişmektedir¹¹⁶⁹.

Avrupa’da vicdanî red tartışmaları çok eski tarihlere dayanmaktadır. Bugün Avrupa’da bir kısım devletler zorunlu askerliği kaldırmış ve profesyonel ordu anlayışına geçmiştir. Avrupa Konseyi’ne üye kırk altı devletten on dördünde zorunlu askerlik uygulaması bulunmamaktadır¹¹⁷⁰. Bu ülkelerde silahlı kuvvetler bugün yalnızca mesleki askerlikten (militaire de carriere) oluşmaktadır. Nitekim 1950’lerden sonra Avrupa Konseyine üye ülkelerin bir kısmında zorunlu askerlik hizmetinin terk edildiği görülmektedir¹¹⁷¹. Bu ülkelerde zorunlu askerlik hizmeti yerine tamamen profesyonel askerlerden oluşan ordular ihdas edilmiştir¹¹⁷². Örnek vermek gerekirse, İngiltere’de 1960, Belçika’da 1995, Hollanda’da 1996, Portekiz’de 1999, İspanya ve Fransa’da 2001, Sırbistan’da 2003; İtalya, Portekiz, Slovenya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti’nde 2004, Slovakya’da 2005, Bosna Hersek’de 2006, Romanya’da 2007, Hırvatistan’da 2008 yılında zorunlu askerlik yerine artık profesyonel birliklerden oluşan modern askerlik sistemine geçilmiştir¹¹⁷³.

¹¹⁶⁹ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 123-124.

¹¹⁷⁰ Esasen bugün itibarıyla on dört ülke askerlik hizmetini zorunlu olmaktan çıkartmış ve askerliği bir meslek haline getirmiştir. Ancak, Letonya’da bu ülkelere dâhil olmakla birlikte 2007 itibarıyla uygulamaya geçecektir. Bu nedenle sayı on beş olarak alınmıştır. Bkz., Anayurt, *Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme*, s. 164.

¹¹⁷¹ Zorunlu askerlik hizmetinin bulunmadığı üye ülkeler şunlardır; Andora, Belçika, Birleşik Krallık, Bosna Hersek, Çek Cumhuriyeti, Fransa, Hırvatistan, Hollanda, İrlanda, İspanya, İtalya, İzlanda, Liechtenstein, Lüksembourg, Macaristan, Malta, Monako, Portekiz, Romanya, San Marino, Sırbistan Karadağ, Slovakya, Slovenya. Ayrıntılı açıklama için bkz., Çınar, *Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış*, s. 237-240.

¹¹⁷² Üye ülkelerdeki zorunlu askerlik hizmeti ile ilgili gelişmeler konusunda ülke raporları için bkz., Quaker Council for European Affairs (QCEA), *The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation*, April 2005.

¹¹⁷³ Karagöz, *Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı*, s. 868; Esmer, *Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret*, s. 63-65.

Moldova’da profesyonel orduya geçiş için Savunma Bakanlığı’nın girişimi olmuş fakat Moldova Parlamentosu’nca ekonomik kaygılar nedeniyle bu teklif reddedilmiştir. Başka bir açıdan konuyu ele alacak olursak; şu anda AB çatısı altında 27 ülke bulunmaktadır ve bunlardan 14 ülkede zorunlu askerlik sistemi bulunmamaktadır. Diğer anlamıyla bu ülkelerde profesyonel ordular bulunmaktadır¹¹⁷⁴.

Andora’nın ise ordusu bulunmadığı için savunması Fransa ve İspanya tarafından, Monako’nun ise Fransa tarafından sağlanmaktadır¹¹⁷⁵. İrlanda ve Malta’da ise zorunlu askerlik hizmeti hiçbir zaman planlanmamıştır¹¹⁷⁶. Liechtenstein’in ordusu bulunmazken, İzlanda’da uygulamada zorunlu askerlik hizmetinin bulunmadığını görülmektedir. Günümüzde zorunlu askerlik hizmetinin bulunmadığı bu ülkelerde, zorunlu hizmet kaldırılmadan önce, vicdani red hakkı tanınmış durumdadır¹¹⁷⁷. Örneğin, Hollanda’da 1920, Fransa’da 1963, Belçika’da 1965, İtalya’da 1972, Portekiz’de 1976, İspanya’da 1984, Çek Cumhuriyeti’nde 1989, Hırvatistan’da 1990, Slovenya’da 1992, Slovakya’da 1995, Romanya’da 1996, Macaristan’da 2001, Sırbistan’da 2003 yılında vicdani red yasal bir hak olarak tanınmıştır. Bosna Hersek’de ise vicdani red hakkının 2004 yılındaki kabul edilmesinden iki yıl sonra, zorunlu askerlik hizmeti kaldırılmıştır. Dolayısıyla ordu profesyonel askeri birliklerden oluşmaya başlamıştır¹¹⁷⁸.

Yukarıda da açıklandığı üzere, 2000’li yıllardan itibaren çoğu Avrupa ülkesinde vicdani red hakkı tanınmaktadır. Şöyle ki bazı ülkeler zorunlu askerlik hizmetini tamamen terk etmiş ve profesyonel ordu sistemine geçmiştir. Diğer bazı ülkelerde ise

¹¹⁷⁴ Anayurt, *Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme*, s. 164; Çınar, *Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de Vicdani Ret*, s. 98.

¹¹⁷⁵ Quaker, *The Right to*, s. 2 ve 49.

¹¹⁷⁶ Quaker, *The Right to*, s. 47; Çınar, *Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış*, s. 237-240.

¹¹⁷⁷ Çınar, *Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde Ve Türkiye’de Vicdani Ret*, s. 98-99; Karagöz, *Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı*, s. 868.

¹¹⁷⁸ Sevinç, *Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği*, s. 313-314; Karagöz, *Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı*, s. 868.

zorunlu askerlik hizmeti devam etmekle beraber, vicdani red talebinde bulunan kişiler için alternatif sivil hizmet sistemi uygulanmaktadır¹¹⁷⁹. Nitekim profesyonel askerliğe geçen ülkelerde bu konuyla ilgili anayasal düzenlemeler getirilmiştir. Örneğin; ulusal savunma, zorunlu askerlik hizmeti ve alternatif sivil hizmeti düzenleyen 2 Nisan 1976 tarihli Portekiz Anayasası'nın 276. Maddesinin dördüncü fıkrasında, zorunlu askerlik hizmetini yasal koşullara uygun olarak reddeden kişilerin, askerlik süresine ve derecesine eşdeğer olmak üzere alternatif sivil hizmeti yerine getirecekleri hükmüne yer verilmişti¹¹⁸⁰. Altıncı fıkrada sivil hizmet tamamen zorunlu askerlik yerine yahut onu tamamlamak üzere yapılacağı ve sivil hizmette bulunacak kişilerle ilgili durum ve şartların yasada açık bir şekilde düzenleneceği belirtilmiştir¹¹⁸¹.

AB çatısı altındaki diğer 13 ülkede ise alternatif hizmet seçeneği “*yerleşik olarak*” uygulanmaktadır¹¹⁸². Bu ülkelerden Almanya’da Anayasa’nın 4. Maddesinin 3. Fıkrası “*hiç kimse vicdani karşısında zorla askeri hizmet yapmaya zorlanamaz...*” ifadesine yer vermektedir. Almanya’da her yıl ortalama 150 bin vicdani redci bu haktan yararlanmak için başvuruda bulunmaktadır¹¹⁸³. Bu kişiler Gençlik, Aile, Kadın ve Sağlık Bakanlığı’na bağlı, Federal Sivil Servis Ofisleri tarafından yönetilen, alternatif hizmet yerlerine yönlendirilmektedir. Fakat çoğu ülkede farklılık arz eden alternatif hizmet süresi Almanya’da yine askerlik süresi gibi 9 aydır. Avusturya ise 1991 yılından beri vicdani red hakkını tanımış ve redciler için, İçişleri Bakanlığına bağlı alternatif hizmet birimlerini kurmuştur. Ancak Avusturya’da

¹¹⁷⁹ Altundiş, Avrupa Konseyi ve AİHM Kararlarına Göre Türk Hukukunda Vicdani Red Hakkı, s. 157.

¹¹⁸⁰ Karagöz, Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı, s. 868.

¹¹⁸¹ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red Ve Türkiye*, s. 40-42; Sevinç, *Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği*, s. 313-314; Çınar, *Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde Ve Türkiye’de Vicdani Ret*, s. 98-99.

¹¹⁸² Anayurt, *Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme*, s. 164; Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 99.

¹¹⁸³ Bkz., (Erişim) www.zivildienst.de, s. 34, 17.11.2015.

askerlik süresi 8 ay, fakat alternatif hizmet süresi 12 ay olarak düzenlenmiştir¹¹⁸⁴. Danimarka’da bu hakkı 1917 yılından beri yasal olarak tanımaktadır. 1987 Sivil Hizmet Kanunu (Kanun No: 588/87) 1992 ve 1998 yıllarında yapılan değişikliklerle birlikte halen uygulanmaktadır. Alternatif hizmet alanlarından İçişleri Bakanlığı sorumludur. Askerlik ve alternatif hizmetin süresi eşit olup 9 aydır¹¹⁸⁵.

Finlandiya, vicdani red hakkını 1931 yılında tanımıştır. Şu anda ise 1991 tarihli Sivil Hizmet Kanunu (Kanun No: 1723/91) yürürlüktedir. Alternatif sivil hizmet birimleri ise Çalışma Bakanlığı’na bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Sivil hizmet süresi 13 aydır, ancak askerliğin yapılması halinde bu süre 6 aya inmektedir¹¹⁸⁶. İsveç, bu hakkı 1920 yılından beri tanımaktadır. Şu anda 1994 Toplu Savunma Hizmeti Kanunu (Kanun No:1809/94) yürürlüktedir. Yürürlükteki kanuna göre, alternatif hizmet yerlerinin yönetiminden Savunma Bakanlığı sorumludur. Bu hizmetin süresi askerlik ile aynı olup 7,5 aydır. Yunanistan’da Anayasa’nın 4/6. Maddesi “*kanunlar çerçevesinde bütün Yunan askeri hareketlerin ülke savunmasına hizmet etmesi gerektiğini*” belirtmiştir. Yunanistan vicdani red hakkını 1998 yılında tanımış ve aynı yıl alternatif hizmet modelini kabul etmiştir. Bu hizmetten Savunma Bakanlığı yetkilidir ve süresi 23 aydır. Oysaki askerlik süresi 12 ay olarak düzenlenmiştir. Bu ülkelerin dışında AB’ye yeni üye olan devletlerdeki alternatif hizmet koşullarına da biraz değinmekte yarar vardır¹¹⁸⁷.

Bulgaristan’da Anayasa’nın 59/2. Maddesine göre, zorunlu askerlik hizmetinin yerine alternatif bir sivil hizmette de bulunabileceği hakkı düzenlenmiştir. Alternatif hizmetin süresi 13,5 ay olup, askerlik süresi 9 ay, üniversite mezunları konusunda Alternatif hizmet süresi 9 ay, askerlik süresi ise 6 aydır. Alternatif hizmet yerleri ise Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı sorumluluğundadır. Fakat Bulgaristan zorunlu

¹¹⁸⁴ Schneider, Vicdani red Hakkında Avrupa Standartları ve Alternatif Hizmet, s. 267-269; Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 99; Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 127-128.

¹¹⁸⁵ Anayurt, Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 165; Çınar, Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış, s. 241.

¹¹⁸⁶ Çınar, Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış, s. 242.

¹¹⁸⁷ Karagöz, Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı, s. 868; Çınar, *Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de Vicdani Ret*, s. 98-99.

askerliği 2008 yılından itibaren kaldırmıřtır¹¹⁸⁸. Estonya’da 1991 Anayasası’nın 124. Maddesi ile birlikte vicdani red hakkını tanımıştır. Alternatif hizmetlerden İçişleri veya Sosyal İşler Bakanlığı sorumludur. Alternatif hizmetin süresi 16 ay olup askerlik görevi ise 8 ay süre ile sınırlıdır. Kıbrıs Rum Cumhuriyeti Ulusal Savunma Kanunu’nun 5. Bölümü’nde, alternatif hizmette bulunma imkânı verilirken bunun savunma bakanlığının gözetimi altında yapılabileceği görölmektedir. Belirtilmesi gerekir ki anılan ölkede alternatif hizmet ve askerlik süresi diğer AB üyesi ölkelerden oldukça fazladır. Alternatif hizmet 42 ay, askerlik ise 26 ay olarak düzenlenmiřtir¹¹⁸⁹.

Letonya, 2002 yılından itibaren Alternatif Hizmet Kanunu ile birlikte vicdani red hakkını yasal olarak tanımıştır. Alternatif hizmet birimi Savunma Bakanlığının sorumluluğundadır. Türkiye’de olduğu gibi Letonya’da da askerlik süresi 12 aydır. Keza Letonya, alternatif hizmeti tanımıştır süresi de 24 aydır. Litvanya, vicdani red hakkını 1992 Anayasası’nın 139. Maddesinde düzenlemiştir. Alternatif hizmet birimleri Savunma Bakanlığı kontrolündedir. Askerlik süresi 12 ay, alternatif hizmet süresi ise 18 ay olarak düzenlenmiřtir¹¹⁹⁰. Polonya vicdani red hakkını 1988 yılında, Anayasa’nın 85. Maddesinde düzenlemiştir. Alternatif hizmet alışma Bakanlığı’nın sorumluluğundadır. Askerlik süresi 11 ay iken alternatif hizmet süresi daha fazla 18 ay olarak düzenlenmiřtir¹¹⁹¹. Romanya’da, 1996 yılından itibaren alternatif hizmet hakkı tanınmaktadır. Askerlik süresi normalde 8 aydır fakat üniversite mezunları için bu hizmet 4 ay olarak düzenlenmiştir. Alternatif hizmet süresi ise üniversite mezunları için 6 ay, onların haricinde ise 12 aydır. Romanya’da, Savunma Bakanlığı Alternatif hizmetin yürütölmesinden sorumludur. Sonuç olarak açıklamalardan da

¹¹⁸⁸ (Erişim), tr.m. wikipedia.org, 19.11.2015; Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 126.

¹¹⁸⁹ Sevinç, *Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği*, s. 314; ınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 100.

¹¹⁹⁰ Anayurt, *Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme*, s. 165; ınar, *Avrupa Konseyi Ölkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış*, s. 243.

¹¹⁹¹ Taşkazan, *Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye’de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar*, s. 8-9.

görüleceği üzere Almanya, Danimarka ve İsveç dışındaki ülkelerin tümünde alternatif hizmet süreleri askerlik sürelerinden daha uzundur¹¹⁹².

Zorunlu askerlikten profesyonel askerlik sistemine geçişte gözlenen gelişmeler aslında zorunlu askerlik sisteminin tamamen ortadan kalkacağı düşüncesini oluşturmuştur. Bilhassa soğuk savaş sonrasında, Dünyanın teknolojideki geldiği nokta artık büyük askeri birliklere dolayısıyla insan yığınlarına ihtiyaç olmayacağı düşüncesinin ağırlık kazanmasına neden olmuştur. Nitekim kendi aralarındaki işbirliğini derinleştirmek ve genişletmek isteyen, birçok komşu ülke de karşılıklı ilişkilerini barış temelli kurmayı hedeflemiştir. Özellikle anılan bu barış idealine ulaşmak için AB ülkelerinde zorunlu askerlik hizmetinin söz konusu olmaması gerektiği yüksek sesle dillendirilmektedir¹¹⁹³.

2. Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Red Hakkı Tanınan Ülkeler

Bazı ülkelerde vicdani red hakkı tanınmakla birlikte zorunlu askerlik hizmeti de devam edebilmektedir. Nitekim bu ülkelerde; bireylerin vicdani red talepleri düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ve felsefi kanaat kapsamında değerlendirilip vicdani redcilerin zorunlu askerlik hizmeti yerine alternatif sivil hizmet yapmalarına imkân tanınmaktadır. Anılan bu ülkelere Örnek olarak; Avusturya, Almanya, Bulgaristan, Ukrayna, İsviçre, Rusya Federasyonu, Hırvatistan, Estonya, gösterilebilir¹¹⁹⁴. Danimarka 1917 yılında vicdani red hakkını yasal olarak tanıyan ilk Avrupa ülkesidir. Danimarka'yı takiben 1920 yılında İsveç, 1922 yılında Norveç, 1931 yılında Finlandiya vicdani reddi bir hak olarak tanımıştır. Dolayısıyla yukarıda da değinildiğine göre Batı Avrupa Ülkeleri'nde I. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında bu hakkın tanındığını söyleyebiliriz¹¹⁹⁵. Üstelik AB Üyesi Ülkeler'in bir

¹¹⁹² Çınar, Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de Vicdani Ret, s. 100.

¹¹⁹³ Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 124; Karagöz, Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı, s. 868-869.

¹¹⁹⁴ Karagöz, Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı, s. 868-870; Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 127-135.

¹¹⁹⁵ Adward R. Cain, "Conscientious Objection in France, Britain and United States", *Comparative Politics*, Vol. 2, No. 2, January 1970, s. 275.

kısmı vicdani red hakkını anayasal düzeyde tanımaktadır¹¹⁹⁶. Örneğin; Avusturya, Almanya, Bulgaristan, Ukrayna, İsviçre, Rusya Federasyonu, Hırvatistan, Estonya¹¹⁹⁷ bu ülkeler arasında yer almaktadır.

Almanya’da ilk vicdani red düzenlemesi¹¹⁹⁸ 1949 yılında, İkinci Dünya Savaşı’nın hemen ardından gerçekleşmiştir. 23 Mayıs 1949 tarihli Alman Anayasası’nın 12a Maddesinin ilk fıkrası on sekiz yaşına gelen her erkeğin askerlik yükümlüsü olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, askerlik hizmeti Almanya’da da Anayasal olarak düzenlenmiştir. Alman Anayasası’nın 4. Maddesinin 3. fıkrası, “*hiç kimse vicdani karşısında zorla askeri hizmet yapmaya zorlanamaz...*” demektedir. Oysaki Almanya’da her yıl ortalama 150 bin kişi vicdani red başvurusunda bulunmaktadır. Aynı fıkarda, ayrıntıların federal bir kanunla düzenleneceği söylenmiştir¹¹⁹⁹. Anayasa’nın 19 Mart 1956 tarihli kanunla değişik 12. Maddesinin 2. fıkrası, silahlı askerlik hizmetini vicdani temelde reddedenlerin muadil bir hizmet yapmaları gerektiğini düzenlemektedir. Bu kişilerin silahlı askerlik dışında görevlendirildikleri kamu hizmeti, Gençlik, Aile, Kadın ve Sağlık Bakanlığı’na bağlı, Federal Sivil Servis Ofisleri tarafından yönetilen, alternatif hizmet birimleri olmaktadır¹²⁰⁰. Aynı fıkarda, bu muadil hizmetin süresinin askerlik hizmeti süresinden daha fazla olamayacağı ve ayrıntıların düzenleneceği kanunda silahlı kuvvetlerin hiçbir birimiyle bağlantısı olmayan muadil hizmetlerin de öngörüleceği belirtilmektedir. Almanya’da 1983 tarihli Vicdanî Red Kanunu yerine 2003’te yenilenen bu kanun ile alternatif hizmet süresi de askerlik hizmet süresi gibi dokuz ay olarak eşitlenmiştir. Alternatif hizmet genellikle, kamu hastanelerinde, özürülere ve hastalara bakım

¹¹⁹⁶ Anayurt, Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 166.

¹¹⁹⁷ Karagöz, Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı, s. 870.

¹¹⁹⁸ Almanya’da ilk vicdani ret düzenlemesi hakkında geniş bir değerlendirme için bkz., Bröckling, Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret, s. 69-79.

¹¹⁹⁹ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 129.

¹²⁰⁰ Bröckling, Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret, s. 74-76; Çınar, Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de Vicdani Ret, s. 99; Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 129-130; Çınar, Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış, s. 243.

merkezlerinde sosyal amaçlı kurumlarda yerine getirilmekte, dolayısıyla önemli bir sivil hizmet de ücretsiz olarak bu kişiler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir¹²⁰¹.

Avusturya, 1991 yılından beri vicdani red hakkını tanımış ve İçişleri Bakanlığına bağlı alternatif hizmet birimleri ve servisleri kurmuştur. Vicdani red statüsü için bu Bakanlığın Muadil Hizmet Komisyonu'na başvuru yapmak gerekmektedir. Komisyon, başvurucuyu kapalı bir oturumda dinlemektedir. Komisyon, gençlik, iş ve çalışma örgütlerinden temsilciler de bulunmakta, fakat ordu temsilcileri yer almamaktadır. Ayrıca başvurusu reddedilen redci komisyonun üst organına itirazda bulunma hakkına sahiptir, ancak, devletin vicdani red başvurunun kabul edilmesine itiraz söz konusu değildir. Bu bağlamda başvurucu, anayasal bir hükmün ihlal edildiğini düşünüyorsa, Federal Yüksek Mahkeme'ye de başvurma hakkına sahiptir¹²⁰². Avusturya'da, Almanya'dan farklı olarak, sivil hizmetin süresi 12 ay, askerlik süresi ise 8 aydır.

Danimarka, bu hakkı 1917 yılından beri yasal olarak tanımaktadır. 1987 Sivil Hizmet Kanunu (Kanun No: 588/87), 1992 ve 1998 yıllarında yapılan değişikliklerle birlikte halen uygulanmaktadır. Alternatif hizmet, İçişleri Bakanlığı sorumluluğunda yapılmaktadır. Fakat Danimarka'da askerlik ve alternatif hizmetin süresi aynı 9 aydır¹²⁰³. Finlandiya, vicdani red hakkını 1931 yılından beri tanımaktadır. Şu anda 1991 Sivil Hizmet Kanunu (Kanun No: 1723/91) yürürlüktedir ve alternatif hizmet yerleri Çalışma Bakanlığı'na bağlıdır. Muadil hizmet süresi 395 gündür. Vatandaşların askerlik yapması halinde bu süre ortalama 8,5 aya inmektedir¹²⁰⁴. İsveç'te zorunlu askerlik sistemi devam etmekle birlikte vicdani reddi bir hak olarak 1920 yılından beri tanımaktadır. Şu anda uygulanmakta olan 1994 Toplu Savunma

¹²⁰¹ Berrak Yılmaz, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Bağlamında Vicdanî Ret*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 119; Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 129-130.

¹²⁰² Çınar, *Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış*, s. 237; Esmer, *Türkiye'de ve Dünyada Vicdani Ret*, s. 73; Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 172; Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 127-128.

¹²⁰³ Esmer, *Türkiye'de ve Dünyada Vicdani Ret*, s. 73; Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 172; Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 129-130.

¹²⁰⁴ Çınar, *Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de Vicdani Ret*, s. 99; Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 129; Karagöz, *Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı*, s. 870-871.

Hizmeti Kanunu'na (Kanun No: 1809/94) göre alternatif hizmet yerlerinin yönetiminden Savunma Bakanlığı sorumludur. Günümüzde, zorunlu askerlik süresi ile muadil hizmet süresi birbirine eşit olup 7,5 aydır¹²⁰⁵.

Yunanistan'da bir kimsenin Yehova Şahitleri grubuna üye olduğunu belgelemesi durumunda, o kişi, otomatik olarak vicdanî redci olarak değerlendirilmektedir. Keza seküler veya felsefi nedenlere dayalı vicdanî redci statüsünün elde edilmesi oldukça zordur. Kuşkusuz bu durumda, gerek parlamenterler meclisi, gerekse bakanlar komitesince alınan tavsiye kararlarına uyulmadığı görülmektedir¹²⁰⁶. Anayasa'nın 4/6. Maddesi "*kanunlar çerçevesinde bütün Yunan askeri birliklerin ülke savunmasına katılması gerektiğini*" belirtmiştir. Yunanistan 1998 yılında vicdani red hakkını tanımış ve alternatif sivil hizmet uygulamasını kabul etmiştir. Bu hizmetin yürütülmesinden Savunma Bakanlığı yetkilidir ve süresi 23 aydır. Hâlbuki askerlik süresi 12 ay olarak düzenlenmiştir. Bir başka deyişle askerlik süresi, alternatif hizmet süresinin yaklaşık iki katı olarak düzenlenmiştir¹²⁰⁷.

Yunanistan'da ilk vicdani redciler Yehova Şahitleri arasından çıkmıştı, askeri makamlarca onlara 10-15 yıl gibi ağır hapis cezaları verildi. Üstelik Yunan iç savaşı yıllarında bu redcilere idam cezası dahi uygulanmıştır. 1987 yılında ilk seküler redciler ortaya çıkmaya başladılar. Onlar vicdani reddi yalnızca belli bir ordu ya da siyasi sistemle sınırlamaksızın şiddetsizliği ve toplumsal itaatsizliği savunmaktaydılar¹²⁰⁸. Yukarıda açıklanan sorunlar çerçevesinde Yunanistan'da alternatif hizmete ilişkin yaşanan sorunların ilki, sivil hizmet süresinin uzun olması, dolayısıyla cezalandırıcı nitelikte olması, ayrıca sivil hizmetle ilgili başvuruların

¹²⁰⁵ Karagöz, Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı, s. 870; Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 129-131; Çınar, *Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de Vicdani Ret*, s. 100; Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 131.

¹²⁰⁶ Anayurt, *Avrupa'da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme*, s. 167.

¹²⁰⁷ Michalis Maragakıs, Alexia Tsouni, "Yunanistan'da Vicdani Nedenlerle Orduda Hizmet Vermeyi Reddetmek", *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 213-214; Yılmaz, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Bağlamında Vicdani Ret*, s. 121-122; Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 129; Karagöz, Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı, s. 870-871.

¹²⁰⁸ Maragakıs, Tsouni, *Yunanistan'da Vicdani Nedenlerle Orduda Hizmet Vermeyi Reddetmek*, s. 217.

değerlendirilmesinde ve dava açma sürecinin incelenmesinde Savunma Bakanlığının yetkili olmasıdır. Diğeri, vicdanî redcilerin orduya giriş sürecinde veya girdikten sonra vicdanî red talep haklarının olmaması, üstelik vicdanî reddi ileri sürmenin ancak barışta söz konusu olması, bu bağlamda savaş zamanlarında böyle bir durumun ileri sürülemeyeceğidir. Ayrıca vicdanî red statüsünün sendikal etkinliklerde bulunmak, bir greve katılmak veya disiplin suçu gibi basit gerekçelerle geri alınarak bu hakkın kaybedilmesidir. Dahası bu süreç sonunda vicdanî redcilerin silahlı askerlik yapmak zorunda bırakılabilmesi ve vicdanî redcilerin zorunlu askerlik hizmeti yapanların aksine kalabalık şehirlerde görev almaları olarak değerlendirmektedirler¹²⁰⁹.

1991’de yürürlüğe giren Bulgaristan Anayasası’nın 59. Maddesinin birinci fıkrasında askerlik ödevinin her Bulgar Vatandaşı’nın onurlu bir görevi olduğu belirtilmektedir. Anılan maddenin 1 Ocak 2008 tarihinde değiştirilen ikinci fıkrasında askerlik hizmetinin nasıl yerine getirileceği, istisnaları ve alternatif sivil hizmetin yasa ile düzenleneceği hükmüne yer verilmiştir¹²¹⁰. Bulgaristan’da alternatif sivil hizmetin süresi normalde 13,5 aydır. Fakat üniversite mezunları için bu süre 9 aya inmektedir. Ancak askerlik süresi 9 ay olup, üniversite mezunları için 6 aydır. Alternatif hizmet yerlerinden Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı sorumludur. Fakat bu ülkede zorunlu askerlik 2008 yılında kaldırılmıştır. Estonya’da 1991 Anayasası’nın 124. Maddesi vicdani red hakkını tanımaktadır. Bu hizmetten İçişleri veya Sosyal İşler Bakanlığı sorumludur. Alternatif hizmetin süresi 16 aydır. Askerlik süresinin iki katıdır¹²¹¹.

Güney Kıbrıs Rum Kesimi’nde standart askerlik süresi 26 aydır. Fakat en az 4 çocuk sahibi olanlar ve yurtdışında yaşayanlar için bu süre kısa dönem askerlik olarak 13 aydır. Burada vicdani reddin bir hak olarak kabulü 2005 yılında gerçekleşmiştir¹²¹².

¹²⁰⁹ Yılmaz, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Bağlamında Vicdanî Ret*, s. 121-122;

¹²¹⁰ Karagöz, *Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı*, s. 870.

¹²¹¹ Çınar, *Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de Vicdani Ret*, s. 100; ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz., (Erişim), <http://www.yspdb.org/news/20070109.html>, 22.11.2015.

¹²¹² Kasımoğlu, *Türk Hukuku’nda ve Mukayeseli Hukukta Vicdani Ret*, s. 71; Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 128.

Güney Kıbrıs Rum Kesimi, Ulusal Savunma Kanunu'nun 5. Bölümü'nde Savunma Bakanlığı'nın gözetimi altında alternatif hizmet olanağının bulunduğu ve bu hizmetin süresinin 42 ay olduğu kabul edilmiştir. Askerlik yapılması durumunda bu süre 26 ay olarak kısaltılmıştır¹²¹³. Letonya zorunlu askerlik sistemini 2007 yılında bırakmıştır. 2002 yılında çıkardığı Alternatif Hizmet Kanunu uyarınca vicdani red hakkını da yasal olarak tanımıştır. Bu ülkede alternatif hizmet yerleri Savunma Bakanlığına bağlı ve bu hizmetin süresi 24 aydır. Ancak askerlik süresi 12 aydır¹²¹⁴. Litvanya, vicdani red hakkını 1992 Anayasası'nın 139. Maddesi'nde güvence altına almıştır. Sivil hizmet yerleri birçok ülkede olduğu gibi Savunma Bakanlığı'na bağlıdır ve süresi 18 aydır. Fakat normal askerlik süresi 12 aydır¹²¹⁵.

Polonya'da vicdani red hakkı, 1988 yılında Anayasa'nın 85. Maddesi'nde bir hak olarak tanınmıştır. Yine birçok Ülkede olduğu gibi burada da, alternatif hizmet, Çalışma Bakanlığınca yürütülmektedir. Askerlik süresi 11 ay olan bu Ülkede, alternatif hizmet süresi 18 aydır. Romanya'da ise; zorunlu askerlik sistemi 2007 yılında kaldırılmıştır. Ancak bu Ülke 1996 yılından itibaren sivil alternatif bir hizmet imkânı öngörmüştür. Bu hizmetin süresi normalde 12 ay olmakla birlikte, üniversite mezunları için sadece 6 aydır. Ayrıca askerlik süresi 8 ay, üniversite mezunları için ise 4 ay olarak yasalaştırılmıştır. Romanya'da da alternatif hizmetin koordinasyonu Savunma Bakanlığınca yapılmaktadır. Kuşkusuz alternatif hizmet, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin 1987 yılında vermiş olduğu R (87) 8 numaralı tavsiye kararında da belirtildiği gibi, “*kural olarak sivil karakterde*” olmalıdır. Oysaki bu hizmet yerleri, birçok AB ülkelerinde, halen Savunma Bakanlığı'na kontrol edilmekte ve yürütülmektedir. Dolayısıyla bu durum, hizmetin sivil karakter unsurunu zedelemektedir¹²¹⁶.

¹²¹³ Ümit Kardaş, “Vicdani Red Bir İnsan Hakkıdır”, *Radikal* 2, 30.10.2005; Çınar, Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış, s. 243; Çınar, Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de Vicdani Ret, s. 100.

¹²¹⁴ Esmer, *Türkiye'de ve Dünyada Vicdani Ret*, s. 73; Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 127; Çınar, Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de Vicdani Ret, s. 100.

¹²¹⁵ Çınar, Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış, s. 243; Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 130.

¹²¹⁶ Çınar, Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de Vicdani Ret, s. 100; Çınar, Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış, s. 244.

Azerbaycan, Avrupa Konseyi'ne 25 Ocak 2001 tarihinde üye olmuştur. Azerbaycan İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ne ise 15 Nisan 2002 tarihinde taraf olmuştur. Azerbaycan, Avrupa Konseyi'ne üye ülkelerden, vicdani reddi bir hak olarak en son tanıyan ülkedir. Ancak burada dini nedenli red söz konusudur. Nitekim Azerbaycan Anayasası'nın 76. Maddesi, 24 Ağustos 2002 tarihli referandumla değiştirilmiştir. “*Vatanı savunma*” başlıklı maddenin yeni hali şöyledir:

“Madde 76: Vatanı savunmak her bir vatandaşın borcudur. Kanunla belirlenmiş şekilde vatandaşlar askeri hizmette bulunurlar. Vatandaşların inancı askeri hizmet yapmaya ters düşüyorsa, kanunla belirlenmiş durumlarda askerlik hizmetinin muadil bir hizmetle değiştirilmesi mümkündür¹²¹⁷.”

Azerbaycan da aktif askerlik süresi 18 ay, fakat aktif askerliği reddedenler için sivil hizmet süresi 24 ay olarak düzenlenmiştir¹²¹⁸. Azerbaycan Anayasası'ndaki bu değişiklikten sonra, artık AB'ye aday ülkeler içinde sadece (Hırvatistan, Makedonya, Türkiye ve İzlanda) zorunlu askerlik uygulaması devam eden tek ülke Türkiye'dir¹²¹⁹.

Sonuç olarak; Zorunlu askerlik uygulamasının geçerli olduğu yirmi yedi Avrupa Konseyi üyesi devletin yirmi beşi vicdanî redde ilişkin pozitif hukuk düzenlemelerine yer vermiştir. Ancak yine de anılan bu birçok Ülkede, Avrupa Konseyi'nin tavsiye kararındaki ilkelere uyulduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Keza bazı Ülkelerde, vicdanî redde ilişkin yasal düzenlemeler olmasına rağmen alternatif sivil hizmetler ve bunların yürütülmesi ilkelere uyulmadığı veyahut netleştirilmediği görülmektedir. Şöyle ki vicdanî red sadece birkaç devlette Avrupa Konseyi kararlarında kapsamı çizilen dinî ve/veya ahlakî, pasifist, felsefî veya siyasi nedenlere dayandırılmaktadır. Nitekim Konsey üyesi devletlerin çoğunda vicdanî red yalnızca dinsel temelli olarak sınırlanmakta ve kabul edilmektedir. Romanya ve Ukrayna sadece din eksenli vicdanî reddin kabul edildiği en somut örnek ülkelerdir. Anılan ülkelerde, üyelerine vicdanî reddi haklı kılacak silahları

¹²¹⁷ Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 135-136.

¹²¹⁸ (Erişim) <http://haberciniz.biz/diger-ulkelerde-askerlik1115641h-ne-kadar-.htm>, 29.11.2015.

¹²¹⁹ (Erişim) <http://www.gazetevatan.com/-vicdani-ret--diger-ulkelerde-nasil-uygulaniyor--410974-gundem, 11.10.2015>.

taşımayı yasaklayan bir inanç mensubu olduğunu belirten kişiler vicdani reddin yararlanmaktadır. Dolayısıyla din haricinde başka bir gerekçe kabul edilmemektedir. Bu bağlamda Avrupa Konseyi 1518/2001 nolu tavsiye kararında, vicdanî red başvurularının zaman, mekân ve görev unsuruyla bağımsız değerlendirilmesi yönünde bir ilkeye yer vermiş olmasına karşın üye devletlerin ulusal mevzuatlarında bu ilkeye uyulmadığı görülmektedir. Nitekim çoğu devlette vicdanî red başvurularının ancak askerlik hizmetine başlamadan önce yapılabileceğine yönelik kısıtlamalar bulunmaktadır¹²²⁰.

Özetle, Almanya, Danimarka ve İsveç dışındaki ülkelerin tamamında alternatif hizmet sürelerinin askerlik sürelerinden açık ara uzun olduğu görülmektedir. Fakat Avrupa Sosyal Şartı'nın 2. Bölümünün “*çalışma hakkı*” başlıklı 1. Maddesinin 2. Bendi, üye devletlerin “*Çalışanların özgürce edindikleri bir işle yaşamlarını sağlama haklarını etkin biçimde korumayı*” taahhüt ettiğini düzenlemiştir. 28 Haziran 2000 tarihinde Avrupa İşleri için Quaker Konseyi'nin Yunanistan karşısındaki alternatif hizmet sürelerinin uzun olduğu için yapılan başvuruyu değerlendiren Avrupa Sosyal Haklar Komitesi, anılan maddenin ihlal edildiği yönünde karar vermiştir¹²²¹. Keza vicdani reddin bir hak olarak kabul edilmesinin artık yetmediği, dolayısıyla çağın ve toplumun yapısına, ihtiyaç ve beklentilerine uygun reformcu nitelikte yeni yasal düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu ortadadır.

3. Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Reddin Hak Olarak Tanınmadığı Ülkeler

Bu başlık altında, zorunlu askerlik hizmeti karşısında vicdani reddin bir hak olarak tanınmadığı ülkeler incelenecektir. Avrupa Konseyi'nin üyesi olmasına rağmen vicdani reddi hak olarak bir yasal düzenleme ile güvenceye bağlamayan üye ülke(ler) yalnızca Türkiye'dir. Hâlbuki Türkiye 1949 yılından beri Avrupa Konseyi'nin üyesi olmasına rağmen, vicdani red hakkında herhangi bir yasal düzenleme henüz yapmamıştır. Diğer Konsey Üyesi Ülkelere göre bu hakkı tanımakta geciken Azerbaycan ise yeni Anayasası'nda vicdani red hakkını tanıyan hükümlere yer

¹²²⁰ Anayurt, Avrupa'da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 166-167.

¹²²¹ Çınar, Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de Vicdani Ret, s. 100-101.

vermiştir¹²²². Nitekim Azerbaycan'da¹²²³ olduğu gibi Türkiye'de de yakın gelecekte zorunlu askerlik hizmeti karşısında vicdani reddin bir hak olarak tanınacağı konusunda vicdani redciler ve kamuoyunda beklenti bulunmaktadır.

a. Çad Cumhuriyeti

Çad Cumhuriyeti'nde 14.04.1996 tarihli Anayasa yürürlüktedir. Bu Anayasanın "ödevler" bölümünde yer alan 51. Maddesi şu ifadeleri içermektedir¹²²⁴: *Vatanın ve ulusal toprak bütünlüğünün savunması her Çad'lı için bir ödevdir. Askerlik hizmeti zorunludur. Bu ödevin yerine getirilme koşulları kanunla belirlenir* (Madde 51). Bu maddeden de anlaşılacağı gibi Çad Anayasası, zorunlu askerlik hizmetini her vatandaş için anayasal bir yükümlülük ve görev olarak düzenlemiştir. Ayrıca Çad Cumhuriyeti, vicdani reddi, bir hak olarak kabul etmemektedir. Nitekim Anayasa'nın 54. Maddesi bu tür bir düzenleme yapılmasını da engellemektedir. 54. Madde şu şekildedir: *Hiç kimse, dini inançlarını veya felsefi düşüncelerini ileri sürerek ulusal menfaatlerin zorunlu kıldığı bir ödevi yerine getirmekten kaçınamaz.* Anılan bu madde, vicdani red hakkında yapılabilecek yasal bir düzenlemeyi engellemekle kalmamış, ayrıca ulusal menfaatlerin üstünlüğüne, dolayısıyla askerliğin milli bir ödev olduğuna da vurgu yapmıştır¹²²⁵.

b. Beyaz Rusya Cumhuriyeti

Beyaz Rusya Cumhuriyeti'nin 1994 tarihli Anayasası'nın 57. Maddesi uyarınca, Beyaz Rusya Cumhuriyeti'ni korumak, her Beyaz Rusya Cumhuriyeti vatandaşının kutsal görevi ve sorumluluğudur¹²²⁶. Anılan madde; zorunlu askerlik hizmetini

¹²²² Karagöz, Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı, s. 871.

¹²²³ Azerbaycan'da vicdani red talepleri ve redciler hakkında net bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹²²⁴ Çad Cumhuriyeti Anayasası'na; *Les Constitutions Africaines Publiées en Langue Française*, Tome2, Textes Rassemblés et Présentés par Jean du Bois de Gaudusson et Christine Desouches, Bruylant, Bruxelles, 1998'de yer alan Fransızca metin, kaynak alınarak Türkçeye çevrilmiştir buradan ulaşmak mümkündür.

¹²²⁵ Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 135.

¹²²⁶ Beyaz Rusya Cumhuriyeti'nin Anayasası için bkz. Beyaz Rusya Cumhuriyeti Resmi İnternet Sitesi:(Erişim) <http://www.president.gov.by/en/press19329.html#doc>, 18.08.2015.

öngörmekte olup, bu hizmete ilişkin koşulların ve muadil hizmetin bir kanunla düzenleneceğini belirtmektedir. Fakat burada 18- 27 yaş arası erkekler için askerlik zorunludur. Yükseköğretim mezunları için kısa dönem şeklinde 12 ay, normal dönem askerlik 18 ay olarak yapılmaktadır. 1994 ve 2001 yıllarında parlamentoda tartışılmış olmasına rağmen, vicdani redle ilgili henüz hukuki bir düzenleme yapılmamıştır¹²²⁷. Beyaz Rusya Cumhuriyeti'nde askerlik süresi 18 aydır. Üniversite mezunları için bu süre 12 ay olarak öngörülmüştür. Askerlik hizmetini yerine getirmek, küçük çocuk sahibi¹²²⁸ olmak ve ailesinin geçimini sağlıyor olmak gibi sosyal nedenlerle ertelenebilmektedir¹²²⁹.

II. BATI DEMOKRASİLERİNDE VİCDANİ REDDİN NASIL BELİRLENECEĞİ SORUNU VİCDANİ REDÇİLER VE KAMU HİZMETİ SEÇENEĞİ

A. Vicdani Red Hakkının Nasıl Belirleneceği Sorunu ve Kullanım Şartları

Daha önce de açıklandığı gibi, düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün uluslararası hukukta tanınması 1948 yılında kabul edilmiş olan İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sine dayanmaktadır. Beyannamenin ilk maddesinde “*her insanın vicdan ve fikir ile donatıldığını belirtmekte*” ve 18. Maddesinde de “*herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir*” denilerek, bir kavramsal çerçeveye bu hakkın “özü” ortaya konulmuştur. Nitekim bu özgürlüklerin, Beyanname'de kabul edilmesi ilk olarak, uluslararası hukuk için ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü bu hüküm, anılan hakların tanınması anlamında bir başlangıçtır. Bir diğeri ise, bu hak ilk kez bireysel bir sivil hak olarak tanımlanmıştır. Ve üçüncüsü, bu sözleşme ile bu hakkın doğallığına değinilmiştir ki, bu da birey/devlet arasında ilişkinin sorgulanması sonucunu doğurmuştur. Tabii ki, düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün bu şekli ile

¹²²⁷ Uluslararası Savaş Karşıtları Derneği, pr. 10, (Erişim) <http://www.savaskarsitleri.org/arsiv.asp?> 22.11.2015.

¹²²⁸ Beyaz Rusya Cumhuriyeti Anayasası için bkz., Beyaz Rusya Cumhuriyeti Resmi İnternet Sitesi: (Erişim) <http://www.president.gov.by/en/press19329.html#doc>, 27.11.2015

¹²²⁹ Kanada Göçmenler ve Mülteciler Bürosu, 1996, pr. 3'den aktaran; Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 137.

tanınması özellikle Avrupa’da egemen konumda olan Kilisenin pek de hoşuna gitmemiştir¹²³⁰. Dolayısıyla bu başlık altında ilk olarak, vicdani reddin nasıl belirleneceği sorunsalına değinilecek, ardından ise vicdani reddin kullanım şartları ya da reddin hangi hallerde geçerli olacağı konusu açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Vicdani Reddin Nasıl Belirleneceği Sorunu

Avrupa Konseyi Tavsiye kararlarında; vicdanî reddin herkesin yararlandırılması gerektiği hususuna önemle vurgu yaptığı görülmektedir. Bu bağlamda, ister süreli, yani meslekten olmayan (muvazzaf dışı), yalnızca zorunlu askerlik yükümlüleri için olsun, isterse askerliği profesyonel olarak tercih etmiş, düzenli ve bir meslek olarak askeri faaliyette görev üstlenen kişiler olsun sonradan vicdanî reddin yararlanmak için başvuru haklarının olabilmesi gerektiğine değinmiştir. Dolayısıyla muvazzaf olanlarında böyle bir isteminde bulunabilmesi imkânına işaret edilmektedir. Bu kapsamda, Avrupa Konseyi’ne üye devletlerin sadece birkaçında, anılan tavsiye kararı doğrultusunda askerlik yükümlülüğüne tabi bulunan kimseler için de bu durumdan yararlanabileceği yönünde yasal düzenlemeler bulunmaktadır. Anılan bu devletler ise; Almanya ve İngiltere’dir. Başka bir ifadeyle bu iki devlet dışında profesyonel askerlere vicdanî red gerekçesiyle ordudan ayrılma hakkı tanınmamaktadır¹²³¹.

Konumuz açısından asıl önem arz eden husus ise vicdanî redcinin nasıl belirleneceği sorunu ya da nasıl redci statüsüne dâhil olacağıdır. Nitekim bu çerçevede herhangi bir ölçüt veya standart söz konusu değildir. Kuşkusuz insanlar salt bu hizmetten kaçmak amacıyla kendisini vicdanî redci olarak adlandırabilir. Yaşanılan ve karşılaşılması muhtemel bu gibi sorunlar nedeniyle, bazı ülkelerde, Yehova Şahitleri ve Quakerlar gibi “*vicdani red özel*”inde belirginleşen ve vicdani reddi içselleştirerek silah tutmayı, kullanmayı hangi nedenle olursa olsun yasaklamış dinî cemaatlerin üyeleri, yalnızca bu yerlere mensubiyetini gösterir bir belge ile başkaca bir ispata gerek kalmaksızın vicdanî redci statüsüne dâhil edilmektedirler. Hatta Sözleşme Organlarının içtihatları, bu durumu/ayrıcalığı, başkaca nedenlerle vicdanî

¹²³⁰ Çınar, Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de Vicdani Ret, s. 95.

¹²³¹ Anayurt, Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 168.

reddi ileri sürenlere karşı tanınmamış olmasını, Sözleşme ihlali yahut “*Sözleşmenin ruhuna ve amacına*” aykırı olarak da değerlendirmemiştir. Çünkü Komisyon’un yaklaşımına göre, bu tür dini gruplar, aslında üyelerine yoğun bir sorumluluk yüklemektedir. Dolayısıyla bir kimsenin yalnızca askerlikten kaçmak gibi bir düşünceyle böyle bir cemaat yahut dini grup içerisine girmiş olması hayatın olağan mantığına uygun düşünülemez. Fakat diğer dini gruplar da veya felsefi topluluklar da anılan cemaatler gibi yoğun bir kısıtlama ve sorumluluk olmadığı için sadece zorunlu askerlik yükümlülüğünden muaf olmak amacıyla askerlik yükümlüsü insanlar bu şekilde bir inanca sahip olduklarını iddia edemeyeceği öngörülmektedir. Bu açıdan yukarıda açıklanan kıstaslar çerçevesinde dini gruplar veya bu tarz cemaatler arasında bir fark gözetilmiş olması, Sözleşme’nin 14. Maddesinin ihlali niteliği taşımayacaktır. Keza bu konuda herhangi bir suistamilin yaşanmaması için Konsey üyesi devletlerin tamamında kişinin vicdanî reddin yararlanması için bu durumu bizzat ispatlaması bir ön şarttır. Şüphesiz her vicdanî redci olduğunu söyleyen doğrudan bu statü içerisine alınmamaktadır. Sonuç olarak, vicdanî redci olduğunu iddia eden kişinin, geçmişi, bu konudaki faaliyetlere katılımı veya aktiviteleri, dini inancı, felsefi kanaati ve sunduğu belgeler değerlendirmeye alınarak bu konunun belirlenmesi gerekmektedir¹²³².

2. Vicdani Reddin Kullanım Şartları

Vicdani reddin bir hak olarak kullanımını sorunsalında, gerek doktrinde ve gerekse AİHM içtihadında, bazı ölçüt/koşullar öngördüğü görülmektedir¹²³³. Nitekim Alman Anayasası temelinde vicdani red hakkını değerlendirirken, Can’ın da belirttiği gibi, birincisi: Vicdani red hakkı, silahsız bir sivil hizmeti red hakkı vermemektedir. İkincisi: Vicdani reddin yararlanarak zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulma konjonktürel red hakkı da vermeyecektir. Şöyle ki red hakkı, belirli bir kitleye, gruba veya devlete karşı yahut da belirli bir zaman diliminde verilen silahlı mücadeleye karşı koruma sağlamayacaktır. Şu halde, vicdani reddin objektif bir olgu olarak silahlı her türlü eylemi, hizmeti, isyanı ve tüm savaşı içermesi gerekmektedir. Keza

¹²³² Anayurt, Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 168; Gürcan, Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Ret: Bir İnsan Hakkı (mı)?, s. 97.

¹²³³ Gürcan, Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Ret: Bir İnsan Hakkı (mı)?, s. 95.

kişinin vicdani reddi içselleştirerek bir yaşam biçimi ve dünya görüşü olarak benimsediğinin ve yaşamını ona göre belirlediğinin makul bir inceleme ve deneme süreci içinde inandırıcı bir şekilde ortaya koyması gerekmektedir¹²³⁴. AİHM'nin de, içtihadında, bu son şartı açıkça aradığı görülmektedir. Bu durum ise, zorunlu olsun olmasın, askerlik hizmeti karşısında vicdani reddi gerekçe olarak ortaya koyma durumunda, ulusal organlarca reddin dayandırıldığı inancın böyle bir düşünceyi benimsemesini ya da o kanaate bağlı kalındığının kanıtlanmasını bir temel belirleyici ölçül olarak araması kabul edilmektedir. Vicdani red hakkının kullanılması sırasında AİHM'nin öngördüğü bir diğer koşul ise, hakkın kullanımı veya ileri sürülmesi esnasında şiddete başvurmaması veya kamuoyunda şiddeti teşvik edici herhangi bir çağrı da yapılmamasıdır. Şöyle ki, bu koşul, vicdani reddin özellikle ifade özgürlüğü çerçevesinde tanınması durumunda aranmaktadır¹²³⁵.

Özet olarak, vicdani reddin Sözleşme'de düzenlendiği şekliyle bir insan hakkı olarak kabul edilebilmesi için bazı temel kriterler söz konusudur. Birincisi bu hakkın: Silahsız yani sivil bir kamu hizmeti seçeneğini redde gerekçe yapılmamasıdır, dolayısıyla sadece silahlı hizmetten ve unsurlardan kaçınma şeklinde ortaya çıkmalıdır. İkincisi: Konjonktürel, yani sadece belirli bir kitleye karşı ya da belirli bir zaman diliminde verilen silahlı mücadeleyi değil; objektif bir olgu olarak silahlı her türlü eylemi/hizmeti kapsamaması gerekmektedir. Şüphesiz bu ilkenin eksikliği, reddin mantığına ve doğasına da ters düşecektir. Üçüncüsü ve beklide en önemlisi: Kişinin, Vicdani reddi, bir yaşam tarzı olarak kendi iç âleminde yaşaması ve tabii ki dünya görüşü olarak benimsediğinin, dolayısıyla yaşamını da ona göre şekillendirdiğinin kolaylıkla anlaşılması ve yapılacak değerlendirme sonrası inandırıcı bulunması gerekir. Nitekim bu durumun, yalnızca soyut bir söylemden ibaret olmaması, aksine somut bir yaşam tarzı şeklinde sunulması belirleyici olacaktır. Dördüncüsü: Reddin açığa vurulması sırasında şiddete başvuru/çağrı yapılmaması, gerekecektir. Ancak bu koşullar yerine getirildikten sonradır ki, vicdani red hakkının Sözleşme bağlamında bir insan hakkı olarak öne sürülebilmesi mümkün gözükmemektedir. Başka bir ifadeyle, zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmanın ya da en azından zorunlu askerlik

¹²³⁴ Osman Can, “ ‘Vicdani Ret’, Anayasal Bir Hak mı?” *Radikal* 2, 10.07.2005, s. 3.

¹²³⁵ Gürçan, *Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Ret: Bir İnsan Hakkı (mı)?* s. 96; Anayurt, *Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme*, s. 168.

yükümlülüğünün yerine getirilmemesinin savunulmasının Sözleşme bağlamında bir hak olup olmadığı araştırılırken, önce bu ön koşullara uyulup uyulmadığının, dolayısıyla başvurunun bu şartları taşıyıp taşımadığının belirlenmesi önem taşımaktadır¹²³⁶.

B. Vicdanî Red ve Alternatif Kamu Hizmeti Seçeneği

Alternatif sivil hizmet, vicdani red gerekçeleriyle uyumlu, sivil nitelikli, kamu yararı egemen olan ve cezalandırıcı nitelikte olmayan, vicdanî red ileri süren kişilerin yararlanması için askerlik hizmeti yerine geçmek üzere yerine getirilen yine kamu için, fakat sivil bir hizmettir. Tanımda yer alan “*cezalandırıcı*” ibaresi, sadece alternatif hizmetin süresini değil, aynı zamanda tarzını ve gerçekleştirildiği koşulları da ifade etmektedir¹²³⁷. Vicdani redciliği kabul eden ülkelerin birçoğunda, aktif askerlik hizmetine alternatif bir “*sivil kamu hizmeti*” seçeneği düzenlenmiştir. Bu sivil hizmetlerin nasıl ve nerede yerine getirileceği ayrıca hizmet süreleri birbirinden oldukça farklıdır. Vicdani redciler, hastanelerde, sivil toplum kuruluşlarında, okullarda ve hayır kurumlarında, göçmen bürolarında, rehabilitasyon merkezlerinde, itfaiye ve kurtarma örgütleri gibi çok değişik nitelikte faaliyette bulunan kuruluşlarda hizmet sunmaktadırlar¹²³⁸.

Vicdanî reddi kabul eden ülkelerin tamamında, zorunlu askerlik hizmetine bir alternatif olarak yerine getirilen sivil hizmet kanunlarla düzenlenmiştir. Ancak birçok ülkede alternatif hizmet süresi zorunlu askerlik hizmetinden oldukça uzundur. Öngörülen alternatif hizmetin yerine getirileceği alanlar ve bunların süreleri ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Birçok ülkede alternatif hizmet süresinin caydırıcı olması amacıyla zorunlu askerlik hizmeti süresinden uzun tutulması oldukça sorunlu ve tartışmalı bir konu haline gelmiştir. Bu doğrultuda, Avrupa Konseyi Bakanlar

¹²³⁶ Gürçan, Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Ret: Bir İnsan Hakkı (mı)?, s. 97; Anayurt, Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 168; Taşkazan, Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye’de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar, s. 19.

¹²³⁷ Brett, Askerlik Hizmetinin Vicdanen Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar, s. 253.

¹²³⁸ Sevinç, Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği, s. 316; Kasımoğlu, Türk Hukuku’nda ve Mukayeseli Hukukta Vicdani Ret, s. 62.

Komitesinin 1987 yılında verdiği 87/8 Sayılı tavsiye kararı, aslında önemli bir ilke ve sınır çizmiştir. Anılan kararda da belirtildiği gibi “*Alternatif hizmet kural olarak sivil karakterde olmalıdır*”. Aynı şekilde Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonunun 1998/77 Sayılı kararında da, alternatif hizmetin, sivil karakter taşıması gerektiğine vurgu yapılmıştır¹²³⁹. Keza Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, Üye devletlere, 1518/2001 Sayılı Kararında, vicdani reddini açıklayan kişilere cezaî ya da caydırıcı nitelikte bir sivil hizmet değil, aksine vicdanî redcinin gerekçesine uygun gerçek bir sivil hizmet ya da alternatif hizmet seçeneği sunmalarını ve ayrıca bu hizmetin süresinin de aktif askerlik süresiyle orantılı olmasını tavsiye etmiştir¹²⁴⁰.

Birçok ülkede, alternatif sivil hizmet veya silahsız askerlik hizmetinde bulunanlar ile zorunlu askerlik hizmetinde bulunanlar arasında bir ayrımın olduğu, dolayısıyla farklı muamele ve uygulamalara maruz kaldıkları dikkat çekilmesi gereken önemli bir noktadır. Nitekim Rusya Federasyon’unda silahsız askerlik hizmet süresi, askerlik hizmetinin bir buçuk katıdır¹²⁴¹. Bir başka dikkat çekici yer ise Avrupa’dır. Keza aynı durum burada da söz konusudur. Şöyle ki; alternatif sivil hizmetin olduğu Avrupa Konseyi’ne üye 12 devletten sadece üçünde (Danimarka, Estonya ve Moldova), askerlikle alternatif sivil kamu görevi aynı süredir¹²⁴². Ayrıca alternatif sivil hizmetin süresi, Avrupa Konseyi’nde de tartışılmaktadır. Bu bağlamda devletlerin genel tutumunu şu iki örnek üzerinden izah etmek mümkündür. Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi Hukuk Komitesi tarafından vicdani red hakkında rapor hazırlanırken, Yunan delege Bournias,1967 yılında “*sivil ikame hizmetin, doğası gereği, normal askerlik hizmetine oranla daha az meşakkatli ve daha az tehlikeli*

¹²³⁹ Çınar, Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de Vicdani Ret, s. 101.

¹²⁴⁰ Kasımoğlu, Türk Hukuku’nda ve Mukayeseli Hukukta Vicdani Ret, s. 63; Anayurt, Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 166.

¹²⁴¹ Yehova Şahitleri Hukuk Danışmanı, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği’ne sunulan deliller, 1 Şubat 2005, D. Brett, içinde atıf yapılmaktadır, 2006, s. 108.

¹²⁴² Çınar, *A View on International Implementation of the Right to Conscientious Objection*, s.193-194. Ayrıca bkz. D. Brett, “Annual Report: Conscientious Objection to Military Service in Europe 2013”, *Avrupa Vicdani Red Bürosu*, Brüksel, 2013, s. 47. Arnavutluk ve Almanya’da Zorunlu askerlik sisteminin kaldırılmasından önce, alternatif hizmet ve askerlik hizmetlerinin görev süreleri aynıydı.

olduğunu” vurgulamıştır¹²⁴³. İtalyan Delege Carolla da, 1977 yılındaki Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi (AKPM) tartışmasında, alternatif sivil hizmetin zorunlu askerlikten uzun olmasının nedeninin, vicdani redcilerin sayısının “*yapay bir şekilde artmasını*” engellemek olduğunu¹²⁴⁴ belirtmiştir¹²⁴⁵.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, çoğu devlet, zorunlu askerlik hizmetini yapmak istemeyen redcilere, vicdani reddi bir hak olarak tanınması durumunda, “*büyük fırsattan*” yararlanmak isteyenlerin çok sayıda olacağı, dolayısıyla bunun da orduya ve ülkeye büyük zarar verme ihtimali olduğu endişesini taşımaktadır. Bu durumun ise, olası bir savaş durumunda çok tehlikeli sonuçlar doğuracağı konusunda birçok ülke ciddi kaygılar taşımaktadır. İşte bu nedenle, vicdani red itirazında bulunan kişilerin gerçekten samimi bir redci olduklarının tespiti ve onlar için bu konunun kendisiyle özdeşleşmiş vicdani bir mesele olup olmadığının nasıl değerlendirileceği sorusu devletler için tartışmalı ve içinden çıkılması zor bir konudur. Var olan bu sorun için iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. İlki; eğer redci, pasifist değil, yalnızca askerlik hizmetine katılmayı silahlı çatışmanın amacının veya kullanılan araç ve yöntemlerin hukuka aykırı olduğu iddiasıyla reddediyorsa, menfaat çatışması çok daha net bir duruma gelmektedir. Nitekim hiçbir devletin yahut hükümetin, silahlı kuvvetlerini kullanma yöntemini, ulusal veya uluslararası hukuk kapsamında hukuka aykırı olduğunu kabul etmesi pek mümkün değildir¹²⁴⁶.

ABD Federal Yüksek Mahkemesi, bu seçici red hakkının tanınmasının, bir şekilde “*hukuka seçici bir biçimde itaatsizliğe dair genel teörinin kapılarını açacağını ve demokratik kararların bağlayıcılığına zarar vereceğini*” ifade etmiştir¹²⁴⁷. Özetle, bu

¹²⁴³ Avrupa Konseyi Danışama Meclisi, Hukuk Komitesi Raporu, 18. Olağan Oturum, Doc. No: 2170 (1967). Bu metin Parlamenter Meclisi’nde 26 Ocak 1967’de kabul edilmiştir.

¹²⁴⁴ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 43.

¹²⁴⁵ Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi (AKPM), 29’uncu Olağan Oturum, Resmi Rapor, 10’uncu Birleşim, 7 Ekim 1977.

¹²⁴⁶ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 43; Anayurt, Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 168.

¹²⁴⁷ Brett, Askerlik Hizmetinin Vicdani Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar, s. 250-252; Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 50.

karar, vicdani redcilerin artık önünün sınırlanamayacağı ve devleti de telafisi güç zararlara uğratacağı fikrine dayanmaktadır. Ve aslında hükümetlerin askeri amaçlarını gerçekleştirebilmek açısından ordu sistemlerinde her daim çok sayıda askeri dizayn etme ve kontrol altında tutabilme yeteneğine güvendiği gerçeğini vurgulamaktadır¹²⁴⁸.

Basit, seçici, total, alternatifçi ve silahsız askerlik hizmetini savunan vicdani redciler arasında devlet ve ordu işbirliğinde bulunma isteklilikleri bakımından farklılıklar olmakla beraber, seçici vicdani redciler kendileri ile diğer vicdani redci türleri arasında hiçbir ayırım yapılmaması gerektiği kanaatindedirler¹²⁴⁹. Bu doğrultuda seçici vicdani redciler de aynen diğer vicdani redciler gibi, düşünce, vicdan kanaat, din ve felsefi özgürlüğün meşru bir kullanım şekli olarak vicdani red hakkından yararlanmak istedikleri için, bu savın geçerliliğini kabul etmemek doğru olmayacaktır. İnsan hakları alanındaki çalışmalarıyla tanınan Marie France Major da, seçici, total, alternatifçi ve silahsız askerlik hizmetini savunan vicdani redcilerin de aslında bu konuyu içselleştirdiği dolayısıyla aynı inanç hissiyatıyla hareket ettiklerinden, redciler arasında ayırım yapılmasının kabul edilemez olduğuna katılmaktadır¹²⁵⁰. Ayrıca bazı yazarlar da, seçici vicdani red hakkının tanınmasının aslında askeri birliklerin moral ve maneviyatını olumsuz etkilemediği aksine askeri/idari verimliliği artırdığı ve ordularda daha samimi bir çalışma ortamı sağladığı dolayısıyla da istenilen başarının sağlanmasında önemli bir unsur olacağını kaydetmektedirler¹²⁵¹.

Birleşmiş Milletler MSHS'nin uygulanmasını denetlemekle görevli BM İnsan Hakları Komitesinin, Sözleşme'nin, 18. Maddesine ilişkin 30.7.1993 tarih ve 22 no'lu Genel Yorum'u ile Üye ülkelerin raporları hakkındaki sonuç değerlendirmelerinde de, vicdanî red karşılığında, muadil sivil bir hizmetin, içerik,

¹²⁴⁸ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 50-51; Sevinç, *Türkiye'de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği*, s. 316-318.

¹²⁴⁹ Işıklar, *Zorunlu Askerlik ve Vicdani Ret, Dünyada ve Türk Hukukunda*, s. 81-82.

¹²⁵⁰ Major, *Conscientious Objection and International Law: A Human Right?*, s. 355.

¹²⁵¹ Joseph E. Capizzi, "Selektive Conscientious Objection in the United States", *Journal of Church and State*, Vol. 38, 1996, s. 360-361.

kapsam ve sınırları çizilmiştir. Dolayısıyla 22 no'lu Genel Yorum'un bu bağlamda iki karşılığı vardır: Birincisi; MSHS'nin vicdanî red kavramını özel olarak düzenlemediği iddiasının doğru olmadığıdır. İkincisi; Sözleşme'nin zorla çalıştırma yasağına ilişkin 8. Maddesinin 3'ncü paragrafı, aslında vicdanî reddi doğrudan tanınamakta, ancak dışlamamaktadır da. Şu halde bu yöndeki talep, din, vicdan ve kanat hürriyetini düzenleyen 18. Madde bağlamında değerlendirilebilir niteliktedir. Kuşkusuz Komite'nin bu yorumundan, Sözleşme'nin vicdanî reddi zımnen tanıdığı sonucu çıkarmak mümkündür. Şöyle ki, bir başvuruda, L.T. K./Finlandiya, No: 185/1984 8. Maddeye göre, zorunlu askerlik hizmetinin zorla çalıştırma kapsamında değerlendirilmediğine ve vicdanî reddin tanınmasını emretmediğine karar veren Komite, bir diğer kararında konuyu 18. Madde bağlamında ele almıştır. Komite, askerliğin zorunlu olduğu ve vicdanî red hakkının tanınmadığı Güney Kore Cumhuriyeti'nde iki Yehova Şahidine askerlik yaptırılmasıyla ilgili kararında 18. Maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir¹²⁵².

22 no'lu Genel Yorum'a göre, Sözleşme'nin 18. Maddesindeki "*hak*"tan, vicdani red, "*milli güvenlik*" veya vatan ödevi gibi bir nedenle sınırlandırılmaz. Vicdanî red, dinî bir sebebe dayanabileceği gibi, başka herhangi bir sebeple de olsa tanınmalıdır.¹²⁵³ Aynı konu, BM İnsan hakları Konseyinin 1998/77 Sayılı "*Askerlik Hizmetinin Vicdani Reddi*" kararında da bulunmaktadır. Bu kararda yer verilen "*Askerlik hizmetini yerine getiren kişiler de vicdani itiraz geliştirebilirler.*" İfadesinden yola çıkarak, ilk olarak; zorunlu askerlik hizmetinde bulunanlar, profesyonel askerler, hatta askerlik hizmetini bitirdikten sonra olası savaşlarda tekrar çağrılması ihtimali olan kişilerin vicdani red başvurusunda bulunabileceği değerlendirilmektedir. Bu Sözleşme'nin güvenceye aldığı din ve inanç özgürlüğünün, dolayısıyla düşünceyi değiştirme hakkının doğal bir sonucu olarak görülmektedir¹²⁵⁴. Komitenin 2005 tarihli Suriye Üzerine Sonuç Gözlemine göre,

¹²⁵² Yeo-Bum Yoon ve Myung-Jin Choi Güney Kore Cumhuriyeti, 23.1.2007, No: 1321/2004 ve 1322/2004. Bu kararın metni ve bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesinin Güney Kore Cumhuriyeti kararı, çev. Defne Orhun, *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler*, s. 337-353.

¹²⁵³ Komitenin Ukrayna Üzerine Sonuç Gözleminde Ukrayna'ya bu yönde çağrıda bulunduğunu belirtilmektedir. Bkz. Brett, *Askerlik Hizmetinin Vicdanen Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar*, s. 251 ve dipnot 18'deki rapor.

¹²⁵⁴ Brett, *Askerlik Hizmetinin Vicdanen Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar*, s. 252; Işıklar, *Zorunlu Askerlik ve Vicdani Ret, Dünyada ve Türk Hukukunda*, s. 81.

askerlik hizmeti karşılığında yapılan ekonomik bir ödeme, vicdani red hakkıyla bir yahut eş değer tutulamaz¹²⁵⁵. Tabii ki her devlet, alternatif hizmetten yararlanmak isteyen vicdani redcinin başvurusunu, samimiyet ve ciddiyet noktasında bir araştırma yapabilir. Yukarıda açıklanan kararında Komisyon, şayet bir değerlendirme yapacaksa, bunun ancak tamamen bağımsız, tarafsız ve sivil otoriteler önünde yapılması gerektiğini vurgulamaktadır¹²⁵⁶.

Uluslararası kuruluşlarca somut vicdani red ve alternatif hizmetin standartları son olarak, Avrupa Konseyi'nin bir organı tarafından, konuyla ilgili çıkarılmış en son metin olan 1518 no'lu (2001) tavsiye kararında özetlenmiştir. İlginç olan ise anılan bu kararın 23 Mayıs 2011 tarihinde İstanbul'da kabul edilmiş olmasıdır. Bu tavsiye kararı ile öncelikle *“Askerliğe alınmadan önce, sırasında veya sonrasında, askerlik hizmetini ifa ederken vicdani redci olarak kaydolma hakkı”* vurgulanmaktadır. Bu iki talep vicdani farkındalığın askerliğe çağrıdan önceki bir zamana indirgenemeyeceğine kanıt teşkil etmektedir. Tam aksine vicdanın sesi, belirli durumlara ve deneyimlere bağlı olarak herhangi bir zamanda işitilebilir ve bu elbette profesyonel ve yedek askerlerin de başına gelebilir. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi daha da ileri giderek *“silâh altındaki tüm askerlerin vicdani red statüsü ve bunu edinme yolları hakkında bilgi alma hakkı”*nı vurgulamaktadır. Son olarak 1518 no'lu tavsiye kararı (2001) *“ne caydırıcı ne de cezalandırıcı bir niteliği olan tamamıyla, sivil içerikli bir alternatif hizmet”* konusunda kati suretle ısrar etmektedir¹²⁵⁷.

Alternatif hizmetin sivil ve cezalandırıcı nitelikte olmamasından bahsederken Avrupa Parlamentosu'nun 19 Ocak 1994 tarihli Kararı'nda *“Üye Devletleri, zorunlu askerlik hizmeti ve savunma Bakanlığı'nın denetiminde olmayan kurumlarda yapılan*

¹²⁵⁵ Brett, Askerlik Hizmetinin Vicdanan Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar, s. 252 ve dipnot 24' deki rapor; Işıklar, *Zorunlu Askerlik ve Vicdani Ret, Dünyada ve Türk Hukukunda*, s. 81.

¹²⁵⁶ Işıklar, *Zorunlu Askerlik ve Vicdani Ret, Dünyada ve Türk Hukukunda*, s. 81; Brett, Askerlik Hizmetinin Vicdanan Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar, s. 253 ve dipnot 27'deki rapor.

¹²⁵⁷ Avrupa Konseyi üye devletlerinde askerî hizmeti vicdanan red hakkının uygulanmasına ilişkin Parlamenter Meclis adına hareket eden Daimi Komisyon tarafından kabul edilen tavsiye kararı 1518 (2001), pr. 5'den aktaran, Schneider, *Vicdani red Hakkında Avrupa Standartları ve Alternatif Hizmet*, s. 270.

sivil hizmetin aynı uzunlukta olmasını sağlamayı çağırıldığını”¹²⁵⁸ da unutmamak gerekir. Şüphesiz askerî ve alternatif hizmetin eşit uzunlukta olması, ayrımcı olmama temel ilkesinin gerçekleşmesini sağlayacak en ideal yoldur¹²⁵⁹. Şüphesizdir ki alternatif hizmet, kesinlikle aktif askerî görevlerden uzak ve askeri birliklerden bağımsız yapıda olmalıdır. Sivil hizmet faaliyetleri yıkıcı değil yapıcı karakterde olmalıdır, başka bir ifadeyle; redcilerle yüklenilecek sivil görev, onlardan maksimum düzeyde eğitim, kariyer ve sosyo/politik yapılarına uygun nitelikte olmalıdır. Dolayısıyla diğer insanlara yardımcı olma, yaşamı savunma ve şiddetin üstesinden gelme çerçevesinde odaklanmalıdır. Dahası sivil hizmet, uluslararası deneyimlere, uluslararası bir anlayışa ve gelişmekte olan ülkelere yardıma açık olmalıdır. Bu nitelikleri özetleyecek olursak: Sivil hizmet, askerî hizmetin ağırlığını telafi etmekten başka bir işlevi olmayan “yedek” bir hizmete indirgenmemelidir. Alternatif hizmet, bir vakit kaybı niteliğinde de olmamalı, aksine redciler ve toplum için yararlı olması muhtemel iyi deneyimlere kaynaklık etmelidir. Üstelik redcilerin red gerekçelerine uygun ve her bir redcinin topluma hangi alanda daha yararlı olacağı özverisi temelinde şekillenmelidir. Nitekim Uluslararası kuruluşların bu bağlamdaki kararlarının çerçevesi ve vicdani redciler için yapılan politik çalışmalar bu beklentileri karşılamaya yöneliktir¹²⁶⁰.

Özet olarak; yukarıda da anlatılmaya çalışılan konularda, zaman içerisinde, vicdani redcilerin devletten beklentilerinin değiştiğine, buna paralel olarak da devletin taleplerinin farklılaştığına şahit olunmaktadır. Şöyle ki; Fransız Devrimi’nin ardından, devletler “vatan hizmeti” olarak tanımlanan zorunlu askerlik hizmeti adı altında vatandaşlarını belli sürelerle ordulara almaya başlamışlardır. Alternatif sivil hizmet ve silahsız askerlik hizmetinin ortaya çıkmasıyla, vatan hizmeti kavramı günümüzde askerlik hizmetinin o dar çerçevesinden çıkmıştır. Bu bağlamda

¹²⁵⁸ Avrupa Parlamentosu tarafından 19 Ocak 1994 tarihli Topluluğa Üye Devletlerde vicdani redde ilişkin verilen Karar, pr. 9’dan aktaran, Schneider, Vicdani red Hakkında Avrupa Standartları ve Alternatif Hizmet, s. 270.

¹²⁵⁹ Schneider, Vicdani red Hakkında Avrupa Standartları ve Alternatif Hizmet, s. 270.

¹²⁶⁰ Schneider, Vicdani red Hakkında Avrupa Standartları ve Alternatif Hizmet, s. 272.

herkesten asker olması istenmediği gibi, insanların vatan hizmetlerini alternatif hizmet yoluyla gerçekleştirme şansı da teminat altına alınmıştır¹²⁶¹.

C. Vicdani Red Neden Kabul Edilmelidir?

Vicdani reddin kabulü sorunsalına gelindiğinde birtakım sorunlar ortaya çıkmaktadır. Nitekim vicdani red hakkının tanınmasının zorunlu askerlik uygulamasının sonunu getirip getirmeyeceği tartışmalı bir konudur. Bu konunun açığa kavuşturulması, tüm dünya ülkelerindeki genel duruma, yani savaşların ve kaos ortamlarının etkisine, toplumların yapısına, orduların insan gücü ihtiyacına ve bekli de en önemlisi devletlerin ekonomik gücüne bağlı, belli bir süreç içerisinde değişiklik göstereceği ya da zamanla ihtiyaç hissedilmeyeceği bir gerçektir. Ayrıca küreselleşmenin kapsam ve içeriğinin yanı sıra AB ve AİHM gibi insan haklarını esas alan bölgesel siyasi oluşumların ivmesi de önemli rol oynayacaktır. Ancak Almanya uygulamasına ilişkin olarak şu tespitte bulunulmuştur¹²⁶². Almanya'da 1960'ların ortasına kadar askerlik yükümlülerinin yüzde birinden daha azı vicdani red başvurusunda bulunmuştur. Bu oran 2005 yılı itibariyle tüm yükümlülerin üçte birine kadar yükselmiştir¹²⁶³. Bununla birlikte, redci sayısındaki artışa rağmen vicdani red hakkının tanınmasının Alman ordusunu zayıflatma gibi bir sonuç doğurmadığına işaret edilmiştir¹²⁶⁴.

Oysaki Almanya'yı bu konuda örnek alarak hareket etmek, vicdani reddi bir hak olarak tanımayan ülkeler açısından önem teşkil etmektedir. Bu bağlamda vicdani red hakkının tanınmasının, her ülkenin özel koşullarında değişen zaman içerisinde, gerek devletin ihtiyaç duyduğu başka kamu alanlarında zorunlu askerlik uygulamasına tabi tutulan genç nüfustan yararlanma imkânı vermesi, gerekse vicdani redcilerin her ülke için ordu gibi güzide ve stratejik öneme sahip teşkilatlar dışında tutulması ve ayrıca yeni askeri yapılanma ve ihtiyaçlarla uyum sağlaması gibi gerekçelerle

¹²⁶¹ Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye*, s. 53-54.

¹²⁶² Işıklar, *Zorunlu Askerlik ve Vicdani Ret, Dünyada ve Türk Hukukunda*, s. 59.

¹²⁶³ Bröckling, *Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret*, s. 75.

¹²⁶⁴ Bröckling, *Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, s. 391.

açıklanabilmektedir¹²⁶⁵. Dolayısıyla, askerliğe karşı, güven duygusu vermeyen kişilerin ordu içinde “*çarklardaki kum*” gibi sisteme ve teşkilatlara ve doğal olarak devletlere zarar vermesi önlenecektir. Keza birçok sivil kamu hizmetinin vicdani redcilerce yerine getirilmesi sonucunda sosyal güvenlik sisteminde en çok ihtiyaç duyulan sosyal/sivil hizmetlilerin ücretsiz ya da düşük bir maliyetle karşılanacağı yadsınamaz bir gerçektir. Fakat askeri birliklerdeki birçok askerin, aslında askerlik dışı hizmetlerle, çoğunlukla geri hizmet olarak adlandırılan (mutfak, berber, tamir/bakım) yerlerde görevlendirilerek, adeta orduların en bağımlı olduğu “*sivil hizmetçi*” lerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalacağı, dolayısıyla bu durumun da, zorunlu askerliği sürdürmenin sağladığı yararı ortaya koymaktadır¹²⁶⁶.

Yağcıya göre; Vicdani redcinin amacı, açık ve net bir şekilde, şiddetsiz, halkın adalet duygusuna seslenen ve yine toplumun adalet talebine dayanan bir harekette, vicdani red çıkışının ve bunu gerçekleştirenin karşılaştığı kamuoyu baskısı ve cezai yaptırımların ya da kötü muamelelerin ağırlığı arasındaki orantısızlığın, kamuoyu tarafından anlaşılmasının başarılmasıdır. Bu çerçevede çözüm ise yasa ve uygulamalarının sertliğinin, yasa ihlali ile verilen ceza arasındaki ölçsüzlüğün giderilmesinde aranmaktadır¹²⁶⁷. Özetle; vicdani red, uluslararası insan hakları belgelerinde ve BM, AP, AGİT, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi gibi birçok uluslararası teşkilatların kararlarında ve bazı ülkelerin yasalarında bir insan hakkı olarak tanınarak güvence altına alınmıştır. Ayrıca vicdani reddin bir hak olarak kabulü ve yaygınlaşarak, diğer ulusal yasalarda da yer alması için ciddi çalışmalar da yapılmaktadır. Üstelik vicdani red, bir kısım uluslararası belge ve kararda, dini, politik veya etik temellerden hangisine dayandığı önemli olmaksızın bir hak olarak tanınmakta ve düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün kapsamında değerlendirilmektedir¹²⁶⁸. Dolayısıyla açıklanan bulgular doğrultusunda vicdani red,

¹²⁶⁵ Işıklar, *Zorunlu Askerlik ve Vicdani Ret, Dünyada ve Türk Hukukunda*, s. 60.

¹²⁶⁶ Doğaldır ki, Alman örneğindeki redcilerin askerlik yerine sivil hizmeti seçmelerindeki asıl nedenin vicdani red olmadığı aksine belki de ikincil derecede bir öneme sahip olduğu dolayısıyla asıl belirleyici etkenin bireysel çıkar olduğu da belirtilmektedir. Bkz., Bröckling, *Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret*, s. 75-76.

¹²⁶⁷ Nabi Yağcı, “Vicdani Ret Hakkı Nedir ne Değildir?”, (Erişim) <http://www.savaskarsitleri.org/arsiv.asp>, 01.08.2015.

¹²⁶⁸ Aslan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, s. 69.

tüm dünya ülkelerinde düşünülmesi ve hatta kabulü gereken toplumsal bir olgu, beklenti halini almıştır.

III. SİVİL İTAATSİZLİK VİCDANİ RED İLİŞKİSİ

Yasaya karşı gelmenin değişik şekilleri olan sivil itaatsizlik eylemleri ve vicdani red, olgusal olarak gösterdikleri çeşitlilik ve değişkenlik nitelikleri sebebiyle açıklanmaları zor ve üzerinde uzlaşılması güç ve sorunlu iki kavram olarak karşımızdadırlar. Dolayısıyla tasvirleri zamandan zamana, toplumdan topluma değişikliklere açık olduğu gibi, aralarındaki fark ve ayrımların nasıl belirleneceği de ciddi bir tartışma konusudur. Sivil itaatsizlik; demokratik hukuk devletlerinde ve toplumlarda hayat bulan, pozitif hukuk düzeninin yasal (ve ahlâki) çerçevesini kabul eden, yasadaki bir adaletsizlik karşısında ortaya çıkmış, şiddeti dışlayan ve kamuoyu önünde aleni bir şekilde icra edilen bir yasayı ihlal etme eylemi olarak açıklanabilir. Özetle; sivil itaatsizlikte, düzeni ortadan kaldırmak yoktur. Aksine sivil itaatsizlik düzeni dönüştürerek iyileştirmeyi dolayısıyla toplumsal adaleti, huzuru ve iyiliği amaçlamaktadır. Pozitif bir kanunun geçersiz kılınmasının ötesinde veya ilga edilmesinden ziyade, yasal çerçevenin demokratikleştirilmesi ve âdilleştirilmesi talebinde somutlaşmaktadır. Kuşkusuz bu yönleriyle de, devrim, isyan ya da hükümetleri devirmek üzere girişilen eylemlerden ayrılırlar¹²⁶⁹.

Bu başlıkta, ilk elde, sivil itaatsizlik ve vicdani red arasında yapılan kategorik bir ayırım üzerinde durulacaktır. Ardından, sivil itaatsizlik ve vicdani reddin Türkiye örneği üzerinde değerlendirmesi ve sorgulanmasını, dolayısıyla bu iki kavram arasındaki geçişliliğin tespiti ve incelenmesi amaçlamaktadır. Sivil itaatsizlik bağlamında vicdani red değerlendirildiğinde, gerek vicdani red ve gerekse sivil itaatsizlikte pozitif bir norm ihlalinin söz konusu olduğu görülür. Fakat ilkinde, herhangi bir yasanın kaldırılması yahut değiştirilmesi değil, ilgili yasanın bireye yüklediği görevden kaçınmadan bahsedilebilir. Oysa sivil itaatsizlikte herhangi bir normun ya da emrin yahut siyasi otoritenin herhangi bir icraatının iptali veya değiştirilmesi istenmekte, dolayısıyla bu doğrultuda da bazı yasal olmayan yol ve

¹²⁶⁹ Ünsal Doğan Başkır, Erdinç Erdem, “Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Türkiye’de Vicdani Ret: Bir Yurttaşlık Talebi”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, 2012, S. 124, s. 65.

yöntemlere müracaat edilmektedir. Şu halde; sivil itaatsizlik eyleminin arka planında hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmaz görülen bir kanun yahut politikanın direkt olarak kişiyi etkilemesi ve ona bazı ek yükümlülükler getirmesi zorunlu bir durum değildir¹²⁷⁰. Çok kısaca askerliğin reddi biçiminde açıklanan vicdani red; yalnızca militarizm ve savaş karşısındaki duruşu nedeniyle değil, aynı zamanda politik özgürlüğün zorunlu koşulu olan düşünce özgürlüğüne dolayısıyla “hayır” diyebilme hakkına ve kültürüne yaslandığı için “politik temel bir hak” olarak kabul edilmektedir.

A. Sivil İtaatsizliğin Vicdani Boyutu

Vicdani red eylemi, esasında bireysel bir eylemdir ve yine tekil bir davranış olarak kalsa dahi, bu eylem hakkında kamuoyunda bir kamusal tartışma ortaya çıkması durumunda, redcinin tavrını/eylemini dayandırdığı temel değere ilişkin de bir tartışma söz konusu olabilir, dolayısıyla gerçekte itiraz edilen yasa ya da politika da tartışma konusu olacaktır. Bu muhtemel tartışmanın toplumun bir grubunda, vicdani redciyle aynı moral ilkelere dayanarak yapılmasa dahi, yasa ya da politikanın içerdiği kötülük ya da adaletsizliğe ilişkin bir itiraz niteliği taşıyabilir. Bu açıdan vicdani red duruşunun veya eylemlerinin “aleniliği” kamusal alana yönelik olması yönüyle önem taşımaktadır. Kuşkusuz vicdani red eylemleri, savaşın, askeri birliklerin yahut da militarizmin, yalın bir şekilde “şiddet ve zor’un” ortaya konulduğu eylemler veya karşı çıkışlar olarak da değerlendirilebilir. İşte bu nedenle de bu eylemler aracılığıyla militarizme yönelik kamuoyunda yasal ya da politik bir tartışmanın ortaya konulma veya gündemde tutulma çabaları da, bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir¹²⁷¹.

Arendt, sivil itaatsizliğin vicdani oluşu ilkesine bir tez ile karşı olarak bir haksız uygulamaya karşı yapılan “vicdani reddin” sivil itaatsizlik olarak değerlendirilemeyeceğini, fakat ortak bir düşünce ve siyasi otoritenin kararlarına karşı çıkma kararı ile bir araya gelmiş bilinçli bir grup eyleminin sivil itaatsizlik olarak kabul edilebileceğini belirtmektedir. Thoreau’nun yasaların adaletsizliğini

¹²⁷⁰ Herr, *A Thoreau: Civil Disobedient?*, s. 74-87.

¹²⁷¹ Toker, *Vicdani Ret, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme*, s. 90.

protesto etmesinin, yurttaşların yasayla olan ahlaki bağlarıyla değil, kişinin vicdanı ve buna bağlı olarak oluşan sorumluluk içerisinde gelişen bir eylem olduğunu açıklamaktadır. Arendt'in "*vicdan her yerde apolitiktir*" sözü de, bu doğrultuda kişisel vicdanın kötülöklere karşı tavır içinde bulunmak için sürekli bir motivasyondan yoksun olduğunu, bu nedenle de, insanın kendisini mutlak olarak haksızlıkları yok etmeye adayamayacağını vurgulamaktadır¹²⁷².

Bu bağlamda Arendt, bu konudaki görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır: "*İnsan yaşadığı bu dünyaya, burayı iyi yaşanacak biçimde değiştirmek için değil, iyi ya da kötü bir şekilde yaşamak için gelmiştir.*" Şu halde; eğer koşullar kötüyse, ahlaki ve vicdani kanaatlerine göre hareket eden kişinin yapabileceği şey, en fazla yasayı çiğnemek olacaktır. Fakat örgütlü bir eylem için ise bu yeterli değildir. Arendt; Thoreau ve Luther'i, vicdani redci olarak değerlendirip ve fakat bir sivil itaatsiz olarak kabul etmemesini, şu gerekçeye dayandırmaktadır: Onlar insan hakları ihlallerine karşı çıkarken kendi bireysel inançlarını mutlaklaştırmamış, bilakis anayasal ilkelerin uygulanma biçimini sorguladıklarını dolayısıyla Thoreau/Luther bir anlamda inanç/düşüncelerini içselleştirmedikleri düşüncesiyle eleştirmektedir¹²⁷³.

İnsanın, birey olarak, haksızlıklar karşısında yalnız olarak veya bir grupta birlikte hayır demesi, aslında "*vicdani*" bir tutumdur. Nitekim aksi halde insan sadece kendi başına gelen bir haksızlığa karşı mücadele eder ve doğal olarak bu mücadelesinde de yalnız kalır. İnsanları, başkalarına yapıldığında da haksızlığa karşı duyarlı olmalarını sağlayan ve bu noktada eyleme geçiren, Arendt'in değindiği salt siyasi bir hareket değildir. O siyasi davranışı sergileyebilmenin ilk şartı, aslında Arendt'in "*vicdan, bireysel benlik ve onun bütünlüğü için ürperir*" sözünde saklıdır. Birey, yalnız başına toplumda olup bitene karşı böyle bir ürpertiye kapılmıyorsa, o bireyin örgütlü bir tavır içinde olması, o siyasal davranışın akıbeti açısından kuşku vericidir. Zira topluluk hareketleri bireysel hareketlerden öte dışarıdan gelecek etkilere ve provokasyonlara açıktır. Özetle; kişinin kendi benliği ve grubun bütünlüğü için ürperen bireylerin oluşturduğu örgütlü bir grupta, bireylerin vicdani kanaatleri

¹²⁷² Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 86-87.

¹²⁷³ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 87.

yalnızca kendi bireysel çıkarları için sızlamıyordur ve dolayısıyla böyle bir hareket, vicdani ve aynı zamanda da bencil değil, bilakis elcil/sosyal bir harekettir¹²⁷⁴.

Sivil itaatsizlik kavramının ideolojik açıdan öncüsü kabul edilen Thoreau, insanın, vicdanından dolayı, devletten üst bir konumda olduğunu şu ifadelerle açıklamıştır:

Ben önce insan, daha sonra vatandaş olmalıyım ve biz yasaya değil, adalete saygıyı esas almalıyız. Üstlenmeye esas olan tek sorumluluğum, her daim doğru olduğuna inandığım şeyi yapmaktır. Kitlelerin vicdani olmadığı, haklı olarak yeterince belirtildi. Fakat vicdanlı insanların oluşturduğu topluluk, vicdanlı bir topluluktur... Bir devlet vatandaşın daha üstün ve bağımsız bir merci olduğunu, kendisinin de güç, yetki ve otoritesini vatandaşlarından aldığı kabul edecek duruma gelmedikçe ve buna uygun hareket etmedikçe özgür ve aydın bir devlet olmayacaktır¹²⁷⁵.

Toker'e göre; vicdani reddin bir hak olarak kabulü konusunda sergilenen tavırlar ve verilen mücadeleler, nihayetinde militarizmin zayıflatılmasına, hatta ortadan kaldırılmasına yönelik bir mücadele ya da duruştur da. Fakat askerlik yapmayı kabul etmeme, dolayısıyla orduda görev üstlenmeme, yalnızca savaşmayı, öldürmeyi, şiddeti reddetme değil, hiçleştirilmeyi, itaat eri yapılmayı, iradesizleştirilmeyi, emir altına girmeyi ve en önemlisi de bağımsız ve özgür düşünme hakkının elinden alınmasını reddetme, dolayısıyla antimilitarist bir bakış açısıyla temellenen bir red edimi olarak sergilendiğinde, artık vicdani red değil, sistematik dönüştürmeye yönelik bir sivil itaatsizlik eylemidir¹²⁷⁶.

Bir sivil itaatsiz grubun, haksız bir davranışın protestosu ya da bir yasanın ihlali için bir araya geldiğinde, buradaki birlik ve beraberlik, haksızlığa direnen vicdanların bütünleşmesidir. Karakaş'a göre, Arendt'ın; “siyasi bir amaç için bir araya gelen örgütlü grupların eyleme geçen kitlelerin moral ve motivasyonunu canlı tutarlar” tespiti de doğru ve yerinde bir tespittir. Nitekim haksızlığa karşı bir tavır ortaya koymak, çoğu kişi için haksızlığı tasvip etmemenin ötesine geçmemektedir. Bu bağlamda şu hususu da göz önünde bulundurmak gerekir ki; politik tavır alış, sadece kendine yönelik bir haksızlığa değil de, “herhangi bir insana yönelik bir haksızlığa

¹²⁷⁴ Karakaş, Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz, s. 184.

¹²⁷⁵ Thoreau, *On The Duty of Civil Disobedience*, s. 6-7, 50.

¹²⁷⁶ Toker, Vicdani Ret, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme, s. 90-91.

karşı” gösteriliyorsa, burada insanı harekete geçiren etken de vicdani/ahlaki hissi ve sorumluluğudur¹²⁷⁷.

Toker; antimilitarizm için militarizmi, bir itaat düzeni olarak görerek askeri sistemin doğasında olan itaate karşı gelinerek, doğrudan militarist düzenin reddedilebileceğini savunmaktadır. Yazar’a göre; antimilitarist bir bakış açısıyla sergilenilen vicdani red ya da itaat etmeme eylemleri, ahlaksal ve dolayısıyla öznel/bireyselliğin işareti olan vicdani red kavramı altında düşünülemez. Şüphesiz bu tür eylem ve davranışlar, niteliği gereği politik eylemlerdir ve dolayısıyla da temel dayanağı vicdan ve ahlak kuralları değil, politik bir itiraz ve siyasi bir tavır alıştır. Nitekim antimilitarist bir sivil itaatsizlik eylemi ile şiddetin ahlaksal kötülüğüne işaret eden bir vicdani red eylemi arasındaki bağın ne olabileceği de yine bizzat politik alan bakımından dikkate değerdir. Şu halde askere gitmeyi ya da militarist içerikli ödevleri yerine getirmemeyi bir militarizm ideolojisiyle içselleştiren ve bunu genellikle bir grup tarafından ortaya konulan itaat etmeyi reddetme eylemleri, sivil itaatsizlik olarak adlandırılmalıdır. Bu bağlamda bu tarz girişimler, otoritenin kontrol gücünün dışında kalan alanlar olması açısından değerlidir de. Dolayısıyla gücün, her şeyi kontrol edemediği/edemeyeceğini, her zaman itaati sağlayamadığını göstermek, ayrıca gücün kontrolünden çıkılabileceğini göstermek anlamına da gelebilecek olan bu tür sivil itaatsizlik eylemleri, bizzat militarizmin egemenliğini kırması yönüyle de önemli sosyo/politik sonuçlar doğurabilir¹²⁷⁸.

Vicdani red ve sivil itaatsizlik arasındaki, bir kötülüğü görünür kılmak bakımından var olan ilişkisi, vicdani red ve antimilitarizm arasındaki var olan bağlantının da ifadesidir. O nedenle antimilitarizmin itirazını toplumun bir kısmınca benimsenen bir yargı haline getirebilinmesinde, diğerlerinin vicdani ile ilişkisi de önem taşımaktadır. İşte bu nedenle Türkiye’deki vicdani red eylemlerinin, yukarıda gösterilmeye çalışılan ayrımlar doğrultusunda, salt ahlaksal eylemler, değil fakat politik nitelikli pratik/eylemler olduğudur. Nitekim Türkiye’de sergilenen vicdani red eylemleri, aslında çoğunlukla savaş karşıtı ya da antimilitarist saiklerle harekete geçen red edimleri olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla *“Türkiye özel’inden bahsederken”*,

¹²⁷⁷ Karakaş, Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz, s. 184.

¹²⁷⁸ Toker, Vicdani Ret, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmemeye ve Direnme, s. 92-93.

daha çok antimilitarist ya da savaş karşıtı sivil itaatsizlik eylemlerinden bahsedilmesi gereken sosyo/politik bir eylemler yumağı söz konusudur¹²⁷⁹.

B. Vicdani Reddi Sivil İtaatsizlik Bağlamında Değerlendiren Yaklaşımlar

İlk olarak 1990'ların Türkiye'sinde somut olarak görülen vicdani red çıkışının kısa sürede bir toplumsal hareket olarak biçimlenmesi, çeşitli yayın organları yoluyla kamusal tartışmanın parçası haline gelmesi ve redcilerin bir dernek etrafında örgütlenmesi, vicdani reddin kamusal bir temelde şekillendiğine dayanak olmaktadır. Dolayısıyla bu doğrultuda vicdani red ve sivil itaatsizlik arasında geçirimsiz ve kategorik bir ayrıma gitmek zorlaşarak aralarında organik bir bağ kurulmaktadır. Nitekim eylemlerin gerçekleştiği hukuki ve toplumsal değerler ve eylemlerin geçirdiği dönüşüm önem kazanmaktadır¹²⁸⁰.

Sivil itaatsizlik bağlamında vicdani reddi değerlendiren Rawls için konu zorunlu askerlik hizmetine geldiğinde farklı bir yorum yapmaktadır. Nitekim Rawls'a göre; zorunlu askerlik hizmeti, yurttaşların sivil haklarına açık bir müdahaledir. Fakat buna karşın düşünüre göre vicdani red, her zaman veya her durumda başvurulabilecek bir eylem olarak düşünülemez. Çünkü âdile yakın bir toplumda amaç yurttaşların can güvenliği ve özgürlüklerinin korunması olacağı için, şartları taşıyan her yurttaş, ülkenin güvenliği ve sahip oldukları özgürlüklerin korunması için askere gitmekle yükümlüdür. Düşünüre göre; zorunlu askerlik hizmetine karşı vicdani red ve sivil itaatsizlik pratikleri, evrensel değerlere aykırılığı veya âdil olmadığı düşünülen bir savaşa katılmayı ve toplumsal adalet ilkeleriyle çelişen bir emri yerine getirmeyi reddetmek, sadece bir hak değil, aynı zamanda bir yurttaşlık ödevidir¹²⁸¹. Açıklanan görüşü çerçevesinde Rawls için de, haklı, haksız savaş, âdil ve âdil olmayan emir ya da âdil/âdil olmayan yasa ayrımı yapılarak, zorunlu askerlik hizmeti reddedildiği takdirde, bu artık bir sivil itaatsizlik eylemi olacaktır ve dolayısıyla da hakkın ötesine

¹²⁷⁹ Toker, Vicdani Ret, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme, s. 93.

¹²⁸⁰ Başkır, Erdem, Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Türkiye'de Vicdani Ret: Bir Yurttaşlık Talebi, s. 78.

¹²⁸¹ Rawls, *A Theory of Justice*, s. 332-333.

geçmektedir¹²⁸². Ökçesiz'e göre; vicdani red aslında bir sivil itaatsizlik çeşidi veya örneğidir. Nitekim sivil itaatsizlik, hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, fakat bu arada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen, barışçıl nitelikli bir protesto eylemidir¹²⁸³. Dolayısıyla sivil itaatsizlik örneği olarak vicdani red, kişinin, ahlaki, dini ya da siyasi görüşleri nedeniyle silâh altına alınmayı reddetmesidir¹²⁸⁴.

Toker, Türkiye'deki vicdani red eylemlerinin asıl amacının kamusal bir adaletsizliğe dikkat çekmeyi hedeflediklerini, bu nedenle de politik bir nitelik taşıdığını savunmaktadır. Ancak Yazar, bu eylemlerin, vicdani red yerine sivil itaatsizlik kavramı altında düşünülmesi gerektiğini öne sürmektedir. Nitekim Yazar'a göre, sivil itaatsizlik ve vicdani red arasında geçirimsiz bir ayrım vardır ve bu ayrıma sadık kalınmalıdır. Şu halde Türkiye'de zorunlu askerliğin reddi, sivil itaatsizlik kavramı altında düşünülmalıdır¹²⁸⁵.

Son tahlilde; Türkiye temelinde gerçekleştirilen askerlik ödevinin reddi, ilk olarak; vicdandan esinlenen ve kişinin kişisel değer yargıları ile öz tutarlılığını ilgilendiren bir ahlaki eylemdir. Keza söz konusu vicdani reddin kamuoyunda açıklanmasıyla, vicdani redcilerin giderek büyüyen bir grup halini almaları ve destekçileriyle birlikte dernekleşmiş olmaları dolayısıyla Türkiye'de vicdani reddin bir hak olarak tanınması için verilen bir mücadelenin odağı haline gelmesi gibi olgular nihayetinde bu eylemlerin kamusal/politik boyutunu oluşturmaktadır. Van Den Haag'a göre, vicdani redcinin vicdani, doğru olmadığını düşündüğü herhangi bir şeye katılmasını engeller. Dolayısıyla vicdani redde, sivil itaatsizliktekinin aksine hükümete ya da devlete kendi isteği doğrultusunda hareket etmeye zorlama gibi bir amaç veya plan söz konusu değildir¹²⁸⁶. Başkır ve Erdem'e göre; vicdandan temellenen bu eylemler,

¹²⁸² Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 126.

¹²⁸³ Hayrettin Ökçesiz, "Hukuk Devletinde Direnme Hakkı", *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, Ankara, 2004, S. 10, s. 127.

¹²⁸⁴ Sevinç, Türkiye'de ve Batı Demokrasilerinde, Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği, s. 300; Can Başkent, *Vicdani Red Açıklamaları Almanacağı*, Propaganda Yayınları, İstanbul, 1989-2010, s. 4-6.

¹²⁸⁵ Toker, *Vicdani Ret, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme*, s. 79, 92-93.

¹²⁸⁶ Ernest Van Den Haag, "Civil Disobedience", *Rutgers Law Review* 21, S. 1, 1966, s. 35'den aktaran, Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 67.

Türkiye örneğinde bir tür sivil itaatsizliğe dönüşmüştür. Yazarlara göre; Türkiye'deki vicdani red eylemleri ve hareketi, vicdani red ile sivil itaatsizlik arasında yapılması öngörülen ayırım bakımından bir gri alanda konumlanmaktadır. Bu çerçevede gerçekleştirilen eylemler esasında söz konusu ayırım çabalarının yeniden düşünülmesi ve netliğe kavuşturulması için geçerli bir zemin sunmaktadır¹²⁸⁷.

Ökçesiz, sivil itaatsizlik ile vicdani red arasında bir fark olup olmadığı yönünde herhangi bir değerlendirmeye gitmeksizin sivil itaatsizlik ile vicdani red arasındaki “ilgiyi”, dünyadaki sivil itaatsizlik olaylarına örnekler vererek açıklamıştır. Bu kapsamda; dünyanın birçok ülkesindeki askerlik hizmetinden ve onun yerine sivil hizmetten kaçınma, zorunlu askerlik hizmetinden kurtulma propagandaları, askerlik cüzdanlarının yakılması, firar, askere alma dosyalarının temsili napalm ile tahribi, askerlik hizmetinden kaçınmak için kiliseye sığınma, askerlik sırasında emre itaatsizlik ve isyan, askerlik yoklama cüzdanlarının geri gönderilmesi gibi eylemleri de saymaktadır¹²⁸⁸.

Tayfun Gönül ve Vedat Zencir'in açıklamalarında ortaya konan vicdani red eylemleri, Türkiye'de ortaya çıktığı günden itibaren savaşa karşı ve savaşın bir tür parçası olmak istemeyen insanların bir tür “*el yıkaması*” olarak değil, tüm insanlara çağrıda bulunan ve ortak bir kanaati oluşturmayı hedefleyen sivil bir hareket olagelmiştir. Bunun yanı sıra, eylemlerini, gerek kamuoyu önünde icra etmeleri, gerekse basın yoluyla kamuya duyurmaları da, vicdani red eylemlerine kamusallık niteliği katmaktadır. Ayrıca zorunlu askerlikle ilgili yasa ve yönetmelikleri değiştirmeyi hedefledikleri ve bu uğurda başlarına gelebilecek cezai yaptırımlara hazır oldukları da yaptıkları açıklamalarda ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla, Gönül ve Zencir, askere gitmeyerek yasayı çiğnemişler, kaçmak veya saklanmak yerine de hukuki yükümlülüğü üstlenmişlerdir. Başkır ve Erdem'e göre; Türkiye'deki vicdani red eylemleri, Thoreau'nun sivil itaatsizlik konusundaki düşünceleri bağlamında tartışmalı veya çelişkili değildir. Nitekim yazarlar, bu kanaatlerine vicdani red

¹²⁸⁷ Başkır, Erdem, Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Türkiye'de Vicdani Ret: Bir Yurttaşlık Talebi, s. 79.

¹²⁸⁸ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 50-80.

eylemlerini hâlihazırda meşru, ahlâki ve politik bir eylem olarak gördüklerinde temellendirmektedirler¹²⁸⁹.

Başkır ve Erdem'e göre; insanların gerçekleştirdiği ihlâl eyleminin temeli, bireyin içselleştirmiş olduğu kendi vicdanı ve değer yargılarıdır. Dolayısıyla benimseyemediği askerlik hizmetini bu vicdani eşikten hareketle reddetmektedir. Ancak eylemin hareket noktası veya amacı nedeniyle bu eylemin politik olmadığı yargısına varmak olanaklı mıdır? Zira eylemin yapılış tarzı, yani bir basın açıklaması yoluyla kamuoyuna ilanı, ona başlı başına bir kamusal nitelik kazandırmaktadır. Şüphesiz bir dernek faaliyetleri altında kendisine taraftar bulmuş olması ise söz konusu vicdani hareket noktasını politik düzlemde anlamlı bir iddiaya dönüştürmektedir. Dolayısıyla Yazarlara göre; söz konusu eylemlerin vicdani red olduklarını reddetmek mümkün değildir ve ayrıca onlar apolitik de değildir¹²⁹⁰.

Sivil itaatsizliğe ilişkin açıklamalar ekseninde vicdani red için şu tespitler yapılabilir: Birincisi, vicdani redde, bilerek ve isteyerek yasalara karşı gelme söz konusudur. Şöyle ki; Türkiye örneğinde askerlik, anayasal değil, fakat yasal bir zorunluluk olmasına karşın, bilinçli bir karşı çıkış ve red eylemine girilmektedir. İkinci ve önemli olanı ise; bu karşı çıkış/red esnasında şiddete başvurulmamasıdır. Üçüncü olarak vicdani red eylemi gizlenmeyerek kamuoyuna duyurma ve toplumsal destek arama arayışına girilmektedir. Ve nihayet bu karşı çıkış eylemi, pragmatik değil dini, vicdani veya ahlaksal saiklere dayandırılmaya çalışılmaktadır. Yaptıkları eylemin sonunda ise yasalara aykırı olduğunu bildikleri halde, bu reddin sonuçlarını göze alma ya da hukuki sorumluluğu üstlenme söz konusu olmaktadır¹²⁹¹. Bu bağlamda Başkır ve Erdem'e göre; vicdani red eylemlerinde "*toplumun kurucu sözleşmesi*" ya da "*toplumsal sözleşmesi*" olarak kabul edilen anayasa ve burada belirlenen temel hak ve özgürlükler de tartışmaya açılmaktadır. Dolayısıyla Yazarlara göre, şu şekilde bir iddiada bulunmak yahut vicdani red taleplerine karşı şöyle bir politik anlam çıkarsamak ihtimal dâhilindedir: Vicdani red talepleri, süre giden yurttaşlık

¹²⁸⁹ Başkır, Erdem, Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Türkiye'de Vicdani Ret: Bir Yurttaşlık Talebi, s. 76-77.

¹²⁹⁰ Başkır, Erdem, Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Türkiye'de Vicdani Ret: Bir Yurttaşlık Talebi, s. 77.

¹²⁹¹ Eren, Türk Hukukunda Vicdani Red, s. 106.

kavrayışının sorunlarına dikkat çekmekte ve yeni bir Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığı tanımını talep etmektedir¹²⁹².

Sonuç olarak; vicdani redciler, vicdani kanaatlerinin ve daha genel anlamda bireysel iradelerinin kendileriyle kurdukları ilişkinin devlet tarafından belirlenmesine karşı gelmektedirler. Bu karşı çıkışın politik alanda da aldığı ikinci bir anlam söz konusu olabilir: Bu ise vatana/devlete sadakat ve borçluluk temelinde kurulan ve tam da bu nedenle bir tür “*imtiyaza*” dönüşen vatandaşlık statüsünü daha eşitlikçi bir temelde yeniden inşa etmektir. Yeni ve sivil bir anayasa yapmanın ihtiyaç olduğu ve artık kamuoyunda ciddi olarak tartışıldığı bu günlerde, yalnızca vicdani reddin anayasal/yasal çerçevede düzenlenmesi ve aynı zamanda temel haklar üzerine kurulu bir yurttaşlığın yeniden tanımlanmasını da talep eden bu eylemlerin anayasa yapım sürecinde ciddiye alınması yaşamsal bir öneme sahiptir¹²⁹³.

C. Vicdani Reddi Sivil İtaatsizlik Kapsamında Değerlendirmeyen Yaklaşımlar

Vicdanî reddin bir sivil itaatsizlik eylemi olup olmadığı hususunda değişik görüşler ve farklı düzlemde değerlendirmeler bulunmaktadır. Nitekim Türkiye özelinde vicdanî red; özellikle ona politik bir zemin kazandırmak isteyen çevrelerce “*sivil itaatsizlik*” olarak kabul edilerek tanımlanmaya çalışılmaktadır. Ancak bilimsel değerlendirilmelerin büyük bir kısmı, birçok değişik gerekçelerle vicdanî reddin bir sivil itaatsizlik eylemi şeklinde değerlendirilmeyeceği yönündedir¹²⁹⁴. Bu nedenle, sivil itaatsizlik kavramını oluşturan özelliklerin vicdani red kavramı içerisinde yer alıp almadıklarını sorgulamak gerekmektedir. Vicdani red kavramının temelinde bir hukuk kuralını ihlal etmenin bulunduğu bilinmektedir. Türkiye bağlamında ihlal edilen hukuk kuralı ise Askerlik Kanunu’nun 1. Maddesidir. Dolayısıyla bu noktada incelenmesi gereken konu; söz konusu ihlalin, âdil, meşru veya ahlaki olmayan bir hukuk kuralını protesto etme amacına yönelik olup olmadığıdır. Kaldı ki vicdani

¹²⁹² Başkır, Erdem, Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Türkiye’de Vicdani Ret: Bir Yurttaşlık Talebi, s. 79.

¹²⁹³ Başkır, Erdem, Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Türkiye’de Vicdani Ret: Bir Yurttaşlık Talebi, s. 81.

¹²⁹⁴ Yılmaz, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Bağlamında Vicdanî Ret*, s. 49.

redcilerin birincil amacı, bir protesto eyleminde bulunmak değil aksine zorunlu askerlik hizmetini yapmaktan kaçınmaktır¹²⁹⁵. Zaman zaman demokratik ülkelerde de olsa bazı yasaların âdil ve meşru olamayacağıının kamuoyuna duyurulması şeklinde ortaya çıkan sivil itaatsizlik eylemi, bir itiraz ya da tavır alış olması açısından kolektif alana ait bir tutum iken, vicdanî red, bireyin kendisiyle, dolayısıyla kendi öz durumu ve tutumuyla ilgili bir tavidir. Vicdanî redci, kendisi dışındaki bir yasaya ya da kurala itiraz ederek onun değişmesi yönünde bir eylem ortaya koyan değil, aksine bireysel tercih/nedenlerle yasaya karşı bir uymama edimi sergileyen kişidir¹²⁹⁶. Bu bağlamda Türkiye'deki vicdani redcilerin, görünüşte askerlik hizmetini zorunlu kılan yasayı protesto ettikleri görülse dahi, bu hukuk normunun gayri meşru veya gayri ahlaki olduğu anlamına gelmez. Kuşkusuz, askerlik ödevini yerine getirmenin yasal olarak zorunlu olması, yurt savunmasıyla doğrudan ilgili olduğu gibi, Türkiye'nin stratejik/coğrafi konumu ve sosyo/ekonomik düzeyi göz önünde bulundurulduğunda yurttaşları eğiterek hazırlamak ve hatta onlara meslek kazandırmak gibi amaçlara da hizmet etmektedir¹²⁹⁷.

Sivil itaatsizlik ile vicdani red arasında bir ayrım yapan Van Den Haag'a göre; *"ahlâki, dini ya da felsefi bir düşünsel karşıtlık nedeniyle, yasal bir emre uygun hareket etmeyi reddetmek vicdani reddir."* Düşünüre göre; sivil itaatsizlik ile vicdani red, birbirinden ayrılır, çünkü bir redcinin, vicdanının takip ettiği yolu izlemek konusunda başkalarını zorlamak gibi bir girişimi söz konusu olamaz, çünkü bu vicdani reddin doğasına aykırı olur. Dolayısıyla vicdani redde, bir başkasına bu konuda baskı yapmak yahut da kamuoyunda ivme kazanarak hükümeti kendi isteğine uygun hareket etmeye zorlamak şeklinde bir teşebbüs söz konusu değildir. Redcinin vicdani, yalnızca bu kişinin doğru olmadığını düşündüğü herhangi bir şeye katılmasını engeller nitekim bu kişisel bir değerdir yani red evrensel bir geçerlilik iddiasında değildir ve olamaz. Sivil itaatsizliğin aksine, vicdani red salt bir amaca

¹²⁹⁵ Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 116.

¹²⁹⁶ Toker, *Vicdani Ret, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme*, s. 80-90.

¹²⁹⁷ Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 116-117.

yöneliktir; örneğin, sadece karşı çıkılan zorunlu askerliğe veya bir yasaya karşı gelme söz konusudur¹²⁹⁸.

Öte yandan, Semiz'e göre; sivil itaatsizliğin aksine, vicdani redciler, ihlal ettikleri hukuk normunun karşılığında öngörülen cezai yaptırımın sorumluluğunu kabul etmemektedirler. Şöyle ki, Türkiye'deki askerlik ödevini yerine getirmekten kaçınan vicdani redcilerin arasında yer alan Osman Murat Ülke gibi yaşamını halen kaçak statüsünde sürdürenler olduğu gibi, ceza veya tutukevinde bulunmalarına karşın yasayı ihlal sonucu hükmedilen cezayı kabullenmemektedirler. Oysa sivil itaatsiz; hukuk normunun ihlali karşılığında bir cezai yaptırım öngörülmesini peşinen kabullenmiştir. Üstelik tüm demokratik ülkelerde hukuk normunun ihlalinin cezai bir müeyyide gerektirmesi modern hukuk düzeninde var olan kurumdur. Ancak, vicdani redciler, cezai yaptırıma uğramak için genellikle kaçak olarak hayatlarını devam ettirmektedirler. Kaldı ki sivil itaatsizlikte cezai sorumluluğu kabullenmek, hukuk normunun ihlaline sembolik bir anlam yüklerken, itaatsizlik eylemini de, basit bir kriminal eylemden farklılaştırmaktadır. Ancak bu özellikler, vicdani red eyleminde görülmemektedir¹²⁹⁹.

Anayurt'a göre; vicdanî red, ilki, barışçıl niteliği, ikincisi, sonucunun öngörülmesine rağmen bilerek ve istenilerek katlanılması ve pozitif bir yasaya karşı gelinmesi gibi benzer özellikler nedeniyle sivil itaatsizlik bağlamında değerlendirilmekte, en azından sivil itaatsizlikle karıştırılmaktadır. Bu kapsamda askerlikten kaçınmaya ilişkin bireysel temelli pek çok, hareket sivil itaatsizlik eylemi olarak ifade edilmektedir. Fakat vicdanî red, doğası gereği bireysel bir hareket olduğundan, kişisel bir nitelik taşımaktadır. Sivil itaatsizlik ise bir grup veya ideoloji gereksinim duyacağı için, siyasal bir sonucu olan kamusal bir harekettir. Öte yandan, vicdanî redde, normların bireysel sonuçlarına karşı gelinerek, normun gerektirdiği şahsi bir ödev ya da yükümlülükten kaçmaya yönelik bir karşı gelme durumu vardır. Sivil itaatsizlikte ise normun bizzat kendisine karşı gelinmekte ve meşru olmadığı

¹²⁹⁸ Van Den Haag, *Civil Disobedience*, s. 35.

¹²⁹⁹ Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 117-118.

düşünülen normun kaldırılması veya değiştirilmesi için yasadışı eylemlerle kamuoyunun dikkatini çeken bir karşıtlık ilişkisi bulunmaktadır¹³⁰⁰.

Sivil itaatsizlik, bireysel bir çıkar veya menfaatten uzak olduğu kadar da toplumun genelinin ortak çıkarını gözetilen bir eylem olduğu daha önce belirtilmişti. Vicdani red ise; farklı gerekçelere dayanabileceği hususuna değinmek gerekmektedir. Şöyle ki, vicdani red, şayet dini bir gerekçeyle ileri sürülüyorsa, ortada birel/kişisel yarar olduğunu söylenebilir. Dolayısıyla kişi zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmekten inancı veya felsefi düşüncesi gereği kaçınıyorsa, eyleminin toplumsal olduğu değil fakat bireysel olduğu söylenebilir. Nitekim inanç, tabiatı ve tanımı gereği öznedir. Dolayısıyla inançları gereği zorunlu askerlik hizmetini reddedenler bunu, kamu için değil kendisi için yaparlar. Ayrıca, Semiz'e göre; kişinin özel yaşamının sınırlarını aşan alana dini kuralları sokmak, laiklik ilkesinin ciddi bir ihlalidir. Bu nedenle vicdani reddin çoğunluğunu oluşturan dini gerekçelere dayalı redcilik, laiklik ilkesini göz ardı etmesiyle de toplumsal menfaati koruma kaygısından uzak¹³⁰¹ ve bireysel bir düşünce ürünüdür.

Rawls'a göre; vicdani reddediş, “*az ya da çok doğrudan yasal bir yükümlülük ya da idari bir emir ile uyumsuzluk*” şeklinde açıklanabilir, dolayısıyla sivil itaatsizliği vicdani reddeden ayırır. Ve iki kavram arasındaki temel bazı farklılıklar şu şekilde sıralanabilir: Düşünür'e göre; “*ilk önce vicdani red, ortak adalet duygusuna seslenen bir temele bağlanamaz. İkicisi yasal bir emre vicdani nedenler ile itaat etmeyecek kişi toplumun bu konudaki kanaatine müracaat etmemektedir bu nedenle vicdani red için kamusal bir eylem denilemez*”¹³⁰². Ayrıca vicdani redciler, sivil itaatsizlik eylemcilerine göre daha pozitifirler, nitekim yasaları, hükümet politikasını değiştirmek gibi bir hedefleri yoktur. Kaldı ki vicdani red, çıkışı ve eylemi salt politik bir alt yapıya bağlanmamaktadır. Dini, ahlaki ya da farklı kişisel ilkeler, vicdani redciye yol gösterici ve ilham olmaktadır. Sivil itaatsizlik ise, kamu

¹³⁰⁰ Anayurt, Avrupa'da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 150-151; Yılmaz, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Bağlamında Vicdani Ret*, s. 50.

¹³⁰¹ Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 118-119.

¹³⁰² Rawls, *A Theory of Justice*, s. 368-369.

vicdanına çağrı niteliğinde olduğu için politik temelli bir düzlemedir¹³⁰³. Kuşkusuz vicdani red eylemlerinin içeriğine bakıldığında, kişisel sebepler sonucu hayata geçmekte oldukları ve evrensel değerler veya gerekçeler ile haklılığı savunulamaz. Vicdani redde, bir redci; dini, ahlaki veya şahsi değerlerine aykırı emir ve yasalara karşı gelmektedir. Bu nedenle reddin amacı, sistemi veya yasayı değiştirmek değil, yalnızca kişinin kendi masumiyetini ve ahlâksal bütünlüğünü korumaktır¹³⁰⁴.

Sivil itaatsizliğin önemli bir özelliği de, eylemlerin, anlamlı sayıda kişinin katılımıyla gerçekleşiyor olmasıdır. Tam da bu noktada Türkiye’de, vicdani reddini açıklayanların sayılarına bakmak gerekirse; bu konuda kesin bir sayı vermek mümkün olmasa da, Türkiye’nin nüfusuna oranla vicdani redcilerin sayısının aslında anlamlı bir çoğunluk olmadığı görülecektir. Bu nedenle Türkiye’de, sivil itaatsizlik eylemlerindeki katılım ve toplumsal dayanışmanın, vicdani red eylemlerinde olmadığı görülmektedir¹³⁰⁵. Örneğin ilk elde zorunlu askerlik, vergi ve kürtaj gibi tekil yasal uygulamalara karşı olan vicdanî redciler, yasa ve uygulamaların tümüne itiraz eden total redciler, güvenlikle ilgili yasa ve uygulamalara itiraz eden antimilitaristler, sivil itaatsizlik tanımını ve ölçütlerine uymadığı, ortak vicdan ve ahlâkı rahatsız eden bu tip hareketlerin, sivil itaatsizlik değil, fakat toplumsal hareketler içinde bir başka eylem grubu olduğu da ifade edilmektedir¹³⁰⁶.

Ancak yine bu görüşe göre; salt şiddeti reddetmeleri, bu grupları ve eylemlerini sivil itaatsizlikle ilişkilendirmek için yeterli değildir. Çünkü vicdani redcilerin özelliklerini, bireysel vicdani, ortak vicdanın önüne almaları, alternatif yaşam tarzı adına ortak yaşam koşullarını reddetmeleri, şiddet kullanmıyor olmaları ve hukuk sistemi içinde hareket etmelerine karşın, bir ülkedeki din, kültür, siyaset ve güvenlik gibi devletleri dolayısıyla toplumu ayakta tutan temel unsurlara karşı olmaları oluşturmaktadır. Bu nedenle redcileri ve eylemlerini, yalnızca şiddet kullanmıyor olmaları nedeniyle sivil itaatsizlik altında görmek doğru görülmemektedir. Ayrıca, vicdanî red, itirazları pratikte bir grup protestosundan ziyade, bireysel bir yasa veya

¹³⁰³ Rawls, *A Theory of Justice*, s. 369-370.

¹³⁰⁴ Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, s. 125.

¹³⁰⁵ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 120-121.

¹³⁰⁶ Çağlayandereli, *Sivil İtaatsizliğin Katılımcı Demokrasi Bağlamında Farklı Görünümleri*, s. 57.

uygulamanın gerekli kıldığı hizmeti/eylemi yerine getirmeyi reddetme şeklinde sergilendiği için, bu bağlamda sivil itaatsizlik ölçütlerine de uymamaktadır¹³⁰⁷. Ayrıca Sivil itaatsizlik, şiddeti açıkça reddeder. Türkiye’de, vicdani reddini açıklayan kişiler, o esnada, şimdiye dek şiddete başvurmamışlardır. Ancak vicdani reddin şiddeti dışlayıp dışlamadığı, vicdani red eyleminin tümüne bakılarak tespit edilmelidir. Nitekim bu hareketin şiddeti ilkesel olarak reddedip reddetmediği bilinmemektedir. Dolayısıyla vicdani reddin birbirinden farklı gerekçelere dayanıyor olması, şiddeti dışlayan veya dışlamayan vicdani redcilerin aynı anda var olabileceği ihtimalini de düşündürmektedir¹³⁰⁸.

Bir başka fark ise; sivil itaatsizlik eylemlerinin meşru kabulü için protestonun ağır ve açık bir haksızlığı hedef alması gerekmektedir. Ancak vicdani redde, hayat bulan askerlik hizmetinin, özellikle Türk kültür ve İslam inancında bir haksızlık olarak algılanmadığı, aksine yüzyıllardır süregelen toplumsal benimseyiş ve hatta yaşam tarzı olduğudur. Ayrıca, sivil itaatsizlik eylemlerinin toplumsal karakter taşıması gerekmekte iken, vicdanî red, bireysel ölçekte gerçekleştirilen tekil bir eylemdir. Bu nedenle vicdanî red, bir sivil itaatsizlik olarak değerlendirilmemektedir¹³⁰⁹. Kaldı ki sivil itaatsizlik, aleni bir eylemdir, buna karşın vicdani red aleniyetten uzaktır. Kuşkusuz Türkiye’ de vicdani red eylemleri, aleni bir biçimde gerçekleştirilmemektedir. Bunun nedenini ise toplumun büyük çoğunluğunun vicdani redde destek olmadığını ve bunu da redcilerin de bizzat biliyor olmalarına bağlamak mümkündür. Sivil itaatsizlik eylemlerinin kamuoyu önünde gerçekleştirilmeleri, protesto edilen hukuk normuna toplumun dikkatini çekerek, çağrı niteliği ile eylemi daha fazla katılımcıyla daha güçlü kılmak amaçlanmaktadır. Buna karşın vicdani redde, karşı durulan hukuk normu zaten o ülke halkınca yıllardır bilinmekte¹³¹⁰ ve benimsenmektedir. Fakat Walzer’e göre; vicdani redci, bu çıkışında, evrensel ahlaki ilkelere dayanmaktadır ve bu ilkeler, bir devletin yasalarından daha büyük bir güce ve birikime sahiptir. Evrensel bir zorunluluğa dayandığı düşüncesinde olan redci,

¹³⁰⁷ Çağlayanereli, *Sivil İtaatsizliğin Katılımcı Demokrasi Bağlamında Farklı Görünümleri*, s. 57-58.

¹³⁰⁸ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 121.

¹³⁰⁹ Yılmaz, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Bağlamında Vicdanî Ret*, s. 51.

¹³¹⁰ Semiz, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 121-122.

haklı bulunması gerektiğini düşünmektedir. Dolayısıyla düşünürde vicdani red ilkeleri genelleştirilebilecek evrensel niteliğe sahip ilkelere¹³¹¹.

Rawls, sivil itaatsizlik ve vicdani red arasında pratikteki karşılıkları açısından kesin çizgiler olmadığını belirtmekle, birlikte bu iki kavramı teori anlamında kesin olarak ayırır. Rawls'un bu ayrımı yapmasının iki ana nedeni vardır: İlki, sivil itaatsizlik konusunda çizdiği temel çerçeveyi netleştirmektir. İkincisi, makul ölçüde âdil kabul edilebilecek demokratik bir toplumda veya ülkede, âdil olmayan yasalara hangi durumlarda uyulması gerektiği sorusuna bir de vicdani red örneği üzerinden cevap aramaktır. Rawls, vicdani reddi, yasal düzenin gereklerine aykırı davranmak olarak açıklarken, vicdani reddin “*sivil itaatsizliğin aksine*” çoğunluğun adalet anlayışına yönelik bir tavır olmadığını ve toplumun genel hassasiyetine bir uyarı niteliği taşımadığı için kamusal nitelik barındırmadığını ve politik ilkelere dayanmak zorunda olmadığını savunmaktadır. Buna karşılık sivil itaatsizlik, diğer ilkelerin yanında mutlaka sosyo/politik ilkelere, dolayısıyla anayasayı ve toplumsal kurumları düzenleyen adalet ilkelerine dayanmak durumundadır. Bu açıdan Rawls'un sivil itaatsizlik ve vicdani red arasında yaptığı ayrım, politik olan ile ahlâki olanın birbirinden ayrılmasını gerektirmektedir¹³¹². Buna göre politik yönü de olan sivil itaatsizlik, yurttaşlar üzerinde etkisi olan ortak *değer/ilkelere* dayanması nedeniyle kurumsallaşmaktadır. Vicdani red ise, bireysel tercih ve ilkeleri temel alan ve dolayısıyla konu edinen bir eylemdir. Keza vicdani red, yurttaşlar topluluğunun karşılıklı menfaatlerini ve anlaşmalarını gündeme taşımaz. Nitekim politik olmak durumunda değildir¹³¹³.

Arendt'a göre; itaatsizliğin hiçbir politik anlam taşıyamayacağı durum vicdani reddir. Dolayısıyla sivil itaatsizlik, vicdani reddin kesin ve net bir şekilde ayrılmalıdır. Vicdani redde bireysel bir eylem içerisinde kişinin kendi vicdanının yönlendirmesi yoluyla bir itaatsizlik eyleminde bulunmasından söz edilmektedir.

¹³¹¹ Walzer'in bu konudaki ayrıntılı değerlendirmeleri için bkz. Avi Sagi, Ron Shapira, “Civil Disobedience and Conscientious Objection”, *Israel Law Review*, Vol. 36, No. 3, 2002, s. 182-187.

¹³¹² Rawls, *A Theory of Justice*, s. 322-324.

¹³¹³ Başkır, Erdem, Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Türkiye'de Vicdani Ret: Bir Yurttaşlık Talebi, s. 76-77.

Ancak sivil itaatsizlik bireysel bir vicdanın değil, toplu bir adalet duygusunun etrafında oluşturulan bir grubu/kitleyi gereksinmektedir. O nedenle bu kavramların birbirinden ayrılmamaları halinde, sivil itaatsizlik eylemlerini bir öznel eylemi/felsefesi (a philosophy of subjectivity) olarak ele almaktan ve yalnızca kişisel bir talep/çaba olarak anlaşılmaktan kurtarmak oldukça güç bir hal alacaktır¹³¹⁴.

Son tahlilde; sivil itaatsizlik nihai bir eylemdir. Fakat Türkiye'deki vicdani red çıkışlarına bakıldığında vicdani reddin, nihai bir eylem olmadığı görülecektir. Şöyle ki, zorunlu askerlik hizmetini vicdani nedenlerle yerine getirmekten kaçınan vatandaşların, vicdani red itirazlarından, yani bu hizmeti yerine getirmekten kaçınmadan önce hukuki başvuru yollarını¹³¹⁵ tüketmiş olmaları gerekmektedir. Toplumsal ve politik çağrılarla, hukuki bir düzenleme yapılmasını talep etmeden önce veya idari başvuruda bulunmadan, dilekçe hakkını kullanmadan önce askere gitmeyeceğini açıklamak sivil itaatsizliğin nihai bir eylem olma özelliğinin vicdani redde bulunmadığını ortaya çıkarmaktadır. Yukarıda açıklandığı üzere vicdani red, sivil itaatsizliğin birçok özelliğini taşımamaktadır. Özet olarak; yasal olmadığı gibi meşru da değildir. Dolayısıyla vicdani reddi sivil itaatsizlik bağlamında tanımlamak mümkün değildir¹³¹⁶.

1. Bir Muhalefet Şekli Olarak Sivil İtaatsizlik ve Vicdani Red

Muhalefet etme, son derece çetrefilli, sert ve şiddet içeren yollardan geçtikten sonra çoğullaşarak “*sivil itaatsizlik*”i de içine alarak büyümüş ve her geçen gün kamuoyundaki yerini artırarak günümüze ulaşmıştır. Bu yaşanan süreçte iktidara karşı çıkmamanın, muhalefet etmenin birçok barışçıl yolu da ortaya çıkmıştır. Genel olarak temsili siyaset ve kurumları bunun yollarıdır. Sivil itaatsizlik, vicdani red, barışçıl gösteriler ve eylemler, bu süreçte genel olarak demokrasinin gelişmesinin bir

¹³¹⁴ Hannah Arendt, *Civil Disobedience, Crisis of the Republic*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1972, s. 57.

¹³¹⁵ Başvurulabilecek hukuki yollar arasında ilk akla gelenler; yetkili resmi makamlara dilekçeyle başvuruyapılması ve idari başvuru yollarının kullanılması olabilir. Ayrıca politik ve toplumsal diyalok yolları da kullanılabilir. Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 122.

¹³¹⁶ Semiz, *Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, s. 123.

parçası olarak günümüzde ortadadır¹³¹⁷. Dolayısıyla sivil itaatsizliğin meşru kabul edilmesini sağlayacak üç temel sacayağından söz etmek mümkündür: Bunlardan birincisi; yapılan eylemler esnasında ya da talepler noktasında eşit özgürlükler ilkesini zedelememek. İkincisi; çoğunluğun gösterilen tüm çabalar karşısında hareketsiz ve tepkisiz kalmış olması gerekir. Bir diğeri ise; sergilenen eylemler sırasında yasalara anayasaya olan saygıyı yok etmemektir. Bu bağlamda sivil itaatsizlik eylemleri, toplumsal zemini teşkil eden, üzerinde anlaşılmış adalet ilkelerinin anımsatılması anlamını taşıyacağı için, haklı ve gerekli bir politik eylem biçimidir¹³¹⁸.

Sonuç olarak; sivil itaatsizlik ile vicdani red, muhalefet etme ya da eylemsellik yönleriyle de aralarında temel bir ayrım vardır. Nitekim bu sorunsalın kaynağı, ilk elde tanımlarında, felsefelerinde olan vicdanın politika için uygun ve geçerli bir zemin oluşturmasının söz konusu olamamasıdır. Bu nedenle, muhalefet şekli bağlamında veya eylemsellik açısından örtüşmeleri pek mümkün görülmemektedir. Dünyaya ve ortak alana ilişkin bir *etkin/eylemsellik* olan politikanın, vicdan gibi öznel bir alandan esinlenerek ortaya çıkması ve anlaşılması, bir tür öznellik felsefesinde sonuçlanma olasılığını barındırır. Fakat böyle bir olasılığın söz konusu alanlar arasında geçirimsiz ve kategorik bir ayrımı gerektirip gerektirmediği başka bir sorudur¹³¹⁹.

2. Vicdani Reddin veya Bireysel Duruş ve Tutumun Sivil İtaatsizlik Eylemindeki Yeri

Bu başlık adı altında, “*bireysel değişim ve dönüşüme bağlı olarak kötülüğe ortak olmamak için, kamusal alandan geri çekilen bireysel itaatsizlik nasıl değerlendirilecektir?*” sorusuna cevap aranacaktır. İçinde bulunduğumuz yüzyılda zorunlu askerlik, savaş dönemlerindeki bir “*ihtiyacın*” karşılanmasından ziyade, adeta barış dönemlerindeki bir ideolojiye dönüşerek, devletin “*vatandaşları*”na

¹³¹⁷ Karatay, Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma, s. 208.

¹³¹⁸ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 72-73.

¹³¹⁹ Başkır, Erdem, Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Türkiye’de Vicdani Ret: Bir Yurttaşlık Talebi, s. 71.

sağladığı bir vatan hizmetinden, vatandaşların ise devlete karşı yerine getirmekle sorumlu olduğu bir göreve dönüşmüştür¹³²⁰. Ulus devletle gelişen silahlanma arzusu, eskiden olduğu gibi yalnızca belirli bir sınıfa, parayla kiralanan askerlere ait değil, bütün vatandaşlara indirgenen bir hak ve onlardan beklenen bir sorumluluk haline gelmiştir. Zamanla gelişen ve şekillenen bu hak ve sorumluluk, orta çağlardakinin aksine kişiye hiçbir bireysel ve doğrudan menfaat vaat etmediği halde, bir ideolojiyi içselleştirmektedir. Doğal olarak ülkesel bir ulus-devletin ideolojisi, milliyetçilik, bunun zemini de öncelikle ‘*vatan ve bayrak*’ kavramı olacaktır¹³²¹.

Askerlikte uygulanan disiplini, ulusal coşku ile birleştirmek ideali, zorunlu askerliğin toplumsal kabulünün de başlangıcı olmuştur. Nitekim modern devletlerde yaşanan askeri değişim-dönüşüm, barış dönemlerinde, hiyerarşi, itaat, dayanışma vb. toplumsal değerler üzerinden “*askeri yaşam*” ile “*sivil yaşam*” arasındaki farklılığın azaltılması ilkesi sayesinde gerçekleşmiştir. Düzcan’a göre, ulusal bilinç, bireyleri dilsizleştirmiş ve aynı zamanda politikleştirmiştir¹³²². Askeri sosyolojik alanda ve buna bağlı olarak gelişen deneysel verilerle, ordu yönetimlerinin istek ve çıkarlarına uygun sonuçlar alınmaya başlanmıştır. Bu çerçevede Tıp bilimi de, itaatkârı “*normal*”, itaatsizi de “*deli*” olarak gören değerlendirmelerle direncin politik karakterini etkisiz hale getirmeye çalıştığı değerlendirilmektedir. Bu bağlamda sosyoloji bilimi de, diğer disipline etme bilimleri gibi sadece itaatkâr bir askerin özelliklerini değil, böyle bir askerin nasıl yetiştirileceğine dair çalışmaları yaparak, itaatsizliğin nasıl algılanması ve askeri şartlara göre işlevsiz ve yetersiz olan unsurlara karşı nasıl bir tavır alınması gerektiğine dair sorulara da çözüm aramaktadır¹³²³.

Yaşanan bu gelişmeler, bir yandan psikologları, yeterlilik testleri hazırlamaya başlatmış; hukukçuları, itaatsizlere ceza vermeye sevk etmiş; sosyologları da,

¹³²⁰ Isser Woloch, *The New Regime: Transformation of the French Civic Order, 1789-1820*, New York: W.W. Norton and Company, 1995. s. 157-161’den aktaran, Esmer, *Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret*, s. 37.

¹³²¹ Aydın, *Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratmadaki Rolü*, s. 26.

¹³²² Bekir Düzcan, “İtaatsizliğin Tarihsel Dönüşümü Taktik ve Vatandaş”, *Sivil İtaatsizlik* (iç.), *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 268-269.

¹³²³ Düzcan, *İtaatsizliğin Tarihsel Dönüşümü Taktik ve Vatandaş*, s. 270.

“normdan sapma” bilimi yaparak, askeri açıdan zararlı davranış şekillerini belirleyerek, bunların sıklığını ve bu davranışların tırmanışını incelemeye yönlendirmiştir. Bunlara bağlı olarak 1945’ten sonra vicdani reddin tanınmasını da doğuran sürecin başlangıcında, bilim ile ordunun arasına “itaatsiz” olarak kabul edilebilecek bilim insanları girmiştir¹³²⁴.

Askeri zihniyetin kamuoyundaki yeri, itaatsizliği, askeri mekândaki itaatsizlik (emre itaatsizlik, disiplinsizlik vb.) olarak değil de, zorunlu askerlik hizmetine yönelik bir red olarak ortaya koymaktadır. Bu sayede açık ve büyük çaplı olan “emre itaatsizlik” değil, bazı kesimlerdeki red ve itirazlar, sivil itaatsizlik olarak değerlendirilmektedir. Toplumsal alandaki “askeri emre itaatsizlik olarak vicdani red” ise meşruiyetini buradan alan değerlere karşı bir taktikselliğin de adresi olmaktadır. Bu bağlamda vicdani redcinin “askerliği reddi”, bu stratejik kuşatmalara da karşı çıkılan bir taktik olarak anlaşılabilir. Avrupa’da 1945’ten sonra, zorunlu askerlik hizmetine karşı çıkanlar, “patolojik vaka” veya “vatan haini” olarak görülüyordu. Nitekim ekonomik gelişmeler sonucunda artık silahlı askerlere yahut paralı askerlere önceki kadar ihtiyaç kalmamıştı. Ordu-millet düzlemindeki sıcak ilişki, yerini öznelleşme pratiklerinin yaygınlaştığı soğuk bir ortama bırakıyordu¹³²⁵.

Ulus-devlet yolunda yasalarla kabul edilen ilk vicdani red örnekleri, -alternatif kamu hizmeti çatısı altında- Avrupa’da boş olan hizmet kolunun doldurulması şeklinde adeta bir sosyal hizmet kampanyasına dönüştürüldü. Nitekim bu sosyal hizmetlerin sağladığı yararın, -asker- olarak sağlanan yarardan daha fazla olduğu değerlendiriliyordu. “Askerlik” yerine bu hizmeti tercih edenlerin prensip olarak antimilitarist olmaları durumu da söz konusu değildi. Aslında sergilenen bu tavır, ilkesel değil taktiksel bir hizmet tercihi yapmaktan ibaretti. Ordudan ve siyasi otoritelerden dahası kamuoyundan bu redde karşı, itaatsizlik olmaması durumu, bu reddi daha kolay karşılık bulan bir zeminde tutuyordu¹³²⁶.

¹³²⁴ Düzcan, İtaatsizliğin Tarihsel Dönüşümü Taktik ve Vatandaş, s. 270.

¹³²⁵ Düzcan, İtaatsizliğin Tarihsel Dönüşümü Taktik ve Vatandaş, s. 271-272.

¹³²⁶ Düzcan, İtaatsizliğin Tarihsel Dönüşümü Taktik ve Vatandaş, s. 272.

Sorunu Türkiye açısından değerlendirecek olursak; Avrupa'daki uygulamaların etkisi Türkiye'de de geçiş dönemlerinde ortaya çıkmıştır. 1900'lü yılların başlarında, Alman komutanlar, bir bütün olarak Alman askeri sistemini Osmanlı'da uygulamaya çalıştıklarında, askerlerin pasif direnişleriyle karşılaşmışlardır. Ancak genç subaylarla irtibat kuran, toplumsal değerleri öne çıkararak kitapları, Osmanlı toplumuna uyarlayan ve Türk Ordusunda var olan dayanın kaldırılmasını savunarak beğeni kazanan Von der Goltz, Osmanlı askerlerinin saygınlığını koruyabilmiş ve Cumhuriyet Ordusundaki Alman etkisinin mimarlarından biri olmuştur¹³²⁷.

Vicdani red ile sivil itaatsizlik mukayese edildiğinde; ilkesel düzlemde, vicdani reddin, bireysel, pasif ve apolitik tanımı, kolektif, daha aktif ve politik sivil itaatsizlik tanımlaması ile yerine getiriliyor. Teorik olarak; sivil itaatsizlik, aslında, vicdani reddin tersine, bir yasayı sorgulayarak kaldırılmasını veya değiştirilmesini amaçladığı için kamusal ve kolektiftir. Bir yasanın temelinde ortaya çıktığı için de siyasi bir tavidir. Ancak liberallerin kavramsallaştırması için de en önemli husus, siyasi söylemlerle ve bir grup eylemi olarak ortaya çıkan sivil itaatsizlik eyleminin dahi, sivil yapının dışına çıkmak istemediği, hatta bu yapıyı bozmak adına ortaya çıktığı için, yasal sistemin tümünü değiştirmeye yönelik bir eylem olmamasıdır¹³²⁸.

Yukarıdaki açıklananlar ekseninde; politik olmayan ve aynı zamanda pasif olan vicdani red düşüncesinin, kolektif ve politik olan sivil itaatsizlik eyleminin, sistemin kendisiyle değil, yalnızca sorunlu alanlarıyla problemi bulunmaktadır. Aslında bu görüş, bir baskı aracı olarak ulus/devletin en güçlü kurumu olan silahlı kuvvetlerin, aynı zamanda sistemin kendi varlığını devam ettirmesi için bir ideolojik güç olarak işlediğini ve sistemin içinde karşı durulan nesnelere aslında sistemin bütününe kurgulayan epistemik bir grubun neticesi oldukları gerçeğinin üstünü örtmektedir. Mutlu'ya göre savaşların asıl amacı kazanmak değil, mevcut nizamın kendisini devam ettirmesini amaçlamaktır¹³²⁹.

¹³²⁷ Düzcan, İtaatsizliğin Tarihsel Dönüşümü Taktik ve Vatandaş, s. 273.

¹³²⁸ İnan Mutlu, "Politik Olanın Vicdanen Reddi: Vicdani Ret ve Toplumsal Gerekçeleri", Sivil İtaatsizlik (iç.), *Cogito* Dergisi, S. 67, Yaz 2011, s. 277.

¹³²⁹ Mutlu, Politik Olanın Vicdanen Reddi: Vicdani Ret ve Toplumsal Gerekçeleri, s. 277.

Vicdani reddin en yaygın tanımı: Dini, ahlaki, felsefi yahut politik bir nedenle “zorunlu askerlik hizmetini” kabul etmeyerek reddetmedir. Liberal teori; vicdani reddi, yasaya uymama durumu olarak tanımlarken, gerekçesini de şu şekilde açıklamaktadır: Bireyin değerinin veya kendi doğrusunun toplumun ortak değeri yahut doğrusuyla bağdaşmadığı durumlarda, bireyin kendi kişiliğini, dini ve ahlaksal değerlerini korumak için, toplumun genel doğrusu anlamına gelen yasayı reddetme ve bu yasanın gerektirdiği yükümlülüğü yerine getirmeme noktasında temellenen vicdani red, tamamen bu niteliğinden dolayı öznel ve ferdi bir tavır alışı ortaya konmasıdır¹³³⁰.

Açıklanan bu tanım çerçevesinde, Liberal teoriye göre, dini ya da vicdani gerekçelerle şiddete karşı olan vicdani redci, savaşmayı ve orduya dâhil olmayı reddeder. Fakat savaş olmasın demez, nitekim onun bu tavrında reddettiği tek şey, savaşta yahut bir orduda yer almaktır. Dolayısıyla savaşın çıkmasına bir itirazı yoktur. Çünkü savaş onun dışında gerçekleşen, sadece bireysel zarar gördüğünde karşı konulması gereken bir olaydır¹³³¹.

Yukarıdaki tanıma göre, yasaları toplumun genel iyisi olarak görerek, vicdani red kavramını hak ve yasa ikilemi bağlamında hukuka dayandırarak açıklamaya çalışmak, hem hukukun genel kurallarını görmezden gelmeye, hem de hak gibi son derece soyut bir kavram üzerinden vicdani reddi pasifleştirmeye neden olacaktır. Ayrıca liberal teori, vicdani reddi, bireysel öznel bir eylem olarak yansıtarak, bireysel vicdani redcinin, sistemin tam da isteği şekliyle, yalnızlaşarak toplumdan kopmasına neden olmakta, bu bağlamda son derece politik ve ideolojik olan bir konunun kamuoyunda gereken önemi ve dönüştürücü etkiyi ortaya çıkarmasına engel olmaktadır. İçinde bulunduğumuz çağda dahi, insan hakları ve evrensel hukuk normları sadece sözde kalırken, özde baskıcı ve sınırlandırıcı uygulamaların hayata geçtiği antidemokratik ülkelerde vicdani red, yalnızca bir vicdan sorunu olarak

¹³³⁰ Toker, Vicdani Ret, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme, s. 79-93.

¹³³¹ Mutlu, Politik Olanın Vicdanen Reddi: Vicdani Ret ve Toplumsal Gerekçeleri, s. 276- 277.

kalamaz. Son tahlilde vicdani red, politik, ideolojik ve toplumsal boyutları ile ele alınmak durumundadır¹³³².

Vicdani red, liberal teoride tanımlandığı haliyle, kişinin kendi vicdani ya da dini değerleri ve ahlaki ilkeleri doğrultusunda, kendi iç âleminde kapalı genel iyi olan yasalara karşı uygulandığı pasif bir kavram olarak açıklanamaz. Çünkü zorunlu silâh altına alınma eylemi, sistemin sürekliliği ve geleceği için son derece siyasi ve ideolojik bir rol üstlenmektedir. Kamuoyunun tam merkezinde olan böyle bir konuya sadece vicdani veya dini nedenlerle karşı çıkıyor olmak, bu tavrın dönüştürücü halini de etkisizleştirecektir. Nitekim vicdani redciler, yalnızca birey olarak silâh altına alınmayı reddetmektedirler, dolayısıyla ellerinin kana bulaşma olasılığını ortadan kaldırdıklarını düşünemezler. Bu bağlamda vicdani red kavramını, antimilitarizm boyutuyla değerlendirmek, sadece teoride mümkündür. Uygulamada böyle bir tanımlamanın bize sağlayacağı mücadele biçimleri oldukça sınırlıdır. Kaldı ki vicdani reddi toplumun adalet ilkesine atıf yaparak içselleştirmemiz pek mümkün değildir. Dolayısıyla, artık toplumsal mücadeleleri adaletin kavramlarıyla açıklamak yerine, toplumsal mücadelelerin adaletin kavramlarını tayin etmesi gerektiğini kabul etmek durumundayız¹³³³.

Arendt'a göre, "*direnme sorumluluğu kötülüğe ortak olmamakla sınırlı*" olduğu için bu tür eylemlerin sivil itaatsizlik olarak değerlendirilme şansı yoktur. Nitekim bir eylemin bu niteliği kazanabilmesi için bir gruba dâhil olarak kamuya yönelik açık bir çağrı, aleni bir girişim olması gerekir. Bu bağlamda savaştan kaçınma ya da askerliği red etme gibi vicdani red üzerine temellendirilen bireysel tavırların incelenmesi; o kişinin baskı altına alınmasından daha ilginç olabilecek toplum gözünde tuhaf bir birey olarak değerlendirilmesiyle sonuçlanabilir. Dolayısıyla "*dolaylı itaatsizlik*" denilen bireysel tepkilerin önemli değişikliklere yol açma ihtimali çok azdır¹³³⁴. Şu halde, Arendt'a göre bu anlamda vicdani red ile sivil itaatsizlik arasında net bir ayırım yapılmalıdır. Zira sivil itaatsizlik, "*ortak bir çıkardan ziyade ortak bir düşünce ve hükümetin politikasına karşı çıkma genel iradesiyle, çoğunluğun desteğinin siyasi*

¹³³² Mutlu, Politik Olanın Vicdanen Reddi: Vicdani Ret ve Toplumsal Gerekçeleri, s. 276.

¹³³³ Mutlu, Politik Olanın Vicdanen Reddi: Vicdani Ret ve Toplumsal Gerekçeleri, s. 282.

¹³³⁴ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 84-85; Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 21-22.

*otoritenin yanında olacağını gösteren verilere rağmen bir araya gelmiş örgütlü azınlıklardan oluşur.*¹³³⁵”

Rawls’a göre, savaşa katılmama veya askerliği red etme gibi vicdani red üzerine kurulu bireysel tavır ve davranışların, sivil itaatsizlik olarak değerlendirilmesi mümkün olabilir. Sivil itaatsizlikteki sorun, bir görevler çatışmasıdır. Yasama gücünün çoğunluk tarafından belirlenen yasalara uyma görevi, kişilerin kendi özgürlüklerini koruma ve savunma hakkı ve haksızlığa karşı direnme hakkı dikkate alındığında, hangi noktadan itibaren bağlayıcı değildir? Bu soru, çoğunluk kuralının anlamı ve sınırlarına dokunmaktadır. Bu nedenle sivil itaatsizlik eylemleri, demokrasinin vicdani temeline ilişkin her teorinin temel taşıdır¹³³⁶.

Kötülüğe ortak olmaktan, çarkın dışı olmaktan kaçınma yolundaki bireysel itaatsizlik sivil itaatsizlik olarak açıklanamaz. Nitekim daha önceden de açıklandığı üzere sivil itaatsizlik, kamuoyuna yönelik açık bir çağrı, aleni bir girişim ve bir grup hareketidir¹³³⁷. Nitekim Arendt, sivil itaatsizliğin yalnızca bir grup tarafından gerçekleştirilebileceğini savunur. Yazar’a göre sahibinden kaçan köleyi saklayan bireyin davranışı da, vicdani redcinin davranışı da sivil itaatsizlik olarak değerlendirilemez. Hatta Arendt, bir adım daha ileri giderek sivil itaatsizlik konusunda yazanların mutlak başvurdukları Thoreau’nun eylemini de sivil itaatsizlik olarak kabul etmemektedir¹³³⁸. Coşar ise sivil itaatsizliğin temel özelliklerini taşıyan özellikle de aleni olan, çağrı amacı güden bireysel eylemlerin de sivil itaatsizlik olarak tanımlanmasını uygun görmektedir. Yazar bu konudaki düşüncesini şu örnekle açıklamaktadır: örneğin askere, savaşa gitmeme işini kamuoyuna açıklayan bireyin davranışı sivil itaatsizlik olarak nitelendirilebilir. Nitekim söz konusu kişi, sonuçları itibariyle kesin bir eyleme, öldürme fiiline katılmak istememekte ve belli

¹³³⁵ Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 84-85.

¹³³⁶ Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 56.

¹³³⁷ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 22.

¹³³⁸ Bu örnek; Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, dipnot 2’ den alınmıştır.

bir anlayış, bu düşüncesinin hoşgörü ile kabulünü beklemektedir. Bu niyetle kamusal adalet duygusuna başvurmaktadır¹³³⁹.

Vicdani red insanın iç âleminde esinlenen barışçılığı, bilinçli olarak ve sonucuna bilerek ve isteyerek katlanılması ve yasaya karşı gelinmesi gibi özellikler yönünden sivil itaatsizlik (medeni itaatsizlik) eylemine benzemektedir. Hatta bu benzerlikler çerçevesinde, onunla çoğu kez birbiri yerine kullanılabilen dolayısıyla karıştırılmaktadır. Fakat vicdani red ile sivil itaatsizlik gerek konu, gerek amaç, gerekse kullanılan araçlar ve hedef kitle yönünden birbirinden ayrılmaktadır¹³⁴⁰.

Bu bağlamda sivil itaatsizlikle ilgili akademik çalışmalar incelendiğinde; askerlikten kaçınmaya ilişkin bireysel kaynaklı hareketlerin de sivil itaatsizlik olarak değerlendirildiği görülmektedir. Nitekim Türkiye’de sivil itaatsizlik konusunu en çok araştırıp tartışan Ökçesiz de, şu birkaç eylemi sivil itaatsizlik örneği olarak ele almaktadır: Askerlikten ve onun yerine sivil hizmetten kaçınma, askeri celp belgesinin yakılması, askerlik hizmetinden seküler bir nedenle kaçınan bir kişinin hapis cezasına çarptırılması, alternatif sivil hizmet yapmak için başvurmuş olanların dilekçelerinin reddi üzerine emre itaatsizlik olayları, askerlik yerine makul sivil hizmeti de yapmak istemeyenlerin hapis cezasına çarptırılmaları, askerlik görevini yapmak istemeyenlerin askeri tören geçidi esnasında grupça pasifist şarkılar söyleyerek yürümleri, verginin askeriye ayrılan kısmını ödemeyi reddetmek¹³⁴¹. Tabi ki bu örnekleri çoğaltabiliriz. Fakat tam da bu noktada dikkat edilmesi gereken yer, bu eylemlerin tipik vicdani red kapsamında olmalarıdır. Oysa bu tür bireysel tavırlar zaman zaman karıştırılarak barışçıl niyetli, iradi yasaya karşı gelişlerde sivil itaatsizlik içinde değerlendirilmekte ya da onun bir türü olarak düşünülmektedir¹³⁴².

Fakat vicdani red, bireysel bir harekettir ve doğrudan kişisel bir unsur taşır, dolayısıyla vicdani redci, reddi adeta içselleştirmiştir. Oysa sivil itaatsizlik, politik amaçlı bir

¹³³⁹ Coşar, *Sivil İtaatsizlik*, s. 11.

¹³⁴⁰ C. Noon, “Civil Disobedience, Rebellion, and Conscientious Objection”, (Erişim) <http://www.ict.org.il/articles/articleletet.Cfm?Articleid=438>, 14.07.2015.

¹³⁴¹ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 92-96.

¹³⁴² Anayurt, *Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme*, s. 150.

düzlemde sonuçları olan kamusal bir eylemdir. Öbür taraftan vicdani red, yasanın bireylere yüklediği sorumluluklardan veya vatani bir görevden adeta kaçınma amacına yönelik bir tavır ve hareket iken, sivil itaatsizlik, direkt olarak yasanın kaldırılması yahut değiştirilmesi amacı taşıyan bir karşı duruştur. Başka bir açıdan vicdani red, yasanın doğrudan ve bizatihi bireysel sonuçlarına yönelik bir karşı koyuş iken; sivil itaatsizlik, bizzat yasanın kendisine karşı bir harekettir. Nitekim vicdani redci, askerlik ödevini yerine getirmekten kaçınır, fakat bir başkasının bu görevi yerine getirmesine müdahale etmez, çünkü o vicdani reddin dışında bir durum, o halde vicdani redciyi ilgilendirmeyecektir. Dolayısıyla redci, amacına ulaşmış ise sorun yoktur, en azından çözülmüştür. Oysaki yasa halen mevcuttur, işte bu noktada vicdani redci, başkalarının bu tür sorunlarıyla bağlantılı olarak bir eylemde bulunuyorsa, vicdani red değil, diğer koşulları varsa sivil itaatsizlik söz konusu olabilir. Bu bağlamda sivil itaatsizlik için normun kendisine yüklediği sorumlulukların öneminden öte, normun bizatihi var olması veya yokluğu önemlidir. Özetle, sivil itaatsizlik eyleminde amaç, normun kaldırılması veya değiştirilmesi ile sınırlıdır ve sadece onunla ilgilidir, daha ötesi olan vatandaşa yansması değil¹³⁴³.

Yukarıda açıklandığı üzere; vicdani redci, yalnızca pozitif bir yasanın kendisine yüklediği sorumluluktan adeta kaçmaya çalışan norm yahut yasa karşıtlığıdır. İşte bu anlamda sivil itaatsizlikle ciddi ölçüde ayrılmaktadır, şöyle ki: sivil itaatsizlik eyleminde ortada âdil olmayan -en azından eylemcilerce öyle kabul edilen- bir yasa vardır dolayısıyla bu sivil hareketin amacı o normun kaldırılmasını veya değiştirilmesini sağlamak için kamuoyunun dikkatini çekecek etkili fakat sembolik nitelikte yasa dışı eylemlerdir. Nitekim bu eylemleri yapan kişilerin bu yasadan etkilenmiş olup olmamaları söz konusu değildir. Hatta bireysel anlamda hiçbir zarar görmemiş de olabilir. Örneğin askerden muaf birisinin, savaş karşıtlığı, bireyin yalnızca pasifist grup üyesi olduğu için askerliğe karşı oluşu ve sesini duyurmak için bir yolun trafiğe kapatılması bir sivil itaatsizliktir. Dolayısıyla askerlik yükümlüsü olmayan bir kişinin bu eylemdeki amacı askerlik görevinden kaçmak olamaz ve bu eylemle ihlal ettiği yasa askerlik yükümlülüğünden kaçmak da olmayacaktır¹³⁴⁴.

¹³⁴³ Anayurt, Avrupa'da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 150-151.

¹³⁴⁴ Anayurt, Avrupa'da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 151.

Özetle vicdani red; dinsel yahut felsefi veya ahlaki gerekçelerle askeri sorumluluktan kaçma düzleminde pozitif yasaya karşı gelmektir. İnsanın immoral kanuni zorunluluğun oluşturacağı moral dünyasını koruma düşüncesi temeline dayanan bireysel karşı geliştirebilir. Nitekim birey, yasal yükümlülükten kaçma noktasında engel olamayacağı bir ahlaki değerlere sahip olduğunu böylece kanuni ödev yerine, yüksek ahlaki-moral değerlere itaati tercih etmektedir. Bu doğrultuda bahsedilen bu yüksek manevi değerler dinsel veya seküler bir anlayıştan (ateizm, Yehova şahitleri, pasifizizm) beslenebilir¹³⁴⁵.

Aslında vicdani redde, kişi, kamu düzenine, siyasal otoriteye karşı gelme eyleminde bulunmamakta, ancak kamu otoritesinin emirleriyle yaşamının, dini, vicdani, ahlaki, felsefi, insani ilkeler temelinde mutlak bir çelişki/uyuşmazlık olduğu kanaatinden esinlenmektedir. Kişinin bir anlamda içselleştirdiği bu manevi değerler, silahlı bir orduda görev üstlenmeyi, üniforma giymeyi, silah kullanmayı yahut ordunun angarya sayılan diğer işlerini kabul etmemesini bekler. Tam da bu bağlamda vicdani red, inançları ve kanaatlerinden dolayı (ki bu inanç dinsel ya da felsefi nitelikli olabilir) bazı görevlerden kaçınma, bazı topluluklara dâhil olmama gibi sivil bir tavır ve irade ifadesidir¹³⁴⁶.

3. Sivil İtaatsizliğin Diğer Eylem Tarzlarından Farkı

Sivil itaatsizliğin temelinde yatan belki de en önemli unsur, onun; toplumsal değişimi talep ederek yeni hakların kabul edilmesini sağlamak ve hükümetin karar ve uygulamaları karşısında kamuoyuna dayalı bir meşruiyet ve yasallık sorgulaması gerçekleştirmektir. Sivil itaatsizlik ve özgürlük arasındaki düzlemde “*farkında olma*” ilk basamaktır. İnsan, ancak kendisini belirleyen doğal, sosyal ve psikolojik, dış etmenlerin farkına varmak suretiyle, onlar karşısında tutum alarak; beğenip beğenmemesi ve onları değiştirmeyi düşünmesiyle özgürlük anlamında bir yol çizebilir. Bu çerçevede her itaatsiz, ön bir bilinçlenmeyi şart koşar. Köle, efendisine karşı gelebiliyorsa veya bazı emirleri yerine getirmiyorsa, hem kendisinin hem de efendisinin statüsünü reddetmektedir. Bilinçli bir itaatsizlik, nefret ve kin gütmekten

¹³⁴⁵ Anayurt, Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 151.

¹³⁴⁶ Anayurt, Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme, s. 151.

farklıdır; örneğin, nefret veya kin duygusuyla hareket eden bir köle, efendisinin yerine geçmeyi değil, onun varlığına son vermeyi amaçlayarak hareket edebilir. Bu doğrultuda itaatsizlik, amacı dışına çıkararak ve özüne aykırı davranarak saldırgan bir tutum halini alabilir, böyle bir dönüşüme bağlı olarak da ahlaki özelliğini kaybeder¹³⁴⁷.

Yukarıda anlatılanlar bağlamında anlaşılıyor ki, topluma olumlu bir değeri ve erdemi yerleştirmek isteyen itaatsizlik eylemi, bir nevi saldırganlık içeren anarşizmden ve onun çeşitli versiyonlarından ayırmak gerekir. Düşünür Albert Camus'a göre de, sivil itaatsizlikte asıl belirleyici olan ve onu temelde diğer eylem tarzlarından ayıran bilinçtir¹³⁴⁸.

Eşitlik ve adalet isteği, temelde bir protesto ideali olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat daha önce açıklandığı üzere, adalet, insani değerlerin pek de tatmin olmayandır. Nitekim ulaşılan her bir noktanın yeni bir eşitsizlik düzleminde sorun oluşturması olasıdır. Şu halde eşitlik, ahlaki bir onaylama ve üstün bir idealden kaynaklanmaktadır. Belirtmek gerekir ki bu ideal, çok çabuk değişime uğramakta ve bozulabilmektedir. En sade bir adalet talebi olarak protesto ile başlayan eşitlik beklentisi, kişinin kendini yükselterek diğerlerini küçük görmesine gerekçe oluşturabilmektedir. Adalet ve eşitlik isteği ekseninde, kişiler genellikle kendi üstlerinde yer alanlarla eşit olmak isterler¹³⁴⁹. Kendi eşitlerinin üstüne çıkma isteği ve beklentisi ile bu doğrultudaki hareketler, eşitlik idealinin bir paradoksudur. Şu halde, eşitlik, mümkünse böyle bir denge, bıçak sırtı bir denge olmalıdır¹³⁵⁰.

Liberalizme ait evrenselciliğin etkisini hissettirdiği liberal demokratik hukuk devleti konseptinde evrensellik taşıyan terimler olarak “*ortak adalet duygusu*” ve “*kamu vicdanı*” kavramlarının yer alması anlaşılır bir durumdur. Ancak hiçbir toplumda bir ortak adalet duygusu ve total bir kamu vicdanı söz konusu değildir. Bu doğrultuda

¹³⁴⁷ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 160-161.

¹³⁴⁸ Camus, *Başkaldıran İnsan*, s. 12- 13.

¹³⁴⁹ Giovanni Sartory, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, çev. Tuncer Karamustafaoğlu, Mehmet Turhan, Yetkin Basımevi, Ankara, 1993, s. 365.

¹³⁵⁰ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, s. 161.

sivil itaatsizlik eylemi ancak ve yalnızca toplumun bir kesimi için geçerli olan ortak bir adalet duygusuna ve yine toplum içinde bazı kesimler için söz konusu edilebilecek bir vicdana seslenebilir. Sivil itaatsizlik eylemini bu gibi evrenselci, tümelci yüklerden kurtarmak gerekir. Sivil itaatsizler, toplumun ancak bir kısmının adalet duygusuna ve vicdanına seslenmekte olduklarını bilmeleri gerekir. Nitekim “*adalet duygusu*” ve “*vicdan*” bir toplumun kendi öz geçmişinden gelen değişik hatıralarla değişik şekillerde oluşan ve yeni tarihsel, kültürel koşullara uygun olarak vücut bulan olgulardır. Ortak adalet ve ortak kamu vicdanı kavramları, dinlerin ve totaliter düzenlerin de kullandıkları totalitarizm çağrıştıran terimlerdir. Doğan Özlem’e göre, bu durumun farkında olmak ve sivil itaatsizlik eylemini böyle bir kuşkudan arındırmak gerekir. Çünkü bu onu totalitarizm kokan bir evrenselciliğin tuzağına düşmekten kurtarır ve daha gerçekçi ve amaca daha kolay ulaştırır eylem haline dönüştürebilir¹³⁵¹.

Arendt, 1969 yılında “*Sivil İtaatsizlik Üzerine*” isimli makalesiyle sivil itaatsizlik ve vicdani red konusundaki tartışmalı olan sorunlu alanlara ilişkin açık ve net bir şekilde çizgi çekerek sivil itaatsizlik ve vicdani red arasındaki ayrımı belirtmiştir. Düşünüre göre; sivil itaatsizlikte ortak bir kanı/değer etrafında bir araya gelen bir grubun/topluluk vardır, fakat onlar, herhangi bir yasanın ya da yönetsel uygulamanın anayasallığını veya meşruluğunu sorgulamak üzere onu bilinçli olarak ihlal etmektedirler. Vicdani redde ise; söz konusu eylem, bir *vicdanın* yönlendiriciliğinde ve *bireysel olarak* gerçekleştirilmesinde ortaya çıkar¹³⁵².

¹³⁵¹ Özlem, *Sivil İtaatsizlik ve Liberalizm*, s. 280.

¹³⁵² Arendt, *Sivil İtaatsizlik*, s. 52-57.

SONUÇ

Sivil itaatsizlik ve vicdani red konusunda çalışmamızın bu son kertesine kadar yapmış olduğumuz açıklamalar ışığında ilk olarak; sivil itaatsizlik ve vicdani red hakkındaki son değerlendirmeyi, ardından vicdani reddi ve vicdani reddin sivil itaatsizlik içinde değerlendirilip değerlendirilmeyeceği sorunsalını elde ettiğimiz bulgulardan yola çıkarak sonlandırmaya çalışacağız. Daha sonra Türkiye’de vicdani reddin bir hak olarak tanınmasının gerekliliğine dair son değerlendirmeyi yaparak çalışmayı sona erdirmeyi planlıyoruz.

Sivil itaatsizlik; hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna, kamuya açık, ancak yasaya aykırı ve fakat meşru olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü şahısların daha üstün bir hakkını çiğnemeyen şiddetsiz bir eylem olarak tanımlanabilir. Sivil itaatsizlik, yalnızca bir yasaya karşı gelme ya da salt bir yasa/norm ihlali değil, aksine siyasal bir karşı çıkış veya bir tepki/itiraz yöntemi, dolayısıyla hareketidir. Fakat sivil itaatsizlik, düzene başkaldıran yahut yeni bir siyasal sistem kuran bir etkinlik ve hukuk dışı yol veya yöntem de değildir. Hukuk devletinde ortaya çıkan, demokratik bir düzenin sınırlarını esnetme veya değiştirme, demokratik konsensüsü gelişen ve değişen çağa doğru kaydırarak, onu, düzen kurma yerine, kurucu iktidarın bir bileşeni veya argümanı haline getirir. Bu bağlamda sivil itaatsizlik, çağdaş demokratik hukuk devletinde kurucu iktidarın demokrasiyi şekillendirirken temel aldığı önemli bir eşiktir. Buna karşın demokrasinin ana unsurlarından da değil; ancak meşru ve demokratik bir girişimdir.

Sivil itaatsizliğin nerede başlayıp ve nerede bittiğinin tespiti; sosyolojik, hukuksal ve insan hakları açısından oldukça önemlidir. Nitekim haksızlığa şiddetsiz bir şekilde rıza göstermeme anlayışı kolayca kanunlara ve anayasal düzene itaatsizlik eylemine dönüşebilir. Dolayısıyla terör örgütlerinin eylemleri ile sivil itaatsizlik eylemlerine karşı alınacak tedbirler ve yaptırımlar çok farklılık arz etmektedir. Her iki eyleme aynı veya benzer şekilde önlem alınması ya da ceza yaptırımına bağlanması telafisi güç veya imkânsız sonuçlar doğurabilir.

Sivil itaatsizlik, bireyin özgürlüğü anlamında anlaşılması gereken, dolayısıyla liberalizmin üzerinde duracağı çok önemli bir kavramdır. Aslında tarih, bir yönü ile

de bu duruma şahitlik etmiştir. Bunun en güzel örneklerinden ve öncülerinden bağımsızlığa ve özgürlüğe giden yolda kendilerini feda etmiş olan, sivil itaatsizliğin eylemselci liderleri arasında Gandhi, Malcolm X, Hallac-ı Mansur, Panagoulis ve King gibi sembol isimler yer almaktadır. Ayrıca bu tür eylemlerde sembolik kalmalıdır. Zira sembolik eylemlerdeki amaç, yönetimi bir düşman gibi görmek değil, kişi ile konuyu birbirinden ayırmak, eylemciler ve kamuoyu arasında iletişim kurmak ve olumlu anlamıyla birbirlerini etkileyerek ideal olana ulaşmaya çalışmaktır.

Bir toplumun kendine özgü imkân/araçları ile sivilleşip sivilleşmeyeceğini dolayısıyla gerektiğinde demokratik hak ve tepkisini kullanabilmesini öngörmenin pratik yolu, o toplumun derinden bağlı olduğu dünya görüşüne, tarihsel gelişimine, vizyonuna yaşanan dönemdeki sosyo/politik olaylara karşı sergilediği tavrına bakmaktan geçer. Bu husustaki naçiz kanaatimiz ve Türkiye'deki yazarların birçoğuna göre, bu bağlamda Türkiye'de sivilleşememe sorunu yaşandığı "*ilgili-ilsiz*" birçok şeyin politik ekseninde değerlendirildiğidir. Nitekim sivil itaatsizlik kavramı, Türkiye insanı için farklı şeyler çağrıştıran, hatta zaman zaman sorunlu bir olgu haline gelen kavram olmaktan çıkarılmalıdır.

Doktrinde vicdani red; dini, ahlaki, felsefi ve siyasi nedenlerle zorunlu askerlik hizmeti yükümlüsü kişilerin bu yükümlülüğünü yerine getirmeyi reddetmesi olarak tanımlanmaktadır. Vicdani redçiler, vicdan ve din özgürlüğü çerçevesinde zorunlu askerlik mekanizması veya askerlik konusundaki devlet/hükümet politikasına karşı kendi bireysel düşüncelerini şiddete başvurmaksızın kamuya açık bir şekilde ve kamuoyunu ikna etmeyi de hedefleyerek ortaya koymaktadırlar. Askerlik hizmetine ilişkin vicdani red kavramı bireyin inanç veya kanaatlerinin derin zorlamasıyla ve vicdaniyla çatıştığını düşündüğü kanuni yükümlülüklerden kendi iradesi ile kaçınması olarak açıklanmaktadır. Bu bağlamda vicdani red türlere ayrılmaktadır:

İlki; basit vicdani red; bu red, zorunlu askerlik hizmetini "*ordu*"da yapmayı reddetmektedir. Bu nedenle askerlik hizmeti yükümlüsü kişi, bir asker olarak orduda görev yapmayı doğru bulmamakta ve fakat askerlik hizmeti yerine sivil bir hizmeti yapmayı kabul etmektedir. İkinci, kökten veya total red ise, zorunlu askerlik hizmetini sadece silahlı kuvvetler bünyesinde yerine getirmeyi değil; herhangi bir

sivil kamu hizmetini de reddetmektedirler. Üçüncüsü, seçici vicdani redde, zorunlu askerlik hizmetine karşı gelmek söz konusu değildir. Fakat bazı kuvvet kullanma etkinliklerine veya savaflara katılmayı reddetmek olarak tanımlanmaktadır. Bir diğeri olan gri red ise, esasında bir vicdani red türü değildir. Nitekim burada reddin gerekçeleri, vicdani, politik veya dini değildir.

7 Aralık 2000 tarihinde Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı ilan edilmiştir. Bu Şart, vicdani red hakkını açıkça; düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün bir parçası olarak tanıyan ilk uluslararası insan hakları belgesidir. Anılan bu belge, “*vicdani reddin uygulanmasını düzenleyen ulusal yasalar uyarınca*” vicdani reddi bir insan hakkı olarak görmektedir. Bu Şarta göre; vicdani reddi kabul etmeyen ya da ulusal yasalarınca suç kapsamında değerlendiren AB Üye Devletleri, Temel Haklar Sözleşmesi’ni ihlal etmiş kabul edileceği benimsenmiştir. Özellikle belirtmek gerekir ki, bugün ABD ve Avrupa Konseyi üye devletlerinin tamamı (Türkiye haricinde) bu hakkı inanç özgürlüğü bağlamında ele alarak kabul etmektedir. Şüphesiz bunda BM ve Avrupa Konseyi organlarının etkin rolü yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim gerek BMİHK gerek AKPM ve gerekse AKBK’nın aldığı tavsiye kararları, vicdani red hakkının kapsamı ve uygulamasında esas alınması gereken temel ölçütleri belirlemiştir.

Türkiye, bölgesel ve uluslararası hukuk rejimlerini kabul etmiş; insan haklarına saygılı ve demokratik bir ülkedir. Keza bulunduğu coğrafyada ve hatta dünyada zor durumda olan birçok millete gerek maddi/manevi gerekse insani noktada yardım etmeyi bir görev kabul etmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nden itibaren devam eden devlet geleneği, ordu millet anlayışı, devletin askerlik hizmetini red şeklindeki bir hakkı tanımak konusunda katı bir tutum izlemesine neden olmaktadır. Şüphesiz, Türkiye’de henüz vicdani red olgusu gerektiği gibi tartışılmamış ve anlaşılamamıştır. Zira Türkiye’de vicdani redcilik, ahlaki ve vicdani gerekçelerle savaş karşıtlığı temelinde ele alınması gereken bir hareket ve talep/hak olmaktan çıkarak temel hak ve özgürlüklerin sorunsallaştırıldığı bir alan halini aldığı da değerlendirilmektedir. Bu bağlamda yeni anayasa yapım sürecinde vicdani red eylemlerinin işaret ettiği politik çelişki ve talepleri de yeniden düşünerek, bir yurttaşlık hakkı temelinde konu ele alınmalıdır.

Yine Türkiye’de vicdani red, özellikle redde politik/meşru bir zemin kazandırmak isteyen gruplarca “*sivil itaatsizlik*” içerisinde açıklanmaya çalışılmaktadır. Fakat bilimsel değerlendirilmelerin çoğunluğu, birçok gerekçeyle vicdani reddin bir sivil itaatsizlik eylemi olamayacağını dolayısıyla sivil itaatsizlik bağlamında düşünülmemeyeceğine işaret etmektedirler. Nitekim sivil itaatsizlik, kolektif alana ait bir tavır olmasına karşın; vicdanî red, ancak bireyin kendisiyle ilgili öznel bir durumdur. Bu bağlamda redci, meşruluğu tartışılan bir norma/yasaya itiraz etmediği gibi, onun değişmesi için de herhangi bir tavır sergilemez, yani redci, yalnızca bireysel inanç/değere dayalı nedenlerle yasaya uymadığını açıklar.

Sivil itaatsizlik, vicdani red ilişkisi(zliği)ne bakıldığında; yaptırıma katılma/katlanma yönü yalnızca sivil itaatsizlikte olduğu, dolayısıyla vicdani redcilerin ilkesel anlamda yaptırıma katlanmadıkları, ayrıca sivil itaatsizlik ile vicdani red arasında, yasaya aykırılık unsuru bağlamında da farklılıklar olduğu kanaatindeyim. Çünkü sivil itaatsizlikte, yasal ama meşru olmayan bir kanun hükmünün değişmesi veya yasaya aykırı hükümet politikasının düzeltilmesi için tekil hukuk normu ihlal edilmektedir.

Dolayısıyla sivil itaatsizlikte, anayasal düzeni değiştirmek, sistemin geneline karşı olmak ya da devletin yasal kurumlarını tartışmaya açmak yok iken, özellikle Türkiye’deki vicdani redciler, tekil bir hukuk normuna itiraz değil, çoğunlukla bir sistem değişikliği talebinde bulunmaktadırlar. Bu nedenle Türkiye’deki vicdani reddin, genel kabul gören sivil itaatsizlik anlayışı ile bağdaşmadığını belirtebiliriz. Ancak gerek dünyada ve gerekse Türkiye’de, “*seçici vicdani redciler*” olarak da adlandırılan bir diğer grup redci, zorunlu askerlik görevi yerine sivil/ikame kamu hizmetinin ifasının uygunluğunu düşünmektedirler. Kuşkusuz bu nitelikteki gruplar, sistemin geneline karşı değildirler.

1982 Anayasası’nın askerlik hizmetinin temelini oluşturan 72. Madde ve gerekçesi değerlendirildiğinde, aslında Türkiye’de zorunlu olan hizmetin vatan hizmeti olduğu, dolayısıyla zorunlu askerlik hizmetinin olmadığıdır. Kuşkusuz vatan hizmetinin silahlı kuvvetler dışında da yerine getirilebileceği ve esasında ilgili düzenlemenin ileri bir düzenleme olduğu savunulabilir. Bu çerçevede sadece alternatif sivil hizmet düzenlemesiyle birlikte yaşanan sorunların çözülebileceği ve vicdani red hakkının tanınmasının önünde anayasal bir engel bulunmadığı açıkça anlaşılmakta ve

değerlendirilmektedir. Dolayısıyla yalnızca uygulamada askerliğin zorunlu bir hizmet olduğudur. Fakat bu hizmeti red mümkün değildir. 1982 Anayasası'nın bu açık hükmüne karşın, çeşitli yasalarla düzenlemeler yapılarak vatan hizmetinin ancak Silahlı Kuvvetlerde askerlik yapılarak yerine getirileceği düzenlenerek sivil hizmetin önü kapatılmıştır.

Kaldı ki, anayasalar sadece genel anayasal ilkeleri ve temel hak ve özgürlükleri saptayarak ayrıntılı düzenlemeleri yasalara bırakır. Dolayısıyla kanun koyucu yapacağı düzenlemelerde anayasada tanınan bir hakkı daraltamaz. Keza anayasal sınırlar içerisinde hareket etmek durumundadır. Şüphesiz aksi bir durum, anayasanın üstünlüğü ilkesini de zedeleyecektir. Son tahlilde; anılan bu tür kanunlar, uluslararası hukuk ile de çelişmektedir. O nedenle de, zaman zaman Türkiye'yi zora sokmaktadır. Üstelik yaşanan bu çatışma durumu, gerekli yasal değişiklikler yapılincaya kadar da sürecektir. Şu halde temel hak ve özgürlükler bağlamında uluslararası hukukça kabul edilen düzenlemeler iç hukukumuzun parçası olarak normlar hiyerarşisinde kanunların üzerinde yer veren 1982 Anayasasının 90. Maddesinin son fıkrası uygulanarak bu sorunlar aşılabilir. Dolayısıyla vicdani reddi tanımayan yasalar yerine AİHS ve MSHS'nin ve AİHM veya BM İnsan Hakları Komitesi'nin kararlarının esas alınması önem taşımaktadır.

Kuşkusuz vicdani red, Avrupa Konseyi ve AB üyesi ülkelerde uzun süre tartışıldıktan sonra birçok üye devlet zorunlu askerlik hizmetini kaldırarak düzenli profesyonel ordu sistemine geçmiştir. Bazı üye devletler ise zorunlu askerlik hizmetini kaldırmayıp alternatif hizmet sistemini getirmiştir. Başka bir ifadeyle, bu devletler vicdani reddi iç hukuklarında bir hak olarak tanımışlardır. Her ne kadar bu devletlerde, zorunlu askerlik hizmeti yerine tanınan sivil hizmetin süresi ve niteliği hakkında eleştiriler olsa da, bu devletlerde vicdani red hakkının tanınması önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

Vicdani reddin bir hak olarak düzenlendiği uluslararası hukuk normları incelendiğinde, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin (İHEB) düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile ilgili 18. Maddesi ve buna yakın düzenlemeleri içeren Medeni Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesinin (MSHUS) 18. Maddesi, ayrıca: Afrika İnsan ve Halkları Hakları Şartı (AİHHŞ) m. 8, İnsan Hakları Amerika Sözleşmesi

(İHAS) m. 12 ve bekli de en önemlisi: AİHS'nin 9. Maddesindeki düzenlemeler öne çıkmaktadır. Ancak bu uluslararası ilkelerin hiçbiri vicdani red hakkı ile ilgili açık bir hüküm içermemektedir. Ancak uygulamada vicdani red kavramı bir hak olarak, AİHM ve BM İnsan Hakları Komitesi'nin kararlarında hüküm altına alınmıştır. AİHS'ye taraf olan ve vicdani reddi iç hukuklarında tanımayan devletler, AİHM'nin Bayatyan/Ermenistan Kararı sonrası vicdani redle ilgili iç hukuklarında gerekli değişikliği/düzenlemeleri yapmış ve vicdani reddi bir hak olarak tanımışlardır.

Türkiye'de vicdani red hakkının tanınması için bazı redciler tarafından Anayasa'da ve AİHS'de güvence altına alınan din ve vicdan özgürlüğünün, işkence/insanlık dışı ceza ve muamele yasağını ve kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkının ihlal edildiği gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuruda bulunulmuştur. Bu anayasaya uygunluk denetimi 12 Eylül 2010 tarihli referandumla Türkiye'ye kazandırılmış önemli ve temel bireysel haktır. Bu açıdan Türkiye'deki vicdani redcilerce, Türkiye aleyhine AİHS hükümlerinin ihlal edildiği ve dolayısıyla bu önlenmenin sonlandırılması amacıyla Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru yapılmıştır. Son kertede; başvuru hakkının kapsamının AİHM içtihatları doğrultusunda belirlenmesi gerekmekte, üstelik AİHS'de doğrudan yer almamış olsa dahi AİHM tarafından yerleşik içtihat yoluyla saptanan bir hakkın da bireysel başvuru konusu kapsamında kabul edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda söz konusu başvuruların ön inceleme aşamasını geçerek, Anayasa Mahkemesi'nce Anayasa'nın 72. Maddesi'nin vicdani red hakkını sınırlandırmadığının tespiti dolayısıyla bu hakkı AİHM içtihatları çerçevesinde Anayasanın 24. Maddesi'nde korunan din ve vicdan özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi Türkiye'deki vicdani redciler, hukukçular ve kamuoyunda ilgiyle beklenmektedir.

Özet olarak: Zorunlu askerliğe karşı olan insanlar, askerlik yükümlülüğünden muaf olacakları yasal bir çıkış yolu olmadığını düşündükleri için, yıllarca kaçak olarak hayatlarını sürdürmekte, hatta sadece bu nedenle birçok kişi yurt dışına kaçmaktadır. Vicdani redciler tarafından geçmişten bugüne yürütülen mücadelenin hukuksal anlamda belirli kazanımlar sağladığı görülmektedir. Bunlardan ilki, vicdani red hakkının din ve vicdan özgürlüğünün bir parçası olduğunun uluslararası hukuk mekanizmalarınca kabul edilmiş olmasıdır. Son tahlilde; vicdani red, bir insan hakkı

olarak kabul edilmeli ve Türkiye'nin bu durumu açık/net bir şekilde vatandaşları için yasal güvenceye bağlaması gerekir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından Türkiye aleyhine verilmiş kararlar dört temel tespitle sonuçlanmıştır. Bunlar: Vicdani reddin yasal bir hak olarak tanınmamış olması, vicdani redciler için alternatif hizmet seçeneği sunulmamış olması, vicdani red statüsünü belirlemek üzere Türkiye'de herhangi bir mekanizma kurulmamış olması ve son olarak vicdani redcilerin aynı konudan tekrar tekrar kovuşturulma ve cezalandırma kısır döngüsünün yarattığı sonuçların vicdani redciler için “*sivil bir ölüm*” sonucunu doğurduğudur. Son tahlilde; Türkiye'de vicdani red hakkı konusunda yapılacak bir yasal düzenlemenin farklı yasalarla çelişmemesinin, dolayısıyla yürütme ve yargı organlarının esnek ve farklı yorumlarına açık bir düzenlemenin yapılmamasının sağlanması, yasalarda çok kolay değişikliklerin yapılabilmesi bu nedenle yapılacak düzenlemelerin akıbetine uğramasının engellenmesi için, vicdani red, öncelikle Anayasal bir hak olarak tanımlanmalıdır. Bu kapsamda yapılacak bir yasal düzenlemenin ise uluslararası standartlara uygun olması önem taşımaktadır. Vicdani redde ilişkin yasal düzenlemenin vicdani reddin farklı biçimlerini de kapsamayı, vicdani red statüsünün belirlenmesi için bir mekanizmanın bu ihtiyacı karşılayacak şekilde kurulması ve vicdani redde alternatif olarak getirilebilecek herhangi sivil bir hizmetin cezalandırıcı nitelik taşıması, en temel ilkeler olarak kabul edilmelidir. Yasal düzenlemenin çerçevesinin ve içeriğinin belirlenmesinde Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği belgeleri ve AİHM kararları esas alınmalıdır.

Sonuç olarak: Modern ve gelişmiş devletlerde zorunlu askerlik uygulamasının artık terk edildiği ve profesyonel orduya geçişlerin giderek arttığı şu yıllarda Türkiye'de de profesyonel düzenli orduya geçilmesinin tartışılması değerlendirilmektedir. Nitekim insanlar üzerinde bir yük olarak nitelendirilebilecek olan zorunlu askerliğe karşı vicdani red hakkını Türkiye'nin kabul etmemesi artık pek de mümkün görülmemektedir. Kaldı ki, bir ülkede vicdani reddin kabul edilmesinden sonra savunma zafiyeti de yaşanmayacaktır. Dolayısıyla bu sistem, Türkiye için de pek tabii mümkündür. Ancak Türkiye'de, vicdani redcilik ve kamu hizmeti seçeneği sorunsalında eşitliğin zedelenmemesi için redcilerin yerine getirebileceği kamu hizmeti süresinin, askerlik süresiyle orantılı ve adaletli olması da gözetilmelidir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Algan, Bülent, *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması*, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2007.
- Akad, Mehmet, Dinçkol, Abdullah, *1982 Anayasası: Madde Gereklere ve Maddelerle İlgili Anayasa Mahkemesi Kararları*, İstanbul, Alkım Yayınevi, 1998.
- Akad, Mehmet, Dinçkol, Bihterin, *Genel Kamu Hukuku*, Der Yayınları, İstanbul, 2000.
- Akgöl, Nalan, *Sokrat ve Savunması*, Yalçın Ofset Yayınları, İstanbul, 1971.
- Aksoy, Muammer, *Devrimci Öğretmen Kiyımı ve Mücadelesi*, C. I, Sevinç Matbaası, Ankara, 1975.
- Altınay, Ayşe Gül, Bora, Tanıl, *“Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, C. 4, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2003.
- Altınay, Ayşe Gül, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender and Education in Turkey*, Palgrave Press, New York, 2004.
- Atar, Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku*, Mimoza Yayınevi, 5. Baskı, Konya, 2002.
- Anbarlı, Şeniz, *Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006.
- Arendt, Hannah, *İnsanlık Durumu*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994.
- Arendt, Hannah, “Sivil İtaatsizlik”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik (iç.)*, çev. Yakup Coşar, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 79-121.
- Arendt, Hannah, *Crisis of Republic*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972.

- Arendt, Hannah, *Şiddet Üzerine Seçme Eserler 6*, çev. Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- Arendt, Hannah, *Civil Disobedience, Crisis of the Republic*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1972.
- Artuk, Mehmet Emin, “Sivil İtaatsizlik ve Ceza Hukuku”, *Sivil İtaatsizlik (iç.)*, Disiplinlerarası Kolokyum 7–9 Kasım 1997 Uludağ/Bursa, yay.haz., Hayretin Ökçesiz, İstanbul, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayını, 1999, s. 724-728.
- Arslan, Zühtü, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü*, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara, 2005.
- Aslan, Orhan, *Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- N. S. Aşukin, N. P. Butirskiy, *Politika Sözlüğü*, çev. Mazlum Beyhan, Sosyal Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 1979.
- Atay, Tayfun, “Sivil İtaatsizlik-Antropolojik Çağrışımlar”, *Sivil İtaatsizlik (iç.)*, yay.haz., Hayretin Ökçesiz, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 1999, s. 161-163.
- Atiker, Erhan, *Bireyselleşme Ve Toplumsal Farklılaşma*, İstanbul, İÜEFY, Rektörlük No: 3912, Fakülte No: 3400, İstanbul, 1995.
- Avşar, Hüseyin, *Siyaset Felsefesi Açısından John Ayls’un Adalet Teorisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- Aydın, Suavi, “Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratmadaki Rolü”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 25-48.
- Aygün, Tarık, *Efendiliğin Reddi, Sivil İtaatsizlik ve Doğrudan Eylem*, Versus Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006.

- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 3. Baskı, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi Destanlarımızdan Zamanımıza Kadar*, Milli Eğitim Basımevi, C. 1, İstanbul, 1987.
- Başkent, Can, *Vicdani Ret Yazıları*, Federe Yayınları, İstanbul, 2010.
- Başkent, Can, *Vicdani Red Açıklamaları Almanacağı*, Propaganda Yayınları, İstanbul, 1989-2010, s. 4-6.
- Bay, Christian, Valker, Charles C., *Civil Disobedience*, Theory and Pragtice, Black Rose Books, 1975.
- Bayraktar, Köksal, *Siyasal Suç*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 2997, İstanbul, 1982.
- Bedau, Hugo Adam, “Civil Disobedience and Personal Respontibility for Injustice”, *Civil Disobedience (iç.)*, ed., Hugo Adam Bedau, New York: Chapmanand Hall, Inc, 1991, s. 49-68.
- Bennett, Lerone, *What Manner Of Man Martin Luther King*, Johnson Publishing Company, Chicago, 1964.
- Bloxham, Donald, *The Beginning of the Armenian Catastrophe*, Hans-Lukas Kieser ve Dminic Schaller, Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah, Zürich, 2002.
- Boulding, Kenneth E., *Nonviolence and Power in the Twenty Century, Nonviolent Social Movements A Geographical Perspective*, ed. Stephan Zunes v.d., Massachusetts: Blackwell, 2000.
- Bove, Jose, Luneau, Gilles, *Sivil İtaatsizliğe Çağrı*, çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Boyle, Kevin, “Uluslararası Hukukta Vicdani Red ve Osman Murat Ülke Davası”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*,

der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 273-289.

Bury, John B., *Düşünme ve Söz Özgürlüğü*, çev. Avni Başman, Kavaklıdere Kültür Yayınları, Ankara, 1995.

Braudel, Fernand, *Uygarlıkların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara, 1996, s. 34-41.

Brett, Rachel, “Askerlik Hizmetinin Vicdanen Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim, 2008, İstanbul, s. 247-267.

Bröckling, Ulrich, “Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret, Çarklardaki Kum”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 69-78.

Bröckling, Ulrich, *Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi Ve Tarihi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.

Calabrese, Andrew, *Virtual Nonviolence? Civil Disobedience and Political Violence in In The Information Age*, Vol. 6, No. 5, May 2004.

Camus, Albert, *Başkaldıran İnsan*, çev. Tahsin Yücel, V Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 1990.

Can, Osman, “Vicdani Red ve Anayasa”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 291-311.

Cankur, Serra, *Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Red: Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Coşar, Yakup, “Sivil İtaatsizlik”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik (iç.)*, çev. Yakup Coşar, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 9-28.

- Çınar, Özgür Heval, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red Ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Çınar, Özgür Heval, *A View on International Implementation of the Right to Conscientious Objectio*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, Conscientious Objection: Resisting Militarized Society, Zed Books, Londra ve New York, 2009.
- Çınar, Özgür Heval, “Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 235-246.
- Dağtaş, Erdal, “Medya ve Demokrasi Ekseninde Tabandan Yükselen Çılgılık: Sivil İtaatsizlik Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Toplumsal Hareketler Ve Basın (iç.)*, der., Erdal Dağtaş, Ütopya Yayınları, Ankara, 2008, s. 27-78.
- Dahlman, Friedrich Christoph, “Sivil İtaatsizlik Üzerine”, *Özgürlük Yazıları (iç.)*, der., C. Can Aktan, İ. Yaşar Vural, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003.
- Dertdeğil, Özge, *Gezi Parkı Direnişi Sürecinde Grafik Tasarımın Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Grafik Tasarımı Anasanat Dalı, İstanbul, 2015.
- Doğan, Mehmet, yay.haz., *Büyük Türkçe Sözlük*, İtaat Maddesi, 11. Basım, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Doğan, İsmail, *Sivil Toplum Ondan Bizde de Var Makaleler*, Sistem Yayınları, İstanbul, 2000.
- Donnelly, Jack, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, çev. Mustafa Erdoğan, Levent Korkut, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995.
- Downs, Robert, *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, 4. Baskı, çev. Erol Güngör, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998.

- Downs, Anthony, *Political Theory and Public Choice*, The Selected Essay Of Anthony Downs, Edward Elgar Publishing Limited, USA, 1998.
- Dworkin, Ronald, *Freedom's Law*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999.
- Dworkin, Ronald, "Sivil İtaatsizliğin Etiği ve Pragmatikliği", *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik (iç.)*, çev. Yakup Coşar, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 144-164.
- Eflatun, *Sokrates'in Savunması*, 2. Baskı, çev. Teoman Aktürel, Remzi Kitabevi, 8. Baskı, İstanbul, 2002.
- Eide, Asbjarn, Mubanga, Chama, Chipoya, Carol, *Conscientious Objection to Military Service*, UN DOC. E/CN. 4/Sub. 2/200/Rev. 1, Birleşmiş Milletler Yayınları, New York ve Cenevre, 1960.
- Erdoğan, Mustafa, "Başörtüsü, İnsan Hakları ve Teamüller", *Anayasa ve Özgürlük (iç.)*, der., Mustafa Erdoğan, Yetkin Yayınevi, Ankara 2002, s. 111-112.
- Erdoğan, Mustafa, *Anayasa Hukuku*, Orion Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2014.
- Eren, Hasan, Gözaydın, Nevzat, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Ergül, Ergin, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Ve Uygulaması*, Yargı Yayınları, Ankara, 2003.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, 37. Baskı, İstanbul, 2006.
- Eroğlu, Hamza, *Türk İnkılâp Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1990.
- Esmer, Barış, *Türkiye'de Ve Dünyada Vicdani Ret*, Propaganda Yayınları, İstanbul, 2012.
- Flynn, Eileen P., *My Country Right or Wrong?: Selective Conscientious Objection In The Nuclear Age*, Loyola University Press, Chicago, 1985.

- Fortas, Abe, *Concerning Dissent and Civil Disobedience*, New York: The New American Library, 1968.
- Freeman, Harrop A., “Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş”, *Sivil İtaatsizlik Üzerine Görüşler (iç.)*, çev. Fatma Ünsal, ed., Ercan Hamzaoglu, Ankara, Vadi Yayınları, 1999, s.108–125.
- Fromm, Erich, *İtaatsizlik Üzerine Denemeler*, çev. Ayşe Sayın, Yaprak Yayınları, İstanbul, 1987.
- Gandhi, Mohandas K., *Bir Özyaşam Öyküsü (Yaşadığım Gerçeğin Öyküsü)*, çev. Vedat Günyol, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984.
- Gandhi, Mahatma, *An Autobiography or The Story of My Experiments With Truth*, Ahmedabad: Navajivan, 1940.
- Galtung, Johan, “Gandhi ve Alternatif Hareket Teoride Satyagraha: Normlar”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik (iç.)*, çev. Yakup Coşar, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 216-231.
- Giddens, Anthony, *Sosyoloji*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000.
- Goodall, Felicity, *A Question Of Conscience: Conscientious Objection In The Two World Wars*, Sutton Publishing, United Kingdom, 1997.
- Göktaş, Hıdır, Gülbay, Metin, *Kışladan Anayasaya Ordu Siyasi Kültürde TSK'nın Yeri*, Metis Yayınları, İstanbul, 2004.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, 12. Baskı, İstanbul, Kasım 2000.
- Gören, Zafer, *Anayasa Hukuku*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2006.
- Gönenç, A. Akpınar, *Sivil Toplum, Düşünsel Temelleri Ve Türkiye Perspektifi*, Altkitap Yayınları, İstanbul, 2001.
- Göregenli, Melek, “Militarizmin İnşasının Aracı Olarak Eşitsizliğin Meşrulaştırılması ve Vatansızlık”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 49-58.

- Gözübüyük, Şeref, Gölcüklü, Feyyaz, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.
- Günel, Reşat Volkan, Kırıt, Emrah, *Ulusal ve Uluslararası Hukukta Vicdani Ret*, İstanbul, (basım yılı ve yayınevine ulaşılamamıştır).
- Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, 4. Baskı, Ankara, AÜHFY, 2003.
- Habermas, Jürgen, *Sivil İtaatsizlik*, çev. Hayrettin Ökçesiz, Afa Yayınları, İstanbul, 1995.
- Habermas, Jürgen, “Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaş. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2013, s. 122-143.
- Habermas, Jürgen, *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm’da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu, Beyan Yayınları, Ankara, 1979.
- Has Hacip, Yusuf, *Kutadgu Bilig*, çev. Raşid Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1998.
- Harding, Walter, “Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş”, *“Sivil İtaatsizliğe Giriş”, H. David Thoreau ve Mohandas K. Gandhi (iç.)*, çev. C. Hakan Arslan, Fatma Ünsal, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 22–40.
- Harding, Walter, *Sivil İtaatsizlik*, İstanbul, 1991.
- Harris, D. J., O’Boyle, M., Bates, E.P., Buckley, C.M., *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford university Press, 2009.
- Hatemi, Hüseyin, “İslam Hukuk ve Devlet Felsefesi Açısından Sivil İtaatsizlik”, *Sivil İtaatsizlik (iç.)*, Disiplinlerarası Kolokyum 7–9 Kasım 1997 Uludağ/Bursa, yay.haz., Hayretin Ökçesiz, İstanbul, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayını, 1999, s. 671-675.

- Heywood, Andrew, *Political Theory An Introduction*, Macmillan Press, 2. Baskı, 1999, London.
- Herr, See William H., *A Thoreau: Civil Disobedient?*, Ethics, C. 85, S. 1, 1974.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan*, Chap. XVIII., With an Introduction bay A. D. Lindsay, M. A., London: J.M.Dent & Sons Ltd, 1651.
- Howard, M., *War and the Nation State*, Clarendon Press, Oxford, 1978.
- Hume, David, *İnsan Zihne Üzerine Bir Araştırma*, çev. Selmin Evrim, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974.
- Hume, David, *Political Essays*, ed., Knud Haakonssen, Cambridge Universty Press, July 1994.
- Hünler, Solmaz Z., *İki Adelet Arasında: Rawls ve MacIntryre*, Nuhun Gemisi Kitabevi, Ankara, 1997.
- Işıklar, Celal, *Zorunlu Askerlik ve Vicdani Ret Dünyada ve Türk Hukukunda*, Adalet Yayınları, Ankara, 2011.
- İnsel, Ahmet, “Bir Toplumsal Sınıf Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”, *Bir Zümre, Bir Parti Türkiye’de Ordu (iç.)*, der., Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu, Birikim Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 2009.
- Jasper, James M., *Ahlaki Protesto Sanatı Toplumsal Hareketlerde Kültür, Biyografi ve Yaratıcılık*, çev. Senem Öner, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002.
- Jaspers, Karl, *Schicksal Und Wille Autobiographische Schriften*, München: Herausgegeben Hans Saner, 1967.
- Jordan, Tim, *Eylemci*, çev. Gül Çağalı Güven, Kitap Yayınları, İstanbul, 2002.
- Kaboğlu, İbrahim, *Anayasa Hukuku Dersleri*, Legal Yayıncılık, İstanbul, Ekim 2005.
- Kaboğlu, İbrahim, *Özgürlükler Hukuku*, Afa Yayınları, İstanbul, 2002.

- Kaboğlu, İbrahim, “Bildiri: Sivil İtaatsizlik”, *Sivil İtaatsizlik (iç.)*, Disiplinlerarası Kolokyum 7–9 Kasım 1997 Uludağ/Bursa, yay.haz., Hayretin Ökçesiz, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayını, İstanbul, 1999, s. 189-203.
- Kaboğlu, İbrahim, *Türkiye’de Düşünce Özgürlüğü*, TÜGİK, İstanbul, 1997.
- Kant, Immanuel, *Religion Within the Limits of Reason Alone*, III. Kitap ‘The Victory of the Good over the Evil Principle, and the Founding of a Kingdom of God on Eart’ General Observation’, Harper Torchbook, New York, 1960.
- Kant, Immanuel, *The Doctrine of Right, Part I: Public Right*, In Gregor, The Metphysics of Morals, Cambridge University Press, 1996.
- Kapani, Munci, *Kamu Hürriyetleri*, AÜHFY, Ankara, 1981.
- Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, 4. B, İstanbul Bilgi Yayınları, 1988.
- Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, Dergah Yayınları İstanbul, 1994.
- Kaşgarlı Mahmut, *Kutadgu Bilig*, Beyit: 2983, yay.haz., Reşit Rahmeti Arat, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1947.
- Kıvrıkoğlu, Hüseyin, “Sunuş”, *2000’li Yıllara Girerken Türk Ordusu (iç.)*, der., Mehmet Özel, Ankara Ticaret Odası ve T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999.
- King, Martin Luther, “Birmingham Cezaevi’nden Mektup”, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik (iç.)*, çev. Yakup Coşar, 3. Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001. s. 195-215.
- King, Martin Luther, *Sevginin Gücü*, Arda’s Yayınları, 1995.
- Korkmaz, Fahrettin, *Gazali’de Devlet*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Kuzu, Burhan, *Türk Anayasal Metinleri ve İlgili Mevzuat*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999.
- Küçük, Adnan, *Anayasa Hukuku*, 3. Baskı, Orion Kitabevi, Ankara. 2015.

- Küçük, Adnan, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, Liberte Yayınları, Ankara, 2000.
- Laçiner, Ömer, “Türk Militarizmi I”, *Bir Zümre, Bir Parti Türkiye’de Ordu (iç.)*, der., Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, Birikim Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 2009.
- Lewis, Bernard, *İslâm’ın Siyasal Dili*, çev. Fatih Taşar, Rey Yayıncılık, Kayseri 1992.
- Lipman, Oliver, *İslam Felsefesine Giriş*, çev. Turan Koç, Rey Yayınları, Kayseri, 1992.
- Locke, Jonh, *A Letter Concerning Toleration*, J. Brook, Huddersfield, 1976.
- Lucassen, J., Zürcher, Erik J., “Giriş: Zorunlu Askerlik ve Direniş: Tarihi Çerçeve”, *Devletin Silahlanması: Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925) (iç.)*, der., Erik J. Zürcher, çev. M. Tanju Akad, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 1-22.
- Macit, Nadim, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, İhtar Yayınları, Erzurum, 1995.
- Maragakıs, Michalis, Tsounı, Alexia, “Yunanistan’da Vicdani Nedenlerle Orduda Hizmet Vermeyi Reddetmek”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 207-216.
- Mardin, Şerif, “Civil Society and Islam”, *Civil Society Theory, History, Comparison (iç.)*, ed., John A. Hall, Polity Press, Cambridge, 1995, ss.278-300, s. 285.
- Major, Marie France, *Conscientious Objection to Military Service: The European Commission on Human Rights and the Human Rights Committee*, California Westrn International Law Journal, Vol. 32, Fall 2001, No: 1, Art. 2, s. 1-39.
- Meriç, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Y., İstanbul, 1988.
- Merton, Thomas, *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş*, çev. Seda Çiftçi, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.

- Michon, Jean Louis, “Dini Kurumlar”, *İslam Şehri (iç.)*, çev. Elif Topçugil, ed. R.B.Serjeant, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992, ss.13-50.
- Miller, William Robert, *A Christian Interpretation*, Schocken Books, New York, 1966.
- Mızrak, Dilan, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.
- Moskos, C. Charles, Whiteclay, John Chambers, *The Secularization of Conscience*, The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance, New York: Oxford University Press, 1993.
- Mustafa, Nevin A., *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- Nişancı, Şükrü, *Sivil İtaatsizlik*, Okumuş Adam Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Nişancı, Şükrü, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak Mı, İyi İnsan Olmak Mı?*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Nursi, Bediüzzaman Said, *Emirdağ Lahikası II*, Sözler Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Oktay, Cemil, *“Hun” Zamirinin Serencamı*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1991.
- Oral, Didem, *Refusing to Line-up: Conscientious Objection in Turkey. A Milestone in Challenging the Turkish Nation-State*, Studentische Untersuchungen der Politik Wissenschaften & Soziologie Hegemonic Masculinity Through Militarised Medical Discourse in Turkey, Yüksek Lisans Tezi, Central European University, Budapeşte, 2006.
- İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1996.
- Ökçesiz, Hayrettin, *Sivil İtaatsizlik*, 4. Baskı, İstanbul, Legal Kitapevi, 2011.
- Ökçesiz, Hayrettin, “Sivil İtaatsizlik Kavramı ve Olgusu”, *Sivil İtaatsizlik (iç.)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1995, s. 7-22.

- Ökçesiz, Hayrettin, “Bildiri: Sivil İtaatsizlik Hakkı”, *Sivil İtaatsizlik* (İç.), Disiplinlerarası Kolokyum 7–9 Kasım 1997 Uludağ/Bursa, yay.haz. Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (Wald) Yayını, 1999, s. 45-63.
- Özek, Çetin, “Temel Hak ve Özgürlükler”, *Türkiye'nin Demokratikleşme Sorunu* (iç.), Sempozyum II, 21 Nisan 1995, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1996. s. 19-20.
- Özdemir, Hikmet, *Rejim ve Asker*, Afa Press, İstanbul, 1989.
- Özden, Yekta Güngör, “AYM'nin 30. Kuruluş Yılı Dönümü Töreni Açılış Konuşması”, *İnsan Hakları Laiklik Demokrasi Yolunda* (iç.), Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1994.
- Özgen, Cenk, *Türkiye'de Zorunlu Askerlik Ve Profesyonel Ordu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Özkök, Gülriz, *John Rawls'ın Adalet Görüşü Bakımından Devlet Problemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.
- Özlem, Doğan, “Sivil İtaatsizlik Üzerine Bir Felsefi İnceleme Denemesi”, *Sivil İtaatsizlik* (iç.), Disiplinlerarası Kolokyum, 7-9 Kasım 1997, Bursa, yay. haz., Hayrettin Ökçesiz, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 1999.
- Parla, Taha, “Vicdani Reddin Felsefi Gerekçeleri”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (iç.), der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 95-100.
- Parlar, Suat, *Silahlı Bürokrasinin Ekonomik Politikası*, Mephisto Basım, İstanbul, 2005
- Patterson, Orlando, *Freedom in the Making of Western Culture*, Basic Books, USA, 1991.

- Pierson, Christopher, *Modern Devlet*, çev. Dilek Hattatoğlu, Chiviyazıları, İstanbul, 2000.
- Rawls, John, “Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik (iç.)*, çev. Yakup Coşar, 3. Basım, İstanbul, 2013, s. 55-78.
- Rawls, John, *A Theory of Justice*, Cambridge Mass, 1971.
- Rawls, John, *Collected Papers; Edited by Samuel Freeman, The Justification Of Civil Disobedience-1969*, Harvard University Press, 2001.
- Raz, Joseph, *Civil Disobedience*, ed., H. Adam Bedau, Londra: Hart, 1991, s. 147-169.
- Rousseau, Jean J., *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Rustin, Bayard, “Sivil İtaatsizlik Üzerine”, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş (iç.)*, çev. C. Hakan Arslan, ed., Ercan Hamzaoğlu, Vadi Yayınları, Ankara, 1999.
- Saner, Hans, “Demokrasilerde Direnme Sorumluluğu Üzerine”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik (iç.)*, çev. Yakup Coşar, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 165-181.
- Sarıbay, Ali Y., Öğün, Süleyman S., *Bir Politik Bilim Perspektifi*, Aso Yayınları, İstanbul, 1998.
- Sartory, Giovanni, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, çev. Tuncer Karamustafaoğlu, Mehmet Turhan, Yetkin Basımevi, Ankara, 1993.
- Schulke, Flip, Mcphee, Penelope, *King Remembered*, Pocket Books, New York, 1986.
- Schneider, Friedhelm, “Vicdani Red Hakkında Avrupa Standartları ve Alternatif Hizmet”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 267-272.

- Selçuk, Sami, *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara,1998.
- Selçuk, Sami, “Tartışma”, *Sivil İtaatsizlik (iç.)*, Disiplinlerarası Kolokyum 7–9 Kasım 1997 Uludağ/Bursa, yay.haz., Hayretin Ökçesiz, İstanbul, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayını, 1999, s. 64-82.
- Selçuk, Sami, “Sivil İtaatsizlik ve Ceza Hukuku”, *Sivil İtaatsizlik (iç.)*, Disiplinlerarası Kolokyum 7–9 Kasım 1997 Uludağ/Bursa, yay.haz., Hayretin Ökçesiz, İstanbul, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayını, 1999, s. 729-739.
- Semiz, Yasemin, *Türk Hukuku’nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2010.
- Shaw, Stanford J., *From Empire to Republic. The Turkish War of National Liberation 1918-1923 a Documentary Study*, C. III, Bölüm 1, Ankara, 2000, s. 1005-1019.
- Soyer, Ata, *Bir Muhalefet Odağı Olarak Tabip Odaları Bir Eylem Biçimi Olarak Beyaz Eylemler*, Sorun Yayınları, İstanbul, 2005.
- Sunay, Reyhan, *İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları*, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara, 2001.
- Şahin, Yeşim Edis, “Küreselleşme Yoksullaşma ve İnsan Hakları”, *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları (iç.)*, ed., Yasemin Özdek, TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, Ankara, Mayıs 2002, s. 587-596.
- Şakir, Ziya, *Tazminat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1957.
- Şen, Serdar, *Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, Nokta Kitap, İstanbul, 2005.
- Şener, Esat, *Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2001.
- Tanör, Bülent, *Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu*, Genişletilmiş 3. Baskı, BDS Yayınları, İstanbul, 1994.

- Tanör, Bülent, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası*, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1969.
- Tezcan, Durmuş, Erdem, Mustafa, Ruhan, Sancaktar, Oğuz, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, Seçkin Kitabevi, 2. Basım, Ankara, 2004.
- Thoreau, Henry David, *On The Duty of Civil Disobedience*, Filiquarian Publishing Llc, Minneapolis, 2007.
- Thoreau, Henry David, *Sivil İtaatsizlik-Yürüme*, çev. Aykut Örköp, Zeplin Yayınları, İstanbul, 2014.
- Thoreau, Henry David, "Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine", *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik (iç.)*, çev. Yakup Coşar, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 29-38.
- Thoreau, Henry David, Gandhi, Mohandas K., *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, çev. Hakan Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- Tolstoy, Lev, *Tanrı'nın Egemenliği İçinizdedir: Mistik Bir Din Değil Yeni Bir Yaşam Anlayışı Olarak Hristiyanlık*, çev. Dominik Pamir, Kaos Yayınları, İstanbul, 2005.
- Toker, Nilgün, "Vicdani Ret, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme", *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 79-93.
- Tok, Hıdır, *Bir Eylem ve Toplumsal Hareket Yöntemi Olarak Anti Militarizm ve Vicdani Red*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.
- Topçu, Nurettin, *İsyan Ahlakı*, 2. Baskı, çev. Mustafa Kök, Musa Doğan, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1998.
- Toprak Karaman, Zerrin, *Kent Yönetimi ve Politikası*, Anadolu Matbaacılık, 5. Baskı, İzmir, 2001.

- Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, çev. Ufuk Uyan, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1991.
- Tucker, Spencer C., der., *The Encyclopedia of World War I- a Political, Social, and Military History*, ABD-Clho, Santa Barbara- Kaliforniya, 2005.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Turhan, Kaan, *TSK ve Ulus Devleti Hedef Alan Vicdani Ret*, Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- Turse, N., *The Complex How the Military Invades Our Everyday Lives*, Faber and Fabr, Londra, 2008.
- Türkdoğan, Orhan, *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Türköne, Mümtazer, ed., *Siyaset*, Lotus Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara, 2005.
- Uçar, Şahin, *Harry D. Thoreau’nun Sivil itaatsizlik Görüşü ve Otoriteye Karşı Çıkış Biçimi, Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, 2. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 1999.
- Uyanık, Mevlüt, *İslam Siyaset Felsefesinde “Sivil İtaatsizlik” Kavramı*, 3. Baskı, Otorite Yayınları, İstanbul, 2014.
- Uyanık, Mevlüt, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, Elis Yayınları, Ankara, 2010.
- Uygun, Oktay, “İnsan Hakları Kuramı”, *İnsan Hakları (iç.)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Uygun, Oktay, “İnsan Hakları Kuramı”, *Kamu Hukuku İncelemeleri (iç.)*, der., Oktay Uygun, XII Levha Yayınları, İstanbul, 2011.
- Üçpınar, Hülya, “Türkiye’de Vicdani Reddin Suç ve Ceza Konusu Olması ve Sonuçları”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve*

- Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Üsterci, Coşkun, Yorulmaz, Uğur, “Türkiye’de Vicdani Red”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.)*, der., Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 217-231.
- Vagts, A., *A History of Militarism Civilian and Military*, The Free Press, New York, 1959.
- Van den Haag, Ernest, *Political Violence and Civil Disobedience*, New York: Harper Row Publisher’s, 1972.
- Yalçın, Murat, *Yedi Fiil, Etik ve Haklar Salı Toplantıları 1997-1998*, YKY., İstanbul, 1999.
- Yayla, Atilla, *Liberalizm*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992.
- Yetkin, Çetin, *Siyasal İktidara Karşı Direnme ve Devrim*, Toplum Yayınları, Ankara, 1970.
- Yılmaz, Berrak, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Bağlamında Vicdanî Ret*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.
- Yurduseven, İlker, *Kendi Kaynaklarına Göre PKK/Kongra-Gel Terör Örgütü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kara Harp Okulu, Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Zashin, Eliot M., “*Civil Disobedience and Democracy*”, New York: The Free, 1972.
- Zürcher, Erik Jan, der., *Devletin Silahlanması: Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Zürcher, Erik Jan, “Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Asker Kaçakçılığı”, *Çarklardaki*

Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (iç.), der., Özgül Heval Çınar, Coşkun Üsterci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 59-68.

Zürcher, Erik Jan, “The Ottoman Conscription System 1844-1914” *International Review of Social History*, Vol. 43/Issue 03, 1998, s. 437-450.

Ziyouddin, Rayyıs M., *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. Ahmed Sarıkaya, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990.

Walzer, Michael, *‘Obligations: Essays on Disobedience, War, and Citizenship’*, Harvard University Pres, Massachusetts, 1970.

Woodcock, George, *Mahatma Gandhi*, çev. Yvette Köpp, Münih, 1975.

Woloch, Isser, *The New Regime: Transformation of the French Civic Order 1789-1820*, New York: W.W. Norton and Company, 1995.

MAKALELER

Abadan, Yavuz, “Hürriyet Problemi Tabii Hürriyet ve Hukuk Telakkisinin Rousseau ile Aldığı Yeni İstikamet”, *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S. 1, 1941, C. VII, s. 269-334.

Allen, Michael, “Sivil İtaatsizlik ve Terörizm Müzakareci Demokrasinin Sınırlarını Sınamak”, Sivil İtaatsizlik (iç.), *Cogito Dergisi*, YKY., S. 67, Yaz 2011, s. 127-152.

Aliefendioğlu, Yılmaz, “Direnme Hakkı”, Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, ed., Yasemin Özdek, *TODAIÉ*, 2002.

Aliefendioğlu, Yılmaz, “T.C. Anayasalarında Devlet Anlayışı”, *Türk Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Dergisi*, C. 26, S. 2, Ankara, Haziran 1993, s. 3-17.

Alpkaya, Gökçen, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ve Uygulamasında Toplanma Özgürlüğüne Hak”, *AÜSBFD*, S. 56-3, s. 5-20.

- Altundiş, Mehmet, “Avrupa Konseyi ve AİHM Kararlarına Göre Türk Hukukunda Vicdani Ret Hakkı”, *Yasama Dergisi*, Ocak-Şubat-Mart-Nisan 2012, S. 20, s. 143-174.
- Altunel, Mesude, “Sivil İtaatsizlik Ve Mohandas K. Gandhi”, *TBBD*, Yıl, 2011, S. 93. s. 443-458.
- Anayurt, Ömer, “Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme”, *Mülkiye Dergisi*, C. XXXI, S. 254, 2007, s. 149-179.
- Anbarlı, Şeniz, “Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 2, 2007, s. 71-99.
- Anbarlı, Şeniz, “Bir Pasif Direnme Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik”, *ÇÜİİBFD*, C. 2, S. 1, Nisan 2001, s. 319-328.
- Ardoğan, Recep, “İslâm Açısından Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ocak-Haziran 2011, C. 5, S. 9, s. 51-72.
- Arıcan, Mehmet, “Güvenlik Güçlerinin Toplantı ve Örgütlenme Özgürlüğü: Uluslararası Hukuk ve Ülkemizdeki Uygulama”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, C. 5, S. 19, 2009, s. 39-69.
- Arslan, Zühtü, “Türkiye’de İstisna Hâli, Terör ve İfade Özgürlüğü”, *TBBD*, S. 71, 2007, s. 207-219.
- Atabek, Nejdet, “Susurluk Skandalı Sonrası ‘Temiz Toplum’ Talebiyle Ortaya Konan ‘Sivil İtaatsizlik’ Eylemlerinin Türk Basınında Görünümü”, *Kurgu Dergisi*, S. 16, 1999, s. 111-135.
- Atay, Ender Ethem, “Hukukta Meşruiyet Kavramı”, *GÜHFD*, C. 1, S. 2, Aralık 1997, s. 121-166.
- Avi Sagi, Ron Shapira, “Civil Disobedience and Conscientious Objection”, *Israel Law Review*, Vol. 36, No. 3, 2002, s. 182-187.

- Ayhan, Ahmet, Çakmak, Fatma, “Demokratik Bir Çıkış Yolu Olarak Sivil İtaatsizlik İçin Şiddet Olgusu ve Hukuksuzluk Paradoksu”, *E-Journal Of Intermedia*, 2015/2 (2), s. 313-324.
- Başkır, Ünsal Doğan, Erdem, Erdiñç, “Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Türkiye’de Vicdani Ret: Bir Yurttaşlık Talebi”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, 2012, S. 124, s. 61-85.
- Batum, Süheyl, “Anayasa Hukukunda Sivil İtaatsizlik,” *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi Sempozyum Özel Sayısı 11-12*, S. 36-41, Yıl 3-4, Temmuz-Aralık 1993, s. 707-710.
- Bora, Tanıl, “Anti-militarizm, Ordu/Askeriye Eleştirisi ve Orduların Demokratik Gözetimi”, *Birikim Dergisi*, S. 207, 2006, s. 22-26.
- Bozatay, Şeniz Anbarlı, “Türkiye’de Vicdani Ret Tartışmalarının Toplumsal ve Hukuki Boyutları”, *ÇKÜİİBFD*, C. 1, S. 1, Güz 2011, s. 151-172.
- Blackstone, William T., “Civil Disobedience: Is It Justified”, *Georgia Law Review*, Vol. 3, 1968-1969, s. 679-703.
- Brett, David, “Annual Report: Conscientious Objection to Military Service in Europe 2013”, *Avrupa Vicdani Red Bürosu*, Brüksel, 2013, s. 1-73.
- Bülbül, Hasri, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret”, *İMÜHFD*, C. 1, S. 2, İstanbul, 2015, s. 109-126.
- Cain, Adward R, “Conscientious Objection in France, Britain and United States”, *Comparative Politics*, Vol. 2, No 2, Januvary 1970, s. 275-307.
- Candan, Kadir, Bilgin, Murat, “Sivil İtaatsizlik”, *Yasama Dergisi*, S. 19, Eylül-Aralık 2011, s. 57-93.
- Candansayar, Selçuk, “Bireyden Topluma İtaat Sarkacı ya da İtaatsizin Tragedyası”, Sivil İtaatsizlik (iç.), *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 182-188.
- Capizzi, Joseph E., “Selektive Conscientious Objection in the United States”, *Journal of Church and State*, Vol. 38, 1996, s. 355-373.

- Cinmen, Ergin, “Sivil İtaatsizlik Üzerine Düşünceler”, *İnsan Hakları Yazıları, İnsan Hakları Özel Sayısı 3*, Temmuz-Aralık 1993, Y.3-4, S.36-41998, s. 62-66.
- Cohen, Marshall, “Civil Disobedience in a Constitutional Democracy”, *The Massachusetts Review*, on Spring, 1969, s. 211- 213.
- Cornell, Drucilla, “Sivil İtaatsizlik ve Yapıbozum”, Sivil İtaatsizlik (iç.), *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 189-203.
- Coşar, Yakup, “Kavram ve Eylem Olarak Sivil İtaatsizlik”, *Varlık Dergisi*, S. 1074, 1997, s. 2-7.
- Coşkun, Vahap, “Direnme Hakkı”, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, S. 5, Yıl 2002, s. 52- 79.
- Çağıl, Orhan Münir, “Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet, Hukuk Devleti ve Hukuk Kültürü”, *İÜHFİM*, C. XXXVI, S. 1-4, 1960, s. 226-293.
- Çağlar, Bakır, “Sivil İtaatsizliğe Giriş”, *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi Sempozyum Özel Sayısı 11-12*, S. 36-41, Yıl 3-4, Temmuz-Aralık 1993, s. 651-653.
- Çağlayandereli, Mustafa, “Sivil İtaatsizliğin Katılımcı Demokrasi Bağlamında Farklı Görünümleri”, ed., Ali Kuyaksil, *Polis ve Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 1, Yıl 4, Gaziantep, Nisan 2006, s. 43–69.
- Çelebi, Aykut, “Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik”, Sivil İtaatsizlik (iç.), *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 80-96.
- Çınar, Özgür Heval, “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de Vicdani Ret”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 72, 2007, s. 94-108.
- Çiçek, Hasan, “Karl Jaspers’in Siyaset Anlayışında *Politik Suç* Kavramı”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, S. 37, 2003/1, s. 144-152.

- Decker, D. Christopher, Fresa, Lucia, “The Status of Conscientious Objection Under Article 4 of The European Convention On Human Rights”, *New York University Journal of International Law and Politics*, Vol. 33, Winter 2001, s. 379-418.
- Demir, Hande Seher, “Vicdani Ret Hakkı”, *Ankara Barosu Dergisi*, S. 4, Yıl 2011, s. 241-283.
- Demir, Cenker Korhan, “Öğrenen Örgütler ve Terör Örgütleri Bağlamında PKK”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 5, S. 19, Güz 2008, s. 79-80.
- Doğru, Osman, “İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Uygulamasında Toplanma ve Örgütlenme Özgürlüğü”, *TBBD*, S. 64, 2006, s. 43-52.
- Duran, Bünyamin, “Laik ve Otoriterlerin Hükümetlerine Karşı ‘Müsbet Hareket’ (Sivil İtaatsizlik) ve Dindar Demokratların Hükümetlerine Destek”, Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, *Müsbet Hareket Sayısı*, S. 1, 2016, s. 85-95.
- Duran, Bünyamin, “Direnme Hakkı” ve Bediüzzaman’ın “Siyaset’e Yaklaşımı”, *Köprü Dergisi*, S. 50, 1995.
- Düzcan, Bekir, “İtaatsizliğin Tarihsel Dönüşümü Taktik ve Vatandaş”, Sivil İtaatsizlik (iç.), *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 257-274.
- Dreier, Ralf, “Sivil İtaatsizliğe İlişkin Onüç Tez”, *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi Sempozyumu Özel Sayısı 11-12*, 1992, S. 36-41, Yıl 3-4, Temmuz-Aralık 1993, s. 695-700.
- Ekici, Aybüke, “Direnme Hakkı”, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları, Birikimler* 4, ed., Muharrem Balcı, İstanbul, Haziran 2013, s. 79-90.
- Erdoğan, Bilgin, “Liberalizm ve Onun Denektaşı Olan Sivil İtaatsizlik Kavramı Üzerine”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 25, Ankara, 1999, s. 287- 298.
- Erdoğan, Mustafa, “Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl 6, Sayı 24, Güz-2001, s. 8-13.

- Erem, Faruk, “Memuriyet Vazifesini Terk Suçu”, *Adliye Dergisi*, S. 1, Ankara, 1959, s. 3-8.
- Eren, Abdurrahman, “Türk Hukukunda Vicdani Red”, *AÜSBFD*, S. 61/3, Temmuz-Eylül 2006, s. 103-130.
- Ewald, Alec C., “‘Civil Death’: The Ideological Paradox of Criminal Disenfranchisement Law in the United States”, *Wisconsin Law Review*, Accepted Paper Series: 2002, s. 1045-1132.
- Gökpınar, Mahmut, “Bir Kavram Olarak İnsan Hakları ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması”, *TBBD*, S. 120, 2015, s. 11-72.
- Göze, Ayferi, “Baskıya Karşı Direnme Hakkının Kabul Edildiği Pozitif Hukuk Metinleri ve Anayasalar”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 36, 1970, s. 29-41.
- Gözübüyük, A. Şeref, “Avrupa İnsan Hakları Komisyon ve Kararlarından Seçme Özetler”, *İnsan Hakları Merkezi Dergisi*, C. 3, S. 1, Ocak 1995, s. 37-52.
- Güner, Orhan Seyfi, “Sivil İtaatsizlik”, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları ve Birikimler 1*, ed., Muharrem Balcı, İstanbul, Ekim 2003, s. 345-370.
- Gürcan, Ertuğrul Cenk, “Zorunlu Askerlik Hizmeti Karşısında Vicdani Ret: Bir İnsan Hakkı (mı)?”, *AÜSBFD*, S. 62, Ocak- Mart 2007, Ankara, s. 90-111.
- Haag, Ernest Van Den, “Civil Disobedience”, *Rutgers Law Review* 21, No. 1, 1966, s. 35-47.
- Hafızoğulları, Zeki, “İnsan Hakları ve Adli Soruşturmanın Çerçevesi”, *İnsan Hakları Merkezi Dergisi*, C. 3, S. 6, Aralık 1995, s. 1-18.
- Herr, See William H., “A Thoreau: Civil Disobedient?” *Ethics*, Vol. 85:1, 1974.
- Hocaoğlu, Durmuş, “Sivillik ve Demokrasi”, *Yeni Türkiye Sivil Toplum Özel Sayısı*, Y. 3, S. 18, Kasım-Aralık 1997, s. 106-112.

- Howard, Gilbert, “The Slow Development of the Right to Conscientious Objection to Military Service under the European Convention on Human Right”, *European Human Rights Law Review*, 2001, s. 554-598.
- Işıktac, Muhip Şeyda, “Sivil İtaatsizlik”, *İstanbul Barosu Dergisi*, 1995, s. 618-623.
- Kafkaslı, Zehra, “Her Şey Vatan İçin (!)”, *Güncel Hukuk Dergisi*, 06 Mart 2006. s. 37-41.
- Kaman, Nur Zeliha, “Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkına İlişkin Hukuksal Çerçeve”, *“Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı ve Demokratik Toplum Düzeni Kavramıyla İlişkisi” Çalıştayı*, Türkiye İnsan Hakları Kurumu, İstanbul, 22.05.2014, s. 25-28.
- Karakaş, Halime, “Sivil İtaatsizlik Ne Kadar İtaatsiz?”, Kamusal Alan (iç.), *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl 2, S. 5, Kasım, Aralık, Ocak 1998-1999, 5. Baskı, Ankara, 2014, s. 171-193.
- Karatay, Abdullah, “Kürtlerin Sivil Alan Siyaseti ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılaşma,” *Cogito Dergisi*, Sivil İtaatsizlik, S. 67, Yaz 2011, s. 205-225.
- Kasımoğlu, Alper, “Türk Hukuku’nda ve Mukayeseli Hukukta Vicdani Ret”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Nisan- Ekim 2013, s. 55-76.
- Karagöz, Kasım, “Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı”, Prof. Dr. Atilla Özer’e Armağan, *GÜHFD*, Ankara, 2010, s. 865-903.
- Kardaş, Ümit, “Modern Devlet, Ordu ve Vicdani Ret İtirazı”, *Birikim Dergisi*, S. 207, Temmuz 2006, s. 36-41.
- Kaya, Ersin, “Vicdani Ret Uygulaması ve Türkiye”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Eylül 2006, s. 35-43.
- Kemali, M. Haşim, “İslam’da İfade Hürriyeti: Fitne Kavramının Tahlili”, *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 2, 1993.

- Kılınç, Ümit, “Barışçıl Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Yapma Hakkı ve Devletin Yükümlülükleri”, *TBBĐ*, Yıl 2014, S. 110, s. 284-295.
- Koçan, Gürçan, Öncü, Ahmet, “Bergama Köylüleri ve Çok-Katlı İktidar Bağlamında Sosyal Hareketlerin Siyasi Gücü”, *Türk Sosyal Bilimler Derneği Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*, 21-23 Kasım 2004, Ankara, s. 49-50.
- Kotil, Ahmet, “Yönetenler Yönetime Neden ve Nasıl İtaat Ederler?”, *İktisat Dergisi*, Ekim, 1997, S. 372, s. 1-18.
- Köybaşı, Serkan, “İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi’nin Bayatyan Ermenistan’a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye’deki Vicdanî Ret Hakkına Etkisi”, *Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi*, C. 7, S. 85-86, Kasım-Aralık 2011, s. 53-79.
- Küçük, Adnan, “Fikir Hürriyetinin Unsurlarıyla Birlikte Arzettiği Ayrılmaz Bütünlük”, *KHUKA Kamu Hukuku Arşivi*, Yıl 6, C. 1, Mart 2003, s. 108-109.
- Küçük, Adnan, “Hukuk Devleti, Demokrasi ve Temel Hak ve Hürriyetlerin Güvencelenmesi”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl 9, S. 35, Yaz 2004, s. 201-219.
- Lippman, Matthew, “The Recognition of Conscientious Objection to Military Service As An International Human Right”, *California Western International Law Journal*, Vol. 21, Number 31, 1990-1991, s. 31-66.
- Macit, M. Hanefi, “Şiddet İçermeyen Bir Eylem: John Rawls’da Sivil İtaatsizlik”, *AÜKKEFD*, Yıl 2007, S. 16, s. 134-146.
- Major, Marie France, “Conscientious Objection and International Law: A Human Right?”, *Case Western Reserve. Journal of International Law*, Vol. 24, 1992, s. 349-378.
- Marcus, Emily N., “Conscientious Objection as an Emerging Human Right”, *Virginia Journal of International Law*, Vol. 38, 1997-1998, s. 507-545.
- Marcus, Philip, “Some Aspects of Military Service”, *Michigan Law Review*, Vol. 39, 1940-1941, s. 913-950.

- Matthews, Victor H., “Legal Aspects of Military Service in Ancient Mesopotamia”, *Military Law Review*, Vol. 94, 1981, s. 137-155.
- Mısır, Mustafa Bayram, “Azınlığın Kamusal Alana Girişi ya da Sivil İtaatsizlik Eylemlerinin Meşruluğu”, *Ankara Barosu Dergisi*, S. 4, Yıl 2005, s. 43-70.
- Mutlu, Erdem İlker, “Vicdani Ret ve Uluslararası Hukuk II: Sözleşmeyi Bayatyanla Okumak”, *HFFD*, C. 5, S. 1, 2015, s. 4-72.
- Mutlu, İnan, “Politik Olanın Vicdanen Reddi: Vicdani Ret ve Toplumsal Gereçekleri”, Sivil İtaatsizlik (iç.), *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 275-282.
- Nal, Sabahattin, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda Vicdani Ret”, *MKÜSBED*, Yıl 2010, C. 7, S. 13, s. 253-274.
- Odman, M. Tevfik, “Vicdanî Ret (2)”, *Güncel Hukuk Dergisi*, S. 7, 2006, s. 43-52.
- Olsen, Frances, “Sokrates on Legal Obligation: Legitimation Theory on Civil Disobedience”, *Georgia Law Review*, Vol. 18, 1983,1984. s. 929-966.
- Oranlı, İmge, “Levinas’ta Kötülük ve Adalet: Varolabilmenin İmkânı ya da Türkiye’de Bir Adalet Arayışı Olarak Sivil İtaatsizlik”, Sivil İtaatsizlik (iç.), *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 153-166.
- Öğün, Süleyman S., “Devlet-Toplum Metafiziği ve Türk Modernleşmesi”, *Liberalizm, Devlet, Hegemonya (iç.)*, der., E. Fuat Keyman, Everest Yayınları, İstanbul, 2002, s.175-198.
- Ökçesiz, Hayrettin, “Düşünce Özgürlüğünün Sivil İtaatsizlik Alanları”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 25, Ankara, 1999, s. 281- 286.
- Ökçesiz, Hayrettin, “Sivil İtaatsizlik Hakkı”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Kasım-Aralık/ 1997, S. 18, s. 159- 168.
- Ökçesiz, Hayrettin, “Sivil İtaatsizliğin Öncüsü: Sokrates”, *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi*, Temmuz-Aralık 1993, Yıl 3-4, S. 36-41, s. 657-663.

- Ökçesiz, Hayrettin, “Hukuk Devletinde Direnme Hakkı”, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, Ankara, 2004, S. 10, s. 122-130.
- Ömeroğlu, Ömer, “Direnme Hakkı, Meşruluğu ve Pratik Değeri”, *EÜHFD*, C. XIII, S. 1-2, 2009, s. 103-115.
- Özekeş, Muhammet, “Ülkemizde Hukukun Vicdan ve Ahlak Sorunu”, *Eskişehir Barosu Dergisi*, Eskişehir: Eskişehir Barosu, S. 6, 2005, ss. 1-17.
- Özenç, Berke, “Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Özgürlüğü ve Mekân Yasakları”, *İÜHFM*, C. LXXIII, S. 2, Yıl 2015, s. 87-99.
- Özlem, Doğan, “Sivil İtaatsizlik ve Liberalizm”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 25, Ankara, 1999, s. 272- 280.
- Özlu, Ezgi, “Askerlik Hizmetine İlişkin Vicdani Ret Hakkı”, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Doç. Dr. Melike Batur Yamaner’in Anısına Armağan, C. 1, S. 1, Yıl 2014, s. 505-536.
- Rawls, John, “Sivil İtaatsizliğin Gerekçelenirilmesi”, Sivil İtaatsizlik (iç.), çev. Erkal Ünal, *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 167-181.
- Sağlam, Rabia, “Bir Sivil İtaatsizlik Örneği Olarak Vicdani Red”, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, yay.haz., Hayrettin Ökçesiz, İstanbul Barosu Yayınları, S. 16, İstanbul, 2007, s. 251-265.
- Sancar, Mithat, “Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti”, *Doğu Batı Dergisi*, S. 13, Kasım-Aralık-Ocak 2000-2001, s. 25-45.
- Sencer, Muzaffer, “İnsan Hakları Açısından Amerikan Devrimi”, İnsan Hakları Yıllığı, C. 9, *TODAİE* Yay., Ankara, 1987.
- Selçuk, Sami, “Sokrates, Savunması ve Söylemi”, *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi*, Yıl 3, S. 30, Nisan 1993, s. 573-579.
- Sevinç, Murat, “Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği”, *AÜSBFD*, S. 61/1, Ocak-Mart 2006, Ankara, s. 297-322.

- Sevinç, Murat, “Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak Açlık Grevleri”, *AÜSBFD*, 2002, S. 57-1.
- Smith, William, “Democracy, Deliberation and Disobedience,” *Res Publica*, C. 10 S. 4, 2004, s. 353-377.
- Speck, Andres, “Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Anahatları: Savaş Karşıtı Uluslararası Hareket İçinde Red”, *Birikim Dergisi*, S. 207, Temmuz 2006, s. 42-55.
- Tanör, Bülent, “Anayasa Hukukunda Sivil İtaatsizlik,” *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi Sempozyum Özel Sayısı 11-12*, S. 36-41, Yıl 3-4, Temmuz-Aralık 1993, s. 701-705.
- Tanyar, Ziya Çağa, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı”, *AÜHFD*, 60 (3) 2011, s. 565-593.
- Taşkazan, Barış, “Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye’de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar”, *Legal Hukuk Dergisi*, Rona Aybay’a Armağan Özel Sayısı, Aralık 2014, (sayfa aralığı bulunamamıştır).
- Taşkın, Ahmet, “Terörizm ve Sivil İtaatsizlik”, *Polis Bilimleri Dergisi*, C. 6, S. 1-2, 2004, s. 119-140.
- Taşkın, Ahmet, “Baskıya Karşı Direnme Hakkı”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 52, 2004, s. 38-47.
- Teziç, Erdoğan, “Türkiye’de Siyasal Düşünce ve Örgütlenme Özgürlüğü”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 7, Yıl 1990, s. 31-46.
- Tunç, Aslı, “Kanunsuz Ama Meşru: Sanal Ortamda Sivil İtaatsizlik ve İnternet Korsanlığı,” Sivil İtaatsizlik, *Cogito Dergisi*, S. 67, Yaz 2011, s. 197-203.
- Turhan, Mehmet, “Anayasa ve Anayasacılık”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 27, S. 3, Eylül 1994, s. 3-11.
- Uran, Peri, “1960 Sonrası Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Eylemleri”, *EÜHFD*, C. 1, S. 2, 2006, s. 131-148.

Yayla, Atilla, “Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler”, *Liberal Düşünce*, S. 66, Bahar 2012, s. 13-22.

Yel, Ali Murat, “Savaş Karşıtı Şarkılar ve Sivil Toplum”, *Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi*, S. 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2003, s. 77-83.

Whitehead, John W., “Civil Disobedience And Operation Rescue: A Historical And Theoretical Analysis”, *Washington And Law Review*, Vol. 48, 1991, s. 76-122.

GAZETELER

Eminağaoğlu, Ömer Faruk, “Özgürlük ve Vatan Hizmeti”, *Radikal*, 22.08.2005.

Kardaş, Ümit, “Vicdani Red Bir İnsan Hakkıdır”, *Radikal 2*, 30.10.2005.

İNTERNET KAYNAKLARI

Ajangiz, Rafael, “*Conscientious Objection in Spain*”, (Erişim) <http://www.zentralstelle-kdv.de/z.php?ID=235>, 19.10.2015.

Brett, Qv. Derek, “*Annual Report: Conscientious Objection to Military Service in Europe 2013*”, Athens, October 2013 (Erişim) <http://ebco-beoc.org/files/attachments/2013-EBCO-REPORT-EUROPE.pdf> , 13.10.2015.

Can, Osman, “*Vicdani Red, Anayasa Bir Hak Mı?*”, (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?Arsiv-TipID=1&ArsivAnaID=27466>.

22.09.2015.

Can, Güler, Akarsel, Nagihan, “*Dayatılanın Reddi: Sivil İtaatsizlik*”, (Erişim) <http://www.ozgur-gundem.com>, 19.02.2015.

Duran, Bünyamin, “*Direnme Hakkı ve Bedüzzaman'ın “Siyaset”e Yaklaşımı*”,(Erişim) <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=202>, 09.04.2016.

Faydalı, Cengiz, “*Türkiye İşçi Emekçi Hareketinin Tarihsel Mücadele Süreçleri ve KESK*”, (Erişim) http://www.yapiyolsen.org/tieh_cfaydali.htm, 29.08. 2015.

Gandhi, Mohandas K., (Erişim) <http://tr.wikipedia.org>, 15.01.2015.

Gönen, Yakup, “*İnsan Haklarının Korunma Yöntemi Olarak Sivil İtaatsizlik*”, Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi, S. 116, (Erişim) <http://www.e-akademi.org>, 08.11.2015.

Güler, Esmeray, Meral, Bekir Fatih, Cinsli, Nail Anıl, “*Vicdani Retçiliğin Tarihsel Gelişim Süreci*”, (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org>, 15.09.2015.

“*Güsam Analiz: Toplantı Ve Gösteri Yürüyüşleri, Basın Açıklamaları ‘Hak’tır; Lütf Değildir*”, (Erişim) <http://gusam.org/2015/08/09/gusam-analiz-toplanti-ve-gosteri-yuruyusleri-basin-aciklamalari-hakti-lutuf-degildir/>, 09.02.2016.

Hür, Ayşe, “*Direnme Hakkında ‘Ölçü’ Nedir?*”, (Erişim) <http://www.izmirizmir.net/ayse-hur-direnme-hakkinda-8216;olcu-nedir-y1685.html>, 10.02.2016,

İnsan Hakları Gündemi Derneği, “*Vicdani red Hakkı ve Türkiye*”, Basın Açıklamaları, Ağustos 2007, (Erişim) http://www.rightsagenda.org/index.php?option=com_content&view=article&id=73:takmavicdani-ret-hakk-ve-tuerkiye&catid=36:takma2007basacik&Itemid=64, 10.11.2015.

Noon, C., “*Civil Disobedience, Rebellion, and Conscientious Objection*”, (Erişim) <http://www.ict.org.il/articles/articleDet.Cfm?Articleid=438>, 14.07.2015.

Parla, Taha, “*Vicdani Red*”, Radikal 2, 30 Ekim 2005, (Erişim) http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=5211, 17.10.2015.

Sivil İtaatsizlik, (Erişim) <http://www.hukuk.gen.tr/konular>, 17.08.2010.

Sönmez, O., “*Vicdani Red*”, (Uluslararası Af Örgütü, “9 Aralık Mehmet Tarhan’la Uluslararası Dayanışma Günü” nedeniyle, davayla ilgili kaygı ve tavsiyelerini içeren bir açıklama yaptı (Erişim) <http://www.savaskarsitlari.org>. 13.11.2015.

Svırski, Itai, “*Askerliği Reddim Hem Siyasi Hem Vicdani*”, 2004.

Bilgi Portalı: (Erişim)

<http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=5&ArsivAnaID=18309>,
E.T. 19.10.2015.

Türk Dil Kurumu Web Sitesi, Büyük Türkçe Sözlük, (Erişim) <http://tdkterim.gov.tr/bts/>,
23.11.2015.

Türk Dil Kurumu Resmi Sitesi, Büyük Türkçe Sözlük, (Erişim)
<http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=veritbn&kelimesec=329686>, 23.05.2015.

Uluslararası Af Örgütü Uluslararası Vicdani Ret Konferansı 01.01.2007, (Erişim)
http://www.amnesty.org.tr/yeni/index.php?view=article&catid=70&id=584&option=com_content, 09.10.2015.

Uzun, Begüm, “*Türkiye’de Vicdani Ret (1)*”, 3.8.2006, (Erişim)
<http://www.savaskarsitleri.org/arsiv.asp?> 10.11.2015.

Yağcı, Nabi, “*Vicdani Ret Hakkı Nedir ne Değildir?*”, (Erişim)
<http://www.savaskarsitleri.org/arsiv.asp?> 11.09.2015.

Yeniçeri, Özcan, “Konformizm, Yozlaşma ve İtaatsizlik”, *Prof. Dr. Mustafa E. Erkal’a Armağan Özel Sayı 2*, Sayı 44, 2011, s. 69-90. (Erişim)
<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusoskon/article/view/1023011374>,
21.09.2015.

Yılmaz, Sibel, “*Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusu*”, (Erişim)
http://old.umut.org.tr/UserFiles/SibelYilmaz_demokratik_hukuk_devletinde_sivil_itaatsizlik_olgusu.pdf, 20.08.2015.

(Erişim)

<http://www.rizgari.com/modules.php?name=RizgariNiviskar&cmd=Read&id=2.35>, 15.09.2015.

(Erişim) <http://www.bartleby.com/65/co/conscien-ob.html>, 17.09.2015.

(Erişim)

<http://www.newtactics.org/Symposium/Presentations/WK416/WK416ESslides.ppt#256,1>, 19.10.2015.

(Erişim) <http://www.amnestyturkiye.org/sindex.php3?sindex=vifois0912200503>, 23.10.2015.

(Erişim) <http://www.bartleby.com/65/co/conscien-ob.html>, 11.10.2015.

ULUSLARARASI KURULUŞ RAPORLARI

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi kararı: (Erişim)
http://www.ecmcaucasus.org/upload/reports/FoRB_conf._Report.pdf, 23.11.2015.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Birliği'nin 1967 tarihli kararı: (Erişim)
<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta67/ERES337.htm07.19.2015>.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Birliği'nin 1977 tarihli tavsiye kararı (Erişim),
<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta77/EREC816.ht>, 10.09.2015.

Avrupa Parlamentosu kararları (Erişim) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:1983:068:TOC>, 09.11.2015.

Avrupa Vicdani Ret BÜrosu (Erişim) <http://www.ebco-beoc.eu/page/1uside/document/doc2eu.htm>, 14.11.2015.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu Kararı: (Erişim)
<http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2fPPRiCAqhKb7yhsIPWnUpp4BdB1noqT%2bdRusWojgc4Gxtc4OYOSePcQhkYfdLCnTcsKARufGfBtx3mbtYFcnJP5GtP3hcWe4wtre1yqyak81A9Md0aRGOofJSDgtXUIXrY8Zqm3ZFFvVJPE8FGeihtdbXhTd3qF9gPfHpY%3d>, 19.11.2015.

Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Ortak Amicus Curiae Mektubu (Erişim)
<http://www.refworld.org/type,AMICUS,,4c7f5f522,0.html>, 23.11.2015.

